X 148746

NIALL FERGUSON

Civilizáció

A Nyugat és a többiek

SCOLAR

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J000957994

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
2.

A mű eredeti címe:
Civilization – The West and the Rest
Penguin Books Ltd.

Fordította: Gebula Judit
A fordítást szakmailag ellenőrizte: Derczó Tibor

Copyright © Niall Ferguson, 2011
All rights reserved.
Hungarian translation © Gebula Judit, 2011
Hungarian edition © Scolar Kiadó, 2011

Minden jog fenntartva.
A mű egyetlen részlete sem használható fel és nem sokszorosítható
a kiadó előzetes, írásbeli engedélye nélkül.

X 148746

Ayaannak

Tartalom

Képek jegyzéke 9
Térképek jegyzéke 12
Ábrák jegyzéke 13
Előszó 15

Bevezetés: Rasselas kérdése 33

1. Verseny 53
   Két folyó 54
   Az eunuch és az egyszarvú 61
   Versengés a fűszerekért 68
   A Középső Királyság 79

2. Tudomány 86
   Az ostrom 86
   Mikrográfia 96
   Oszmán és Frigyes 108
   Tanzimát túra 124
   Isztambultól Jeruzsálemig 130

3. Tulajdon 136
   Új világok 136
   A szabadok földje 143
   Amerikai forradalmak 156
   A gullahok sorsa 173

4. Orvostudomány 185
Burke jóslata 186
A háború úthengere 202
Orvoslás határok nélkül 215
Shark Island koponyái 223
Fekete szégyen 233

5. Fogyasztás 246
A fogyasztói társadalom születése 246
Tekints nyugatra 270
Ragtime a gazdagoknak 280
A varázsfarmer 295
Pizsama és kendő 308

6. Munka 312
Munkaetika és a szó becsülete 312
Harc a lelkekért 321
Kínai Jeruzsálem 335
Hitetlenek földje 345
Végnapok? 350

Végkövetkeztetés: A vetélytársak 354

Megjegyzések 388
Forrás- és irodalomjegyzék 408
Név- és tárgymutató 434

Képek jegyzéke

1. Jelenet a százéves háborúból *(Corbis)*
2. Jean Bourdichon: *A társadalom négy állapota – Szegénység*, 1500 körül *(Bridgeman)*
3. Id. Peter Brueghel: *A halál diadala*, 1562 körül *(Getty)*
4. Jung-lo császár *(Nemzeti Palotamúzeum, Tajvan)*
5. Szu-szung víziórája *(Adrian Pennink)*
6. Kínai golfjáték *(Palotamúzeum, Tiltott Város)*
7. A *csilin (Csinghaj-templom)*
8. Kínai köztisztviselői vizsga a XVII. században *(Bridgeman)*
9. Vasco da Gama sírja a lisszaboni Szent Jeromos-kolostorban *(Dewald Aukema)*
10. Macartney gróf küldetése Csien-lung császárnál. James Gillray gúnyrajza *(Getty)*
11. Jan Sobieski katonái győznek a bécsi ostromban *(Bécsi Múzeum)*
12. III. Oszmán szultán *(Bridgeman)*
13. Ahmed Resmî Efendi oszmán küldött Berlinbe érkezése, 1763 *(Dewald Aukema)*
14. Nagy Frigyes *Antimachiavelli* című művének eredeti kézirata Voltaire megjegyzéseivel *(Dewald Aukema)*
15. Oldalak Benjamin Robins *A tüzérség új elvei* című művének német kiadásából *(Dewald Aukema)*
16. Machu Picchu, Peru *(Dewald Aukema)*
17. Boneyard Beach, Dél-Karolina *(Dewald Aukema)*
18. Millicent How munkaszerződése *(National Archives at Kew)*
19. Abraham Smith földbirtokot biztosító adománylevele *(National Archives at Kew)*
20. Charleston térképe *(The South Carolina Historical Society)*

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

21. Jerónimo de Aliaga *(Dewald Aukema)*
22. Simón Bolívar a mai Caracasban *(Dewald Aukema)*
23. A rabszolgaság nyomai *(National Portrait Gallery, Washington, DC; copyright © Photo SCALA, Firenze)*
24. Saint-Louis, Szenegál *(Dewald Aukema)*
25. Blaise Diagne *(Getty)*
26. Louis Faidherbe *(Corbis)*
27. Szenegáli lövészek egy borkóstolón *(Institut Pasteur)*
28. Francia orvosok a trópusokon *(Institut Pasteur)*
29. Három fotó „elkorcsosult' nőkről *(Adrian Pennink)*
30. Szenegáli lövész a nyugati fronton *(French MoD; copyright © ECPAD)*
31. Lüderitz, Namíbia *(Magic Touch Films; © Manfred Anderson)*
32. Fiatal nő lóháton, Urga *(Ulánbátor)*, Mongólia, 1913 *(Musée Kahn)*
33. Hirohito és Eduárd *(Getty)*
34. Josu Csikanobu: *A Méltóságos Császár megszemléli a szárazföldi hadsereg és a haditengerészet hadgyakorlatát*, 1890 *(Museum of Fine Arts, Boston)*
35. Adacsi Ginkó: *Varró hölgyek*, 1887 *(Museum of Fine Arts, Boston)*
36. *Az óriás* című film plakátja *(Alamy)*
37. A Levi's® londoni zászlóshajója, Regent Street 174–176. *(Levi Strauss & Co.)*
38. Plastic People of the Universe: Egon Bondy's Happy Hearts Club Banned *(Jaroslav Riedel)*
39. Kendős kirakatbábuk Isztambulban *(Dewald Aukema)*
40. Max Weber Amerikában *(Getty)*
41. A St. Louis-i világkiállítás, 1904 *(Missouri History Museum, St. Louis)*
42. A Kínai Szárazföldi Misszió diákjai, 1900 körül *(Special Collections, Yale Divinity School Library)*

43. Egy amerikai missziós térkép Délkelet-Kínáról *(British Library)*
44. Halál és pusztulás a Tajping-felkelés során *(Getty)*
45. A *Biblia* nankingi nyomdája *(Reuters / Sean Yong)*
46. Az iparosodott Kína *(Dewald Aukema)*
47. Barack Obama és Ven Csia-pao, 2009. november *(Corbis)*

Térképek jegyzéke

1. Cseng Ho hetedik utazása és Vasco da Gama első utazása 66
2. Az Oszmán Birodalom széthullása 1683-tól 94
3. A porosz terjeszkedés 1668-tól 95
4. Az Egyesült Államok terjeszkedése 1783-tól 160
5. Gran Colombia széthullása 170
6. Franciaország és Németország Afrikában, 1914 187
7. Protestáns misszionáriusok Kínában, 1902 339

Ábrák jegyzéke

1. Leendő nyugati birodalmak, 1500 és Nyugati birodalmak, 1913 38
2. Az egy főre jutó nemzeti össztermék aránya az Egyesült Királyságban és Kínában, 1000–2008 81
3. Katonai eredményesség a francia hadseregben 121
4. Az Újvilág faji összetétele, 1570–1935 178
5. Várható élettartam születéskor: Anglia, Egyesült Államok, India és Kína, 1725–1990 191
6. Az egészségügyi átalakulás ideje és üteme a Francia Birodalomban 240
7. Munkaetika: az évi munkaórák száma Nyugaton és Keleten, 1950–2009 322
8. Vallásgyakorlás és hit az 1980-as évek elején és a 2000-es évek közepén 323
9. Szabadalmak száma a kérelmező országok szerint, 1995–2008 367
10. Nagy-Kína GDP-je az USA GDP-jének százalékában, 1950–2009 380
11. Átlagos pontszám a 8. osztályos tanulók matematikai tudásfelmérésében, 2007 381
12. Európa, Amerika, Kína és India becsült részesedése a globális GDP-ből, 1500–2008 384

Előszó

Próbálom felidézni, hol és mikor ötlött fel bennem a gondolat. Talán amikor 2005-ben először sétáltam végig a sanghaji Bundon? Vagy a csungkingi szmog és por közepette, miközben a helyi kommunista pártfunkcionárius víziójáta hallgattam arról, hogyan alakul át a jelenleg még hatalmas romhalmaz Délkelet-Kína jövőbeni pénzügyi központjává? Mindez 2008-ban történt, és valahogy nagyobb benyomást tett rám, mint a pekingi olimpia megnyitó ünnepségének jól szervezett tivornyája. De az is lehet, hogy 2009-ben a Carnegie Hallban, ahol elvarázsolva hallgattam Angel Lam muzsikáját, annak a káprázatosan tehetséges fiatal kínai zeneszerzőnőnek a zenéjét, aki megszemélyesíti számomra a klasszikus zene keleti irányzatát. Talán csak akkor értettem meg igazán a XXI. század első évtizedének lényegét, amikor az már tényleg a vége felé közeledett: azt, hogy elérkeztünk a Nyugat ötszáz éves uralmának a végéhez.

Egyre inkább úgy tűnik számomra, hogy a jelen könyvben tárgyalt kérdés a legizgalmasabb, amelyet a modern kor történészei feltehetnek maguknak: vajon hogyan sikerülhetett nagyjából 1500-tól kezdődően az eurázsiai kontinens nyugati végén néhány kis államnak magához ragadnia az egész világ fölötti uralmat, ide értve Kelet-Eurázsia jóval népesebb és számos tekintetben sokkal kifinomultabb társadalmait is? Ehhez én még a következő kiegészítő kérdést is csatolnám: ha sikerül kielégítő magyarázatot találnunk a Nyugat múltbeli felemelkedésére, tudunk-e prognózist ajánlani a jövőre? Valóban itt a Nyugat vége, és egy új időszak, a Kelet korszaka köszöntött ránk? Másként megfogalmazva, annak a világnak a leköszönését szemlélhetjük-e végig, amelyben a reneszánsz és a reformáció nyomán Nyugat-Európában született civilizáció játszotta a fő szerepet, az a civilizáció, amelyik a tudományos forradalomtól és a felvilágosodástól ösztönözve, az Atlanti-óceán

partjai mentén mindenütt, sőt a világ másik végén, Ausztráliában is elterjedt, míg végül el nem érte a tetőpontját az ipari forradalom és a birodalmak korában?

Már maga a kérdésfelvetés is elárul valamit az elmúlt évtizedről. Én magam Skóciában születtem és nevelkedtem, felsőbb tanulmányaimat a Glasgow-i Főiskolán és az Oxfordi Egyetemen végeztem. Húszas, harmincas éveimben mindvégig úgy véltem, hogy tudományos munkásságom Oxfordhoz vagy Cambridge-hez köt majd. Először azért gondolkoztam el az Egyesült Államokba költözés lehetőségén, mert a New York-i Egyetem Leonard N. Sternről elnevezett üzleti karának egyik jelentős támogatója, a Wall Street egyik nagy veteránja, Henry Kaufman megkérdezte tőlem, hogy az, akit a pénz és a hatalom története érdekel a leginkább, miért nem megy oda, ahol a pénz és a hatalom ténylegesen van. Márpedig ez a hely hol máshol lehetne, mint Manhattan szívében? Az új évezred hajnalán minden bizonnyal a New York-i tőzsde jelentette az amerikaiak által tervezett és jórészt amerikaiak tulajdonában álló, óriási kiterjedésű globális gazdasági háló csomópontját. Csakhogy a „dotkomlufi" minden kétséget kizáróan kipukkadt, és egy csúnya kis gazdasági visszaesés miatt éppen akkor ebrudalták ki a demokratákat a Fehér Házból, amikor a nemzeti adósság visszafizetése iránti elkötelezettségük szinte már hihetővé vált. Elnöki tevékenységének első nyolc hónapja alatt azonban George W. Bushnak egy olyan eseménnyel kellett szembenéznie, amely mindenképpen aláhúzta Manhattan központi szerepét a nyugati vezetésű világban. Azzal, hogy az al-Kaida terroristái elpusztították a World Trade Centert, New York egyben egy szörnyű bókkal is gazdagodott: ez a város az első számú célpontja bárkinek, aki komoly támadást kíván intézni a nyugati erőfölény ellen.

Az ezt követő események felfuvalkodott gőgről tanúskodtak. Az amerikaiak megdöntötték a talibán hatalmat Afganisztánban. A „gonosz tengelye" alaposan megérett a „rendszerváltás"-ra. Irakot megszabadították Szaddám Huszeintől. A Mérgező Texasi a közvélemény-kutatások szerint jól állt, egyenes út vezetett az újraválasztásáig. Az USA gazdasága az adócsökkentésnek köszönhetően ismét jobban teljesített. Az „öreg Európa" – nem is szólva Amerika liberális feléről – tehetetlenül bosszankodott. Mindeközben én lenyűgözve kutattam

a birodalmak történetét, azon belül is azt, milyen tanulságokkal szolgálhat a Brit Birodalom az Amerikai Birodalom számára. Az eredmény a 2003-ban kiadott *Empire: How Britain Made the Modern World* című könyvem volt. Amerika felemelkedésén és valószínűsíthető bukásán tűnődve nyilvánvalóvá vált számomra, hogy az amerikai hatalom lényegében három végzetes hiánnyal küzd: emberhiány (kevés amerikai bakancs tapossa Afganisztán és Irak földjét), figyelemhiány (a közvélemény kevés lelkesedést tanúsít a legyőzött országok hosszú távú megszállása iránt) és mindenekelőtt a pénzhiány (kevés a megtakarítás a befektetésekhez képest, és kevés az adóbevétel a közszféra kiadásaihoz képest).

2004-ben megjelent *Colossus: The Rise and Fall of America's Empire* című könyvemben figyelmeztettem az érintetteket, hogy az USA észrevétlenül függeni kezdett a kelet-ázsiai tőkétől a folyószámlahiány és a költségvetési hiány stabilizálása terén. A nevenincs amerikai birodalom hanyatlását és bukását tehát feltehetően nem a kapu előtt felsorakozott terroristák okozzák, nem is az őket támogató vörös rezsimek, hanem a hazai pénzügyi válság. Amikor 2006 vége felé Moritz Schularickkal megalkottuk a „Kimerika" szót – a kiméra szón alapuló szójáték –, amellyel a fukar Kína és a tékozló Amerika közötti veszélyesen fenntarthatatlan kapcsolatra utaltunk, egyúttal be is azonosítottuk a közelgő pénzügyi válság egyik kulcsténye zőjét. Ha ugyanis nem állt volna az amerikai fogyasztó rendelkezésére mind az olcsó kínai munkaerő, mind az olcsó kínai tőke, nem nőtt volna olyan eget rengetően nagyra a 2002 és 2007 közötti pénzpiaci lufi.

Az amerikai hiperhatalom illúziója kétszer is szertefoszlott George W. Bush elnöksége idején. A nemezis először Sadr városának eldugott utcáin és a Helmand-völgyben következett be, ahol nemcsak az amerikai katonai hatalom korlátai lepleződtek le, hanem – és ez jóval fontosabb – bebizonyosodott, hogy a tágabb értelemben vett Közel-Kelet demokratikus átalakulásáról szőtt neokonzervatív vízió naiv ábránd csupán. A szertefoszló hatalmi illúzióra másodszor a 2007-es, a sajtónyelvben subprime-válságként emlegetett amerikai jelzáloghitel-válság 2008-ra hitelpiaci összeomlássá eszkalálódó, végül 2009-re „nagy visszaesés"-t eredményező gazdasági folyamatai világítottak rá. A Lehman fivérek csődjét követően a „washingtoni konszenzus"

és a „nagy mérséklődés" hamis igazságai az örök feledés homályába vesztek. Egy ideig rémületesen valószínűnek tűnt egy második nagy gazdasági világválság kialakulása. Mi romlott el? Egy 2006 közepén kezdődött előadás- és cikksorozatomban, amely 2008 novemberében, a válság legmélyebb pontján *A pénz felemelkedése* (2008. november) című könyvem megjelenésével végződött, azt állítottam, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszer összes főbb összetevőjét végzetesen elgyengítették a bankok mértéktelen rövid távú adósságai, a durván rosszul árazott és szó szerint túlértékelt jelzálog hátterű értékpapírok és más strukturált pénzügyi termékek, a Szövetségi Jegybank túlzottan laza pénzpolitikája, egy politikailag gerjesztett házépítési buborék és végül az előre nem látható, bizonytalan tényezők ellen hamis védelmet nyújtó álbiztosítások (az úgynevezett derivatívák) – szemben a mennyiségileg meghatározható tényezőkkel – mértéktelen eladása. A nyugati eredetű pénzügyi intézetek világszintű kiterjesztése az eredeti elképzelés szerint az egyre kisebb gazdasági volatilitás új korszakát hozta volna el. Történelmi ismeretek kellettek annak előrelátásához, hogy egy régi típusú likviditási válság akár a földig rombolhatja a súlyozott pénzügyi rendszer ingatag építményét.

A második nagy gazdasági világválság veszélye 2009 nyara után aztán csökkenni kezdett, bár teljes egészében nem tűnt el. A világ azonban megváltozott. A globális kereskedelem a pénzügyi válság miatt lélegzetelállítóan gyorsan összedőlt, mivel az export és import hitelezése hirtelen leállt, és ezzel akár maga alá is temethette volna a nagy ázsiai gazdaságokat, amelyek állítólag a Nyugat felé irányuló exportra épültek. Ezzel szemben Kína gazdaságának növekedésében, a hatékony kormányzati élénkítő programnak és az erőteljes hitelexpanziónak köszönhetően, mindössze egy kisebb csökkenés következett be. Ezt a figyelemre méltó bravúrt igen kevés szakértő látta előre. Bár az 1,3 milliárdos népesség kontinentális gazdaságának irányítása úgy, mintha egy óriásira növekedett Szingapúrról volna szó, nyilvánvaló nehézségekkel terhes, annak valószínűsége, hogy Kína ipari fejlődése továbbra is töretlenül halad előre, és a nemzeti össztermék tekintetében egy évtizeden belül megelőzi az USA-t, mint ahogy 1963-ban Japán megelőzte az Egyesült Királyságot, most még nagyobb, mint könyvem megírása idején (2010. december) volt.

A Nyugat kétségtelen előnyöket élvezett a többiekkel szemben az elmúlt ötszáz év tetemes részében. A nyugati és a kínai jövedelmek közötti szakadék az 1600-as években keletkezett, és egészen az 1970-es évek végéig – sőt talán még tovább – egyre csak növekedett. Azóta azonban megdöbbentő sebességgel szűkül ez a szakadék. A pénzügyi válság csak még nyilvánvalóbbá tette azt a következő történelmi kérdést, amelyet meg kell válaszolnunk: vajon véget ért-e a Nyugat fölénye? A választ csakis akkor adhatjuk meg, ha pontosan meghatározzuk, miből is állt ez a fölény.

Most pedig a történelmi módszertan ismertetése következik, ezért a türelmetlen olvasók átugorhatják ezt a részt, és egyből nekiláthatnak a bevezetésnek. Jelen könyvemet azért írtam, mert az a benyomásom támadt, hogy a jelenben élők túl kevés figyelmet fordítanak a múltban élt őseikre. Miközben nyomon követtem három gyermekem felnövekedését, elkeseredve láttam, hogy kevesebb történelmet tanulnak, mint amennyit annak idején nekünk kellett. Nem mintha rossz tanáraik lettek volna, de a könyveik kívánnivalót hagytak maguk után, nem is beszélve a vizsgáikról. A pénzügyi válság kibontakozása közben láttam, hogy a legkevésbé sem ők az egyetlenek a hiányos történelmi ismeretek terén, mivel úgy tűnt, mintha a nyugati világ bankjaiban és kincstáraiban mindössze néhány embernek lett volna némi fogalma az utolsó gazdasági válságról. Nagyjából harminc éven át a nyugati iskolák és egyetemek tanulói megtapasztalhatták a liberális oktatás előnyeit és hátrányait anélkül, hogy a történelmi tudás lényegét is elsajátíthatták volna. Izolált „modulok"-at tanultak, nem pedig narratívát, és még kevésbé kronológiát. Megtanulták formális elemzés révén feldolgozni a dokumentumok részleteit, de nem tanultak meg sokat és gyorsan olvasni. Megtanultak együtt érezni elképzelt római centuriókkal vagy a holokauszt áldozataival, de nem tanultak meg esszét írni arról, miért és hogyan alakultak ki ezek a kedvezőtlen történelmi helyzetek. A *The History Boys* című darabban Alan Bennett drámaíró egyik „trilemmá"-ját ismerteti: vajon érvek ütköztetéseként kellene tanítani a történelmet, vagy a múltbéli Igazság és Szépség szent egységeként, vagy úgy, hogy „az egyik elcseszett dolog következett a másik után"? Nyilvánvalóan nincs tudomása arról, hogy a jelenlegi hatodik osztályos gyerekek

ezek egyikével sem foglalkoznak – ha szerencséjük van, néhány „elcseszett dolog"-ról értesülnek, de a legkevésbé sem az egymásutániság sorrendjében.

Annak az egyetemnek az igazgatója, ahol jelenleg tanítok, egyszer bevallotta, hogy amikor a Massachusetts Institute of Technology tanulója volt, az édesanyja könyörögve kérte, hogy vegyen fel legalább egy történelmi kurzust. A zseniális ifjú közgazdász azonban fennhéjázva azt felelte, hogy őt jobban érdekli a jövő, mint a múlt. Most már ő is tudja, hogy ez az elképzelés merő illúzió. Jövő önmagában nem létezik, csakis jövők létezhetnek. A történelmet persze sokféleképpen lehet magyarázni, és az egyes magyarázatok nem kizárólagosak – múltból azonban csak egy van. És bár ennek a múltnak vége, két okból nagyon fontos a ma, a holnap és az azon túli jövő megértése szempontjából. Először is, a Föld jelenlegi népessége nagyjából 7 százalékát teszi ki a valaha élt embereknek. A halottak többen vannak, mint az élők, mégpedig 14:1 arányban, mi pedig a vesztünkbe rohanunk, ha figyelmen kívül hagyjuk ennek az embertömegnek a tapasztalatait. Másodszor, a múlt az egyetlen megbízható tudásforrásunk a röpke jelennel és az előttünk álló többféle jövővel kapcsolatban, melyek közül csak egy fog valóban megtörténni. A történelem nem csak a múlt tanulmányozásáról szól, sokkal inkább magának az időnek a tanulmányozásáról.

Először is szögezzük le, milyen korlátokkal kell megküzdeni. A történészek nem természettudósok. Nem tudnak (és nem is szabad megpróbálniuk) megbízható eredménnyel egyetemes törvényeket alkotni a társadalmi vagy politikai „fizika" terén. Miért? Mert nincs lehetőség az egyszeri, több ezer éves kísérlet, azaz a múlt megismétlésére. Az emberi történelem egyszeri. Sőt, ennek az egyszeri óriási kísérletnek az „alkotórészei" tudatos lények, és ezt a tudatot mindenféle kognitív elfogultság befolyásolhatja. Ez azt jelenti, hogy a viselkedésüket nehezebb megjósolni, mint ha érzéketlen, értelem nélküli, forgó tárgyak volnának. Az emberi élet számos szépsége közül az egyik az, hogy szinte ösztönösen megtanultunk okulni a saját múltunkból. A viselkedésünk tehát adaptív, idővel változik. Nem találomra kóborlunk, hanem ösvények mentén, és az, amit magunk mögött hagyunk, meghatározza az útelágazásoknál választandó irányt – márpedig útelágazásból van éppen elég.

Mit tehetnek hát a történészek? Először is a társadalomtudósokat utánozva, a mennyiségi adatokra támaszkodva „fedezéktörvények"-et alkotunk. Carl Hempel nevezte így a múltról szóló általánosításokat, amelyek a legtöbb esetben helytállónak tűnnek (például amikor egy diktátor veszi át a hatalmat egy demokratikus vezető helyett, nő az esélye annak, hogy a kérdéses ország háborúba keveredik). Vagy – bár a két megközelítés nem zárja ki egymást – a történész kapcsolatot létesít a halottakkal azáltal, hogy képzelete segítségével rekonstruálja a múltban átélteket, ahogy azt a nagyszerű oxfordi filozófus, R. G. Collingwood 1939-es önéletrajzában leírta. A történelmi vizsgálódás ezen két módszere segítségével a múlt még meglévő relikviáit történelemmé formázhatjuk, a tudás és a különféle értelmezések olyan tárházává, amely utólag elrendezi és megvilágítja az emberi cselekedeteket. A lehetséges jövőkről alkotott komoly állítások, nyílt vagy burkolt formában, ezen történészi műveletek – akár az egyik, akár mindkettő – alapján formálódnak. Ha nem, akkor ugyanabba a kategóriába tartoznak, mint a reggeli újságok horoszkópjai.

Collingwood célja, miután az első világháborús mészárlást követően kiábrándult a természettudományból és a pszichológiából, nem más volt, mint átmenteni a történelmet a modern korba, és maga mögött hagyni azt, amit ő úgy hívott: „kivág-betold történelem". Ennek lényege, hogy az írók „mindössze más elrendezésben és más díszítőstílusban megismétlik a mások által előttük már elmondottakat." Nem árt, ha okulásul megismerjük Collingwood gondolkodási folyamatát is:

a.) „A történész nem egy halott múltat tanulmányoz, hanem egy olyat, amely bizonyos értelemben tovább él a jelenben" a fennmaradt nyomok (dokumentumok és tárgyi leletek) formájában.
b.) „A történelem egésze a gondolkodás története" abban az értelemben, hogy egy történelmi bizonyíték nem jelent semmit, ha nem lehet kitalálni, mi végre is jött létre.
c.) A következtetés folyamatához szükség van arra, hogy képzeletben egy nagyot ugorjunk az időben: „A történelmi tudás az, ha a történész fejében a tanulmányozottak gondolatai jelennek meg."
d.) A történelem valódi jelentése azonban a múlt és a jelen egymás mellé helyezéséből fakad. „A történelmi tudás egy múltbeli gondo-

lat megjelenése a jelen gondolatainak kontextusába helyezve, amely azzal, hogy ellentmond neki, más eszmei síkra helyeződik."

e.) A történész így „nagyon is jól kapcsolódik a nem történészhez, úgy, mint a képzett vadőr a tudatlan kirándulóhoz. „»Semmi sincs itt, csak fák és fű« – gondolja a kiránduló, és továbbmegy. »Ide nézzen – mondja a vadőr –, tigris lapul a fűben!«" Más szóval – érvel Collingwood – a történész „valami egészen mást nyújt, mint a [tudományos] szabályok, nevezetesen éleslátást biztosít."

f.) A történelmi éleslátás valódi szerepe az, „hogy tájékoztasson a jelenről, legalábbis annyira, amennyire látszólagos témája, a múlt megjelenik a jelenben, és részét képezi annak, még ha a gyakorlatlan szemlélő számára ez nem is nyilvánvaló egyből".

g.) Ami a történelmi vizsgálódásunk választott témáját illeti, Collingwood szerint semmi rossz sincs abban, amit cambridge-i professzortársa, Herbert Butterfield „jelenközpontúság"-nak minősít. „A valódi történelmi problémák gyakorlati nehézségekből fakadnak. Azért tanulunk történelmet, hogy tisztábban lássunk azokban a helyzetekben, amelyekben cselekednünk kell. Ezért az az eszmei sík, amelyből minden probléma fakad, a „valódi" élet eszmei síkja: az, amihez a megoldásért folyamodnak, pedig nem más, mint a történelem."

A régészetben és a filozófiában egyaránt jártas, polihisztor Collingwood makacsul ellenezte a második világháború előtti megbékélési politikát, és a kezdet kezdetétől fogva ellenszenvvel viseltetett a *Daily Mail*lel* szemben, nekem pedig, akinek éveken át utat mutatott, soha nem volt akkora szükségem rá, mint ennek a könyvnek a megírása közben. A civilizációk bukásának kérdése ugyanis túlságosan jelentős ahhoz, hogy a „kivág-betold történelem" művelőire hagyjuk. Mindenképpen ez korunk gyakorlati nehézsége, jelen könyvem pedig a vadőr útmutatója kíván lenni. A fűben ugyanis nem csak egy tigris lapul.

A múltbeli gondolkodásmód gondos rekonstruálása közben megpróbáltam mindig észben tartani azt az egyszerű igazságot, hogy a tör-

* A következőket írta róla: „Az első angol újság, amelynek esetében a »hír« szó elveszítette régi jelentését, amely szerint az olvasó számára fontos tényekről van szó... és új jelentést kapott, mely szerint az olvasó számára szórakoztató tényekről vagy kitalációkról van szó."

ténelemben járatlanok hajlamosak a feledékenységre. A múltban az emberek többsége korán meghalt – vagy legalábbis erre számított –, ha pedig nem, szerettei közül többet is elveszített, mert ők tényleg korán meghaltak. Gondoljuk végig kedvenc költőm, az I. Jakab idején élt John Donne esetét, aki ötvenkilenc éves koráig élt, tehát tizenhárom évvel idősebben halt meg, mint amennyi én vagyok most, könyvem megírása idején. A jogász, parlamenti képviselő, a katolikus hit megtagadása után anglikán lelkész Donne szerelemből házasodott, melynek eredményeként elveszítette állását: menyasszonya nagybátyjának, Sir Thomas Egerton királyi pecsétőrnek volt a titkára. Tizenhat pénzszűkében leélt év alatt Anne Donne tizenkét gyermeket szült férjének. Hárman közülük – Francis, Nicholas és Mary – a tízéves kort sem érték meg. Maga Anne is meghalt a tizenkettedik, halva született gyermek világra hozatala közben. Miután kedvenc lánya, Lucy is meghalt, és maga a költő is kis híján követte őt a sírba, Donne megírta az *Ájtatosságok fontos alkalmakra* (Devotions upon Emergent Occasions, 1624) című költeményét, amely a halottak miatt érzett gyász magasztos jajkiáltása: „minden *halállal én* leszek kevesebb, mert egy vagyok az *emberiséggel;* ezért hát sose kérdezd, kiért szól a *harang: érted* szól."* Három évvel később egy közeli barát halála az *Éjféli vers Luca napján, mert ez az év legrövidebb napja* (A Nocturnal upon St Lucy's Day, Being the Shortest Day) című vers megírására ösztönözte.

„Úgy nézzetek engem, ti, akik a
jövő tavasszal lesztek szeretők,
mint általános temetőt;
a szerelem-alkímia
engem már áthatott,
a semmiségből sajtolt párlatot,
hülye nyomorból, és most átadott
a nincs-nek, amely mindig visszavár,
s ujjászült a hiány, homály, halál."**

* Sőtér István fordítása – A szerk.
** Vas István fordítása – A szerk.

Mindenkinek el kellene olvasnia ezeket a sorokat, akik szeretnék jobban megérteni, milyen lehetett az, amikor az emberek még feleolyan hosszú ideig sem éltek, mint manapság.

A halál sokkal nagyobb úr volt, és az, hogy az embereket életük teljében kaszálta le, nemcsak azt jelentette, hogy az élet bizonytalannak és fájdalommal telinek tűnt, hanem azt is, hogy a múlt civilizációinak építői fiatalok voltak, amikor nagy tetteiket véghezvitték. A jelentős holland–zsidó filozófus Baruch (Benedictus) Spinoza felállította azt a hipotézist, hogy csakis az anyag és a determinált okozat materiális univerzuma létezik, és „Isten" az univerzum természetes rendje, ahogy azt mi homályosan felfogjuk, és semmi több. Spinoza 1677-ben, negyvennégy éves korában halt meg, valószínűleg azoktól az üvegdarabkáktól, melyeket megélhetési forrása, a lencsecsiszolás közben lélegzett be. Blaise Pascal, a valószínűségelmélet és a hidrodinamika úttörője, valamint a keresztény hit apológiáinak egyik legnagyszerűbb példája, a *Pensées* (Gondolatok) című mű szerzője, mindössze harminckilenc évig élt. Már hamarabb is meghalt volna, ha az a baleset, amely újra felélesztette szellemi énjét, halálos kimenetelű lett volna. Ki tudja, milyen nagyszerű művek születtek volna ezeknek a zseniális gondolkodóknak a tollából, ha annyi idő jutott volna nekik is, mint például a nagy humanista Erasmusnak (hatvankilenc) vagy Montaigne-nek (ötvenkilenc)? A legtökéletesebb operának, a *Don Giovanni*nak a zeneszerzője, Mozart mindössze harmincöt évesen halt meg. A magasztos *C-dúr vonósötös* (D956) zeneszerzője, Franz Schubert harmincegy évesen hunyt el, feltehetően szifiliszben. Amilyen termékenyek voltak, igen sok mindent komponálhattak volna még, ha mondjuk hatvanhárom évet kapnak, mint az egykedvű Johannes Brahms, vagy még kivételesebben hetvenkettőt, mint a nehézkes Anton Bruckner. A skót költő Robert Burns, aki az egyenlőség szószólójaként kijelentette, hogy „Az ember mégis ember. Ám azért is, csak azért is!", harminchét éves volt, amikor 1796-ban meghalt. Micsoda igazságtalanság, hogy az öröklött címet megvető költőt („Rang a pénznek czifrája csak, De ezüstje az ember")* annyival túlélte az, aki a méltóságot olyannyira becsülte: a nyolcvanhárom évesen elhunyt és kitüntetésekkel ékesített Lord Alfred Tennyson. Palgrave *Golden Treasury* (Arany kincstár) című antológiája is jobb lett volna, ha több Burns és kevesebb Tennyson kerül bele. És milyen mások lennének ma a világ művészeti galériái, ha a precízen részletes Jan Vermeer élt volna kilencvenegy évig, és a túlzottan is termékeny Pablo Picasso halt volna meg harminckilenc évesen, és nem fordítva!

* Mindkét idézet a *Csak azértis...* című Burns-versből származik, fordította: Lévay József. – A szerk.

A politika is egyfajta művészet – éppen annyira része a civilizációnknak, mint a filozófia, az opera, a költészet vagy a festészet. Az amerikai történelem legjelentősebb politikai művészegyénisége, Abraham Lincoln azonban mindössze egyetlen teljes elnöki ciklust töltött a Fehér Házban, hiszen második beiktatási beszéde után hat héttel egy dühös merénylő végzett vele. Lincoln ötvenhat éves volt ekkor. Milyen más lehetett volna a rekonstrukciós időszak, ha ez a faviskóban született, mindent a maga erejének köszönhető titán, a fenséges gettysburgi beszéd szerzője – amely beszéd újradefiniálta az Egyesült Államokat, mint az „a nemzet, mely szabadságban fogant, és azon elképzelés által vezéreltetett, hogy minden ember egyenlőnek teremtetett..., hogy a nép kormánya a nép által és a nép érdekében kormányozva ne tűnhessen el a Föld színéről" – annyi évig élt volna, mint az egykori pólójátékos, a később lebénult Franklin Delano Roosevelt, akit az orvostudomány elég hosszan életben tartott ahhoz, hogy majd négy teljes elnöki ciklust végigszolgáljon, mielőtt hatvanhárom éves korában utolérte a halál?

Mivel az életünk annyira eltér a múltban élt legtöbb emberétől, nem is annyira a valószínűsíthető időtartam, mint inkább a jóval nagyobb fizikai kényelem miatt, élénken meg kell mozgatnunk a fantáziánkat ahhoz, hogy megérthessük őket. A nagyszerű közgazdász és társadalomfilozófus Adam Smith a Collingwood-önéletrajznál másfél századdal korábban írt *Az erkölcsi érzelmek elmélete* című művében meghatározta, miért nem állhat egy civilizált társadalom állandó háborúban másokkal: azért, mert az együttérzésen alapul.

> „Mivel nincs azonnali tapasztalatunk a többi ember érzéseiről, nem formálhatunk véleményt arról, ahogyan viselkednek, csak ha elképzeljük, mit éreznénk mi magunk egy hasonló helyzetben. Ha fivérünk éppen nagy bajban van, addig, amíg mi nyugodtak vagyunk, érzékeink nem értesítenek bennünket az ő gyötrelmei felől. Nem tudnak, és

soha nem is tudtak saját személyünkön túlvinni bennünket, és csakis a képzeletünk által formálhatunk képet arról, vajon ő miket él át. És ez a képesség sem működik másként, mint hogy megmutatja, milyen volna, ha a helyében lennénk. A képzeletünk csakis a saját érzékeink benyomásait, és nem az ő érzékeinek a benyomásait másolhatja le. A képzeletünk által tehát az ő helyzetébe állítjuk önmagunkat."

Természetesen ez az, amit Collingwood szerint a történészeknek tenniük kell, és én magam is azt szeretném, ha olvasóim is így tennének, miközben a következő oldalakon rég letűnt emberek feltámasztott gondolatait olvassák. Könyvem lényege, hogy megértesse, miért tudtak az emberi civilizációk olyan látványosan fejlődni vagyonuk, befolyásuk és hatalmuk terén. Anélkül azonban, hogy bele ne képzelnénk magunkat az akkor élők helyzetébe, nem tudjuk megérteni a múlt történéseit. A képzeletünk akkor működik nehezebben, ha más civilizációk lakosainak a gondolatait kell újjáélesztenünk, azokét, akiket a Nyugat meghódított, vagy legalábbis alárendelt szerepbe kényszerített. Pedig ők is éppen olyan fontos tagjai a drámai társulatnak. Nem a Nyugat történetéről lesz szó, hanem a világtörténelemről, és azon belül is a nyugati dominancia jelenségét kell megérteni.

Fernand Braudel francia történész a következőképpen határozta meg a civilizáció fogalmát 1959-ben, egy enciklopédia számára írt szócikkében:

„először is egy hely, egy »kulturális terület«... egy színtér. A színtérrel együtt... képet kell alkotnunk az »áruk« széles választékáról, a kulturális jellemzőkről, amelyek a házak formájától, a hozzájuk használt anyagtól, a tetőzettől egészen a nyilak tollazásának gyakorlatáig, a nyelvjárásokig vagy nyelvjáráscsoportokig, a főzésben megnyilvánuló ízlésig, egy adott technológiáig, a hit szerkezetéig, a szeretkezés módjáig, sőt az iránytűig, a papírig, a nyomdáig terjednek. A szabályos csoportok, az a gyakoriság, ahogy ezek az adott jellemzők megismétlődnek, egy adott területen megnyilvánulnak... mégpedig egyfajta időleges állandósággal..."

Braudel azonban jobban ábrázolta az egyes szerkezeteket, mint a változást. Manapság azt mondják, a történészeknek történeteket kell mesélniük. Ennek megfelelően ez a könyv egy óriási történetet mesél el – egy metanarratíva arról, hogyan tudta egy civilizáció lerázni azokat a kötelékeket, amelyek a többieket gúzsba kötötték – és sok kisebb történetet, ha tetszik mikrotörténelmet. Az elbeszélés művészetének feléledése azonban önmagában nem elég. A történetek mellé kérdések is kellenek. „Miért tudott a Nyugat a többiek fölé emelkedni?" Erre a kérdésre azonban nem elég egy történettel válaszolni. A válasznak elemző jellegűnek kell lennie, bizonyítékokkal kell alátámasztani, és az ellenkező oldalról is meg kell vizsgálni: vajon ha az általam beazonosított lényegi innovációk nem léteztek volna, a Nyugat akkor is uralkodott volna-e a világ fölött valami olyan oknál fogva, amelyet én kihagytam vagy elhanyagoltam? Vagy egészen másmilyen lett volna a világ, és Kína vagy valamelyik másik civilizáció emelkedett volna ki a többi közül? Nem szabad abba a hitbe ringatnunk magunkat, hogy a közmegegyezésen alapuló történelmi narratívánk nem egy utólag gyártott elmélet, egy „retroérzés". Látni fogjuk, hogy a kortársak számára a nyugati dominancia nem tűnt olyan valószínű jövőnek. A történelem szereplői sokszor rosszabb jövőre számítottak, mint manapság, a „minden jó, ha jó a vége" típusú könyvekhez szokott olvasók. A történelem valósága mint megélt élmény sokkal inkább hasonlít egy sakkjátszmához, mint egy regényhez, vagy jobban hasonlít egy focimeccshez, mint egy színdarabhoz.

Nem alakult minden jól. Egyetlen komoly szerző sem állíthatja, hogy a nyugati civilizáció uralma szeplőtlen volt. Vannak azonban olyanok, akik váltig állítják, hogy semmi jó sem volt benne. Ez az álláspont már szinte abszurd. Mint minden jelentős civilizációnak, a nyugatinak is két arca volt, mint a római istennek, Janusnak: képes volt a nemes tettekre, ugyanakkor a gyalázatosakra is. Talán jobb analógia, ha a Nyugatot két egymással viszálykodó fivérhez hasonlítjuk, mint amilyenek James Hogg *Egy megtért bűnös emlékiratai és vallomásai* (1824) vagy Robert Louis Stevenson *A ballantraei földesúr* (1889) című regényeiben szerepeltek. Verseny és monopólium; tudomány és babona; szabadság és rabszolgaság; gyógyítás és öldöklés; kemény munka és lustaság – a Nyugat a jóban és a rosszban is előrébb járt

a többieknél. De Hogg és Stevenson regényeiben is végül a jobbik fivér győzedelmeskedett. Annak a kísértésnek is ellen kell állnunk, hogy romantikus színben lássuk a történelem veszteseit. A Nyugat által elfoglalt vagy békésebb módon átalakított, kölcsönökkel és adókkal terhelt civilizációk sem voltak hibátlanok. Hibáik közül a legnyilvánvalóbb az, hogy képtelenek voltak lakosaik életét anyagi értelemben hathatósan és fenntartható módon jobbá tenni. Az egyik nehézség az, hogy nem tudjuk mindig rekonstruálni ezeknek a Nyugathoz nem tartozó embereknek a múltbeli gondolatait, hiszen nem mindegyikük élt olyan civilizációban, amely képes volt a gondolatok feljegyzésére és megőrzésére. Végeredményben a történelem elsősorban a civilizációk tanulmányozásából áll, mivel írásos feljegyzések nélkül a történész kénytelen az írásnál sokkal kevésbé árulkodó lándzsahegyekre és edénydarabkákra hagyatkozni.

A francia történész és államférfi François Guizot szerint a civilizáció története „mindenek közül a legnagyobb... magában foglalja az összes többit". Át kell hatolnia az akadémikusok által emelt diszciplináris határokon, amelyek feltétlenül különbséget tesznek a gazdasági, társadalmi, kulturális, intellektuális, politikai, katonai és nemzetközi történelem között. A civilizáció története hatalmas teret és időt fed le, mert a civilizációk általában nagyra nőnek és hosszú életűek. Jelen könyv azonban nem vállalkozhat enciklopédikus részletességre. Azoknak, akik panaszkodnak a kimaradt részletek miatt, a rendkívül eredeti dzsesszzongorista, Thelonious Monk egy mondatát szeretném idézni: „Ne játssz mindent (vagy mindig); hagyd, hogy egyes dolgok kimaradjanak... Fontosabb lehet, hogy mit nem játszol, mint az, amit játszol." Egyetértek vele. Számos hangot és akkordot kihagytam, de nem véletlenül. Vajon az, amit kiválasztottam, nem világít-e rá egy középkorú skót férfinak, a nyugati dominancia legfőbb élvezőjének az elfogultságaira is? Minden bizonnyal igen. Remélem azonban, hogy az általam fontosnak vélt dolgokkal egyetértenek a nyugati értékek legfőbb védelmezői is, azok, akik etnikailag igen eltérő gyökerekkel rendelkeznek – többek között Amartya Sen, Liu Hsziaobo, Hernando de Soto, vagy éppen az a személy, akinek jelen könyvemet ajánlom.

Egy hatszáz évet felölelő könyv szükségszerű együttműködésen alapuló vállalkozás, ennek megfelelően sok embernek tartozom köszönettel. Hálás vagyok a következő levéltárak, könyvtárak és intézmények munkatársainak: az AGI Archive, a musée départemental Albert Kahn, a Bridgeman Art Library, a British Library, a Charleston Library Society, a pekingi Csungkuo kuocsia tusukuan (Kínai Nemzeti Könyvtár), a Corbis, a dakari Institut Pasteur, a berlini Deutsches Historisches Museum, a berlin-dahlem-i Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, a Getty Images, a Greenwich Observatory, a bécsi Heeresgeschichtliches Museum, az Irish National Library, a Library of Congress, a Missouri History Museum, a musée du Chemin des Dames, a limai Museo de Oro, a londoni National Archives, a National Maritime Museum, az isztambuli Başbakanlik Osmanli Arşivleri (Oszmán Archívum), a PA Photos, a harvardi Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, a dakari Archives Nationales du Sénégal, a South Carolina Historical Society, a School of Oriental and African Studies, a Sülemaniye Manuscript Library és természetesen a Harvard egyedülálló Widener Libraryje. Méltánytalan volna, ha kihagynám a sorból a Google-t, amely minden korábbinál gyorsabbá teszi a történelmi kutatást, ezenkívül a Questiát és a Wikipédiát, melyek szintén megkönnyítik a történész munkáját.

Felbecsülhetetlen segítséget kaptam a kutatás során Sarah Wallingtontól, csakúgy, mint Daniel Lansberg-Rodrigueztől, Manny Rincon-Cruztól, Jason Rockett-től és Jack Suntól.

A szokásoknak megfelelően ez a könyvem is a Penguinnél jelenik meg az óceán mindkét oldalán, Londonban Simon Winder, New Yorkban pedig Ann Godoff szokásos hozzáértő és lelkes szerkesztői munkája mellett. A páratlan Peter James sokkal többet tett, mint a szöveg nyomdai előkészítése. Szintén köszönettel tartozom Richard Duguidnak, Rosie Glaishernek, Stefan McGrathnek, John Makinsonnak, Pen Voglernek és még számtalan embernek.

Legutóbbi öt könyvem közül a többi négyhez hasonlóan a *Civilizáció* is a kezdetektől fogva egyszerre készült televíziós sorozatnak és könyvnek. A Channel 4-nál Ralph Lee Simon Berthon segítsége megakadályozta, hogy nehezen érthető vagy kimondottan érthetetlen legyek. Sem a sorozat, sem a könyv nem készülhetett volna el

a Chimerica Media különleges csapata nélkül: Dewald Aukema, az operatőrök hercege, James Evans, a 2. és 5. film segédproducere, Alison McAllan, archívumkutató, Susannah Price, a 4. film producere, James Runcie, a 2. és 5. film rendezője, Vivienne Steel produkciós vezető, és Charlotte Wilkins, a 3. és 4. filmek segédproducere nélkül. Joanna Potts a legelejétől fogva kulcsszerepet játszott a projekt megvalósulásában. Chris Openshaw, Max Hug Williams, Grant Lawson és Harrik Maury ügyesen kézben tartották az angliai és franciaországi filmezést. A Chimerica stábjában a szerző iránti türelmükkel és nagylelkűségükkel Melanie Fall és Adrian Pennink biztosították, hogy triumvirátusunk aránylag jó reklámot nyújtson az effajta kormányzási módnak. Barátom, Chris Wilson újfent biztosította, hogy egyetlen repülőgépet se késsek le.

A sorozat filmezése közben számos ember segített a kutatásban, amelynek eredményei aztán a könyvbe is belekerültek. Köszönetet mondok tehát Manfred Andersonnak, Khadidiatou Banak, Lillian Chennek, Tereza Horskának, Petr Jandának, Wolfgang Knoepflernek, Deborah McLauchlannek, Matias de Sa Moreirának, Daisy Newton-Dunn-nak, José Couto Nogueirának, Levent Öztekinnek és Ernst Voglnak.

Azoknak is köszönettel tartozom, akikkel barangolásaink közben elbeszélgethettem, különösen Gonzalo de Aliagának, Nihal Bengisu Karacának, John Lindell lelkésznek, Mick Rawsonnak, Ryan Squibbnak, Ivan Touškának, Stefan Wollénak, Hanping Csengnek és – végül, de a legkevésbé sem utolsósorban – a dagenhami Robert Clack School diákjainak.

Rendkívül szerencsésnek mondhatom magam, amiért a világ legjobb irodalmi ügynökét, Andrew Wylie-t tudhatom magam mellett, a brit televízió világában pedig Sue Aytont. Köszönöm a munkáját a Wylie Agency londoni és New York-i irodájából Scott Moyersnek, James Pullennek és mindenki másnak.

Számos neves történész nagylelkűen elolvasta a készülő kéziratot, mint ahogy barátaim, valamint volt és jelenlegi tanítványaim közül is sokan: Rawi Abdelal, Ayaan Hirsi Ali, Bryan Averbuch, Pierpaolo Barbieri, Jeremy Catto, J. C. D. Clark, James Esdaile, Campbell Ferguson, Martin Jacques, Harold James, Maya Jasanoff, Joanna Lewis, Charles Maier, Hassan Malik, Noel Maurer, Ian Morris, Charles Murray, Aldo

Musacchio, Glen O'Hara, Steven Pinker, Ken Rogoff, Emma Rothschild, Alex Watson, Arne Westad, John Wong és Jeremy Yellen. Szintén köszönettel tartozom Philip Hoffmannak, Andrew Robertsnek és Robert Wilkinsonnak. A fennmaradó hibák csakis engem terhelnek.

Szeretnék köszönetet mondani az Oxfordi Egyetemen működő Principal and Fellows of Jesus College tagjainak, az Oriel College hasonló szervezetének és a Bodleian könyvtárosainak. A stanfordi Hoover Intézeten belül John Raisiannak, az igazgatónak, valamint kiváló gárdájának tartozom köszönettel. Jelen könyvet a London School of Economics IDEAS központjában fejeztem be, ahol mint Philippe Roman professzort istápoltak a 2010–2011-es tanévben. Legnagyobb köszönettel azonban harvardi kollégáimnak tartozom. Túl hosszan tartana, ha a Harvard történeti tanszékének minden egyes tagját felsorolnám, ezért engedjenek meg nekem egy kollektív köszönetnyilvánítást: ezt a könyvet nem tudtam volna megírni kollégáim támogatása, biztatása és intellektuális inspirációja nélkül. Ugyanez vonatkozik a Harvard Business Schoolnál dolgozó kollégáimra is, különösen a Business and Government in the International Economy Unit, valamint a Centre of European Studies munkatársaira. Köszönöm barátaim segítségét a Weatherhead Centre for International Affairsnél, a Belfer Centre for Science and International Affairsnél, a Workshop in Economic History and Lowell House-nál. Leginkább azonban tanítványaimnak tartozom köszönettel a Charles River mindkét oldalán, azon belül is a General Education és a Societies of the World 19 osztályoknak. Ez a könyv az ő jelenlétükben született, és dolgozataik, valamint visszajelzéseik révén is alakult.

Végül legmélyebb hálám a családomat illeti, különösen a szüleimet és gyakran mellőzött gyerekeimet, Felixet, Freyát és Lachlant; velük együtt édesanyjukat, Susant és kiterjedt ismeretségi körünket. Ezt a könyvet sok tekintetben nektek írtam, gyerekeim!

Az ajánlás azonban egy olyan személynek szól, aki az általam ismert emberek közül a legjobban megérti, mit is jelent valójában a nyugati civilizáció – és mit nyújt még ma is a világnak.

London
2010. december

Bevezetés: Rasselas kérdése

„Nem vette bele a civilizáció szót [szótára negyedik kiadásába], csak azt, hogy civilitás. Én azonban, a legnagyobb tisztelet mellett, a civilizál szóból fakadó civilizációt jobbnak véltem a barbarizmus ellentétjeként."

James Boswell: *Doktor Johnson élete*

„A civilizáció bárminemű meghatározása... a következő fokozatokkal érzékeltethető: »Én civilizált vagyok, te egy kultúrához tartozol, ő barbár.«"

Felipe Fernández-Armesto

Amikor Kenneth Clark a *Civilizáció* című műsorában meghatározta a civilizáció fogalmát, nem hagyott kétséget afelől, hogy kizárólag a nyugati civilizációra gondol – azon belül is elsősorban a középkortól a XIX. századig terjedő időszak nyugat-európai művészetére és építészetére. A BBC számára készített tizenhárom részes filmsorozat első részében udvariasan, ugyanakkor következetesen említést sem tett a bizánci uralom alatti Ravennáról, a kelta Hebridákról, a vikingek Norvégiájáról, sőt még Nagy Károly Aachenjéről sem. Clark felfogása szerint ugyanis a Róma bukásától a XII. századi reneszánszig tartó időszak egyszerűen nem felel meg a civilizáció fogalmának. Az ugyanis csak az 1260-ban felszentelt, akkor még befejezetlen chartres-i katedrális felépülésével éledt fel, és csak Clark korában, a manhattani felhőkarcolókkal mutatkoztak meg először a kimerülés jelei.

Clark igen sikeres sorozata, amelyet először ötéves koromban sugároztak Nagy-Britanniában, egy egész – angol anyanyelvű – generáció számára meghatározta a civilizáció fogalmát. A civilizáció nem más,

mint a Loire menti kastélyok, a firenzei paloták, a Sixtus-kápolna, Versailles. Clark művészettörténészként megtett minden tőle telhetőt, és Németalföld józan lakásbelsőitől a barokkosan túláradó épülethomlokzatokig mindent megmutatott. A zenéről és az irodalomról is megemlékezett, sőt időnként politikai és gazdaságtörténeti kérdések is fel-felbukkantak. Clark civilizációjának lényegét azonban nyilvánvalóan a magas vizuális kultúra jelentette. Legnagyobb hősként Michelangelót, Leonardo da Vincit, Dürert, Constable-t, Turnert és Delacroix-t ünnepelte.[1]

Clark védelmében azonban meg kell említeni, hogy sorozatának alcíméül ezt adta: *Személyes körkép*. Persze ő is tudta, hogy mindez azt jelenti – és ez már 1969-ben is gondot okozott –, hogy „a kereszténység előtti időszak és a Kelet" bizonyos értelemben *civilizálatlanok*. Az azóta eltelt negyven év során pedig egyre nehezebb Clark nézetével azonosulni, akár személyesen, akár másként (nem is szólva a már kissé bántóan fellengzős stílusáról). Könyvemben szeretnék egy szélesebb összehasonlításon alapuló, átfogóbb, ugyanakkor inkább földhözragadt, semmint fellengzős képet nyújtani. Számomra a civilizáció legalább annyira szól a szennyvízcsatornákról, mint a katedrálisok támpilléreiről, ha nem még jobban, hiszen a hatékony vízvezetékrendszer nélkül a városok halálos csapdákká válnak, ahol a folyók és a kutak a *Vibrio cholerae* baktérium melegágyaiként szolgálnak. Véleményem szerint a civilizáció jóval több néhány elsőrangú képtár anyagánál. A civilizáció egy erősen összetett emberi rendszer. A festmények, a szobrok és az épületek talán a civilizáció legszembetűnőbb vívmányai, ám az ezeket létrehozó és finanszírozó, majd a jövő lelkes szemlélői számára megőrző gazdasági, társadalmi és politikai intézmények megértése nélkül vajmi keveset jelentenek a számunkra.

A „civilizáció" szó francia eredetű, elsőként Anne-Robert-Jacques Turgot francia közgazdász használta 1752-ben, majd négy évvel később nyomtatásban Mirabeau márki (alias Victor Riqueti), a nagy forradalmár apja.[2] Samuel Johnson, mint ahogy a bevezető mottójából is kitűnik, nem fogadta el a nyelvi újítást, és továbbra is a „civilitás" szót használta. Ha a barbarizmusnak létezett ellentéte Johnson számára, akkor az nem lehetett más, mint a kifinomult (ugyanakkor időnként végletesen durva) városi élet, amelyet olyannyira élvezett Londonban.

Egy civilizáció, ahogy a szó etimológiája is sugallja, saját városainak a tengelye körül forog, és sok tekintetben e könyvem hősei is maguk a városok.[3] Egy város (polgári vagy egyéb) törvényei azonban éppen olyan fontosak, mint a város köré épített falak; az alkotmányuk és a lakosok (civilizáltak vagy sem) szokásai éppen olyan lényegesek, mint a palotái.[4] A civilizáció ugyanúgy szól a tudósok laboratóriumairól, a művészek padlásszobáiról, mint a földművelés mikéntjéről, valamint a vidék szépségéről. Egy civilizáció sikere nem csupán az esztétika mércéjével mérhető, hanem, és ez mindenképpen fontosabb, lakosai élethosszával és életminőségével. Az életminőségnek számos dimenziója létezik, és nem lehet mindet könnyen számszerűsíteni. Képesek vagyunk felbecsülni a XV. századi emberek egy főre jutó jövedelmét vagy a születéskor várható átlagéletkorát, lakjék a világon bárhol. De mi a helyzet a kényelmükkel? A tisztásági körülményeikkel? A boldogulásukkal? Azzal, vajon hány ruhájuk lehetett; hány órát kellett dolgozniuk; milyen ételt vásárolhattak a jövedelmükből? A művészeti alkotásokból esetleg következtethetünk bizonyos dolgokra, de semmiképpen sem válaszolhatják meg az ilyen típusú kérdéseinket.

Nyilvánvaló, hogy egyetlen város nem alkothat egy egész civilizációt. A civilizáció az emberi szervezettség legnagyobb egysége, a legmagasabb fokú, ugyanakkor megfoghatatlanabb, mint egy birodalom. A civilizációk részben az emberek gyakorlati reakciói a környezetük – az élelem- és vízszerzés, a lakhatás és az önvédelem – által jelentett kihívásokra. A civilizációk ugyanakkor kulturális jellegűek is; gyakran, de nem mindig vallási jellegűek is; gyakran, de nem mindig nyelvi közösséget is jelentenek.[5] Kevés civilizáció létezett, ugyanakkor ezek nem álltak távol egymástól. Caroll Quigley két tucatot számolt össze az elmúlt tíz évezredben.[6] Adda Bozeman mindössze ötöt azonosított be az újkor előtti világban: a nyugatit, az indiait, a kínait, a bizáncit és az iszlámot.[7] Matthew Melko összesen tizenkettőt talált, melyekből hét már eltűnt (a mezopotámiai, az egyiptomi, a krétai, a klasszikus, a bizánci, a közép-amerikai és az andoki), öt pedig továbbra is fennáll (a kínai, a japán, az indiai, az iszlám és a nyugati).[8] Shmuel Eisenstadtnak hat lett az összlétszám, az iméntiek mellé számolva a zsidó civilizációt is.[9] Ennek a néhány civilizációnak az egymással és a saját környezetével létesített interakciója a történelmi változások legfonto-

sabb tényezői közé sorolandó.[10] Szembetűnő ezekkel az interakciókkal kapcsolatban, hogy az igazi civilizációk igen hosszú időn át megőrzik jellegüket. Ahogy Fernand Braudel megfogalmazta: „Voltaképpen a civilizáció a létező leghosszabb történet... Egy civilizáció... számos gazdasági vagy társadalmi változást is túlél."[11]

Ha az 1411-es évben körülhajózhattuk volna a földet, minden bizonnyal leginkább a keleti civilizációk életminősége nyűgözött volna le bennünket. A Mingek Pekingjében a Tiltott Város építése folyt, ugyanakkor megkezdték a Nagy-csatorna újbóli megnyitásához szükséges átépítést. A Közel-Keleten az ottomán törökök egyre inkább körbezárták Konstantinápolyt, amelyet 1453-ban végleg elfoglaltak. A Bizánci Birodalom az utolsókat rúgta. Timur Lenk hadvezér 1405-ben bekövetkezett halálával megszűnt a közép-ázsiai hordák – a civilizáció antitézise – vérengző betöréseinek folyamatos fenyegetése. Jung-lo kínai császár és II. Murád oszmán szultán számára fényesnek tűnt a jövő.

Ezzel szemben 1411-ben Nyugat-Európát az 1347 és 1351 között keletre átterjedt, a lakosság létszámát egyötödére csökkentő pestis okozta pusztításból még alig ocsúdó, nyomorúságosan elmaradt területnek láttuk volna, ahol továbbra is súlyos gondokat okoztak a rossz higiéniai viszonyok, valamint a végeláthatatlan háborúskodás. Angliában a leprás IV. Henrik ült a trónon, miután sikeresen megdöntötte a rossz csillagzat alatt született II. Richárd hatalmát, akit aztán meg is öletett. Franciaországot a burgundiai herceg és a meggyilkolt orléans-i herceg követői közötti állandó háborúskodás sújtotta. Az angolok és franciák közötti százéves háború ismét kiújulóban volt. Nyugat-Európa többi civódó királysága – Aragónia, Kasztília, Navarra, Portugália és Skócia – aligha lettek volna tetszetősebbek. A muszlimok még mindig uralták Granadát. A skót király, I. Jakab angol fogságban tengődött, miután angol kalózok foglyul ejtették. Európa legvirágzóbb részének az észak-itáliai városállamok látszottak: Firenze, Genova, Pisa, Siena és Velence. A XV. századi Észak-Amerika még rendezetlen vadon volt a közép- és dél-amerikai Azték és Inka Birodalmakhoz képest, ahol toronymagas templomok és az égbe kanyargó utak épültek. Világ körüli utunk végén szertelen képzelgésnek tűnt volna az a nézet, hogy a következő fél évezredben a Nyugat fogja uralni a világ többi részét.

És mégis megtörtént.

A XV. század vége felé, valami oknál fogva, Nyugat-Európa államocskái, elkorcsosult latinos nyelveikkel (némi görögggel fűszerezve), egy názáreti zsidó tanításain alapuló vallásukkal, a keleti matematikából, csillagászatból és technológiából átvett tudományos vívmányokkal olyan civilizációt építettek fel, amely nemcsak meghódította a nagy keleti birodalmakat, és uralma alá hajtotta Afrikát, Amerikát és Ausztrálázsiát, hanem a világon mindenütt rábírta az embereket a nyugati életmód átvételére – és ez a térítés sokkal inkább szavak, semmint fegyverek segítségével történt.

Vannak, akik vitatják mindezt, és azt állítják, hogy bizonyos értelemben minden birodalom egyenrangú, és a Nyugat nem tekintheti magát felsőbbrendűnek, mondjuk, Eurázsia keleti feléhez képest.[12] Ez a fajta relativitás azonban nyilvánvalóan abszurd. Egyetlen korábbi civilizáció sem volt képes olyan dominanciára, mint amilyet a Nyugat épített ki a világ többi része felett.[13] 1500-ban Európa jövőbeni birodalmai a föld felszínének mintegy 5 százalékát, lakosságának pedig maximum 16 százalékát mondhatták magukénak. 1913-ra a tizenegy nyugati birodalom* az összes földterület és lakosság háromötödét uralta, a globális gazdasági termelésnek pedig több mint háromnegyede (mellbevágó módon 79 százaléka) tartozott a fennhatóságuk alá.[14] A várható átlagos élettartam Angliában majdnem kétszer olyan magas volt, mint Indiában. Nyugaton a magasabb életszínvonal a jobb étrendben is tükröződött, még a mezőgazdaságból élők körében is, és magasabb termetet eredményezett, még a közönséges katonák vagy az elítéltek között is.[15] A civilizáció, ahogy azt már megállapítottuk, a városokról szól. Ebben a tekintetben is a Nyugat érte el a legmagasabb szintet. 1500-ban, jelenlegi tudásunk szerint, a világ legnagyobb városa Peking lehetett, mintegy hat-hétszázezres lakosságával. A világ akkori tíz legnagyobb városából mindössze egyetlenegy volt európai, mégpedig Párizs, amelynek akkori lakossága a kétszázezret sem érte

* A tizenegy birodalom: Ausztria, Belgium, Franciaország, Németország, Olaszország, Hollandia, Spanyolország, Oroszország, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok. Ezek közül mindössze Franciaország, Portugália és Spanyolország hasonlított valamelyest 1500 körül is a XX. századi kereteihez. Oroszország Nyugathoz tartozásának kérdéskörét a későbbiekben tárgyaljuk majd.

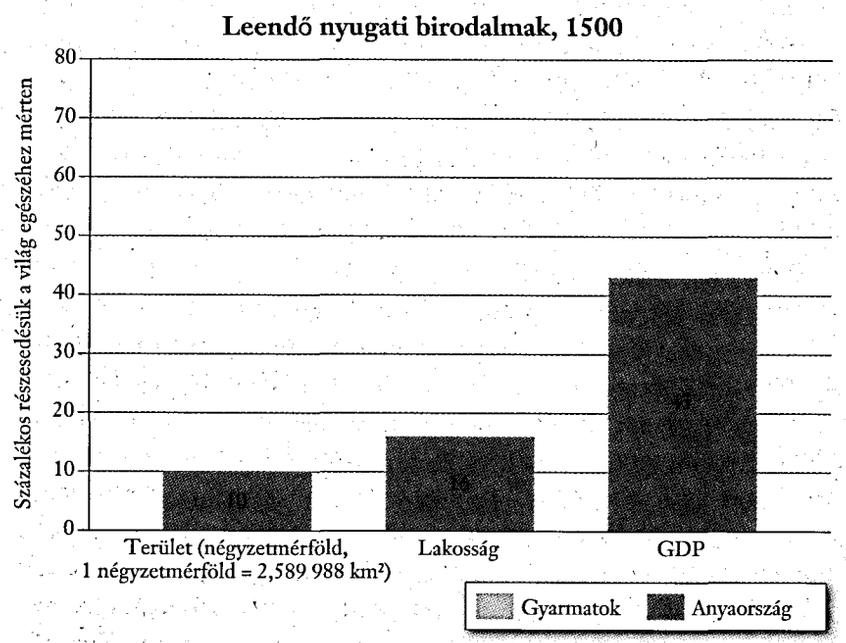

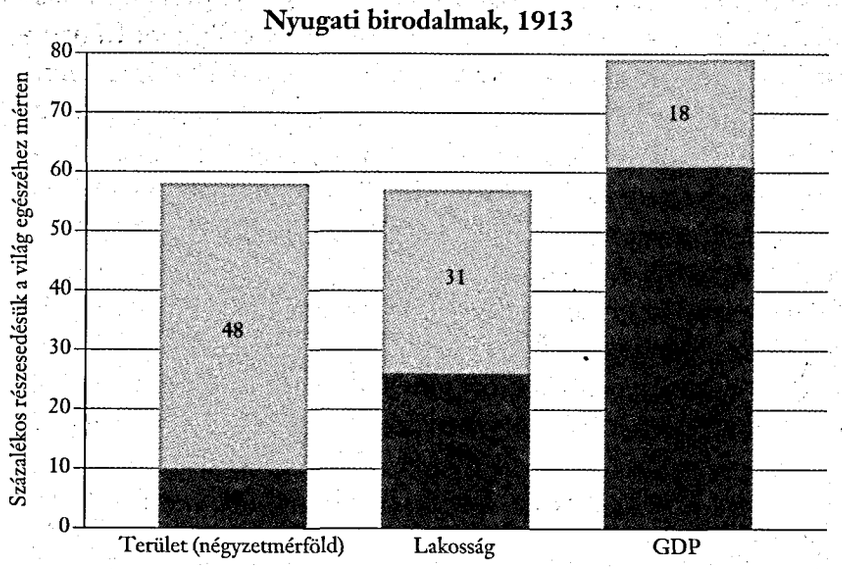

el. Londonnak talán ötvenezer lakosa, ha volt. A városiasodás szintje még Észak-Afrikában és Dél-Amerikában is magasabb volt, mint Európában. 1900-ra azonban döbbenetes változás történt. A világ tíz legnagyobb városából egyetlenegy volt ázsiai, mégpedig Tokió; mintegy 6,5 milliós lakosságával London a világ legnagyobb városává nőtte ki magát.[16] Ráadásul a nyugati dominancia nem ért véget az európai birodalmak hanyatlásával és bukásával. Az Egyesült Államok felemelkedésével a Nyugat és Kelet közötti szakadék csak tovább mélyült. 1990-re az átlag amerikai 73-szor gazdagabb volt, mint az átlag kínai.[17]

A XX. század második felében ezenfelül az is világossá vált, hogy a jövedelmek közötti tátongó szakadék szűkítésére egyetlen megoldás kínálkozik a keleti társadalmak számára, mégpedig a nyugati intézmény- és működési rendszer egy részét megvalósító japán példa (nem teljes) átvétele. Ennek eredményeként a nyugati civilizáció a világ többi része számára is a berendezkedés alapjául szolgáló mércévé vált. 1945-öt megelőzően természetesen számos fejlődési modell – vagy a számítógépes nyelvezetet használva: operációs rendszer – létezett, amelyet a Nyugathoz nem tartozó társadalmak magukévá tehettek volna. Ezek közül azonban a legvonzóbbak – a liberális kapitalizmus, a nemzetiszocializmus és a szovjet kommunizmus – egyaránt Európában gyökereztek. Bár a második világháború a második modellt kiirtotta Európából, az különféle neveken továbbélt számos fejlődő országban. A Szovjetunió 1989 és 1991 között zajló szétesése aztán elpusztította a harmadik modellt is.

A globális pénzügyi válságot követően természetesen igen sok szó esett a választható ázsiai gazdasági modellekről. Ugyanakkor még a leglelkesebb, a kulturáról relatívan gondolkodók sem ajánlják a Mingdinasztia vagy a Mogul Birodalom intézményeinek újbóli bevezetését. A szabadpiac és az állami beavatkozás szószólói közötti jelen vita nyilvánvalóan két nyugati iskolához kapcsolható: Adam Smith és John Maynard Keynes követői csapnak össze, miközben Karl Marx néhány odaadó híve továbbra is mindenáron kitart a marxista megoldás mellett. A három iskolaalapító közgazdász születési helye magáért beszél: Kirkcaldy, Cambridge és Trier. Gyakorlatilag a világ nagy része mostanra a nyugati gazdasági rendszerbe integrálódott, amelyben Smith nézetei alapján a piac szabja meg az árak többségét, a kereskedelmi

áramlatokat és a munkamegosztást, ugyanakkor a kormányzat szerepe közel áll a Keynes által megálmodotthoz, hiszen beavatkozásával megpróbál finomítani az üzleti élet ciklikusságán, és igyekszik csökkenteni a jövedelmi egyenlőtlenségeket.

Ami a gazdaságon kívüli intézményeket illeti, azok létjogosultságához sem férhet kétség. Az egyetemek világszerte nyugati normákat követnek, és ugyanez mondható el az orvostudomány rendszeréről is, az elvont kutatásoktól kezdve az egészségügy arcvonaláig. Manapság már a legtöbb ember elfogadja Newton, Darwin és Einstein jelentős tudományos felfedezéseit, de ha nem, akkor is mohón nyúl a nyugati gyógyszerek után, mihelyt felfedezi önmagán az influenza vagy a bronchitis (hörghurut) első tüneteit. Mindössze néhány társadalom szegül szembe a marketing és a fogyasztás nyugati mintáival, valamint magával a nyugati életforma begyűrűzésével. Egyre többen és többen táplálkoznak a nyugati étrend szerint, viselnek nyugati ruhákat és laknak nyugati típusú otthonokban. Még a jellemzően nyugati munkavégzés is – heti öt vagy hat nap, 9-től 5-ig, két-három hét szabadsággal – kezd egyre általánosabb érvényűvé válni. A nyugati térítők által a világ egészében elterjesztett vallást is az emberiség egyharmada vallja a magáénak, és jelentős előrelépés tapasztalható a világ legsűrűbben lakott országaiban is. Ugyanakkor a Nyugaton is terjedő ateizmus szintén számottevő térnyerést könyvelhet el magának.

Minden évben több és több ember vásárol úgy, mint mi, tanul úgy, mint mi, úgy őrzi meg (vagy veszíti el) az egészségét, mint mi, imádkozik (vagy nem imádkozik) úgy, mint mi. Nem könnyű kikerülni a hamburgert, a Bunsen-égőt, a sebtapaszt, a baseballsapkát és a Bibliát, bárhová is vezessen az utunk. Mindössze a politikai intézmények területén maradtak lényegi különbségek, hiszen világszerte számos kormány utasítja vissza a képviseleti kormányzásnak értelmet adó, az egyén jogait védeni kívánó, törvények szabta uralmat. Sokkal inkább politikai, semmint vallási ideológiáról van szó, amikor az iszlamista harcosok minden eszközzel küzdenek a nemi egyenlőség és a szexuális szabadság XX. század végére jellemző, nyugati normáinak terjedése ellen.[18]

Nem „eurocentrista" megközelítés tehát, ha azt állítjuk, hogy a Krisztus utáni második évezred második felének legfontosabb történelmi jelensége a nyugati civilizáció felemelkedése volt. Mindössze egy

nyilvánvaló tényről van szó. Annál nehezebb azonban kifejteni, hogyan is alakult ez így. Mely tényező révén sikerülhetett a XV. századot követően a nyugat-európai civilizációnak a feltétlenül fejlettebb szinten álló keleti birodalmakkal szembeni térnyerés? Nyilvánvaló módon valami fontosabb dolog kellett, mint a Sixtus-kápolna szépsége.

Elsőként az unos-untalan ismételt válasz kínálkozik: a Nyugat az imperializmus révén uralta a többieket.[19] Még mindig sokan vannak olyanok, akik erkölcsi felháborodásuknak adnak hangot az európai birodalmak gonosztettei miatt. Természetesen akadtak bűnök jócskán, és ezekről is szólni fogok könyvem lapjain. Az is nyilvánvaló, hogy a gyarmatosítás különféle fajtái – letelepedés kontra kizsákmányolás – igen eltérő, hosszú távú hatást gyakoroltak az érintett területekre.[20] Már jóval azelőtt is léteztek birodalmak, hogy a marxisták-leninisták leleplezték volna az imperializmust. Már a XVI. században is számos keleti birodalom tett szert jelentős hatalomra és területre. Mindeközben, miután V. Károly sikertelen kísérletet tett egy Spanyolországtól Németalföldön át Németországig terjedő hatalmas Habsburg Birodalom kiépítésére, Európa több darabra hullott, mint valaha. Ráadásul a reformáció nyomán több mint egy évszázadig tartó vallásháború vette kezdetét.

Egy XVI. századi utazónak aligha kerülhette volna el a figyelmét a kirívó különbség. Az Oszmán Birodalom Nagy Szulejmán (1520–1566) uralma alatt Anatólián, Egyiptomon, Arábián, Mezopotámián és Jemenen túl kiterjesztette a hatalmát a Balkánra és Magyarországra is, 1529-ben pedig már Bécs kapuit fenyegette. Még keletebbre, a Szafavida Birodalom I. Abbász alatt (1587–1629) Iszfahántól és Tabriztól Kandahárig húzódott, Észak-Indiát pedig Delhitől Bengálig a hatalmas Mughal császár, Akbar (1556–1605) uralta. A Mingek Kínája is nyugodtnak és biztosnak tűnt a Nagy Fal túloldalán. A Van-li császár (1572–1620) udvarába látogató európaiak közül kevesen jósolták volna meg, hogy az uralkodó halála után alig három évtizeddel az egész dinasztia eltűnik majd a történelem színpadáról. Az 1550-es évek vége felé a flamand diplomata, Ogier Ghiselin de Busbecq, aki tulipánokat telepített Törökországból Hollandiába, Isztambulból írt leveleiben aggódva hasonlítgatta Európa széttagoltságát az Oszmán Birodalom „mérhetetlen gazdagság"-ához.

Való igaz, a XVI. században az európaiak a tengerentúli területeken kezdtek lázas tevékenységbe. A keleti birodalmak azonban aligha látták a portugál és holland hajósokat a civilizáció terjesztőinek. Mindössze a Középső Birodalmat fenyegető, újabb barbár hordának vélték őket, talán még a japán kalózoknál is gyűlöletesebb – és mindenképpen bűzösebb – gonosztevőknek. Mert hát mi más vonzotta volna az európaiakat Ázsiába, ha nem a csodálatos indiai kelmék és a minőségi kínai porcelán?

1683-ban az oszmán hadsereg egészen Bécs, a hatalmas Habsburg Birodalom fővárosának kapujáig masírozhatott, és követelhette, hogy a város lakói adják meg magukat, és térjenek át az iszlám hitre. Csupán ezt követően, az ostrom visszaverése után kezdte a keresztény világ lassan kiszorítani a törököket Közép- és Kelet-Európából, a Balkánon keresztül egészen a Boszporuszig, és igen sok év kellett ahhoz, hogy bármelyik európai birodalom a keletiekhez mérhető hatalmat építsen ki. A Nyugat és a többiek közötti „nagy különbség" másutt még lassabban alakult ki. Az Észak- és Dél-Amerika közötti materiális szakadék a XIX. század közepe táján mélyült el, Afrika jelentős részét pedig, néhány partvidéki területet leszámítva, csak a XX. század elejére sikerült alávetni.

Amennyiben tehát a Nyugat fölényét nem lehet az imperializmus már rég lejárt kifejezésével megmagyarázni – ahogy egyes kutatók továbbra is megkísérlik –, akkor talán merő szerencse kérdése az egész? Eurázsia nyugati felének földrajzi vagy éghajlati adottságai tették talán lehetővé a nagy különbség kialakulását? Az európaiak talán csak a véletlen szerencse folytán vetődtek el a kalóriában igencsak gazdag cukor termeléséhez ideális Karib-szigetekre? Talán csak az Újvilág tudta azokat a „szellemjárta", elhagyatott területeket biztosítani Európa számára, amelyekkel Kína nem rendelkezett? És az is törvényszerűség volt talán, hogy a kínai szénkészlet kibányászása és elszállítása jóval nehezebbnek bizonyult, mint az európaié?[21] Vagy talán Kína bizonyos értelemben saját sikerének áldozatává vált, és beleragadt a „magas szintű egyensúly csapdájá"-ba, mert annyi is elég volt a termeléshez, hogy a hatalmas embertömeget a túléléshez éppen elegendő kalóriával lássa el?[22] Vagy talán tényleg ott keresendő a válasz, hogy főként azért vált Anglia az első ipari nemzetté, mert a rossz közegészségügyi viszonyok következtében az emberek többségének az élete visszataszító, embertelen és kivételesen rövid volt, kedvező lehetőséget biztosítva ezzel a gazdag és vállalkozó szellemű kisebbségnek génjeik továbbörökítésére?[23]

A nagy angol szótárszerkesztő, Samuel Johnson a nyugati fölény kialakulásának minden ilyen lehetséges magyarázatát visszautasította. A *Rasselas, Abesszínia hercege* című 1759-ben megjelent művében a következő kérdést adja Rasselas szájába:

> „Minek köszönhetően... lettek az európaiak ilyen hatalmasok, vagy ha már ők olyan könnyen ellátogatnak Ázsiába és Afrikába kereskedés vagy hódítás céljából, miért nem tudják az ázsiaiak és az afrikaiak megszállni az ő partjaikat, miért nem tudnak ők gyarmatot telepíteni a kikötőikbe, és jogokat biztosítani természetes hercegeik számára? Ugyanaz a szél, amelyik őket visszaviszi, minket is odafújna."*

Erre Imlac, a filozófus a következő választ adja:

> „Azért hatalmasabbak ők nálunk, Uram, mert bölcsebbek; a tudás mindig győzedelmeskedni fog a tudatlanság fölött, mint ahogy az ember is irányítja az állatokat. De hogy miért több a tudásuk, mint nekünk, annak okát én nem tudom azon túl, hogy a Legfőbb Lény kifürkészhetetlen akarata."[24]

A tudás valóban hatalom, amennyiben jobb vitorlásokat, jobb tűzfegyvereket jelent, és jobb módszereket az ásványi anyagok kinyerésére vagy a betegségek gyógyítására. Valóban igaz-e azonban az, hogy az európaiak többet tudtak, mint mások? 1759-ben talán igen, hiszen a tudományos találmányok 1650-től kezdődően majd két és fél évszázadon keresztül szinte kizárólag Nyugatról eredtek.[25] Na és 1500-ban? Amint majd látni fogjuk, a kínai technológia, az indiai matematika és az arab csillagászat évszázadokon át sokkal előrébb járt.

* Ez a kérdés valóban megfogalmazódott a nyugatiak közé nem tartozó birodalmakban a XVIII. században. 1731-ben az ottomán török író Ibrahim Müteferrika a következőt kérdezte: „Miért uralnak a modern időkben annyi területet azok a keresztény nemzetek, amelyek a múltban oly gyengék voltak a muszlim nemzetekhez képest, és ráadásul miért aratnak győzelmet az egykor győzedelmes ottomán hadak felett?"

Akkor talán inkább egy megfoghatatlan kulturális különbség volt az, amely lehetővé tette az európaiak számára keleti versenytársaik megelőzését? A jelentős német szociológus, Max Weber szerint igen. Ez a különbség számos változatban létezik – középkori angol individualizmus, humanizmus és protestáns etika –, és mindenütt tetten érhető, az angol gazdák végakaratától kezdve a földközi-tengeri kereskedők könyvelésén át a királyi udvarok illemszabályzatáig. David Landes a *The Wealth and Poverty of Nations* című művében ezt a kulturális vonatkozást feszegeti, amikor azt mondja, hogy Nyugat-Európa vezette a világot az autonóm intellektuális érdeklődés, a bizonyítás tudományos módszerei, valamint a kutatás és az ahhoz kapcsolódó területek racionalizálása terén. Ennek ellenére még ő is azt állítja, hogy ennél többre volt szükség ennek a működési rendszernek a felvirágzásához: pénzügyi közvetítőkre és jó kormányra.[26] A kulcs tehát nyilvánvaló módon az intézményekben rejlik.

Az intézményi rendszer bizonyos értelemben a kultúra terméke. Mivel azonban az intézmények felállítanak egy normarendszert, gyakran az egyes kultúrák becsületességét hivatottak fenntartani azzal, hogy meghatározzák, mennyiben segítik a helyes magatartást a helytelennel szemben. Ennek a lényegére kiválóan rávilágítanak a XX. század kísérletei, melyek során két, meglehetősen különböző intézményrendszert kényszerítettek rá a németekre (nyugaton és keleten), a koreaiakra (északon és délen), valamint a kínaiakra (a népköztársaságon kívül és belül). Az eredmények szembeszökőek voltak, a tanulság pedig kristálytiszta. Vegyük ugyanazt a népet, többé-kevésbé ugyanazt a kultúrát, majd az egyik csoportnál vezessük be a kommunista, a másiknál pedig a kapitalista intézményeket. Szinte azonnal eltérő viselkedést fogunk tapasztalni a két csoport esetében.

Sok történész ma már egyetért abban, hogy az 1500-as években kevés igazán alapvető különbség létezett Eurázsia keleti és nyugati fele között. Mindkét régióban korán nekiláttak a földművelésnek, a piaci alapú árucserének, és bevezették a városközpontú államszerkezetet.[27] Egy elemi intézményi különbség azonban fennállt: miközben Kínában egy egységes birodalmat sikerült megszilárdítani, Európa politikailag továbbra is nagyon tagolt képet mutatott. Jared Diamond *Háborúk, járványok, technikák** című művében magyarázatot nyújt arra, miért sikerült Eurázsiának megelőznie a világ többi részét.[28] Arra a kérdésre azonban, hogy miért tört annyival előrébb Eurázsia egyik része a másikhoz képest, csak az 1999-ben megjelent „Hogyan gazdagodjunk meg?" című esszéjében ad választ. Szerinte azért, mert míg Kelet-Eurázsia síkjain az egységes keleti birodalmak elnyomták az innovatív erőket, addig Eurázsia nyugati felén a hegyes-völgyes, folyók szabdalta területek királyságai és városállamai termékeny versengést és eszmecserét folytattak egymással.[29]

Tetszetős válasz, de nem elégséges. Vessünk egy pillantást Jacques Callot lotharingiai festőművész *A háború gyötrelmei* című, az 1630-as években keletkezett metszeteire, melyekkel mintha a világ egészét figyelmeztetni kívánta volna a vallási viszályok veszélyeire. Európa jelentéktelen kis országainak határain belül és kívül, a XVII. század első felében olyan végzetes versengés folyt, hogy Közép-Európa hatalmas térségei elnéptelenedtek, a Brit-szigetek pedig több mint egy évszázadra egy újra és újra fellángoló, bénító háborúskodásba süllyedtek. A politikai széttagoltságnak gyakran ez a hatása. Ha netán kételyeink támadnának erről, kérdezzük meg a korábbi Jugoszlávia lakóinak véleményét! A versengés természetesen fontos szerepet játszott a Nyugat felemelkedésében, mint ahogy azt majd az 1. fejezetben is látni fogjuk, de a többi tényezőről sem szabad megfeledkeznünk.

Könyvemben arra szeretnék rámutatni, hogy azok a tényezők, amelyek megkülönböztették a Nyugatot a világ többi részétől – a globális hatalom fő hajtóerői –, hat, behatárolhatóan újszerű gondolati és viselkedési képzetkörben összegezhetők, melyeket az egyszerűség kedvéért a hat fejezetcím alatt fogok összefoglalni.

1. Verseny
2. Tudomány
3. Tulajdon
4. Orvostudomány
5. Fogyasztás
6. Munka

* Budapest, 2000, Typotex – A szerk.

A manapság használatos számítógépes nyelvezettel élve, ezek voltak azok a „gyilkos alkalmazások" (killer aps), amelyek révén az Eurázsia nyugati széléről származó kisebbségnek sikerült majd ötszáz évre uralma alá hajtania a világot.

Most, mielőtt az olvasóim felháborodott levelek írására ragadtatnák magukat, amiért kifelejtettem a Nyugat felemelkedésének néhány alapvető okát, úgymint kapitalizmus, demokrácia vagy szabadság (vagy ha már itt tartunk: háborúk, járványok, technikák), kérem, olvassák el a következő rövid meghatározásokat:

1. Verseny – a nemzetállamok és a kapitalizmus alapjául szolgáló politikai és a gazdasági élet decentralizálása.
2. Tudomány – a Nyugat számára a többiek fölött (egyebek mellett) jelentős katonai erőfölényt biztosító, a természeti környezet tanulmányozására, megértésére és végül megváltoztatására szolgáló módszerek együttese.
3. Törvénykezés – a népképviseleti kormányzás legstabilabb fajtájának az alapját képező kumulatív modell, az egyének tulajdoni ügyekben támadó vitáinak békés megoldására.
4. Orvostudomány – a tudomány egyik ága, amely lényegi fejlődést hozott az egészség és a várható élettartam területén először a nyugati társadalmakban, majd a gyarmataikon.
5. Fogyasztói társadalom – az anyagi jólétre épülő modell, amelyben központi szerepet kap a ruházati cikkek gyártása és eladása, és amely nélkül fenntarthatatlan lett volna az ipari forradalom.
6. Munkamorál – az első öt pontban felsoroltak miatt dinamikus, ugyanakkor esetlegesen ingatag társadalom összetartó erejéül szolgáló, a protestáns kereszténységből (többek között) származtatható erkölcsi keret és cselekvési mód.

Ne essünk tévedésbe: nem egy újabb, a Nyugat győzelmét önelégülten ünneplő műről van szó![30] Szeretném bemutatni, hogy nem csupán a Nyugat gyors fejlődése vezetett a világ egy jókora részének meghódításához és gyarmatosításához, hanem a Nyugat riválisainak előre nem látott meggyöngülése is. Az 1640-es években például egy költségvetési és pénzügyi válság, az időjárás megváltozása és egy járvány együttes megjelenése egy nagyszabású felkeléshez, majd a Ming-dinasztia végső bukásához vezetett. Mindennek semmi köze nem volt a Nyugathoz. Hasonlóképpen az Oszmán Birodalom politikai és katonai meggyöngülése is inkább belső, semmint külső indokokra vezethető vissza. Az észak-amerikai politikai intézmények fejlődtek, miközben a dél-amerikaiak egyre inkább szétestek. Mégsem mondhatjuk, hogy Simón Bolívarnak a gringók miatt nem sikerült létrehoznia a Latin Amerikai Egyesült Államokat.

A lényeg a Nyugat és a többiek intézményi rendszerének eltérő mivoltában van. Nyugat-Európa részben azért győzte le Kínát, mert nagyobb verseny jellemezte mind a politikai, mind pedig a gazdasági élet terén. Ausztriának, Poroszországnak majd végül még Oroszországnak is azért sikerült hatékonyabb közigazgatási és katonai rendszert létrehoznia, mert a tudományos forradalmat eredményező hálózat a keresztény, nem pedig a muszlim világban jött létre. Az egykori észak-amerikai gyarmatok azért teljesítettek annyival jobban, mint a dél-amerikaiak, mert a brit telepesek északon teljesen más rendszert hoztak létre a tulajdonjog és a politikai képviselet terén, mint délen a spanyolok és a portugálok. (Északon „szabad hozzáférést biztosító rend" volt, nem pedig a kirekesztő elit bérleti díjon alapuló érdekeit szolgáló zárt rend.)[31] Az európai birodalmak nemcsak azért tudtak behatolni Afrikába, mert Maxim-puskákkal rendelkeztek, hanem mert az afrikaiak számára szintén veszélyt jelentő trópusi betegségek ellen kifejlesztették az oltásokat.

A Nyugat korai iparosítása szintén intézményi előnyökről tanúskodott: a Brit-szigeteken már jóval a gőzgép vagy a gyáripar beköszönte és elterjedése előtt megvolt a fogyasztói társadalom lehetősége. Ráadásul miután az ipari technológia már szinte mindenütt elérhetővé vált, a Nyugat és a többiek közötti különbség továbbra is fennmaradt, sőt egyre csak növekedett. A teljességgel egyforma, szériagyártásra tervezett fonó- és szövőgépek mellett az európai és észak-amerikai munkások továbbra is hatékonyabban dolgoztak, kapitalista munkáltatóik pedig gyorsabban halmozták a vagyonukat, mint keleti társaik.[32] A közegészségügybe és a közoktatásba fektetett pénz jól hasznosult, ahol pedig ilyen nem volt, az emberek szegények maradtak.[33] Könyvem tehát ezekről a különbségekről fog szólni: arról, hogy miért léteztek ezek a különbségek, és miért számítottak olyan sokat.

Mindezidáig többnyire szabadon használtam a „Nyugat" és a „nyugati" szavakat. De pontosan mire is gondolok, amikor a „nyugati civilizáció"-t emlegetem? A háború utáni fehér angolszász protestáns férfiak, többé-kevésbé ösztönösen, a Nyugaton (vagy más néven: szabad világon) egy (természetesen) Londontól a massachusettsi Lexingtonig, és (esetleg) Strasbourgtól San Franciscóig terjedő keskeny sávot értették. 1945-ben, amikor még alig tértek magukhoz a háborús csatározásból, a Nyugat első nyelve az angol volt, amely mögött ott bicegett a francia. Az 1950-es, 1960-as évek európai integrációs sikereinek köszönhetően a nyugati klub nagyobbra duzzadt. Aligha kérdőjelezné meg bárki is manapság, hogy az egykori Németalföld államai, Franciaország, Németország, Olaszország, Portugália, Skandinávia és Spanyolország egyaránt a Nyugathoz tartoznak, és hivatalosan az ortodox keresztény vallású Görögország is ide sorolható, egyrészt az örök érvényű ókori hellén filozófiának, újabban pedig az Európai Uniónak köszönhetően.

Mi a helyzet azonban a Földközi-tenger déli és keleti régiójának fennmaradó részeivel, ahová nemcsak a Peloponnészosztól északra fekvő Balkán, de Észak-Afrika és Anatólia is tartoznak? Mi a helyzet Egyiptommal és Mezopotámiával, a legelső igazán jelentős civilizációk bölcsőjével? Vajon az Észak-Amerikához hasonlóan európaiak által gyarmatosított és földrajzilag is ahhoz a féltekéhez tartozó Dél-Amerika is része a Nyugatnak? No és Oroszország? Vajon Oroszország európai része valóban nyugatinak számít, míg az Uralon túli területek bizonyos értelemben a Kelet részét képezik? A hidegháború alatt a Szovjetuniót és csatlós államait „keleti blokk" néven emlegették. Pedig nem véletlenül tartjuk úgy, hogy a Szovjetunió éppen annyira a nyugati civilizáció terméke, mint az Egyesült Államok. Az ottani alapvető eszmerendszer is jórészt olyan viktoriánus gyökerekből táplálkozik, mint a nacionalizmus, a rabszolgaság elvetése és a nők szavazati jogának elismerése – az orosz ideológia alapjai is a brit könyvtárak régi, kör alakú olvasótermeiben születtek. Oroszország földrajzi kiterjedése is ugyanúgy az európai expanzió és gyarmatosítás termékének tekinthető, mint az amerikai kontinens betelepítése. Közép-Ázsiában – csakúgy, mint Dél-Amerikában – európaiak uralkodtak a nem európaiak fölött. Ebben az értelemben az, ami 1991-ben történt, egyszerűen nem volt más, mint az utolsó európai birodalom kimúlása. Ennek ellenére a nyugati

civilizáció fogalmának igen elterjedt meghatározásába – amely Samuel Huntington nevéhez fűződik –, nemcsak Oroszország nem fér bele, hanem egyetlen görögkeleti vallási hagyományokkal rendelkező ország sem. Huntington szerint a Nyugat mindössze Nyugat- és Közép-Európából (az ortodox Kelet kivételével), Észak-Amerikából (Mexikó kivételével) és Ausztrálázsiából áll. Görögország, Izrael, Románia és Ukrajna sem férnek bele, mint ahogy a Karib-szigetek sem, hiába található néhány közülük éppen annyira nyugatra, mint Florida.[34]

A „Nyugat" tehát sokkal több egy földrajzi kifejezésnél: egy norma-, viselkedés- és intézményrendszer, végtelenül elmosódó határvonalakkal. Érdemes ennek az állításnak a hozadékán is eltűnődnünk. Lehetséges-e tehát, hogy egy ázsiai társadalom nyugativá válik, mihelyt magáévá teszi az öltözködés és az üzleti élet nyugati normáit, mint ahogy Japán tette a Meidzsi-reformok idején, és ahogy szinte egész Ázsia teszi most? Egykor felkapott állítás volt az, hogy a kapitalista világrend állandó munkamegosztást kényszerít a nyugati centrumra és a többiekből álló perifériára.[35] Mi történik azonban akkor, ha az egész világ elnyugatosodik, legalábbis a külső jegyek és az életmód tekintetében? Vagy lehetséges, hogy más civilizációk, ahogy Huntington elhíresült állításával bizonygatta, jóval rugalmasabbak – különösen a széles értelemben vett Nagy Kína* és a „véres határokkal és belső részekkel"[36] rendelkező iszlám? Mennyiben jelent a nyugati működési elvek átvétele csupán felületes modernizációt bármiféle kulturális mélység nélkül? Ezekre a kérdésekre keresem a választ a következőkben.

A nyugati civilizáció egy másik nehézsége az, hogy mintha a széthúzás lenne az egyik legmeghatározóbb jellemzője. Számos amerikai elemző panaszkodik mostanában „az egyre szélesedő Atlanti-óceán" miatt, ami nem jelent mást, mint a hidegháború alatt az Egyesült Államokat és nyugat-európai szövetségeseit összeforrasztó közös értékrend felbomlását.[37] Még ha egy kicsit világosabb is ma már, mint Henry Kissinger külügyminisztersége idején, hogy kit kell hívnia egy amerikai vezető államférfinak, amennyiben Európával kíván beszélgetést

* Sajátos elképzelés olyan nevet adni a világ egyik legősibb és legjelentősebb civilizációjának – a kínai a „Sinic civilization" nevet kapta –, amelyről szinte kizárólag egyetlen politikai elemző hallott. Eredeti, 1993-ban írt esszéjében Huntington a „konfuciánus" elnevezést használta.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

folytatni, nehezebb megállapítani, ki is emelné fel a kagylót a nyugati civilizáció nevében. Az Amerika és az „Öreg Európa" közötti jelenlegi széthúzás azonban még így is enyhének és békésnek mondható, a múltbeli hatalmas vallási és ideológiai – sőt, maga a civilizáció jelentése miatt kialakult – viszályhoz képest. Az első világháborúban a németek, állításuk szerint, a magasabb kultúráért és a talmi értékrenddel bíró, materialista, angol–francia civilizáció ellen harcoltak (a különbség megfogalmazása többek között Thomas Mann és Sigmund Freud nevéhez fűződik). Ezt a fajta különbségtételt azonban meglehetősen nehéz volt összeegyeztetni a háború kezdetén lezajlott eseményekkel, köztük például a leuveni egyetemi könyvtár felégetésével és a belga polgári lakosok tömeges kivégzésével. A brit propagandisták visszavágásul a németeket „hunok"-nak, azaz a civilizáción kívül álló barbároknak nyilvánították, magát a háborút pedig a „civilizációért folytatott nagy háború"-nak nevezték győzelmi érméiken.[38] Vajon több értelme van-e a Nyugatról egységes civilizációként beszélnünk ma, mint 1918-ban volt?

Végül nem árt felidézni, hogy a nyugati civilizáció egyszer már lehanyatlott és megbukott. Az Európa-szerte, Észak-Afrikában és a Közel-Keleten szétszóródott római kori maradványok hatékonyan tanúskodnak erről. A Nyugat első változata – Nyugati civilizáció 1.0 – a Nílus völgyétől az Eufrátesz és a Tigris torkolatáig terjedő, úgynevezett Termékeny Félhold területén jött létre, kettős csúcspontját pedig az athéni demokrácia és a Római Birodalom idején érte el.[39] Mai civilizációnk kulcselemei – nem csupán a demokrácia, hanem az atlétika, a számtan, a mértan, a polgárjog, a klasszikus építészet és a modern angol nyelv szókincsének egy jelentős része is – az ókori Keletről származnak. Mire hatalma tetőfokára hágott, a Római Birodalom egy megdöbbentően kifinomult rendszert alkotott. A gabonafélék, a manufaktúrák és a pénzérmék egy Észak-Angliától a Nílus felső folyásáig nyújtózó gazdaság körforgásában mozogtak, virágzott a tudományos élet, léteztek törvények, orvostudomány, sőt még olyan bevásárlóközpontok is, mint például Traianus ideje alatt a római Fórumon. A nyugati civilizációnak ez a változata azonban hanyatlásnak indult, majd az i. sz. V. században, a barbár támadások és a belső megosztottság következtében drámai sebességgel összeomlott. Egyetlen generáció alatt

Róma, a hatalmas birodalmi metropolis tönkrement, a vízvezetékek leomlottak, a hatalmas piacok elhagyatottá váltak. A klasszikus Nyugat tudásanyaga teljességgel elveszett volna a bizánci könyvtárak,[40] az ír szerzetesek[41] és a római katolikus egyház pápái és papjai[42] nélkül. Az ő áldozatos munkájuk nélkül nem születhetett volna újjá a Nyugat, ahogy az az itáliai reneszánsz idején megtörtént.

Vajon a Nyugati civilizáció 2.0 változatnak is a hanyatlás és a bukás a sorsa? Demográfiai tekintetben a nyugati társadalmak lakossága már régóta kisebbséget alkot a világ többi lakosához mérten, mára azonban ez a hátrány már nyilvánvalóan nyomasztóvá vált. Az Egyesült Államok és Európa egykor oly erőteljes gazdaságainak szembe kell nézniük azzal, hogy Kína húsz vagy talán már tíz éven belül is lekörözi őket, nyomában nem sokkal lemaradva Brazíliával és Indiával. A Nyugat „kemény hatalma" mintha már az Iraktól Afganisztánig tartó, szélesebb értelemben vett Közel-Keleten is megingott volna, mint ahogy a gazdaságpolitikát érintő „washingtoni konszenzus" is szétesőben van. A 2007-ben kezdődött pénzügyi válság is mintha a fogyasztói társadalom lényegét érintő hibákra mutatott volna rá, arra, hogy a hangsúly az adósságon alapuló vásárlási terápiára tevődött. A nyugati gazdasági tervezésre egykor oly jellemző protestáns etika vagy takarékosság szinte teljességgel eltűnt, közben pedig a nyugati eliten úrrá lett a már majdnem ezeréves félelem egy esetleges környezeti apokalipszis miatt.

És ami ennél is rosszabb, a nyugati civilizáció mintha elveszítette volna az önmagába vetett hitét. A Stanford 1963-as példáját követve a főbb egyetemek egymás után mondanak le a klasszikus Nyugati civilizáció nevű történelmi témájú tantárgy meghirdetéséről. Az iskolákban sem divat ma már a Nyugat nagyszabású felemelkedését tanítani. Az oktatáspolitika szeszélyes hóbortjának köszönhetően, az „újfajta történelem" jegyében, a „történelmi gondolkodásmód"-ot a tudás fölébe helyezik – emellé társultak még a tanterv megújításának nem várt következményei –, így a brit iskolások igen nagy számban hagyják el úgy a középiskolát, hogy a nyugati történelemnek csak bizonyos részleteit ismerik meg. Tanulnak például VIII. Henrikről, Hitlerről és egy keveset Martin Luther Kingről. Egy vezető brit egyetem felméréséből kiderült, hogy az elsőéves hallgatók mindössze 54 százaléka van tisztában azzal, ki volt az angol uralkodó az Armada felett aratott győzelem

idején, 31 százalékuk tudta megmondani a búr háború helyszínét, 16 százalékuk tudta megnevezni a waterlooi csata brit hadvezérét (több mint kétszer ennyien vélték úgy, hogy inkább Nelson lehetett az, és nem Wellington), és mindössze 11 százalékuk tudott megnevezni egyetlen XIX. századi brit miniszterelnököt.[43] Egy hasonló felmérés szerint a 11 és 18 év közötti angol diákok 17 százaléka vélte úgy, hogy Cromwell Olivér a hastingsi csatában harcolt, 25 százalékuk pedig rossz évszázadban helyezte el az első világháborút.[44] Az angol nyelvű országokban széles körben elterjedt nézet szerint más kultúrákról kell tanulnunk, nem pedig a sajátunkról. Az 1977-ben felküldött Voyager űrszonda zenei válogatásán a 27 mű közül mindössze 10 származik nyugati zeneszerzőtől, köztük nemcsak Bachtól, Mozarttól és Beethoventől, hanem Louis Armstrongtól, Chuck Berrytől és a vak Willie Johnsontól is. 2010-ben a British Museum vezetője kiadta a világ történetét 100 tárgyban elbeszélve, melyek közé mindössze 30 tárgy fért be a nyugati civilizáció termékei közül.[45]

Ennek ellenére, ha a világ bármely civilizációjának történetében nem hangsúlyozzák eléggé azt, ahogy az 1500-as éveket követően fokozatosan alárendelődtek a Nyugatnak, nem tapintanak rá a lényegre – arra a dologra, amely a legtöbb magyarázatra szorul. A Nyugat felemelkedése ugyanis egészen egyszerűen a Krisztus utáni második évezred második felének leglényegesebb jelensége. A modern történelem legfőbb eleme. Ugyanakkor miértjei talán a legfogósabb kérdéseket is jelentik a történészek számára, melyeket nemcsak a kíváncsiságunk kielégítése érdekében kell megválaszolnunk, hanem azért is, mert ha sikerül megtalálnunk a Nyugat felemelkedésének valódi okait, talán valamelyes pontossággal azt is megbecsülhetjük, vajon milyen közelségbe került a hanyatlás és a bukás.

1.
Verseny

„Kína régóta változatlan, és valószínűleg már régen megszerezte a javaknak azon teljességét, amely törvényei és intézményei természetéből adódik. Ez a teljesség azonban csekélyebb, mint ami más törvényekkel és intézményekkel, talajának, időjárásának és helyzetének természetéből fakadóan lehetséges volna. Egy olyan ország, amelyik figyelmen kívül hagyja vagy lenézi a külkereskedelmet, és amelyik mindössze egy-két kikötőjébe engedi be a külföldi nemzetek hajóit, nem folytathat olyan mérvű kereskedelmet, mint ha más törvényei és intézményei volnának.... Egy szélesebb körű külkereskedelem... aligha vallana kudarcot Kína gyárainak nagyfokú fejlesztése és az ipari termelés hatékonyságának javítása terén. Kiterjedtebb hajózás mellett a kínaiak természetesen megtanulnák a más országokban nagy haszonnal alkalmazott különféle gépek használatának és saját célra való előállításának művészetét, csakúgy, mint a művészet és az ipar egyéb fejlesztéseit, melyeket a világ minden részén alkalmaznak."

Adam Smith

„Hogyan lehetnek kicsik, mégis erősek? Miért vagyunk mi nagyok, mégis gyengék?... Amit mindössze meg kell tanulnunk a barbároktól... az a szilárd hajók és hatékony fegyverek [készítése]."

Feng Kuj-fen

KÉT FOLYÓ

A Tiltott Várost (Kukung) több mint egymillió munkás építette fel Peking szívében, a szükséges anyagot pedig a Kínai Birodalom egész területéről szállították oda. Azzal, hogy a majd ezer épület elhelyezkedésével, szerkezetével és díszítésével a Ming-dinasztia hatalmát hivatott hirdetni, a Tiltott Város nemcsak a világ egykori leghatalmasabb civilizációjának ereklyéje maradt, hanem arra is figyelmeztet, hogy egyetlen civilizáció sem tart örökké. 1776-ban Adam Smith még úgy írt Kínáról, mint „az egyik leggazdagabb, azaz az egyik legtermékenyebb, legszebben megművelt, legtörekvőbb és legnépesebb ország... amelyik jóval gazdagabb, mint Európa bármely része." Ennek ellenére Kínát „régóta változatlan"-nak vagy „egy helyben álló"-nak[46] is minősítette. És teljesen igaza volt. A Tiltott Város 1406 és 1420 közötti építését követően egy évszázadon belül megkezdődött a Kelet viszonylagos hanyatlása. A szegényes, viszályoktól sújtott, jelentéktelen nyugat-európai államocskák pedig nekiláttak egy fél évezredes, szinte megállíthatatlan terjeszkedésnek. Időközben a nagy, keleti birodalmak csak stagnáltak, majd pedig alávetették magukat a nyugati dominanciának.

Miért feneklett meg Kína, miközben Európa teljes gőzzel haladt előre? Smith szerint egyszerűen azért, mert a kínaiak nem voltak hajlandóak „bátorítani a külkereskedelmet", ezért nem részesültek a komparatív előny és a nemzetközi munkamegosztás áldásos hatásaiban. Mások más magyarázatot találtak. Az 1740-es években Charles de Secondat, Montesquieu bárója a „tervszerű zsarnokság"-ot okolta, amelyet Kína kivételesen nagy lakosságára vezetett vissza, ami viszont a kelet-ázsiai időjárásnak volt betudható.

> „Érvem a következő: Ázsiában tulajdonképpen nincsen mérsékelt éghajlati öv, mivel a nagyon hideg éghajlatú helyek azonnal a túlzottan forrókkal érintkeznek, ilyenek Törökország, Perzsia, India, Kína, Korea és Japán. Európában ezzel szemben a mérsékelt öv nagyon is kiterjedt... ebből az következik, hogy minden egyes ország hasonlít a szomszédosra; nincs rendkívüli különbség közöttük... Ázsiában tehát az erős nemzetek szemben állnak a gyöngékkel; a háborúskodó, bátor és tevékeny emberek azonnal lecsapnak azokra, akik közönyösek, puhányok és félénkek. Az egyiknek tehát hódítania kell, a másiknak pedig alávetnie magát. Európában ezzel szemben az erős nemzetek az erősekkel állnak szemben, akik pedig egymás mellett állnak, nagyjából hasonlóan bátrak. Ez Ázsia gyöngeségének és Európa erősségének, Európa szabadságának és Ázsia szolgaságának a legfőbb oka. Egy olyan ok, amelyet nem emlékszem, hogy valaha is megjegyeztek volna már."[47]

Később egyes európai szerzők szerint a nyugati technológia jelentette az adut a Kelettel szemben – különösen az ipari forradalom kiindulópontjául szolgáló technológia. Macartney grófja mindenesetre így gondolta egy 1793-ban, a kínai császári udvarban tett, nyilvánvalóan sikertelen látogatást követően (lásd később). Egy másik, XX. századi népszerű magyarázat szerint a konfuciánus filozófia gátolta az újító kedvet. Ezek a keleti lemaradást megmagyarázni hivatott elméletek azonban hibásak. A Nyugaton meglévő, ugyanakkor a Keletről hiányzó hat gyilkos alkalmazás közül az első nem a kereskedelemhez kapcsolódott, ahogy Smith képzelte, sem technológiai, sem filozófiai jellegű nem volt, és nem az éghajlatból fakadt. Mindenekelőtt az intézményrendszerhez kötődött.

Ha az 1420-as években két folyó – a Temze és a Jangce – mentén utazgattunk volna, megdöbbentő különbséget tapasztaltunk volna.

A Jangce a Nankingot a több mint 750 kilométerrel északabbra fekvő Pekinggel, délen pedig Hangcsouval összekötő, hatalmas vízi úthálózat része volt. Ennek az óriásrendszernek a magját a több mint 1700 kilométer hosszan tekergőző Nagy-csatorna képezte. A csatorna története az i. e. V. századig vezethető vissza, az i. sz. X. századtól pedig már víztárolók és olyan pompás hidak épültek a mentén, mint a több ívű Drága Öv. A legjelentősebb helyreállítási és építési munkálatok Jung-lo, Ming császár (1402–1424) idejére tehetők. Mire a császár főépítésze, Paj Jing befejezte a Sárga-folyó elterelési és gátépítési munkálatait, a Csatornán évente nagyjából tizenkétezer gabonaszállító uszály hajózhatott végig,[48] fenntartásához pedig ötvenezer ember munkájára volt szükség. Akkoriban Nyugaton a legnagyszerűbb csatornák Velencében épültek. Amikor azonban az elszánt velencei utazó,

Marco Polo az 1270-es években Kínába látogatott, még őt is meglepte a Jangcén látott forgalom.

> „A hatalmas folyón hajók sokasága szeli a hullámokat, senki sem hinné el, ha csak olvasna vagy hallana róla. A föl-le szállított kereskedelmi áruk mennyisége minden elképzelést felülmúl. Voltaképpen akkora [a Jangce], hogy inkább tűnik tengernek, mint folyónak."

A kínai Nagy-csatorna nem csupán a belső kereskedelem legfőbb útvonalául szolgált, a birodalmi kormány ugyanis az öt állami gabonaraktáron keresztül befolyásolni tudta a gabona árát: felvásárolták a még olcsó gabonát, majd eladták, amikor felment az ára.[49]

1420 körül feltehetőleg Nanking volt a világ legnagyobb városa, fél- és egymillió közötti lakosával. Évszázadokon keresztül a selyem- és pamutipar virágzó központjául szolgált, Jung-lo császár alatt pedig a tanulás fellegvárává is vált. Jung-lo neve azt jelenti: „folytonos boldogság", pedig a „folytonos mozgás" valószínűleg találóbb kifejezés lett volna rá. A legjelentősebb Ming császár semmit sem hagyott félbe. A kínai tudást összefoglaló gyűjtemény több mint kétezer tudós munkája nyomán született, és tizenegyezer kötetre rúgott. Ennél nagyobb enciklopédia a világon sehol nem létezett egészen 2007-ig, amikor szinte pontosan hatszáz éves uralom után a Wikipédia letaszította a trónról kínai elődjét. Jung-lo azonban nem érte be Nankinggal. Uralomra kerülése után nem sokkal egy új és látványosabb északi főváros építése mellett döntött, amely nem volt más, mint Peking. 1420-ra, amikorra a Tiltott Város elkészült, a Mingek Kínája minden kétséget kizáróan a világ legfejlettebb civilizációjává vált.

Bár a XV. század elején a Temze a Jangcéhoz képest mindössze csak egy holtágnak tűnt, London ennek ellenére egy nyüzsgő kikötő volt, az Anglia és a kontinens közötti kereskedelem legfőbb gócpontja. A város leghíresebb polgármestere, Richard Whittington vezető posztókereskedő volt, aki vagyonát az egyre növekvő angliai gyapjúkivitelből szerezte. Ráadásul az angol főváros hajóépítő iparának alapos lökést adott a franciák ellen újra és újra fellángoló háború, annak folyamatos ember- és ellátmányigényével. Shadwellben és

Ratcliffe-ben a hajókat kivontatták az iszapos kikötőbe, ahol könnyen megpakolhatták őket. És természetesen ott volt az inkább félelmetes, semmint titokzatos londoni Tower.

Egy kínai látogató azonban aligha képedt volna el mindettől. A Tower durva építménynek tűnt a Tiltott Város nagyszerűségéhez képest. A London Bridge egy cölöpökre telepített idétlen bazárnak látszott a Drága Öv hídhoz képest, a kezdetleges navigációs technikák pedig szűk vizekre kényszerítették az angol hajósokat – a Temzére és a Csatornára –, ahol ismerős partok közelében maradhattak. Teljességgel elképzelhetetlennek tűnt akkoriban mind az angolok, mind pedig a kínaiak számára, hogy Londontól egészen a Jangcéig el lehetne hajózni.

Nankinggal összehasonlítva az a London, ahová V. Henrik a franciák felett aratott győzelmeit – a leghíresebb közülük az agincourti – követően 1420-ban visszatért, aligha volt városnak tekinthető. Régi, toldott-foldott falai alig három mérföld hosszan húzódtak, ami szinte csak töredéke a nankinginak. A Ming-dinasztia alapítójának több mint húsz évig tartott a főváros körbekerítése, és legalább ennyi mérföldes is lett a fal, akkora kapukkal, hogy külön-külön akár háromezer katonának is szálláshelyéül szolgálhattak. De tartós is lett. Nagy része még ma is áll, miközben London középkori falából alig maradt fenn valami.

A XV. századi viszonyok közepette a Mingek Kínája aránylag kellemes hely volt. A Ming-korszak elején létrejött merev, feudális rendet folyamatosan lazította a fokozatos fejlődést mutató belkereskedelem.[50] A Szucsouba látogatók még ma is láthatják az akkori fellendülés építészeti gyümölcseit a régi városközpont árnyas csatornái és elegáns sétányai mentén. Az angliai városi élet egészen más volt. A fekete halál, azaz a *Yersinia pestis* nevű, bolhákban található baktérium által terjesztett bubópestis, amely 1349-ben érte el Angliát, London lakosságát a nankingi egytizedére, 40 000 főre apasztotta. Ráadásul a pestis mellett a tífusz, a vérhas és a himlő is gyakori betegségek voltak. London azonban a járványok nélkül is halálos csapdának bizonyult a rossz higiéniai körülmények következtében. Miközben itt a szennyvízelvezetés hiánya miatt az utcákon a bűz az egekig hatolt, a kínai városokban az emberi ürüléket módszeresen összegyűjtötték, és a környező rizsföl-

deken trágyaként felhasználták. Dick Whittington polgármestersége alatt – 1397 és halálának éve, 1423 között négy alkalommal – a londoni utcákat a fénylő aranyhoz a legkevésbé sem hasonlító anyag borította.

Az iskolás gyerekek V. Henriket az angol történelem egyik hősi alakjaként tisztelik, a kettővel korábbi király, a puhány II. Richárd tökéletes ellentétének tartják. Szomorú tényként kell azonban elkönyvelni, hogy ez a királyság igen távol állt a Shakespeare *II. Richárd*jában emlegetett „uralkodó sziget"-től"; sokkal inkább a fertő szigete volt. A nagyszerű drámaíró kedvtelve emlegette szülőföldjét, mint a „másik Éden, már-már Paradicsom / Természet építette erőd / a fertő ellen..." Pedig az angolok születéskor várható átlagos élettartama 1540 és 1800 között sajnálatos módon mindössze 37 lehetett, ugyanez a szám Londonban tízzel kevesebb volt. Míg öt angol gyermekből nagyjából egy biztosan meghalt még az első születésnapja előtt, Londonban háromból halt meg egy. Maga V. Henrik is 26 évesen került a trónra, és 35 éves korában meghalt vérhasban – ez is emlékeztetőül szolgál arra, hogy a történelmet a közelmúltig igen fiatal, rövid életű emberek formálták.

Az erőszak népbetegségnek számított. A Franciaországgal folytatott háború szinte állandó tényezővé vált. Amikor az angolok nem a franciák ellen harcoltak, akkor a walesiek, a skótok és az írek ellen. Ha nem a kelták ellen, akkor egymással küzdöttek – a koronáért. V. Henrik apja erőszak által került a trónra; fia, VI. Henrik hasonló módon veszítette el a hatalmát a rózsák háborújában, melynek során négy királyt taszítottak le a trónról, és negyven nemes halt meg a harcmezőn vagy a vérpadon. 1330 és 1479 között az angol arisztokrácia egynegyede halt erőszakos halált. Az emberölés hétköznapi cselekménynek számított. Egy XIV. századi adat szerint Oxfordban évente százezer lakosból 100-an erőszak áldozatává váltak. London valamivel biztonságosabbnak számított: százezer főre 50 jutott. Manapság a legsúlyosabb gyilkossági arány Dél-Afrikára (százezerből 69), Kolumbiára (53) és Jamaicára (34) jellemző. Még a legrosszabb, az 1980-as évekből származó detroiti adat is mindössze százezerből 45 fő.[51]

Ebben az időszakban az angolok élete valóban „magányos, szegényes, koszos, embertelen és rövid" volt, ahogy azt Thomas Hobbes politikai elemző később megjegyezte (az általa „természetes állapot"-

nak nevezett viszonyokról). Még egy olyan jómódú család esetében is, mint a norfolki származású Pastonék, aligha lehetett biztonságról beszélni. John Paston feleségét, Margaretet szó szerint kidobták a házából, amikor ragaszkodott családja jogos jussához, és vissza akarta szerezni a Gresham-uradalmat, amelyet a korábbi tulajdonos örököse elfoglalt. A Caister-kastélyt Sir John Fastolf hagyta Pastonékra, John Paston halála után nem sokkal azonban Norfolk hercege megostromolta, majd tizenhét hosszú éven át uralta.[52] És akkor Anglia még a legvirágzóbb és a legkevésbé erőszakos országok közé tartozott Európán belül. Franciaországban az élet még piszkosabb, még embertelenebb és még rövidebb volt – keletre haladva pedig tovább romlott az európai kép. Még a XVII. század elején is mindössze 1660 kalória volt egy átlagos francia napi energiabevitele, amely alig haladja meg az emberi élet fenntartásához szükséges minimumot, és nagyjából a fele lehet a mai nyugati átlagos kalóriabevitelnek. A forradalom előtti franciák átlagmagassága mindössze 165 centiméter volt.[53] A kontinens összes olyan országában, amelyről középkori adatokkal rendelkezünk, magasabbra rúgott az erőszakos halállal elhunytak aránya, mint Angliában, és ezek között folyamatosan Itália bizonyult a legrosszabbnak.

Időnként elhangzanak olyan állítások, melyek szerint Nyugat-Európa koszossága egyfajta rejtett előnyt jelentett. Mivel a magas halandósági arány különösen a szegényeket jellemezte, talán ez is elősegítette a gazdagok további gazdagodását. A pestisjárvány egyik nyilvánvaló következménye, hogy az egy főre jutó európai átlagjövedelem alaposan megnőtt, a túlélők ugyanis magasabb bért kaptak a munkaerőhiánynak köszönhetően. Az is igaz, hogy Angliában a gazdagok gyerekei nagyobb valószínűséggel érték meg a felnőttkort, mint a szegények gyerekei.[54] A Nyugat és a Kelet közötti hatalmas különbség okai azonban feltehetően mégsem ezekben a különös európai demográfiai adatokban keresendők. Még ma is akadnak olyan országok a világban, ahol az emberek éppen olyan nyomorultul élnek, mint a középkori Európában; ahol a ragályok, az éhség, a háborúk és a gyilkosságok miatt a várható élettartam továbbra is sajnálatosan alacsony; ahol mindössze a gazdagok élnek sokáig. Afganisztán, Haiti és Szomália számára azonban aligha származik bármilyen előny ezekből

a körülményekből. Amint majd látni fogjuk, Európa a magas halálozás ellenére lépett a fejlődés útjára, nem pedig annak következtében.

Nem árt emlékeztetni a modern tudósokat és olvasókat, milyen is volt a halál egykor. Id. Pieter Brueghel (kb. 1525–1569), nagyszerű flamand festő *A halál diadala* című látomásszerű festménye természetesen nem egy realista alkotás, Brueghelnek azonban nyilvánvalóan nem kellett csupán a képzelőerejére támaszkodnia, amikor gyomorszorító jelenetben ábrázolja a halál és a pusztítás kettősét. Egy csontvázhadsereg által uralt országban a király haldoklik, kincsei mit sem érnek, egy közelében fekvő hullát pedig kutya marcangol. A háttérben két akasztott férfi himbálózik a bitófán, négy embert kerékbetörtek, egy másikat pedig éppen lefejezni készülnek. A hadseregek egymásnak feszülnek, a házakat felgyújtották, a hajókat elsüllyesztik. Az előtérben férfiakat és nőket, fiatalokat és öregeket, katonákat és civileket egymás hegyén-hátán hajtanak be egy keskeny, szögletes alagútba. Senki nem menekülhet. Még a szíve hölgyének éneklő trubadúr sorsa is meg van pecsételve. Maga a művész is a negyvenes évei elején halt meg, fiatalabb volt, mint e könyv szerzője.

Egy évszázaddal később az itáliai művész, Salvator Rosa megfestette minden idők egyik legfájdalmasabb művét, melynek egyszerűen az *Emberi törékenység* (L'umana fragilità) címet adta. A festményt a művész szülővárosán, Nápolyon 1655-ben végigvonuló pestis ihlette, amely magával ragadta Rosa kisfiát, Rosalvót, valamint bátyját, nővérét, annak férjét és öt gyermeküket. A halál angyala gonosz vigyorral tűnik elő a Rosa felesége mögötti sötétből, hogy magának követelje fiukat, miközben a gyermek írni tanul. A megtört művész lelkiállapota jól összegezhető a vászonra felírt nyolc latin szóval:

Conceptio culpa
Nasci pena
Labor vita
Necesse mori

„A fogantatás bűn, a születés fájdalom, az élet küszködés, a halál bizonyos." Lehet-e ennél tömörebben összefoglalni az akkori európai életet?

AZ EUNUCH ÉS AZ EGYSZARVÚ

Hogyan érzékeltethetnénk kellőképpen a Kelet akkori nagyszerűségét? Először is: az ázsiai mezőgazdaság jóval eredményesebb volt az európainál. Miközben Kelet-Ázsiában egy alig fél hektáros terület is elegendő volt egy család megélhetéséhez a rizstermesztés hatékonysága következtében, Angliában átlagosan nyolc hektárra volt szükség. Ez is megmagyarázza, miért volt Kelet-Ázsiában már akkor is jóval nagyobb a lakosság, mint Nyugat-Európában. Keleten a rizstermesztés kifinomult rendszere jóval több éhes szájat tudott táplálni. Kétségtelen, hogy a Ming-korszak költője, Csou Sihsziu rózsaszín szemüvegen át látta a vidéket, az általa festett kép azonban elégedett vidéki embereket tár elénk:

> „Szerény kapuzat sejlik fel a sötét ösvény mentén, kanyargós út vezet a bejáratig. Itt tíz család... él egymás mellett nemzedékek óta. Tüzeik füstje összevegyül, bárhova tekintünk, mint ahogy az emberek is összetartanak tennivalóikban. Az egyik férfi fia balról az oldalsó ház feje, míg egy másik lánya a bal szomszéd asszonya. Hideg őszi szél söpör végig a földisten szentélyén; malackát és rizssört áldoznak a Mezők Ősapjának, akinek az öreg sámán papírpénzt is éget, miközben a fiúk bronzdobon dobolnak. A kerti cukornádat csöndben köd borítja be, és eső permetez a táróföldeken, s a szertartás végeztével az emberek hazatérnek, kiterítik fekhelyüket, beszélgetnek, csaknem ittasan..."[55]

A falusi idill ilyen egyoldalú jelenetei azonban csak az igazság felét mesélik el. A nyugatiak későbbi generációi hajlamosak voltak a birodalmi Kínát egyfajta statikus, bármiféle megújulásra képtelen társadalomnak látni. A német szociológus, Max Weber a *Konfucianizmus és taoizmus* (1915) című írásában úgy definiálta a konfuciánus racionalizmust, mint a „világhoz való racionális alkalmazkodás"-t, amely szemben áll a nyugati felfogással, „a világ fölötti racionális uralom"-mal. Ezt a nézetet támasztotta alá a kínai filozófus, Feng Ju-lan is *A kínai filozófia rövid története* (1934) című művében, valamint a cambridge-i kutató, Joseph Needham több kötetre rúgó, *Science and Civilisation in China* (Tudomány és civilizáció Kínában) című történeti áttekintése. Az ilyesfajta

kulturális magyarázatok – melyek igen vonzónak tűntek az 1949 utáni maoista rezsimmel szimpatizálók, köztük Feng és Needham számára – nehezen összebékíthetők az olyan bizonyítékokkal, melyek szerint a kínai civilizáció a technikai újításain keresztül már jóval a Ming-korszak előtt is vezető szerepre törekedett a világban.

Nem tudjuk biztosan, ki tervezte az első vízórát. Talán az egyiptomiak, a babilóniaiak vagy a kínaiak. 1086-ban azonban Szu Szung egy lánchajtásos szerkezet segítségével elkészítette a világ első mechanikus óráját, egy bonyolult, majd másfél méter magas óratornyot, amely nemcsak az időt mutatta, hanem a Nap, a Hold és a bolygók mozgását is. Marco Polo is látott egy ilyen órával működő harangtornyot, amikor nem sokkal a torony elkészülte után az észak-kínai Daduban járt 1272-ben. Angliában hasonlóan pontos szerkezetek csak száz évvel később készültek, amikor megépítették az első csillagászati órákat a norwichi, St. Alban-i és salisburyi katedrálisokban.

A mozgatható betűelemekkel dolgozó nyomdákat hagyományosan a XV. századi Németországnak tulajdonítjuk, a valóságban azonban a XI. századi Kínában találták fel. A papír is jóval azelőtt létezett már Kínában, mint hogy a Nyugaton megismerték volna, csakúgy, mint a papírpénz, a tapéta és a WC-papír is.[56]

Egy gyakori tévhit szerint az angol mezőgazdaság úttörője, Jethro Tull fedezte fel a vetőgépet, pedig valójában már kétezer évvel korábban kifejlesztették Kínában. A hajlított ekevassal felszerelt Rotherham-ekének, a XVIII. századi angol mezőgazdasági forradalom egyik kulcsszereplőjének elődjét szintén jóval korábban elkészítették a kínaiak.[57] Vang Csen 1313-ban írt *Értekezés a mezőgazdaságról* című műve tele volt az akkori Nyugat számára ismeretlen eszközök leírásával.[58] Az ipari forradalomnak is megvolt a maga kínai előfutára. A vasérc olvasztására szolgáló első nagyolvasztót nem Coalbrookdale-ben építették meg 1709-ben, hanem már i. e. 200 előtt Kínában. A világ első, vasból készült függőhídja nem angol, hanem kínai, építése pedig i. sz. 65-re tehető, és a maradványai a mai napig láthatók a Jünnan tartománybeli Ching-tungban.[59] A brit vastermelés szintje még 1788-ban is alatta maradt a Kínában 1078-ban elértnek. Ráadásul a kínaiak forradalmasították elsőként a textilipart is, olyan találmányokkal, mint a rokka és a selyemgombolyító-keret, amelyek aztán általuk terjedtek

el a XIII. században Itáliában is.[60] És persze mi sem állt távolabb az igazságtól, mint hogy a kínaiak leghíresebb találmányukat, a puskaport kizárólag tűzijátékokra használták volna. Csiao Jü és Liu Csü *Huolungcsing* című, a XIV. század vége felé megjelent művükben leírják, hogyan töltötték meg a szárazföldi és tenger alatti bányákat, a rakétákat és az üreges ágyúgolyókat robbanószerekkel.

A kínai találmányok közé tartoznak még a kémiai növényvédő szerek, a horgászorsó, a gyufa, a mágneses iránytű, a kártyajáték, a fogkefe és a talicska is. Mindenki úgy tudja, hogy a golfot Skóciában találták ki. Pedig a Szung-dinasztia (960–1279) korából származó Tunghszüan-feljegyzésekben szerepel egy *csujvan* nevű játék, amelyet tíz ütővel játszottak, köztük egy *cuanpang*gal, egy *pupang*gal és egy *saopang*gal. Ezek az ütőfajták nagyjából megfelelnek az általunk használt drivernek, 2-es fának és 3-as fának. Az ütőket jáde- és aranyberakások díszítették, ami arra utal, hogy az akkori golf is, mai megfelelőjéhez hasonlóan, a jómódúak játékának számított.

És ez még nem minden. Egy új évszázad hajnalán, 1400 környékén Kína újabb technológiai áttörésre készült, egy olyanra, amely révén Jung-lo császárnak lehetősége lett volna nemcsak a Középső Birodalom, hanem az egész világ – szó szerint „az égbolt alatt mindenki" – urává válnia.

Nankingban ma is látható a kínai történelem leghíresebb tengerésze, Cseng Ho tengernagy kincsekkel megrakott hajójának életnagyságú mása. Cseng Ho hajója majdnem 120 méter hosszú volt, tehát csaknem ötször akkora, mint a *Santa Maria*, amelynek fedélzetén Kolumbusz Kristóf 1492-ben átszelte az Atlanti-óceánt. És csak egyike volt a több mint háromszáz hatalmas óceánjáró dzsunkának, melyek a kínai flottát alkották. Ezek a többárbocos hajók, amelyekbe elkülönített légkamrákat építettek, nehogy elsüllyedjenek, ha netán léket kapnának, jóval nagyobbak voltak, mint a XV. századi Európában bármi. 28 000 főből álló legénységével Cseng Ho flottája egyetlen nyugati hajóhaddal sem volt összemérhető, egészen az első világháborúig.

A Kincses Flotta parancsnoka különleges ember volt. Tizenegy éves korában a csatamezőn esett a Ming-dinasztia alapítója, Csu Jüan-csang fogságába. Az akkori szokásoknak megfelelően a foglyot kaszt-

rálták, majd személyes szolgálatra rendelték a császár negyedik fia mellé, aki nem volt más, mint Csu Ti, aki hamarosan Jung-lo néven került a trónra. Cseng Hót, hű szolgálatáért cserébe, Jung-lo a világ óceánjainak felfedezésével bízta meg.

1405 és 1424 között, hat nagyszabású út során, Cseng Ho flottája lenyűgözően messzire jutott.* Elvitorláztak Thaiföldre, Szumátrára, Jávára és az egykor igen jelentős kikötőbe, Kálikutba (a mai Kozhikode az indiai Keralában); Temasekbe (a későbbi Szingapúr), Melakába és Ceylonba; az orissai Cuttackba (Kelet-India); a Perzsa-öböl kapujának számító Hormuzba, a jemeni Ádenbe, majd a Vörös-tengeren föl egészen Dzsiddáig (Szaúd-Arábia).[61] Az utazás célja elvileg Jung-lo titokzatos módon eltűnt elődjének és a vele együtt elveszett birodalmi pecsétnek a felkutatása lett volna, az igazi indíték azonban egészen más volt.

Az utolsó út előtt a következő parancsot adták Cseng Hónak: menjen „a birodalom szolgálatában Hormuzba és más országokba hatvanegy különböző nagyságú hajóval... és [vigyen] színes selymet... majd vegyen kenderkócot". Tisztjei szintén parancsba kapták, hogy „vegyenek porcelánt, vasüstöt, ajándékokat és lőszert, papírt, olajt, viaszt stb."[62] Mindez akár kereskedelmi szándékot is tükrözhetne. A kínai áruk (porcelán, selyem és pézsma) természetesen roppant népszerűek voltak az Indiai-óceán kereskedőinek körében, egyes árucikkeknek pedig Kínában volt nagy keletjük (borsfélék, igazgyöngy, drágakövek, elefántcsont és a feltehetőleg gyógyító célzattal vásárolt rinocérosszarv).[63] A valóságban azonban a császárt elsősorban nem a kereskedelem érdekelte, ahogy azt Adam Smith később képzelte. Egy korabeli feljegyzés szerint a flotta feladata az volt, hogy „[barbár] országokba menjenek, ajándékokkal halmozzák el őket, hogy hatalmunk láttán meghunyászkodjanak..." Jung-lo tehát az „ajándék"-okért cserébe azt akarta, hogy az idegen uralkodók ugyanúgy adót fizessenek neki, mint

* Gavin Menzies állítása szerint a kínai hajók megkerülték a Jóreménység fokát, felhajóztak Afrika nyugati partja mentén egészen a Cape Verde-szigetekig, átkeltek az Atlanti-óceánon, majd eljutottak az argentínai Tierra del Fuegóig és Ausztrália partjáig; sőt szerinte Cseng Ho admirálisainak egyike akár Grönlandig is eljuthatott, majd Szibéria északi partja mentén, átkelve a Bering-szoroson, tért haza Kínába. Ezeknek az állításoknak azonban a legjobb esetben is csak másodlagos bizonyítékaik vannak, ha léteznek egyáltalán ilyenek.

ahogy Kína közvetlen ázsiai szomszédjai tették, és ezáltal elismerjék az ő fennhatóságát. Márpedig ki ne borult volna földre egy ilyen hatalmas flottával rendelkező császár előtt?[64]

Cseng Ho flottája három utazás során is elérte Afrika keleti partját, ahol nem tartózkodtak sokáig. Mintegy harminc afrikai uralkodó követségét hívták a hajók fedélzetére, hogy elismertessék velük Ming császár „végtelen tekintélyét". Malindi (a mai Kenya területén) szultánjának küldöttei egzotikus ajándékokkal, köztük egy zsiráffal érkeztek. Jung-lo személyesen fogadta a különös állatot a nankingi császári palota kapujában. A zsiráfot mitikus lényként, *csilin*ként (egyszarvú) üdvözölték, amely „a birodalom és a világegyetem tökéletes erényének, tökéletes kormányzásának és tökéletes harmóniájának a szimbóluma".[65]

1424-ben azonban ez a harmónia szertefoszlott. Jung-lo meghalt, és vele együtt Kína tengerentúli törekvéseit is eltemették. Cseng Ho utazásait azonnal felfüggesztették, és mindössze egy utolsó, rövid indiai-óceáni expedícióra kerülhetett sor, 1431–1433-ban. A *hajcsin* rendelet értelmében tilos volt bármiféle óceáni utazásra vállalkozni. 1500-tól kezdődően bárkit, aki Kínában kétárbocosnál nagyobb hajót épített, halálbüntetéssel sújtották. 1551-ben pedig még az ilyen hajón történő tengeri utazást is bűnténynek minősítették.[66] A Cseng Ho utazásairól készült feljegyzéseket megsemmisítették, a kiváló admirális pedig nagy valószínűséggel utolsó útja során életét vesztette, és a tengerbe temették.

Vajon mi rejlik a jelentős következményekkel járó döntés mögött? Talán a császári udvar pénzügyi nehézségeinek és politikai csatározásainak köszönhető? Vagy az annami (a mai Vietnam) háború költségei jelentettek váratlan nehézségeket?[67] Vagy egyszerűen a konfuciánus tudósok gyanakvással tekintettek a Cseng Ho által hazahozott „furcsa dolgok"-ra, köztük a zsiráfra? Soha nem lehetünk biztosak a válaszban. Kína hirtelen befelé fordulásának következményei azonban annál nyilvánvalóbbak.

Az Apolló holdra szállásához hasonlóan Cseng Ho utazásai is a gazdagság és a technikai fejlettség bizonyítására szolgáltak. Egy kínai eunuch hajójának kikötése a kelet-afrikai partokon 1406-ban sok tekintetben összevethető egy amerikai űrhajós 1969-es holdra szállásával. Azzal azonban, hogy Jung-lo utódai hirtelen véget vetettek az

Cseng Ho hetedik utazása (1430–1433) és Vasco da Gama első utazása (1497–149

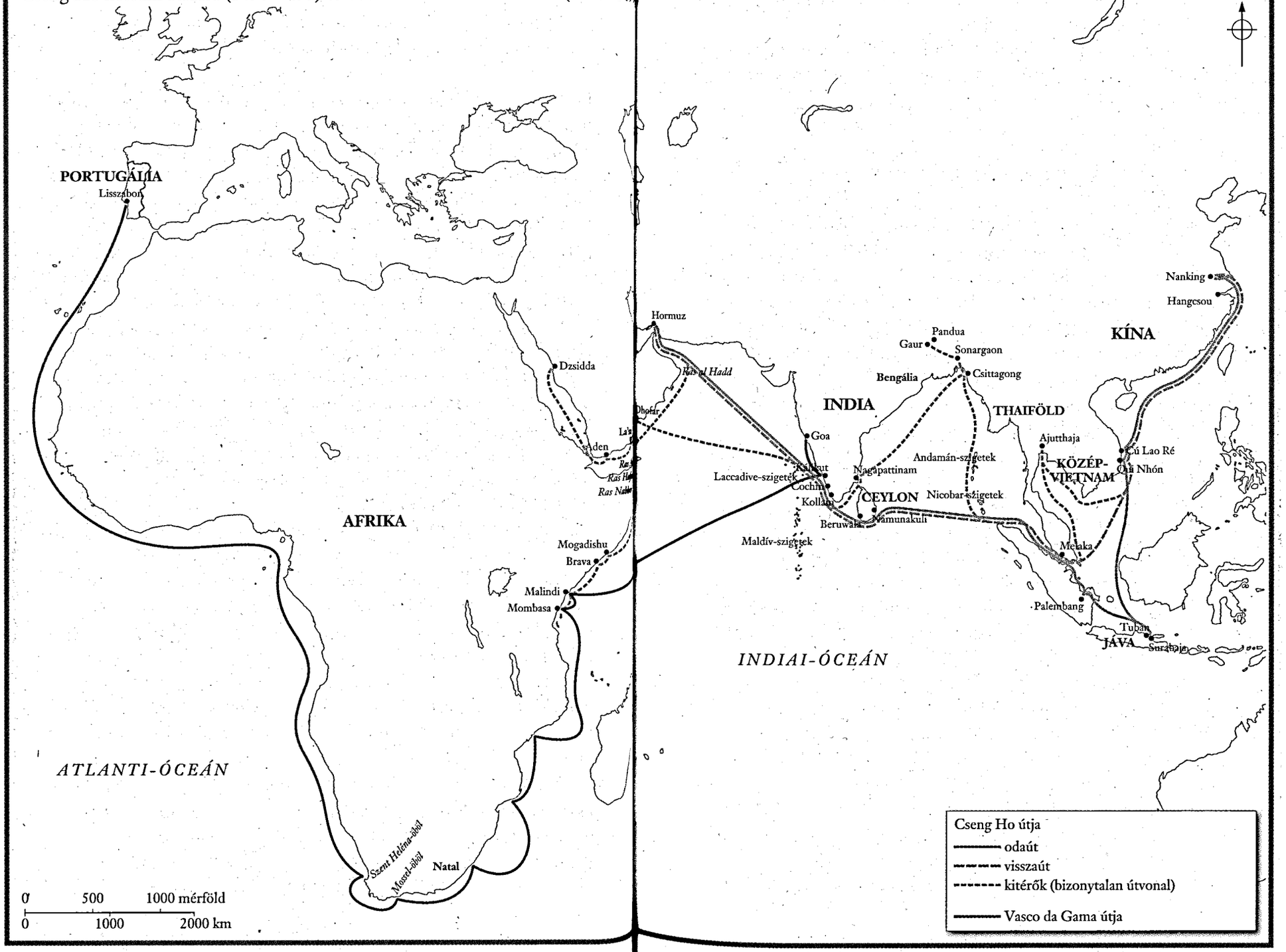

óceánjáró utaknak, Cseng Ho felfedezései gazdasági tekintetben elhanyagolható haszonnal jártak csupán.

Ez azonban nem mondható el az óriási eurázsiai kontinens másik végén fekvő, parányi európai királyság egy különös tengerészének utazásairól.

VERSENGÉS A FŰSZEREKÉRT

Castelo de São Jorgéban, Lisszabon hatalmas kikötője fölött a hegyekben az újonnan megkoronázott portugál király jelentős küldetéssel bízta meg a négy hajó parancsnokául kinevezett Vasco da Gamát. A négy hajó együttesen is könnyedén elfért volna Cseng Ho kincsekkel megrakott hajóján, a teljes legénység is mindössze százhetven emberből állt. „Felfedezésekre és fűszerek felkutatására" irányuló küldetésük azonban képes volt az egész világ egyensúlyát a Nyugat felé billenteni.

Az áhított fűszerek a fahéj, a szegfűszeg és a szerecsendió voltak, amelyeket az európaiak nem tudtak megtermelni, ugyanakkor ízükkel kedvezően befolyásolták a gyakran rothadó alapanyagból készült ételeiket. A fűszerút évszázadokon át az Indiai-óceánon és a Vörös-tengeren át vezetett, szárazföldi megfelelője pedig Arábián és Anatólián át. A XV. század közepére az Európába vezető, jól jövedelmező végső szakasz a törökök és a velenceiek szoros uralma alá került. A portugálok rájöttek, hogy ha másik utat találnak, és Afrika nyugati partja mentén végighajózva, majd a Jóreménység fokát megkerülve kijutnak az Indiai-óceánra, akkor ők fölözhetik le a hasznot. Egy másik portugál hajós, Bartolomeu Dias már 1488-ban megkerülte a Jóreménység fokát, legénysége azonban visszafordulásra kényszerítette. Kilenc évvel később Vasco da Gamának sikerült a teljes utat megtennie.

Manuel király parancsaiból valami igen fontos derül ki a nyugati civilizáció tengerentúli terjeszkedésével kapcsolatban. Mint majd látni fogjuk, a Nyugat nem csak egy téren élvezett előnyt a többiekhez képest, de a lavinát elindító tényező a földrajzi felfedezések korára jellemző ádáz versenyszellem volt. Az európaiak számára Afrika megkerülése nem valami szimbolikus értelmű tisztelet kicsikarása volt az otthoni nagy hatalmú uralkodó számára, sokkal inkább szólt a riválisok

megelőzéséről, gazdasági és politikai értelemben egyaránt. Ha Vasco da Gama sikerrel jár, akkor Lisszabonnak jókora adu kerül a kezébe Velencével szemben. Röviden szólva, a XV. századi Európa számára a tengeri felfedezések olyanok voltak, mint a XX. századi űrkutatási verseny, úgyhogy hívhatnánk akár fűszerkutatási versenynek is.

Vasco da Gama 1497. július 8-án bontott vitorlát. Amikor négy hónappal később portugál tengerésztársaival megkerülte Afrika legdélibb pontját, a Jóreménység fokát, nem tették fel maguknak a kérdést, vajon milyen egzotikus állattal kedveskedhetnének uralkodójuknak. Ők inkább arra voltak kíváncsiak, sikerült-e nekik végre az, ami másoknak nem: megtalálták-e az új fűszerutat? Kereskedni akartak, nem sarcot fizettetni.

1498 áprilisában, 82 évvel azután, hogy Cseng Ho is kikötött itt, Da Gama megérkezett Malindibe (a mai Kenya területén). A kínaiak alig hagytak maguk után többet, mint azt a néhány DNS-t, amelyet a Pate szigetén hajótörést szenvedett húsz kínai tengerésznek tulajdonítanak, akik partra úsztak, feleségül vettek egy-egy afrikai lányt, és megismertették a helyieket a kosárfonás és a selyemkészítés kínai módszereivel.[68] A portugálok ezzel szemben azonnal felismerték Malindi kereskedelmi jelentőségét. Da Gama különösen szeretett volna indiai kereskedőkkel találkozni, és szinte bizonyos, hogy az ő segítségükkel sikerült elkapnia a Kálikut felé sodró monszun szeleket.

Ez a kereskedelem iránti vágy korántsem az egyetlen különbséget jelentette a portugálok és a kínaiak között. A lisszaboniakat egyfajta könyörtelenség vagy inkább kifejezett brutalitás jellemezte, amelyet Cseng Ho esetében talán soha nem tapasztaltak. Amikor a kálikuti király gyanakodva tekintett a portugálok Lisszabonból szállított áruira, Da Gama tizenhat halászt túszként elfogott. Második indiai útja során tizenöt hajó élén bombázni kezdte Kálikutot, és könyörtelenül megcsonkította az elfogott hajók legénységét. Egy másik alkalommal egy Mekkába tartó hajó utasait bezárta, majd a hajót felgyújtotta.

A portugálok elrettentésül szolgáló erőszakosságára azért volt szükség, mert jól tudták, hogy egy új fűszerút megnyitása ellenállásba fog ütközni. Nyilvánvalóan úgy vélték, jobb, ha előre megtorolnak mindent. Amint azt Alfonso de Albuquerque, Portugál India második kormányzója 1513-ban büszkén jelentette uralkodójának: „Jövetelünk

hírére, a [helyi] hajók mind eltűntek, és még a madarak sem köröztek többé a víz fölött." Egyes ellenségekkel szemben azonban az ágyúk és a tengerészkardok nem bizonyultak elegendőnek. Da Gama első expedícióját emberei fele nem élte túl, többek között azért, mert kapitányuk a monszun széllel szemben próbált visszajutni Afrikába. A négy eredeti hajóból mindössze kettőnek sikerült hazaérnie Lisszabonba. Harmadik indiai útja során, 1524-ban maga Vasco da Gama is életét vesztette, mégpedig malária következtében. Testét hazaszállították Európába, és egy szép síremléket állítottak neki a lisszaboni Szent Jeromos-kolostorban. Újabb portugál felfedezők azonban folytatták a megkezdett utat, és Indián is túljutva elérték Kína partjait. Régebben a kínaiak a távoli Európa barbárjaira közömbösen, ha ugyan nem lekicsinylően tekintettek. Most azonban a fűszerek miatti versengés egészen a Középső Királyság kapujáig vitte a barbárokat. És nem szabad elfelejteni, hogy bár a portugálok nem sok értékes árucikkel rendelkeztek, amelyre a kínaiaknak szükségük lett volna, de volt ezüstjük, amelyre viszont a Ming Kínában hatalmas kereslet támadt, hiszen az ezüstpénz mint elsődleges fizetési eszköz átvette a papírpénz és a munkával való fizetés helyét.

1557-ben a portugálok megszerezték Makaót, a Gyöngy-folyó torkolatánál fekvő félszigetet. Elsőként egy kaput építettek, a Porta do Cercót, amelyre a következő feliratot vésték: „Rettegjétek nagyságunkat, és tiszteljétek erényünket." 1586-ra Makaó elég fontos kereskedelmi központtá vált ahhoz, hogy a portugál korona városként ismerje el: Cidade do Nome de Deus na China (Isten nevének kínai városa). Makaó volt az első a Kínában létesített számos hasonló európai kereskedelmi enkláve közül. Luís de Camões, a nagyszerű portugál költő és a portugál tengeri terjeszkedés hősköltemények számító *A Lusiadák* szerzője egy ideig maga is Makaóban élt. Hogy lehet az, csodálkozott, hogy egy olyan kicsi királyság, mint amilyen Portugália – Kína népességének kevesebb, mint egy százalékát kitevő lakossággal –, a nálánál jóval népesebb ázsiai birodalmakkal szemben kereskedelmi fölényre igyekszik szert tenni? Honfitársai pedig csak vitorláztak tovább, és lenyűgöző kereskedelmi kikötői hálózatot létesítettek, amely Lisszabonból kiindulva egy globális nyaklánccként fonta körbe a világot, Afrika partjai mentén, Arábián, Indián és a Malaka-szoroson át a délkelet-ázsiai Fűszer-szigetekig, sőt még Makaónál is tovább. „Ha további felfedezendő világok is léteznének – írta De Camões a honfitársairól –, ők azt is megtalálnák!"[69]

A tengerentúli terjeszkedés előnyei Portugália európai riválisai előtt sem maradtak titokban. Portugália mellett Spanyolország kapott először észbe: magához ragadta a kezdeményezést az Újvilágban (lásd a 3. fejezetben), és szintén létrehozott egy ázsiai előretolt bástyát a Fülöp-szigeteken, ahonnan hatalmas mennyiségben szállíthatták a mexikói ezüstöt Kínába.[70] Miután a tordesillasi szerződésben (1494) felosztották egymás között a világot, a két ibériai hatalom évtizedeken át fölényes magabiztossággal szemlélhette újonnan létesített birodalmát. A spanyolok lázadó szellemű és kereskedelmileg igen éles szemű holland alattvalói azonban egyre inkább látták az új fűszerútban rejlő lehetőségeket. Az 1600-as évek közepére pedig mind a Jóreménység fokát megkerülő hajóik számában, mind pedig az azokon szállított áru mennyiségében lekörözték a portugálokat. Ráadásul a franciák is ott tolakodtak mögöttük.

Na és mi a helyzet az angolokkal, akiknek a területi ambíciói korábban nem terjedtek tovább Franciaországnál, és akiknek a középkorban egyetlen eredeti gazdasági ötlettel sikerült előrukkolniuk, mégpedig a flamandoknak való gyapjúeladással? Persze ők sem figyelhették sokáig a kispadról, hogy esküdt ellenségeik, a spanyolok és a franciák hatalmas vagyonra tesznek szert a tengerentúlon, és igen hamar csatlakoztak a tengerentúli kereskedelemért folyó versenyhez. 1553-ban Hugh Willoughby és Richard Chancellor útnak indultak Deptfordból az Indiába vezető, Oroszország északi partjait megkerülő északkeleti átjáró felkutatására. Willoughby a kaland során megfagyott, Chancellornak azonban sikerült eljutnia Arhangelszkbe, majd a szárazföldön folytatva útját Rettegett Iván moszkvai udvarába. Londonba visszatérve Chancellor nem vesztegette az időt, és az Oroszországgal folytatandó kereskedelem érdekében azonnal megalapította a Moszkvai Társaságot (teljes nevén: Ismeretlen helyek, szigetek, domíniumok és egyéb régiók felfedezésére alakult kereskedelmi kalandorok társas vállalkozása.) Csak úgy burjánoztak a lelkes uralkodói támogatást élvező hasonló társaságok, nemcsak az Atlanti-óceán túlpartján, hanem a fűszerút

mentén is. A XVII. század közepére Belfasttól Bostonig, Bengáltól a Bahamákig virágzott az angol kereskedelem.

A *világot egy késhegyig menő, őrült verseny* során feldarabolták. A kérdés azonban még mindig ugyanaz: miért kerítette hatalmába az európaiakat a kereskedelmi láz, amikor a kínaiakat nem? Miért bizonyult Vasco da Gama olyan nyilvánvalóan pénzéhesnek, hogy ölni is képes volt érte?

Kérdésünkre a választ a középkori Európa térképére pillantva kaphatjuk meg, amelyen szó szerint több száz versengő államot találunk, kezdve a nyugati tengerpart királyságaitól a Balti- és az Adriai-tenger között fekvő kis városállamokig, Lübecktől Velencéig. A XIV. századi Európában durván ezer államegység létezett, és még kétszáz évvel később is nagyjából ötszáz körülire tehető a többé-kevésbé független államalakulatok száma. Hogy miért alakult ez így? A legegyszerűbb válasz szerint a földrajzi adottságok következtében. Kínában három nagy, nyugat-keleti irányú folyó volt, a Sárga-folyó, a Jangce és a Gyöngy-folyó.[71] Európában sok folyó kanyargott mindenféle irányban, és akkor még nem említettük a számos hegyláncot, mint például az Alpok vagy a Pireneusok, vagy a németországi és lengyelországi sűrű erdőket és kiterjedt mocsarakat. A fosztogató mongoloknak könnyebb zsákmányként kínálkozhatott volna Kína. Európa nehezen volt átjárható a lóháton közlekedő hordáknak, így nem volt akkora szüksége az egységre. Írott feljegyzések hiányában azonban nem tudhatjuk pontosan, miért szűnt meg a mongol veszély Európában Timur Lenk után.

Igaz, mint azt láthattuk, a háborúskodás Európában is megsemmisítő erejű lehetett. Gondoljunk csak a XVII. század közepén zajló, németországi harmincéves háború okozta csapásokra! Az 1550 és 1650 között az idejük több mint kétharmadában háborúskodó, tucatnyi nagyobb európai állam határai mentén élőknek keserves sors jutott osztályrészül. 1500 és 1799 között, míg Spanyolország az év 81 százalékában viselt hadat egy külföldi ellenséggel szemben, Anglia 53 százalékban, Franciaország pedig 52 százalékban. Ebből az állandó viaskodásból azonban három nem várt előny származott. Először is, elősegítette a haditechnika fejlődését. A szárazföldön az erődítményeket még inkább meg kellett erősíteni, mivel az ágyúk hatékonyabbak és könnyebben mozgathatóak voltak. A dél-németországi Seeheim fölött, a „rabló báró" lerombolt tannenbergi kastélyának sorsa figyelmeztetésül szolgált, 1399-ben ugyanis ez volt az első olyan európai erőd, amelyet robbanószerekkel pusztítottak el.

A tengeri hajók ugyanakkor kicsik maradtak, egyáltalán nem véletlenül. A római idők óta alig változó földközi-tengeri gályákkal összehasonlítva a XV. század vége felé a szögletes vitorlájú, kétárbocos portugál karavella a gyorsaság és a tűzerő tökéletes egyensúlyát jelentette. Sokkal fordulékonyabb volt, mint Cseng Ho ormótlanul nagy dzsunkái, ugyanakkor nehezebb volt eltalálni. 1501-ben a franciák a hajók mindkét oldalán végighúzódó rekeszekbe ágyúsort helyeztek, és ezzel az európai hadihajók úszó erődökké váltak.[72] Ha Cseng Ho és Vasco da Gama hajói találkoztak volna a tengeren, aligha férhetne kétség ahhoz, hogy a portugálok a tenger fenekére küldték volna az esetlen kínai monstrumokat, mint ahogy azt rövid úton megtették a kisebb, de fürgébb arab vitorlások, a dhow-k is az Indiai-óceánon.

A szinte szakadatlan európai háborúskodás második előnye az volt, hogy az ellenséges államok egyre ügyesebben szedték be a hadjáratok anyagi fedezetéül szolgáló jövedelmeket. Az egy főre jutó ezüst grammjához mérve az 1520 és 1630 közötti időszakban Anglia és Franciaország uralkodói jóval több adót tudtak beszedni, mint a kínaiak.[73] A XIII. századi itáliai mintára az európaiak a kormányzati kölcsönök addig ismeretlen módszereivel is megpróbálkoztak, megalapozva ezzel a modern kötvénypiac rendszerét. A közösségi eladósodás intézménye teljesen ismeretlen volt a Ming Kínában, és csak a XIX. század vége felé vezették be, európai hatásra. Egy másik világformáló pénzügyi újítás a hollandok ötlete alapján az volt, hogy a részvénytársaságok kereskedelmi monopóliumot kaptak a nyereség bizonyos része fejében, és ezentúl haditengerészeti alvállalkozóként segítséget kellett nyújtaniuk a rivális hatalmak ellen. Az 1602-ben alapított Holland Kelet-indiai Társaság, valamint hasonló nevű angol megfelelője tekinthetők az első igazi kapitalista részvénytársaságoknak, melyeknek a törzstőkéjét eladható részvényekre osztották, az osztalékot pedig az igazgatóság döntése alapján fizették ki. Keleten egyetlen hasonló, elképesztően dinamikus intézmény sem jött létre. És bár Európa-szerte növekedtek a királyi jövedelmek, az uralkodói kiváltságok hanyatló tendenciát mutattak, hiszen új és állhatatosabb hatalmi tényező jött létre a korai modern államon

belül a bankárok, a részvényesek és a különféle társaságok vezetőinek személyében. És ami a leglényegesebb, a több generáción átívelő, véget nem érő háborúskodás biztosította, hogy egyetlen európai uralkodó se legyen elég erős ahhoz, hogy megtiltsa a tengerentúli felfedezéseket. Még akkor sem létezett egy olyan páneurópai uralkodó, aki megparancsolhatta volna a portugáloknak a tengerentúli felfedező utak felfüggesztését és a keletről érkező ellenségre való összpontosítást, amikor a törökök a XVI. és a XVII. század folyamán többször is benyomultak Kelet-Európába.[74] Éppen ellenkezőleg, az európai uralkodók az egymással folytatott versengés részeként kivétel nélkül támogatták a kereskedelmet, a hódítást és a gyarmatosítást.

Európa életét több mint egy évszázadon át vallásháborúk ételyezték meg, miután a lutheri reformáció végigsöpört Németországon (lásd a 2. fejezetet). A protestánsok és a római katolikusok közötti véres összecsapásoknak – csakúgy, mint a zsidók időszakos és lokalizált üldözésének – akadtak azonban előnyös mellékhatásai is. 1492-ben kiűzték a zsidóságot mint vallási idegeneket Kasztíliából és Aragóniából. Eleinte sokan kerestek menedéket a Török Birodalom területén, de 1509 után Velencében is létesült egy zsidó közösség. 1566-ban, miután a hollandok fellázadtak a spanyol uralom ellen, és létrejött az Egyesült Tartományok protestáns köztársasága, Amszterdam is a tolerancia fellegvárává vált. Amikor 1685-ben a protestáns hugenottákat kiűzték Franciaországból, Angliában, Hollandiában és Svájcban telepedhettek le.[75] Természetesen tehát a vallási láz is a tengerentúli terjeszkedés újabb ösztönzőjéül szolgált. Tengerész Henrik portugál herceg részben annak reményében buzdította tengerészeit az afrikai partvidék felfedezésére, hátha megtalálják az eltűnt keresztény szent, János papkirály mitikus királyságát, hogy aztán segítő kezet nyújthasson Európának a törökök ellen. Vasco da Gama amellett, hogy kikövetelte az indiai vámok alóli mentességet, arcátlan módon még azt is parancsba adta, hogy Kálikut királya űzze ki birodalma területéről a muszlimokat, és hadjáratot indított a Mekka felé tartó, esetleg kalózkodást folytató muszlim hajók ellen.

Röviden tehát, az Európát jellemző politikai széttagoltság eleve lehetetlenné tette egy Kínai Birodalomhoz hasonlítható egység létrejöttét. Ezenkívül az európaiakat a távoli vidékeken való gazdasági,

geopolitikai és vallási lehetőségek keresésére ösztönözte. Azt is mondhatnánk, hogy az „oszd meg és uralkodj!" elve érvényesült, azzal a különbséggel, hogy paradox módon az európaiak a maguk megosztottsága révén váltak képessé a világuralomra. Európában a kicsi volt a tetszetős, mert az jelentette a versenyt, mégpedig nemcsak az államok közötti versenyt, hanem az egyes államokon belüli versenyt is.

V. Henrik hivatalosan Anglia, Wales és voltaképpen Franciaország királyának vallhatta magát. A gyakorlatban azonban a vidéki Angliában a valódi hatalom a legjelentősebb bárók kezében összpontosult, akik a Magna Cartát kierőszakolták János királytól. Az egyház, egészen VIII. Henrik uralkodásáig, nem állt a király irányítása alatt. És ami legalább ilyen lényeges, az ország legfontosabb kereskedelmi központja szinte teljes önrendelkezéssel bírt. Európa tehát nemcsak különböző államokra tagolódott, hanem rendekre is: az arisztokraták, a főpapok és a városi polgárok rendjére.

A londoni City testületének gyökerei és szerkezete egészen a XII. századig vezethetők vissza. Más szóval a főpolgármester, a seriffek,* a tanácsnokok, a városi tanács, a szakmai testületi tagok és a választópolgárok rendszere már több mint nyolcszáz éve hasonlóan működik. A londoni City testületének megalakulása egyike az autonóm kereskedelmi intézmények legkorábbi példáinak – bizonyos tekintetben a mai nagyvállalatok előfutára, más tekintetben pedig magának a demokráciának az előfutára.

I. Henrik már az 1130-as években jogot biztosított a londoniaknak, hogy „önnön akaratukból" megválaszthassák saját seriffjüket és törvényszéki bírájukat, és a Korona vagy más hatóságok beleszólása nélkül, önmaguk irányíthassák jogi és pénzügyi ügyleteiket.[76] 1191-ben, miközben I. Richárd a Szentföldön hadakozott, a városiak megkapták a polgármester-választás jogát, amelyet János király is megerősített 1215-ben.[77] Ennek eredményeként a londoni City soha nem élt a korona bűvöletében. A választópolgárokkal a háta mögött a polgármester, Thomas fitz Thomas támogatta Simon de Montfort III. Henrik elleni felkelését (1263–1265). 1319-ben II. Edwardnak szembe kellett szállnia

* A középkori Angliában a legjelentősebb bírói, igazgatási, hadvezetési feladatkört ellátó grófsági tisztségviselők. – A szerk.

a londoni Cityvel, mivel a rövidáru-kereskedők mindenáron szerették volna megkurtítani a külföldi kereskedők jogait. Amikor a király erre semmiféle hajlandóságot sem mutatott, a „londoni csőcselék" Robert Mortimer mellé állt a király eltávolításában. III. Edward uralkodása alatt a közhangulat a City ellen fordult, az ott megtelepedett itáliai és Hanza-kereskedők ugyanis egyre nagyobb befolyással bírtak Londonban, nem utolsósorban azért, mert nagylelkű kölcsönöket osztogattak az udvarnak, és ez a gyakorlat II. Richárd kiskorúsága idején is folytatódott.[78] A londoniak azonban továbbra is szemben álltak a királyi hatalommal, és nem sok megértést tanúsítottak a korona iránt, sem az 1381-es parasztfelkelés során, sem amikor az elégedetlen főurak támadást intéztek II. Richárd ellen. 1392-ben a király érvénytelenítette London előjogait, öt évvel később azonban – Whittington polgármester közbenjárásával – egy 10 000 fontos nagylelkű ajándék fejében London visszakapta ezeket a jogokat. A városi autonómia kulcsát a királynak nyújtott kölcsönök és ajándékok jelentették. Minél gazdagabb lett a City, annál jobban nőtt a befolyása. Whittington legalább 24 000 fontot kölcsönzött IV. Henriknek, fiának, V. Henriknek pedig körülbelül 7500-at.[79]

A londoni City nemcsak a koronával küzdött a hatalomért, hanem belső harcok is fojtogatták. A londoni szakmai testületek egytől egyig a középkorból eredeztethetőek: a szövőmunkásoké 1130 előtt született, a pékeké 1155-ben, a halárusoké 1272-ben, az aranyműveseké, a szabóké és a szűcsöké 1327-ben, a méterárusoké 1364-ben, a posztókereskedőké 1384-ben, a fűszereseké pedig 1428-ban. Ezek a céhek jelentős hatalmat gyakoroltak saját gazdasági ágazatuk fölött, ugyanakkor politikai erővel is bírtak. III. Edward akkor ismerte ezt fel, amikor a szabók céhe „fivérének" nyilvánította magát. 1607-re a szabók szakmai testülete hét királyt és egy királynőt tudhatott tiszteletbeli tagjai között, ezenkívül tizenhét herceget és grófot, kilenc hercegnőt, grófnőt és bárónőt, több mint kétszáz lordot és egyéb főrangú nemest, valamint egy érseket. A tizenkét nagy társaság nagyságrendben felsorolva: a posztókereskedőké, a fűszereseké, a méterárusoké, a halárusoké, az aranyműveseké, a szűcsöké, a szabóké, a rőfösöké, a vaskereskedőké, a sókereskedőké, a borkereskedőké és a gyapjúnyíróké. Ezek a céhes szövetségek arra emlékeztetnek, mekkora hatalmuk volt valaha a londoni kézműveseknek és kereskedőknek, még ha a szerepük manapság már merőben formális

is. Versengésük aranykorában éppen akkora valószínűséggel harcoltak egymás ellen, mint amilyen valószínűséggel együtt étkeztek.[80]

Többek között ez a többszintű, az államokon kívül és belül – sőt a városokon belül is – zajló versengés segít magyarázatot adni arra, hogy miért terjedt el és fejlődött olyan gyorsan a mechanikus óra Európaszerte. Jellegzetes óránkénti ütésével (innen ered sok nyelvben a neve: *clock*, *clokke*, *Glocke*, *cloche*), a mechanikus óra és a XV. században a helyébe lépő rugós óra nemcsak pontosabbnak bizonyultak a kínai vízóránál, de gyorsabban is terjedt a használatuk, hiszen nem sajátították ki a császár tudósai. Ezért ha az egyik város székesegyháza kapott egy szép toronyórát, legközelebbi riválisa kötelezőnek érezte, hogy kövesse a példáját. Ha a protestáns órások 1685 után nemkívánatos személyekké váltak Franciaországban, a svájciak szíves-örömest befogadták őket. És, mint a haditechnika esetében is, a versengés fejlődéshez vezetett, mivel a mesterek addig babráltak, amíg apró, de egymásra épülő fejlesztéseikkel javították termékeik pontosságán és eleganciáján. Mire a jezsuita hittérítő, Matteo Ricci a XVI. század vége felé megismertette Kínát az európai órákkal, azok annyival jobbnak bizonyultak keleti megfelelőiknél, hogy hitetlenkedéssel szemlélték őket.[81] 1602-ben Van-li császár kérésére Ricci csodálatos, rizspapírra rajzolt térképet készített a világról, Kínával a középpontban. Pedig Ricci bizonyára tisztában volt azzal, hogy technológiai értelemben Kína egyre inkább a perifériára szorult.

Mivel a faliórák, később pedig a hordozható órák nagyobb precizitást tettek lehetővé a dolgok összehangolása terén, fejlődésük, mondhatjuk úgy is, kéz a kézben haladt Európa fejlődésével és a nyugati civilizáció terjedésével. A keleti felsőbbrendűség ideje, minden újabb időjelző készülék ezt jelezte, egyre inkább lejárt.

Európa színes szabdaltságával összevetve Kelet-Ázsiát mintha egy hatalmas, egyszínű takaróval borították volna be – legalábbis politikai értelemben. A Középső Királyság valódi versenytársai mindösszesze a fosztogató mongolok voltak északon, keleten pedig a kalózkodó japánok. Csin Si Huang-ti – gyakran utalnak rá az „Első Császár" néven (i. e. 221–210) – uralkodásától kezdve az északi fenyegetés volt a jelentősebb, és amiatt bizonyult szükségesnek a kínai nagy falnak

nevezett látványos birodalmi védműrendszer kiépítése. Európában – Hadrianustól kezdve egészen Erich Honeckerig – még csak hasonló sem épült. Jelentőségében talán csak a kínai művelés alá vont földek öntözését szolgáló csatorna- és árokrendszer volt hozzá mérhető, amelyet a marxista keletkutató, Karl Wittfogel a „hidraulikus-bürokratikus" keleti despotizmus legfontosabb eredményének tekintett.

Az egységes kínai hatalom másik jelentős emlékműve a pekingi Tiltott Város. Ha az odalátogatók szeretnék átérezni lenyűgöző méretét és jellegzetes szellemiségét, érdemes besétálni a Legfőbb Harmónia Kapuján át a Legfőbb Harmónia Csarnokába, ahol a sárkányos trón is megtalálható, majd átmenni a Központi Harmónia Csarnokába, azaz a császári magánlakrészbe, majd a Harmónia Megőrzésének Csarnokába, a császári közszolgálati vizsga utolsó állomásának (lásd lejjebb) helyszínére. A harmónia nyilvánvalóan elválaszthatatlanul kötődött az egységes császári hatalom fogalmához.[82]

A nagy falhoz hasonlóan a Tiltott Városnak sem volt semmiféle megfelelője a XV. századi Nyugaton, a legkevésbé Londonban, ahol a hatalom osztódott a korona, a világi és az egyházi főurak, valamint az alsóháziak között, csakúgy, mint a londoni City testülete és a szakmai testületek között. Mindegyik megépítette a maga palotáit és csarnokait, csakhogy keleti mércével mérve igen kicsiben. Ide tartozik az is, hogy míg a középkori európai királyságokat az örökös főurak és főpapok a király kegyének (és gyakran könyörtelen mellőzésének) függvényében együttesen irányították, Kínát föntről lefelé egy konfuciánus hivatalnoki kar igazgatta, amelynek tagjait a történelem talán legnehezebb vizsgarendszere alapján válogatták. A császári szolgálat után vágyakozóknak háromszintű, kimerítő vizsgát kellett tenniük a külön erre a célra épült központokban, melyek közül az egyik még ma is látható Nankingban: egy hatalmas, fallal körülvett épülettömb, több ezer aprócska cellával, melyek nem nagyobbak egy vonat mosdóhelyiségénél.

> „Ezek az apró téglafülkék [írta egy európai utazó] 1,1 méter mélyek, 1 méter szélesek és 1,7 méter magasak voltak. Két kőpárkány volt bennük, az egyik asztalként, a másik székként szolgált. A vizsga két napja alatt a jelölteket a kémlelőtornyokban állomásozó katonák figyelték... Mindössze az élelmet és a vizet hordó, valamint az emberi ürüléket elszállító szolgák mozgását engedélyezték. Amikor egy jelölt elfáradt, kiteríthette az ágyát, és összekuporodva pihenhetett egyet. A szomszédos cellában lévő éles fény azonban valószínűleg arra késztette, hogy újra kézbe vegye az ecsetét... egyes jelöltek teljesen megőrültek a rájuk nehezedő hatalmas nyomás miatt."[83]

Kétségtelen, hogy egy cipősdobozban töltött két nap után csak a legrátermettebb – és persze a legelhivatottabb – jelölteknek sikerülhetett a vizsga. A konfucianizmus Négy Könyvére és Öt Klasszikusára épülő vizsga, az elképesztően sok, 431 286 megtanulandó írásjellel és az 1487-ben bevezetett, mereven tagolt, nyolc részből álló esszével a konformitást és a megfontoltságot jutalmazta.[84] Kétségtelen, hogy kemény versengésről volt szó, amely azonban nem az újító szellemnek és még kevésbé a változás iránti fogékonyságnak kedvezett. A kínai civilizáció lényegi eleme, az írott nyelv egy konzervatív elit érdekeit szolgálta, és a tömegek kirekesztését az irányító tevékenységekből. Aligha lehetne nagyobb a különbség az egymással versengő európai – az itáliai, a francia, a kasztíliai, a portugál és az angol – nyelvekhez képest, amelyek egyaránt alkalmasak voltak az elit irodalom céljaira, ugyanakkor az aránylag egyszerű és könnyen hozzáférhető oktatáson keresztül a szélesebb tömegek számára is elsajátíthatóak voltak.[85]

Ahogy maga Konfucius is mondta: „Egy hétköznapi ember a kivételes dolgokat csodálja. Egy bölcs ember a hétköznapit csodálja." A Mingek Kínájában azonban túl sok volt a hétköznapi, és túl kevés az újítás.

A KÖZÉPSŐ KIRÁLYSÁG

A civilizációk működése összetett. Évszázadokon át virágozhatnak hatalmuk és jólétük kellemes táptalaján. A tetőponton azonban – gyakran egészen váratlanul – történik valami, és rájuk köszönt a zűrzavar.

Kínában a Ming-uralkodóház 1368-ban született, amikor Csu Jüan-csang hadúr felvette a Hung-vu (Hatalmas Harci Erény) nevet. Az elkövetkező három évszázad túlnyomó részében, ahogy azt már láthattuk, a Mingek Kínáját szinte minden tekintetben a világ legfej-

lettebb civilizációjának tekinthettük. A XVII. század közepén azonban elvesztették a lábuk alól a talajt. Mindez nem azt jelenti, hogy már a kezdet kezdetén is minden simán alakult. Jung-lo végül is csak egy polgárháborús időszak után vehette át a hatalmat apjától, Hung-vutól, miután eltávolította az útból a jogos trónörököst, legidősebb bátyja fiát. A XVII. század közepén kialakult válság azonban minden kétséget kizáróan nagyobb törést okozott. A politikai széttagoltságot a pénzügyi válság még inkább elmérgesítette, mivel a romló vásárlóerejű ezüst miatt az adójövedelmek valós értéke is csökkenést mutatott.[86] A kedvezőtlen időjárás, az éhínség és a járványok miatt az országban lázongások törtek ki, kívülről pedig ellenséges behatolásokra került sor.[87] 1644-ben maga Peking is a lázadók vezére, Li Ce-cseng kezére került. Az utolsó Ming császár szégyenében felakasztotta magát. Ez a konfuciánus egyensúlyi helyzetből anarchiába torkolló drámai átalakulás mindössze alig több mint egy évtized alatt zajlott le.

A Ming-uralom összeomlása pusztító hatással járt. 1580 és 1650 között a kínai népesség a viszálykodás és a járványok következtében 35–40 százalékkal csökkent. Mi lehetett a baj oka? A válasz az, hogy végzetesnek bizonyult a befelé fordulás, különösképpen egy olyan összetett és nagy népsűrűségű társadalom esetében, mint a kínai. A Mingek rendszere magas fokú kiegyensúlyozottságot eredményezett, amely kívülről lenyűgözőnek tűnt, belülről azonban törékenynek mutatkozott. A vidék rengeteg embert tudott eltartani, de csakis egy megújulásra képtelen, lényegében statikus társadalmi rend alapjaira építve. Egyfajta csapda volt ez. Amikor pedig egy kis apróságban hiba támadt, a csapda bezárult. Nem voltak külső források, amelyekre most támaszkodni lehetett volna. Igaz ugyan, hogy tudósok egész hada igyekezett a Ming Kínát virágzó társadalomként ábrázolni, jelentős belső kereskedelemmel és a luxuscikkek élénk felvevőpiacaként,[88] a legújabb kínai kutatások szerint azonban az egy főre jutó jövedelem stagnált, a tőkekészlet pedig valójában zsugorodott a Ming-korszakban.[89]

Ezzel szemben a XVII. század vége felé felgyorsult az angol népesség növekedése, és a malthusi csapdából való kiszabadulásban a tengerentúli terjeszkedés játszotta a központi szerepet. Az óceánokon átívelő kereskedelemnek köszönhetően új élelmiszerek – például burgonya és

Az egy főre jutó nemzeti össztermék aránya, Egyesült Királyság/Kína, 1000–2008

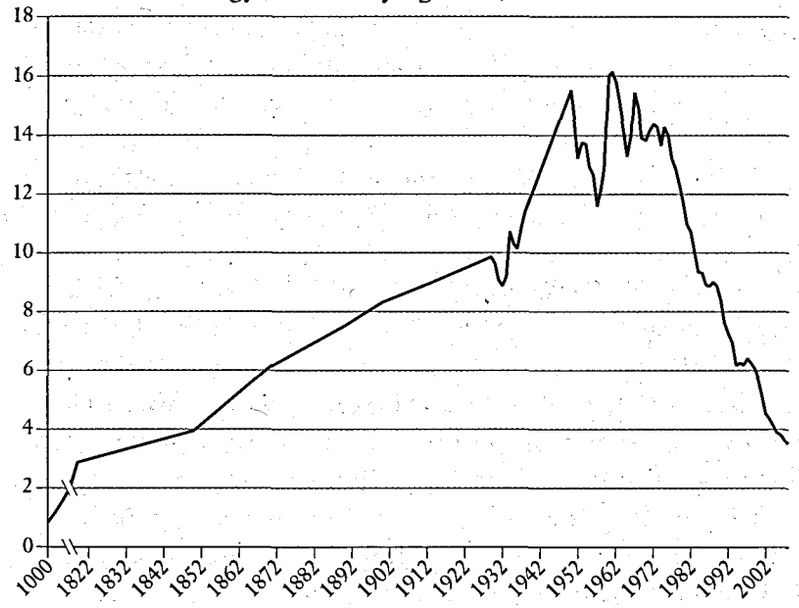

cukor (egy félhektáros cukornádültetvényen annyi energiát termeltek, mint egy hathektáros búzatáblán),[90] illetve nagy mennyiségben tőkehal és hering – jelentek meg a táplálkozásban, a gyarmatosítás révén pedig lehetővé vált a többletnépesség kivándorlása. Idővel tehát növekedett a termelékenység, a jövedelem, a bevitt kalória mennyisége, sőt még az emberek magassága is.

Most pedig vegyük egy másik szigetlakó nép példáját, akik az angolokhoz hasonlóan egy – az eurázsiai part mellett fekvő – szigetcsoporton élnek. Miközben az angolok agresszív módon kifelé fordultak, és megalapozták a jogosan „anglobalizáció"-nak nevezett folyamatot, a japánok egy ellenkező irányú utat választottak, amikor nagyjából 1640 után a Tokugava-sógunátus a szigorú elzárkózás politikáját *(sakoku)* választotta, melynek értelmében tiltott volt a kapcsolattartás minden formája a külső világgal. Emiatt Japán teljességgel kimaradt a gyors növekedést mutató globális kereskedelem és a népességvándorlás előnyeiből. Pedig az eredmények magukért beszéltek. Miközben a XVIII. század végén az angol gazdálkodók tápláléka 28 százalékban

állati eredetű volt, japán társaik monodiétát folytattak, hiszen 95 százalékban gabonán, főként rizsen éltek. Az eltérő táplálkozási szokások adhatnak magyarázatot az 1600-tól kezdődően kialakuló és egyre jelentősebb testmagasság-különbségre is. Míg a XVIII. században az angol elítéltek átlagos testmagassága elérte a 171 centimétert, a japán katonák átlagos testmagassága ugyanebben az időszakban mindössze 159 centiméter volt.[91] Ha akkortájt egy keleti és egy nyugati találkozott egymással, már nem nézhettek egyenesen egymás szemébe.

Más szóval, a kereskedelem és a gyarmatosítás anyagi előnyeinek köszönhetően a kis Anglia már jóval az ipari forradalom előtt elhúzott a nagy keleti civilizációk előtt. A kínai és japán út – a külkereskedelemtől való elfordulás és a rizstermesztés intenzivitásának növelése – azt jelentette, hogy a népesség növekedésével csökkentek a jövedelmek, ezzel együtt a bevitt kalóriamennyiség, a testmagasság és a termelékenység is. Végzetes következményekkel járt, ha a termés tönkrement, vagy a termelést valami megzavarta. Az angolok az élvezeti szerek terén is szerencsésebben jártak. Mivel régóta hódoltak az alkoholnak, kijózanítólag hatott rájuk a XVII. században elterjedt amerikai dohány, arab kávé és kínai tea. Serkentőleg hatottak rájuk a részben kávézóként, részben tőzsdeként, részben pedig társalgóként működő kávéházak,[92] ezzel szemben a kínaiakon úrrá lett a letargia az ópiumbarlangokban, ahol pipáikba a belevalót nem más szolgáltatta, mint a Brit Kelet-indiai Társaság.[93]

Nem minden európai elemző figyelt fel Kína „stagnáló állapotára" úgy, mint Adam Smith. 1697-ben a német filozófus és matematikus Gottfried Leibniz a következőket írta: „Egy táblát kell kitűznöm az ajtómra: a Kínai Tudás Információs Irodája." A *Legújabb hírek Kínából* című könyvében azt javasolta: „Kínai misszionáriusokat kellene küldeni hozzánk, hogy megtanítsák nekünk a természeti teológia céljait és gyakorlatát, mint ahogy mi is misszionáriusokat küldünk hozzájuk, hogy megmutassuk nekik a kinyilatkoztatásokon alapuló vallás mibenlétét." „Nem kell megszállott módon rajongani a kínaiak érdemeiért – jelentette ki Voltaire francia filozófus 1764-ben – ahhoz, hogy felismerjük..., birodalmuk valójában a legjobb, amelyet a világ valaha látott." Két évvel később a fiziokrata François Quesnay *A kínai despotizmus* című művében a kínai gazdaságpolitika agrárközpontú megközelítését éltette.

A Csatorna túloldalán azonban azok, akik maguk is inkább kereskedelemmel és iparral foglalkoztak, és kevésbé idealizálták Kínát, – mintegy a saját kormányuk burkolt bírálataként – felismerték a kínai stagnálás jeleit. 1793-ban az első Macartney gróf expedíciót szervezett Csien-lung császár udvarába, mert szerette volna rávenni a kínaiakat arra, hogy nyissák meg ismét a birodalom kapuit a kereskedelem előtt. Persze mindhiába. Bár Macartney nem volt hajlandó földre borulni a császár előtt, temérdek ajándékkal érkezett: vitt egy német készítésű csillagvizsgálót „a legnagyobb és legtökéletesebb üveglencsékkel, melyeket feltehetőleg valaha készítettek", ezenkívül teleszkópokat, szögmérő műszereket (teodolitokat), légpumpákat, elektromos készülékeket és „a tudományos elvek magyarázatát és bemutatását segítő, bonyolult szerkezetet". Az idős uralkodót (a nyolcvanas éveiben járt) és kegyenceit azonban nem nyűgözték le a nyugati civilizáció csodái.

> „...most fény derült arra, hogy [a tudomány iránti] érdeklődésük, ha létezett valaha egyáltalán, mostanra teljesen kimerült. [...] Kárba veszett és elpocsékolódott a tudatlan kínaiakra..., akik a nagykövet távozását követően azon nyomban felhalmoztak mindent a Jüen-min-jüen [régi nyári palota] lomtárában. A brit kézművesek legkülönbözőbb, válogatott finomságai és művészi darabjai sem jártak másként. A tárgyak megszemlélése mindössze irigységet ébresztett az udvaroncokban... Az ilyesfajta viselkedés talán az újdonságok bevezetését rosszalló állami politikának tudható be..."

A császár aztán egy III. György királynak küldött levélben is visszautasította a küldeményeket: „Semmiben sem szenvedünk hiányt – jelentette ki. – Soha nem tartottuk nagy becsben a különös vagy elmés tárgyakat, és nincs szükségünk az önök országának további termékeire."[94]

Macartney sikertelen nyitása Kína felé jól jelképezi a globális hatalom keletről nyugatra való áthelyeződését, amely az 1500-as évektől kezdődően zajlott le. Az egykor a találmányok szülőföldjeként számon tartott Középső Királyság mostanra középszerűvé silányult, ahol ellenségesen kezelték mások találmányait. Az olyan jelentős kínai talál-

mány, mint az óra, is hazatért, de már újszerű, európai változatában, a rugók és fogaskerekek sokkal pontosabb mechanikájával. Ma már egy egész szobát szentelnek a Tiltott Városban az időjelző készülékek hatalmas császári gyűjteményének. Az elutasító Csien-lung császárral ellentétben ugyanis utódai szenvedélyesen gyűjtötték az órákat. Szinte mindegyik Európában készült, vagy Kínában megtelepedett európai órások keze alól került ki.

A Nyugat felemelkedése 1842 júniusában teljesedett ki, amikor a Királyi Haditengerészet hadihajói a Jangcén felhajózva elérték a Nagy-csatornát, hogy bosszút álljanak, amiért egy heves kínai tisztviselő elpusztította az ópiumkészleteket. Kínának 21 millió ezüstdollárt kellett fizetnie jóvátételként, megnyitnia öt kikötőjét a brit kereskedelem előtt, és le kellett mondania Hongkong városáról. A dolog iróniája, hogy az első, úgynevezett „egyenlőtlen szerződés"-t a legkevésbé sem meglepő módon Nankingban írták alá, a Csinghaj-szentélyben, amelyet eredetileg Cseng Ho admirális és a több mint négy évszázaddal korábbi flottára vigyázó Tienfej tengeristennő tiszteletére emeltek.

Most ismét hajókat építenek Kínában – a Föld körbekerülésére alkalmas, óriási hajókat, amelyek kínai árukkal megrakott konténerekkel indulnak útnak, majd az ország mohón növekvő ipari gazdasága számára nélkülözhetetlen nyersanyagokkal térnek vissza. Amikor 2010 júniusában meglátogattam a legnagyobb sanghaji hajógyárat, megdöbbentett az éppen épülőben lévő hajótestek irdatlan mérete. A látvány jelentéktelenné halványította a glasgow-i dokkal kapcsolatos gyermekkori emlékképeimet. Vencsou gyárai százezrével ontják az öltönyöket, a műanyag tollakat pedig milliószám. A Jangce vizét megszámlálhatatlanul sok, szénnel, cementtel és vasérccel magasan megrakott hajó szeli. Verseny, részvénytársaságok, piac és kereskedelem – Kína egykor ezeknek fordított hátat. Ma már ez másként van. Az oly sokáig elfeledett Cseng Ho admirálist, a kínai terjeszkedés megszemélyesítőjét ma már hősként tartják számon. A Mao Ce-tung utáni időszak legjelentősebb gazdasági reformere, Teng Hsziao-ping szavaival élve:

„Egyetlen fejlődni vágyó ország sem folytathatja manapság a zárt ajtók politikáját. Mi már belekóstoltunk ebbe a keserű élménybe, és az elődeink is belekóstoltak. A korai Ming-dinasztia idején, Jung-lo uralkodása alatt, amikor Cseng Ho az Atlanti-óceánon vitorlázott, az országunk nyitott volt. Jung-lo halála után a dinasztia hanyatlásnak indult. Kínára ellenség tört. A Ming-dinasztia közepétől az ópiumháborúkig, a háromszáz éves elszigeteltség során Kína elszegényedett, lemaradt, és sötétségben, tudatlanságban tengődött. Nem lehet alternatíva a zárt ajtó."

Megnyerő történelemértelmezés (és igen közel áll Adam Smithéhez).

Harminc évvel ezelőtt, ha azt mondtuk volna, hogy fél évszázadon belül Kína lesz a világ legnagyobb gazdasági hatalma, fantasztának tartottak volna bennünket. Ha azonban 1420-ban azt jósoltuk volna, hogy Nyugat-Európa egy nap több terméket fog előállítani, mint egész Ázsia, és ötszáz éven belül egy átlagos brit kilencszer gazdagabb lesz, mint egy átlagos kínai, legalább annyira fantasztának minősültünk volna. Ilyen dinamikus hatása volt az európai versenynek – no és persze a kelet-ázsiai politikai monopólium visszatartó erejének.

2.

Tudomány

„Hatalmas érdeklődést színleltem a tudomány iránt; a tettetés nyomására aztán hamarosan tényleg megszerettem. Többé már nem a kis ügyletek embere voltam... Eldöntöttem, hogy elhagyom szülőföldem, és a bíróságtól való visszavonulásom tetszetős magyarázatul szolgált. A királyt szolgáltam; hangsúlyoztam ama nagy vágyamat, hogy megismerkedhessek a Nyugat tudományaival, és utaltam arra, hogy utazásaim neki is a javára válhatnak."

Montesquieu

„Lenne némi értelme elmagyarázni, hogyan sikerült Brandenburg ingatag országának akkora hatalomra szert tennie, hogy nagyobb erőket mozgósítottak ellene, mint XIV. Lajos ellen bármikor."

Voltaire

AZ OSTROM

Amióta a VII. században az arab sivatagokból kiindulva az iszlám robbanásszerű fejlődésnek indult, a Nyugat és Kelet közötti összecsapások időről időre kiújultak. Mohamed követői *dzsihád*ot hirdettek Jézus Krisztus követői ellen, a keresztények pedig a Szentföldre indított – 1095 és 1272 között összesen kilenc – keresztes hadjárattal, valamint a spanyolországi és portugáliai rekonkvisztával viszonozták mindezt. Az elmúlt háromszáz év túlnyomó részében, bár időnként adódtak kedvezőtlen fordulatok, a Nyugat következetesen megnyerte

a civilizációk összecsapását. Ennek egyik fő okát a nyugati tudomány fejlettségében kell keresni. A nyugati tudomány azonban nem mindig élvezett elsőbbséget.[95]

Mohamed próféta utódai nem csupán vallási szenvedélyüknek köszönhetően tudták megalapítani a VIII. század közepére a Spanyolországtól Észak-Afrikán át az arabok hátországán végighúzódó, északon Szíriáig és a Kaukázusig, keleten Perzsiától Afganisztánig – tehát egy Toledótól Kabulig – terjedő kalifátust. Az Abbászida Kalifátus a tudomány fellegvárának számított. A IX. századi Bagdadban a Hárún ar-Rasíd kalifa által alapított Bait al-Hikmában (Csodák Háza) Arisztotelész és más szerzők görög szövegeit fordították arabra. A kalifátusban olyan intézményeket is alapítottak, melyeket sokan az első igazi kórházaknak tartottak, köztük a 707-ben al-Waleed bin Abdel Malek kalifa által Damaszkuszban létrehozott *bimaristan*t, amely inkább a gyógyításra rendezkedett be, és nem csupán a betegek elszállásolására. Az első felsőfokú képzési intézményként számon tartott Al-Karaouine Egyetemet is a kalifátus területén, Fezben alapították 859-ben. Görög és különösen indiai alapokon muszlim matematikusok dolgozták ki az algebrát – az arab al-dzsabr (újraegyesülés) szóból – mint a számtantól és geometriától eltérő tudományágat. Az első algebratankönyv címe *A rövidítés és törlés tudománya* (Hisab al-dzsabr walmukabala), amelyet arab nyelven írt Muhammad ibn Músza al-Hvárizmi perzsa tudós 820-ban. A első, valóban kísérleti úton munkálkodó tudós is muszlim volt: Abu Ali al-Hasszán Ibn al-Haitham (965–1039 körül), aki hétkötetes, *Az optika könyve* című művében temérdek helytelen régi állítás cáfolatát nyújtotta, többek között azét a tévképzetét, hogy azért látjuk a dolgokat, mert a szemünk fényt bocsát ki. Ibn al-Haytham elemezte ki először azt is, hogy egy lövedék miért hatol be jobban egy falba, ha megfelelő szögben éri; ő ismerte fel először, hogy a csillagok nem tömör testek; és ő építette meg az első *camera obscurá*t, azaz a lyukkamerát, amelyet a mai napig használnak arra, hogy az iskolás gyerekeket bevezessék az optika tudományába. Munkáját a XIII. század vége felé a perzsa tudós Kamal al-Din al-Farisi folytatta a szivárvánnyal kapcsolatos kísérleteivel.[96] A Nyugat hálával tartozik a középkori muszlim világnak, egyrészt a klasszikus bölcsesség megőrzéséért, másrészt a kartográfia, az orvostudomány, a filozófia, a matematika és az optika

terén elért újításokért. Az angol gondolkodó, Roger Bacon elismerően így nyilatkozott erről: „A filozófia a muszlimoktól származik."[97]

Hogyan lehetséges tehát, hogy a Nyugat háttérbe szorította a muszlim világot a tudományok terén? És pontosan hogyan segítette a tudományos forradalom a nyugati civilizációt a világelsőség elérésében mind katonai, mind pedig tudományos szempontból? Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszolhassunk, több mint három évszázadot kell visszamennünk az időben, oda, amikor az iszlám birodalom utoljára jelentett súlyos fenyegetést a Nyugat biztonságára.

1683-at írtak, amikor – 1529-hez hasonlóan – az oszmán hadsereg IV. Mehmed szultán nagyvezíre, Kara Musztafa Köprülü vezetésével Bécs kapui előtt állt.

A Bizánci Birodalom romjain egy anatóliai dinasztia vezetésével létrejött az Oszmán Birodalom, amely Konstantinápoly 1453-as elfoglalása óta az iszlám világ vezető erejévé lépett elő. Ez a birodalom nem nyúlt olyan messze keletre, mint az Abbászida Kalifátus,* ugyanakkor sikerült az addig keresztény területeken is elterjesztenie az iszlámot. Nemcsak a Fekete-tengeri szorosok két oldalán fekvő régi bizánci területeket foglalták el, hanem Bulgáriát, Szerbiát és Magyarországot is. Belgrád (az akkori Nándorfehérvár) 1521-ben került a törökök kezére, Buda pedig 1541-ben. Az oszmánok tengeri ereje 1522-ben Rodoszt is térdre kényszerítette. Bár Bécset nem sikerült bevenni (ahogyan Máltát sem), az oszmánok uralma Bagdadtól Baszráig terjedt, a kaukázusi Van városától a Vörös-tenger torkolatánál fekvő Ádenig, végig az Algírtól Tripoliig nyúló Berber-part mentén. Nagy Szulejmán (1520–1566) tehát joggal állíthatta magáról: „Én vagyok a Szultánok Szultánja, az Uralkodók Uralkodója, a világ királyainak koronaosztója, Isten földre hullt árnyéka..."** A nevét viselő isztambuli mecset joggal vált

* Az ottománok Kalifátusra vonatkozó követeléseit a perzsa síita muszlimok fegyveres úton meghiúsították.

** Szulejmán teljes címe a következő volt: „Ő császári fensége I. Szulejmán szultán, Oszmán császári házának uralkodója, a Szultánok Szultánja, a Kánok Kánja, az Igazhitűek Parancsolója és a Mindenség Ura Prófétájának leszármazottja, Mekka, Medina és Jeruzsálem szent városainak Védelmezője, császára Konstantinápoly, Drinápoly és Bursa három városának, valamint Damaszkusz és Kairó városainak, egész Örményországnak, Magrisnak, Barkának, Keruannak, Aleppónak, az arab Iraknak

nagyságának időtálló jelképévé. Kevésbé ismert tény, hogy Szulejmán egy orvosi iskolát is létesített (Dâruttib, más néven: Süleymaniye Tip Medresesi).[98] Szulejmán, aki jogalkotói és költői tehetségéről is ismert, egyesíteni tudta a vallási, a politikai és a gazdasági hatalmat (még a kötött árszabást is bevezette). Az ő szemében V. Károly, a hatalmas német-római császár, mindössze „Bécs királya" volt;[99] Portugália kereskedelmi kalandorait nem tekintette többnek a kalózoknál. Szulejmánnal a trónon aligha tűnt elképzelhetetlennek, hogy az oszmánok szembeszegülnek majd a portugálokkal az Indiai-óceánon, és győzedelmeskednek felettük.[100]

A XVI. század második felében Ogier Ghiselin de Busbecq flamand diplomata így látta a Habsburg Birodalom és az Oszmán Birodalom közötti ijesztően nagy különbséget:

> „Megborzongok a gondolatra, milyen eredménnyel járna, ha az ilyen különböző rendszerek összecsapnának; az egyiknek felül kell maradnia, a másiknak elpusztulnia, semmi esetre sem létezhetünk mindketten biztonságban. A másik oldalon ott áll birodalmuk hatalmas gazdagsága, korlátlan forrásaik, a fegyverek terén nyert tapasztalatuk és jártasságuk, kipróbált katonaságuk, győzelmeik szakadatlan sora, a nehézségek elviselésének készsége, egység, rend, fegyelem, takarékosság és elővigyázatosság. A miénken üres kincstár található, fényűző szokások, megtört lélek, gyakorlatlan és engedetlen katonaság és kapzsi viták; a fegyelemnek nincs tisztelete, az engedékenység lázadásba torkollik, a férfiak iszákoskodnak és züllenek, és ami a legrosszabb, az ellenség a győzelemhez szokott, mi pedig a vereséghez. Lehetnek-e kételyeink az eredmény felől?"[101]

és Ajimnak, Baszrának, El Hasának, Dilennek, Rakának, Moszulnak, Parthiának, Diyarbakirnak, Kilikiának, Erzurum, Sivas, Adana, Karaman, Van, Berberia, Abeszszínia, Tunézia, Tripoli, Damaszkusz, Ciprus, Rodosz, Candia vilajetének, Morea vilajetének, a Márvány-tenger, a Fekete-tenger és azok partvidékének, Anatóliának, Ruméliának, Bagdadnak, Kurdisztánnak, Görögországnak, Türkisztánnak, Tatáriának, Cserkeszföldnek, Karabag és Grúzia két területének, Kyphsak síkjának, a tatárok teljes országának, Kefának és az összes szomszédos országnak, Bosznia és függő területeinek, Nándorfehérvár városának és erődjének, Szerbia vilajetének, az összes várral, erődd és várossal, egész Albániának, egész Iflaknak és Bogdániának..."

A XVII. században további oszmán térnyerés következett be: 1669-ben a törökök elfoglalták Krétát; a szultán keze egészen Nyugat-Ukrajnáig elért; és az oszmánok tengeri hatalomként is félelmes ellenségnek bizonyultak.[102] Az 1683-as év eseményeitől már régóta rettegett a Nyugat. I. Lipót* német-római császár hiába ragaszkodott az 1664-ben aláírt vasvári békéhez,[103] és hiába hajtogatta magának, hogy XIV. Lajos jelenti a súlyosabb fenyegetést.

1682 nyarán a szultán első lépésként elismerte Thököly Imrét, a Habsburgok ellen lázadó magyar főúrt Magyarország fejedelmének, cserébe az oszmán hűbéri hatalom vállalásáért. A következő tél folyamán hatalmas török sereg gyűlt össze Drinápoly alatt, amely aztán megindult Nándorfehérvár irányába. 1683 júniusára a törökök Habsburg-területre értek, július elejére pedig elfoglalták Győrt. Bécsben I. Lipót rettegve várta az elkövetkezendőket. A város védelme szánalmasan gyenge volt, a városőrséget pedig megtizedelte a nem sokkal korábban kitört pestisjárvány. Úgy tűnt, a Lotharingiai Károly vezetése alatt álló, szedett-vedett Habsburg-erők képtelenek lesznek megállítani az oszmán előretörést. Csalóka reményt adott azonban Lipót isztambuli követének véleménye: biztosította a császárt, hogy mindössze egy „közepes" török sereg áll vele szemben.[104]

1683. július 13-án ez az állítólag közepes haderő – egy hatvanezer fős, janicsárokból és lovas *szpáhik*ból álló oszmán sereg, amelyet egy

* Lipót jellegzetes Habsburg volt abban is, hogy inkább házasság, semmint háborúk révén jutott területhez, és az ebből fakadó belterjesség hátulütői tekintetében is. A Leopold Ignaz Joseph Balthasar Felician von Habsburg névre keresztelt Lipót német-római császárrá való megválasztásakor a következő címet kapta: „I. Lipót Isten kegyelméből megválasztott német-római császár, örökös császár, Németország királya, Magyarország királya, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kumánia, Bulgária királya, Ausztria főhercege, Burgundia, Brabant, Stájerország, Karintia, Krajna hercege, Morávia őrgrófja, Luxemburg, Felső- és Alsó-Szilézia, Württemberg és Théka hercege, Sváborszag fejedelme, Habsburg, Tirol, Kiburg és Gorícia grófja, Elzász tartományi grófja, a Római Szent Birodalomnak az Anasus feletti Burgoviának, Alsó- és Felső-Lausitznak az őrgrófja, a Szlavón őrgrófságnak, a naoni kikötőnek és a sótelepeknek az ura". A különösen előreugró alsó állkapoccsal (jellegzetes „Habsburg száj"-jal) megáldott Lipót háromszor is nősült: először unokahúgát, a spanyol Margit Terézia spanyol infánsnőt vette feleségül, majd Claudia Felicitas osztrák főhercegnőt, végül pedig Neuburgi Eleonóra főhercegnőt. Összesen tizenhat gyermeke született, akik közül mindössze négy élte túl az apját.

nyolcvanezer fős balkáni segédcsapat és a félelmetes tatár haderő biztosított – elérte Bécs kapuit. A fővezérséget Kara Musztafa Köprülü nagyvezír látta el, akinek beceneve – Kara (fekete) – legalább annyira utalt a jellemére, mint az arcszínére. Ő volt az a hadvezér, aki 1674-ben egy lengyel város elfoglalását követően élve megnyúzatta a foglyokat. Kara Musztafa, miután Bécs falaitól 450 lépésre tábort vert, a következő választás elé állította a védőket:

> „Fogadjátok el az iszlámot, és éljetek békében a Szultán uralma alatt! Vagy adjátok át az erődöt, és éljetek keresztényként a Szultán uralma alatt; és ha bárki azt választaná, hagyjátok elmenni békében, hadd vigye a dolgait magával! De ha továbbra is kitartotok [az ellenállás mellett], akkor halál vagy dúlás, vagy rabszolgaság lesz mindnyájatok sorsa![105]

Miközben Bizánc muszlim hódítói farkasszemet néztek Róma keresztény örököseivel, egész Közép-Európában megkongatták a harangokat, hogy a hívők isteni beavatkozásért imádkozzanak. A Szent István-székesegyház falaira felrótt mondat jól érzékelteti a bécsiek hangulatát: „Mohamed, te kutya, menj haza!" Lipótnak azonban mindez túl sok volt, és bár a menekülés sértette a méltóságérzetét, mások tanácsának engedelmeskedve biztonságos helyre menekült.

Már az oszmán tábor elhelyezkedése is magabiztosságról tanúskodott. Kara Musztafa kertet ültetett saját fejedelmi sátra elé,[106] ami nyilvánvaló módon a következő üzenetet hordozta: a törököknek elég idejük van arra, hogy szükség esetén kiéheztetéssel bírják rá a bécsieket a megadásra. Furcsa és félelmetes zene áradt a táborból, áthatolva a városfalakon, amikor a törökök hatalmas dobjaikon *(kös)* ütötték a ritmust. A ricsaj persze arra is szolgált, hogy elfedjék az alagutak és sáncok ásásának zaját. Július 25-én egy hatalmas akna felrobbantásával sikeresen áttörték a palánkot, a város első védelmi vonalát. Egy másik óriási robbantással utat nyitottak az osztrákok háromszög alakú bástyájánál, a ravelinnél. Szeptember 4-én a törökök már-már győzelmet arattak a központi erődöt védők fölött.

Ekkor azonban Kara Musztafa végzetes módon megtorpant. Közeledett az ősz, és az oszmán területre visszavezető utánpótlási vonal túl hosszúra nyúlt. Fogytán volt az élelem és a lőszer, és Kara Musztafa nem

tudta biztosan, mi lenne a következő lépés, ha sikerülne elfoglalnia Bécset. A törökök megtorpanása elég időt adott Lipótnak a felmentő sereg megszervezésére. Még a török támadás előtt kölcsönös védelmi szerződést írt alá a Lengyel Királysággal, úgyhogy az újonnan megválasztott lengyel király, III. Sobieski János egy hatvanezer főt számláló lengyel–német sereg élén Bécs felé közeledett. Sobieski már nem volt fiatal, de szomjazta a dicsőséget. Hadserege is tarka képet festett: éppen úgy voltak benne lengyelek, bajorok, frankok és szászok, mint Habsburg-csapatok. Lassan közeledett Bécs felé, többek között azért, mert Ausztriára vonatkozó földrajzi ismeretei meglehetősen ingatagoknak bizonyultak. Végül azonban 1683. szeptember 12-én, a kora reggeli órákban hatalmas golyózáporral megindult az ellentámadás. Az oszmán csapatok megosztottak voltak, egyes erők még mindig kétségbeesetten próbáltak betörni a városba, a többiek pedig utóvédharcot folytattak az előretörő lengyel lovasság ellen. Kara Musztafa nem biztosította be eléggé a bevezető utak védelmét. Délután öt órakor Sobieski általános rohamot indított Kahlenberg, a Bécset körülvevő dombság irányából a törökök tábora felé. Ahogy az egyik török szemtanú megfogalmazta, a lengyel huszárok úgy néztek ki, mintha „fekete szurok ömlene le a hegyről, és elpusztítana mindent, amihez hozzáér". A csata utolsó szakasza vérengző hevességgel folyt, de hamar eldőlt. Sobieski rárontott Kara Musztafa sátrára, de üresen találta. Bécs ostroma véget ért.

Sobieski, akit Bécs védelmezői a megmentőjükként ünnepeltek, átfogalmazva Julius Caesar híres szavait, diadalittasan így szólt: „Jöttünk, láttunk, Isten győzött." Az elkobzott török ágyúkból új harangot öntöttek a hat török fejjel kidíszített Szent István-katedrális számára. A visszavonuló Kara Musztafa nagy árat fizetett az elszenvedett kudarcért. Esztergomnál a törökök olyan súlyosan kikaptak, hogy a szultán elrendelte a nagyvezír azonnali kivégzését. Az akkori török szokás szerint selyemzsinórral megfojtották.

Bécs megmenekülése után számos legenda kapott szárnyra: például az, hogy a török zászlókon lévő félhold inspirálta a kifli (croissant)*

* A történet eredetileg talán Alfred Gottschalk, a *Larousse Gastronomique* (1938) szerzőjének nevéhez fűzhető. A kifli születését először Buda 1686-os ostromának egyik történetéhez kötötte, amelyben állítólag egy pék hívta fel az illetékesek figyelmét a törökök alagútásásának zajára. Egy későbbi kiadásban Gottschalk a helyszínt Bécsre, az évszámot pedig 1683-ra változtatta.

születését; hogy az otthagyott török kávénak köszönhetően alapították az első bécsi kávézót, és készítették az első kapucínert; valamint hogy a török ütőhangszereket (cimbalom, triangulum és üstdob) az osztrák rezesbandák is átvették. Természetesen az esemény történelmi jelentősége jóval nagyobb ennél. A török birodalom számára Bécs másodszori sikertelen ostroma a vég kezdetét jelezte; azt a pillanatot, amikor a birodalom túl nagyra nőtt, és ez hosszú távon végzetes következményekkel járt. Egyik csata jött a másik után, melyek tetőpontját talán Savoyai Jenő herceg 1697-es elsöprő zentai győzelme jelentette, és a törököket szinte teljesen kiszorították a Nagy Szulejmán által meghódított európai területekről. A karlováci béke, amelyben a szultán teljesen lemondott Magyarországról és Erdélyről, megszégyenítő volt a törökök számára.[107]

Bécs sikertelen ostroma nemcsak az iszlám és a kereszténység közötti évszázados harc szempontjából jelentett fordulópontot, hanem a Nyugat felemelkedésének tekintetében is. Igaz, hogy 1683-ban a csatatéren a két oldal meglehetősen egyenrangú ellenfélnek tűnt, és számos téren nem volt jelentős különbség kettőjük között. Tatárok például mindkét oldalon harcoltak. A törökök által megszállt Moldva és Havasalföld keresztény csapatai a törökök támogatására kényszerültek. A csatározásokat megörökítő festmények és rézkarcok tanúsága szerint a két hadsereg közötti különbség sokkal inkább szabászati, semmint technikai vagy taktikai jellegű volt. Az ostrom időzítése azonban lényeges. A XVII. század vége két alapvető területen is gyorsuló változást eredményezett Európa-szerte: a természetfilozófia (ahogy a természettudományt akkor nevezték) és a politikaelmélet terén. 1683 után a nyugati ember alapvetően másként fogta fel a természetet és a kormányzást. 1687-ben Isaac Newton megjelentette a *Principia Mathematicát*. Három évvel később barátja, John Locke kiadta a *Második értekezés a polgári kormányzatról* című művét. Ha meg kellene keresni az akkori Nyugat és Kelet közötti legfontosabb eltérést, akkor az ilyen, alapvetően új eszmék szisztematikus alkalmazása terén megnyilvánuló különbség volna az.

Az oszmán törökök 1683 utáni hosszú visszavonulása nem gazdasági okokra vezethető vissza. Isztambul nem volt szegényebb város, mint közép-európai szomszédjai, mint ahogy az Oszmán Birodalom

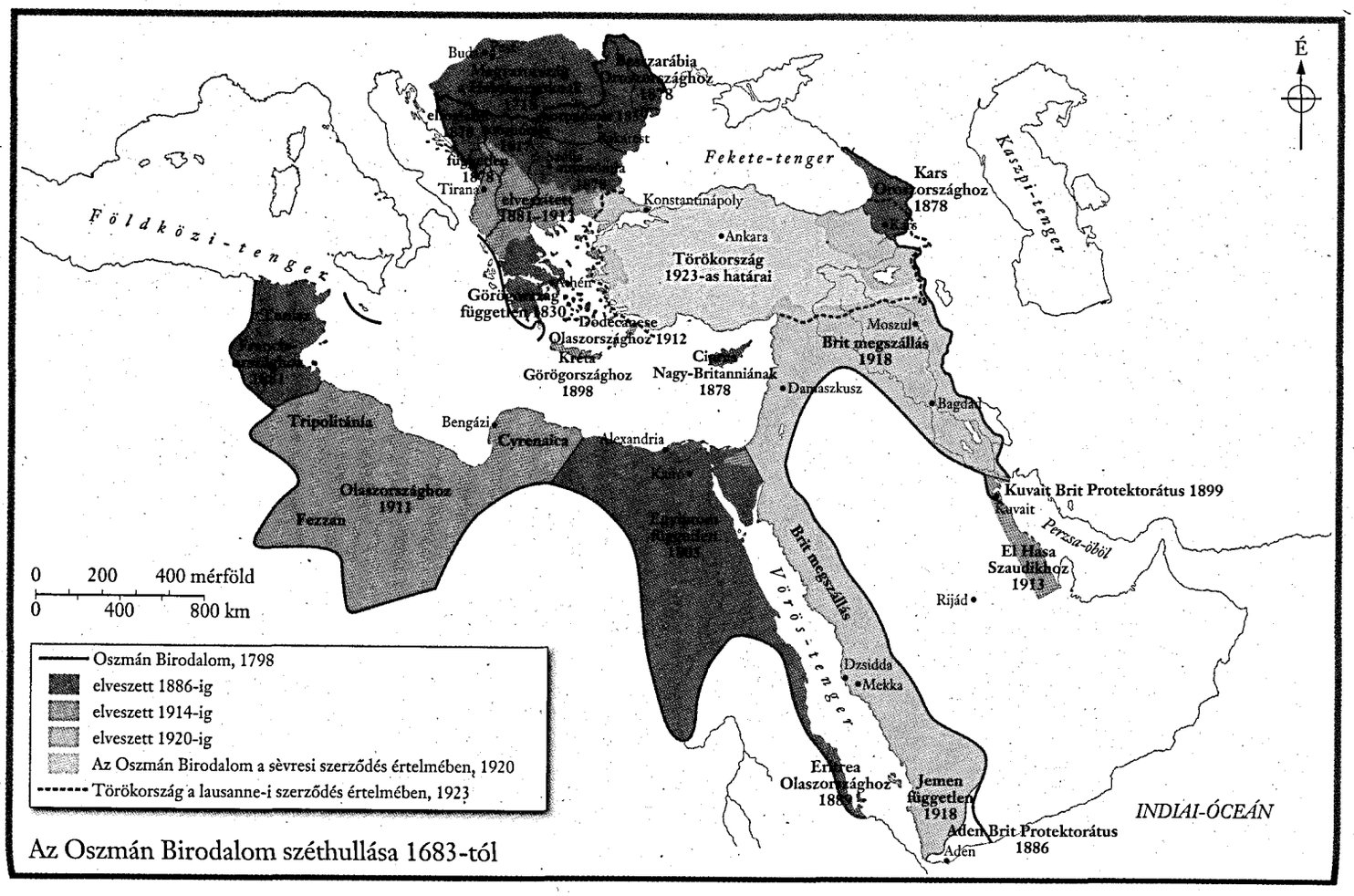

Az Oszmán Birodalom széthullása 1683-tól

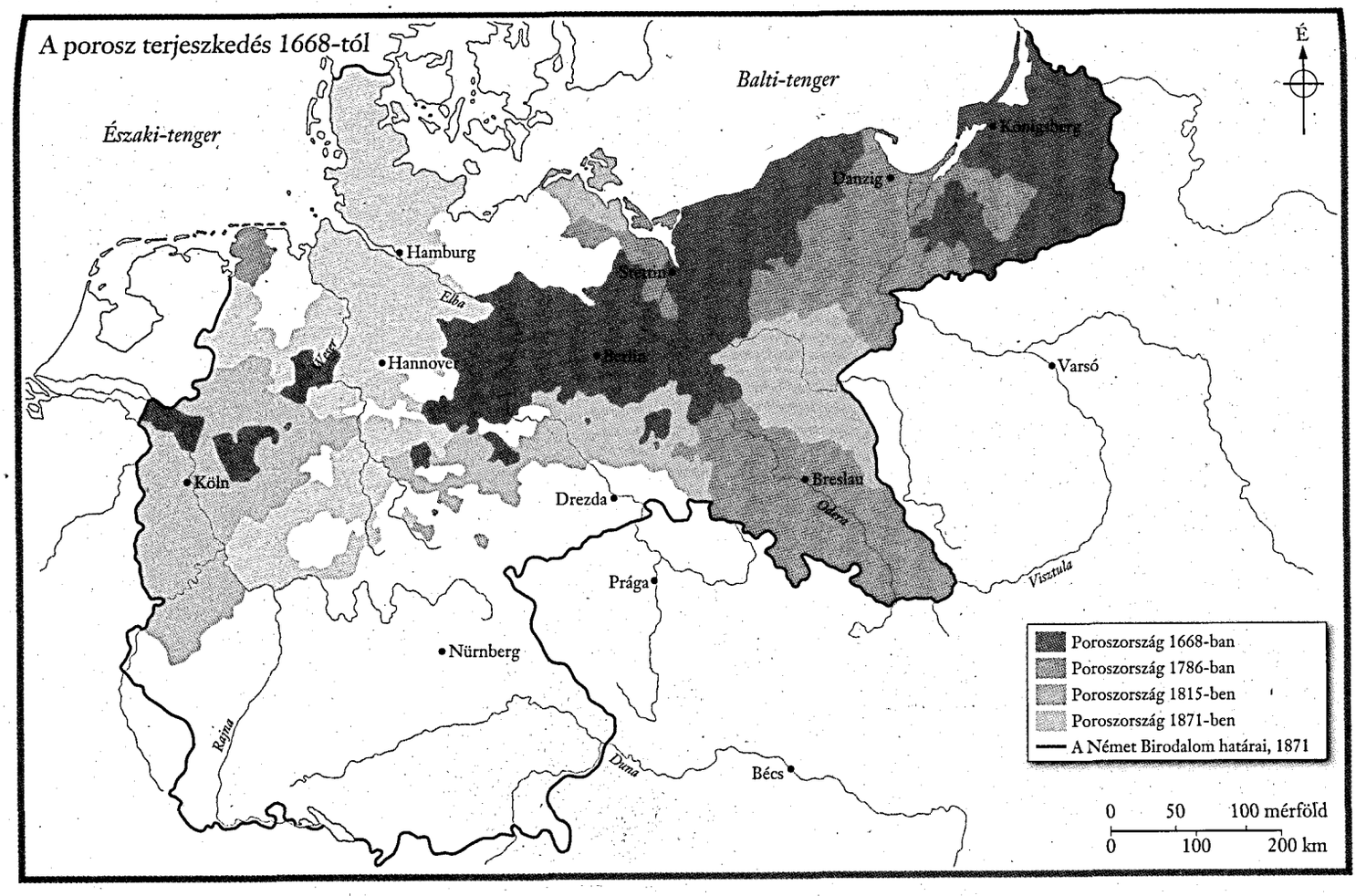

A porosz terjeszkedés 1668-tól

sem bizonyult lassúbbnak Európa számos területéhez képest a globális kereskedelem, majd az iparosítás fontosságának felismerése terén.[108] Az előző fejezetben a birodalmi Kína hanyatlásának okait taglaló magyarázat ez esetben nem érvényes. A török birodalmat nem jellemezte a gazdasági verseny és a céhekhez hasonló autonóm szerveződések területén jelentkező elmaradottság,[109] és az oszmán hanyatlást nem lehet egyszerűen a növekvő nyugati katonai fölény következményeként kezelni.[110] Ha ugyanis közelebbről szemügyre vesszük a dolgot, látható, hogy a fölény a tudomány haditechnikában való alkalmazásán és a kormányzat racionalizálásán alapult. A XV. században, mint azt az előző fejezetben már láthattuk, a politikai és gazdasági verseny alapvető előnyhöz juttatta a Nyugatot Kínával szemben. A XVIII. századra ez a fölény sokkal inkább a tudás szintjén jelentkezett, mint a tűzerő tekintetében.

MIKROGRÁFIA

A tudományos forradalomhoz és a felvilágosodáshoz vezető út Európában sem volt nyílegyenes, hanem hosszú és rögös. Eredetileg az egyház és az állam szétválasztását célul tűző alapvető keresztény tanból indult ki. A jézusi parancs – „Adjátok meg tehát a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami Istené." (*Máté* 22,21) – radikálisan eltér a *Korán* parancsától, amely a próféta előtt kinyilatkoztatott isteni törvény megbonthatatlanságát és az iszlámon alapuló hatalmi szerkezet egységét hangsúlyozza. Az V. században Szent Ágoston (Augustinus) *Isten városáról* című művében körvonalazódó, a földi és a szellemi dolgok közötti krisztusi különbségtétel alapján az európai uralkodók képesek voltak ellenállni a római pápaság politikai törekvéseinek. Sőt egészen addig, amíg VII. Gergely pápa (1073–1085) meg nem erősítette a pápák invesztitúrajogát, félő volt, hogy a világi hatóságok bábfigurává alacsonyítják a pápát.

Az 1500-as évek előtti Európa a siralmak, de nem a tudatlanság völgye volt. A reneszánszban újra felfedezték a klasszikus tudás jó részét, mégpedig gyakran a muszlim világgal való kapcsolatnak köszönhetően. Fontos új találmányok is születtek. A XII. században kialakult a polifónia, a nyugati zenetörténet egyik forradalmi áttörése. A kísérletező módszer fontosságára a XIII. században először Robert Grosseteste világított rá, majd Roger Bacon. 1413 körül Filippo Brunelleschi felfedezte a festészetben a lineáris perspektívát. Megszületett az első igazi regény, az anonim *La Vida de Lazarillo de Tormes* is (1500). Azonban a reneszánsznál is nagyobb áttörést hozott a reformáció beköszönte és a nyugati kereszténység 1517 utáni széttagolódása. Mindez sok tekintetben az ipari forradalom előtti legfontosabb technológiai újításnak, a nyomda forradalmi szerepének tudható be. Mint azt láthattuk, a nyomdával való nyomtatást a kínaiak találták fel (lásd az 1. fejezetet), de Gutenberg mozgatható fémbetűkből álló rendszere sokkal rugalmasabbnak és könnyebben kezelhetőnek bizonyult, mint a kínai fejlesztés. Az ő szavaival élve „a minták és betűk csodás egyezősége, aránya és harmóniája" lehetővé tette a röpiratok és könyvek igen gyors előállítását. És ez a technológia túl jelentős volt ahhoz, hogy monopolizálni lehessen (ahogy Gutenberg remélte). A kezdeti mainzi sikereket követően pár év múlva megjelentek az utánzók – köztük az angol William Caxton – berendezései Kölnben (1464), Bázelben (1466), Rómában (1467), Velencében (1469), Nürnbergben, Utrechtben, Párizsban (1470), Firenzében, Milánóban, Nápolyban (1471), Augsburgban (1472), Budán, Lyonban, Valenciában (1473), Krakkóban, Bruges-ben (1474), Lübeckben, Breslauban (1475), Westminsterben, Rostockban (1476), Genfben, Palermóban, Messinában (1478), Londonban (1480), Antwerpenben, Lipcsében (1481), Odensében (1482) és Stockholmban (1483).[111] 1500-ra már több mint 200 nyomda üzemelt csak Németországban. 1518-ban 150 nyomdai mű jelent meg Németországban, és ez a szám 1519-ben 260-ra nőtt, 1520-ban 570-re, 1524-ben pedig 990-re.

Egyetlen szerzőnek sem származott annyi előnye a nyomtatványok számának ugrásszerű növekedéséből, mint Luther Mártonnak, nem utolsósorban azért, mert meglátta, milyen lehetőségek rejlenek abban, ha latin helyett a nép nyelvén ír. Először szerényen csak egy-egy bevezetőt írt a *Theologia Deutsch* és a hét bűnbánati zsoltár elé, majd a wittenbergi nyomdásszal, Johann Grünenberggel együtt hamarosan elárasztották a német piacot a római katolikus egyház gyakorlatait ostorozó vallási értekezésekkel. Luther leghíresebb támadássorozatát, az egyházi búcsúcédulák (a bűnbánat elnyerésének egy útja) árusítását ostorozó 95 tételt

eredetileg nem nyomtatásban adta közre, hanem kiszögezte a wittenbergi templom kapujára. A tételek azonban hamarosan nyomtatásban is megjelentek, mégpedig jelentős példányszámban.[112] Luther üzenete a következő volt: „a hit önmagában, közvetítők nélkül igazol, felszabadít és megment", és minden ember „örökös pap... érdemes az Isten előtti megjelenésre, a másokért való imádságra és az Istentől származó igék egymásnak való megtanítására".[113] Már önmagában a „minden hívő egy autodidakta lelkész" nézete is kellőképpen radikális volt. Mégis a nyomda által jutott el mindenkihez, ellentétben Husz János korábbi, a pápaságot ostorozó nézeteivel, melyeket a középkori eretnek tanokhoz hasonlóan könyörtelenül elnyomtak. Néhány éven belül Luther írásai Németország-szerte elterjedtek, annak ellenére, hogy az 1521-es wormsi ediktum értelmében elrendelték az elégetésüket. 1517 márciusa és 1520 nyara között háromszázhetven kiadás jelent meg Luther harminc prédikációjából és más írásaiból. Ha minden kiadás átlagos példányszáma ezer volt, akkor Luther munkáiból 1520 nyarára már vagy egyharmad millió példány forgott közkézen. 1521 és 1545 között Luther adta ki a reformáció mellett érvelő publikációk felét.[114]

Mivel a reformáció a szentírás egyéni értelmezésére és a „kölcsönös tanítás"-ra helyezte a hangsúlyt, az igazi üzenetet az új médium hordozta, és mint ahogy a Nyugat felemelkedésének oly sok területén, itt is szerepet kapott a kereskedelmi verseny. Maga Luther is többször panaszolta, hogy kiadói hitvány haszonlesők, akik többet törődnek saját hasznukkal, mint a közösségével.[115] Valójában a nyomda gazdasági előnyei az egész társadalomra hatást gyakoroltak. A XVI. század folyamán a nyomdával rendelkező városok sokkal gyorsabban fejlődtek, mint a nyomdával nem rendelkezők.[116]

Lényeges persze, hogy a nyomdák Luther tanain kívül mást is terjesztettek. Az *Újszövetség* 1526-ban jelent meg először angolul Matthew Tyndale fordításában, lehetővé téve ezzel az írástudó világi emberek számára a *Szentírás* olvasását. A vallási konzervatívok természetesen nem kedvelték az „ördögi masiná"-t, azaz a nyomdagépet, és nosztalgiával tekintettek vissza „a boldog időkre, amikor minden tudás kéziratban létezett, és egy kis hivatalnok... magánál őrizte a könyvtár kulcsait".[117] Azok az idők azonban végérvényesen elmúltak. VIII. Henrik minisztere, Thomas More (Morus Tamás) is gyorsan felismerte, hogy

még a reformációt ellenzők számára sem marad más lehetőség, mint a nyomtatás segítségével felvenni ellene a harcot. A kálvinista *Genfi Biblia* (1560) skóciai és angliai terjedésének megakadályozására nem maradt más I. (Skócia trónján: VI.) Jakab számára, mint egy „hivatalos" verzió megrendelése, amely a harmadik, egyben a legsikeresebb próbálkozás volt a hivatalos angol fordítás elkészítésére.* Az ókori filozófusok művei is előkerültek. Arisztotelész *De anima* című műve például 1509-ben jelent meg modern fordításban, és a reformáció előtti humanisták, közöttük Nicolaus Marschalk vagy George Sibutus írásai is terjedni kezdtek. 1500-ra több mint ezer tudományos és matematikai tárgyú könyv jelent meg nyomtatott formában, köztük Lucretius *De rerum natura* című, 1417-ben újra felfedezett műve, Celsus *De re medica* című, a görög orvostudomány római összefoglalását nyújtó műve, valamint Arkhimédész műveinek latin fordításai.[118] Az itáliai nyomdászok különösen fontos szerepet játszottak a kereskedelmi szempontból jelentős számolási technikákat tartalmazó könyvek – köztük a *Treviso Arithmetic* (1478) és Luca Pacioli *Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita* (1494) című műve – elterjesztésében.

Szerfelett szokatlan módon akkor, amikor a törökellenes röpiratok majdnem olyan népszerűségnek örvendtek Németországban, mint a pápaellenes értekezések,[119] a *Korán*t is lefordították latinra, és egy Johannes Oporinus nevű nyomdász Bázelben meg is jelentette. Amikor 1542-ben a bázeli városi tanács betiltotta a fordítást, és elkobozta a meglévő példányokat, Luther a következőket írta Oporinus védelmében:

> „Megdöbbent, hogy nem tehetünk annál súlyosabbat Mohamed vagy a törökök ellen, és nem okozhatunk nekik nagyobb kárt (nagyobbat, mint az összes fegyverrel), mint ha a *Korán*jukat fényes nappal a keresztények elé tárjuk, hogy ott láthassák, milyen megveszekedett, förtelmes és kétségbeejtő könyv az, tele hazugsággal, mesével és förtelemmel, amit a törökök titkolnak és elkendőznek... Krisztus dicsőítésére,

* A Jakab király által rendelt 1611-es bibliafordítás, azaz a hivatalos változat, William Shakespeare művei mellett az angol irodalom legjelentősebb remekműve. A negyvenhét tudósból álló fordítói csapatot a király nyomdászai egyetlenegyszer hagyták cserben. Az 1631-es kiadás – amelyet „Bűnös Bibliá"-nak is hívnak – egyik parancsolatából (Ne paráználkodjál!) kihagyták a „ne" szócskát.

a keresztények javára, a törökök ártalmára, az ördög bosszantására engedjék szabadon ezt a könyvet, és ne tartsák vissza! [...] A keléseket és sebeket fel kell tárni ahhoz, hogy meggyógyíthassuk őket."[120]

1543-ban három kiadás jelent meg, ezeket hét évvel később egy újabb követte. Semmi sem szemléltetheti jobban az európai tudat kiszélesedését a reformációt követően.

Természetesen nem minden publikáció tesz hozzá az emberi tudás összességéhez. A XVI–XVII. században nyomtatásban megjelent írások jó része kimondottan kártékonynak mondható, mint például az 1487 és 1669 között huszonkilenc kiadást megért *Malleus maleficarum*, amely törvényesítette a boszorkányüldözést, a 12–45 000, főként női áldozatot követelő páneurópai mániát.[121] Christopher Marlowe *Doktor Faustus* című, először 1592-ben játszott darabjának nézőközönsége számára az a gondolat, hogy egy német tudós eladja a lelkét a Sátánnak huszonnégy évi korlátlan hatalom és kéj fejében, teljességgel hihetőnek tűnt:

„A föld császára leszek általa,
S hidat verek a rezgő légen át,
Emberseregnek tengerátkelőt.
Afrikának partmenti szirtjeit
Hispániával összeláncolom,
S adót vetek ki mindkét tartományra.
Kezemben lesz a császár élete..."*

Ennek ellenére hetven évvel később Robert Hooke megjelentethette *Micrographia* (1665) című, a tudományos empirizmust dicsőítő művét:

„A teleszkóp révén semmi sem lehet távolibb, és mégis megjeleníthető a tekintetünk előtt; a mikroszkóp segítségével pedig semmi sem lehet olyan parányi, hogy elkerülje vizsgálódásunkat; létezik tehát egy látható, az értelem számára felfedezett új világ. Ezáltal az égbolt is megnyílik, és hatalmas számú új csillag és új mozgás és új képződmény jelenik meg rajta, melyek az ókori csillagászok számára teljességgel idegenek voltak. Ezáltal maga a föld, amely oly közel fekszik hozzánk, a lábunk alatt, egészen új dolgot mutat a számunkra... Természetesen nem biztos, hogy a természet minden titkos művét képesek vagyunk felfedni. Mi az, ami nem várható el tehát, ha alaposon munkálkodunk? A beszéd és az érvek ütköztetése hamarosan munkára vált át; a vélemények minden szép álma és az éles elme buzgalma által szült egyetemes metafizikai jellegek gyorsan eltűnnek, és helyet adnak a szilárd történetiségnek, kísérletezésnek és munkálkodásnak. És ahogy kezdetben az ember a tudás fája tiltott gyümölcsének megízlelése miatt bukott el, úgy mi, az utódok részben ugyanúgy nyerhetjük vissza a helyünket, nem csupán a szemlélődés és tűnődés révén, hanem a természetes tudás meg nem tiltott gyümölcsének megkóstolása által. Így a Világ számos találmánnyal segíthető, a tudomány számára új anyag gyűjthető, a régi tökéletesíthető, és a rozsda róla ledörzsölhető..."

* Fordította: András T. László.

Hooknál az organizmusok mikroszkopikus egységére használt „sejt" szócska egyike volt annak a temérdek, helyben és időben döbbenetesen összezsúfolt fogalmi áttörésnek, amelyek alapvetően megváltoztatták az emberek természetről alkotott elképzeléseit.

A tudományos forradalomról elmondható, hogy akkor kezdődött, amikor párhuzamos előrelépések történtek a bolygók mozgásának és a vérkeringésnek a tanulmányozásában. Hook mikroszkópja azonban új határokat nyitott a természettudományban, hiszen felfedte azt, ami addig láthatatlan volt az emberi szem számára. A *Micrographiá*t egy világ választotta el Faustus varázslataitól, és az újfajta empirikus megközelítés manifesztumának tekinthető. Az újfajta tudomány azonban nem csupán a pontos megfigyelésről szólt. Galileitől kezdődően módszeres kísérletezés és a matematikai kapcsolatok beazonosítása is folyt. A matematika lehetőségei is kitágultak, amikor Isaac Newton és Gottfried Leibniz egymástól függetlenül bevezették a differenciál- és integrálszámítást. Végül a tudományos forradalom filozófiai forradalmat is eredményezett, amikor René Descartes és Baruch Spinoza megdöntötték az észlelés és érvelés hagyományos elméleteit. Túlzás nélkül mondható, hogy ezeknek az intellektuális újításoknak a burjánzása nyomán születhetett meg a modern anatómia, asztronómia, biológia, kémia, geológia, geometria, matematika, mechanika és fizika.

A folyamat jellegét talán az 1530 és 1789 között született huszonnyolc legfontosabb újítás felsorolásával érzékeltethetjük.*

1530 Paracelsus úttörő módon alkalmazza a kémiát a fiziológia és a patológia területén.
1543 Nikolausz Kopernikusz a *De revolutionibus orbium coelestium* című művében felállítja a heliocentrikus világképet. Andreas Vesalius *De humani corporis fabrica* című könyve felváltja Galénosz anatómia-tankönyvét.
1546 Agricola a *De natura fossilium* című művében osztályozza az ásványokat, és bevezeti a „fosszília" szót.
1572 Tycho Brahe feljegyzést készít az első, Európában megfigyelt szupernóváról.
1589 Galilei a leeső testekkel végzett kísérleteivel (a *De motu* című műben teszi közzé) forradalmasítja a kísérleti módszertant.
1600 William Gilbert *De magnete, magnetisque corporibus* című művében ismerteti a föld és az elektromosság mágneses jellemzőit.
1604 Galilei felfedezi, hogy egy szabadon eső testnél a gyorsulás teljes útja az idő négyzetével arányos.
1608 Hans Lippershey és Zacharias Janssen egymástól függetlenül felfedezik a távcsövet.
1609 Galilei távcsövön keresztül vizsgálja az éjszakai égboltot.
1610 Galilei felfedezi a Jupiter négy holdját, és levonja azt a következtetést, mely szerint nem a Föld áll a mindenség középpontjában.
1614 John Napier a *Mirifici logarithmorum canonis descriptio* című művében bemutatja a logaritmusokat.

* A világ legjelentősebb tudományos áttörései közül – a tudománytörténet referenciamunkáiban 369 ilyen eseményt sorolnak fel – megdöbbentően nagy arányú (38 százalék) a reformáció és a francia forradalom kezdete közé tehető felfedezés. A gondolkodás mind vallási, mind politikai értelemben vett szabadsága kulcsszerepet játszik Charles Murray emberi vívmányokról alkotott, méltatlanul elfeledett elméletében. Murray a városiasodás és – talán ellentmondásos módon – a katonai konfliktusok pozitív hatásait is taglalja. Amint majd látni fogjuk, a háborúskodás és tudományos előrehaladás között nagyon is közeli kapcsolat állt fent.

1628 William Harvey megírja az *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*t, amelyben pontos leírást ad a vérkeringésről.
1637 René Descartes a *Discours de la méthode*-hoz írt „La Géometrie" című függelékében kidolgozza az analitikus geometria alapjait.
1638 Galilei a *Discorsi e dimonstrazioni matematiche* című művében kidolgozza a modern mechanika alapjait.
1640 Pierre de Fermat kidolgozza a számelmélet alapjait.
1654 Fermat és Blaise Pascal kidolgozzák a valószínűség matematikai elméletének alapjait.
1661 Robert Boyle *Skeptical Chymist* című művében definiálja az elemeket és a kémiai analízist.
1662 Boyle megalkotja a Boyle-törvényt, mely szerint adott tömegű gáz térfogata állandó hőmérséklet mellett fordítottan arányos a gáz nyomásával.
1669 Isaac Newton *De analysi per aequationes numero terminorum infinitas* című művében ismerteti a matematikai analízist, amelyről tőle függetlenül Gottfried Leibniz is leírást készít.
1676 Antoni van Leeuwenhoek felfedezi a mikroorganizmusokat.
1687 Newton a *Philosophiae naturalis principia mathematica* című művében ismerteti az egyetemes gravitáció és a mozgások törvényeit.
1735 Carolus Linnaeus a *Systema Naturae* című művében rendszerezi az élő szervezetek nemzetségeit és fajait.
1738 Daniel Bernoulli a *Hydrodynamica* című művében ismerteti a Bernoulli-elvet, továbbá megalapozza a folyadékáramlás matematikai tanulmányozását és a kinetikus gázelméletet.
1746 Jean-Étienne Guettard elkészíti az első valódi geológiai térképeket.
1755 Joseph Black azonosítja a szén-dioxidot.
1775 Antoine Lavoisier pontosan leírja az oxidáció folyamatát.
1785 James Hutton a *Concerning the System of the Earth* című írásában ismerteti a földtörténetre vonatkozó uniformitarizmus elvét.
1789 Lavoisier a *Traité élémentaire de chimie* című művében megfogalmazza az anyagmegmaradás törvényét.

Az 1600-as évek közepén ez a fajta tudományos gondolkodásmód éppen olyan gyorsan kezdett terjedni, mint egy évszázaddal korábban a protestáns reformáció. A nyomda és az egyre megbízhatóbb postai szolgáltatás együttesen olyan egyedülálló hálózatot hoztak létre, amely mai szemmel nézve ugyan még gyerekcipőben járt, de minden korábbinál hatékonyabban közvetítette azt, amit a tudósok köre létrehozott. Természetesen jelentős szellemi ellenállással is szembe kellett nézni, ami minden paradigmaváltásra jellemző.[122] Valójában az ellenállás egy része belülről fakadt. Maga Newton is belekóstolt például az alkímiába. Hooke kis híján megölte magát a gyomorrontására szedett varázsszerekkel. A legkevésbé sem volt könnyű ezeknek az embereknek összeegyeztetniük az új tudományt a keresztény doktrínákkal, amelyeket csak igen kevesen voltak hajlandóak teljességgel elvetni.[123] Tagadhatatlan azonban, hogy intellektuális forradalom zajlott, amely az azt akaratlanul előidéző korábbi vallási forradalomnál is jelentősebb átalakulást eredményezett. A tudományos kutatás alapszabályait – persze csak azokat, amelyeket terjesztésre és nyomtatásra méltónak találtak – lefektették. „Az Ön első írása beavatott engem a newtoni vallásba – írta a fiatal francia filozófus és bölcselkedő, François-Marie Arouet (közismert írói álnevén: Voltaire) Pierre-Louis Moreau de Maupertuisnak, miután Maupertuis 1732-ben megjelentette a *Tanulmány a bolygók különböző alakjairól* című értekezését –, a második pedig bizonyosságot adott a számomra. Köszönöm önnek a szentségeket."[124] Voltaire ugyan ironikus hangvételt használ, mégis rávilágít az új tudomány revelatív jellegére.

Azok, akik elvetik az „eurocentrizmus"-t, mintha valami ellenszenves előítéletről volna szó, nem veszik figyelembe azt, hogy a tudományos forradalom, minden tudományos mérce szerint, teljes egészében Európa központú volt. Kulcsszereplői megdöbbentően nagy arányban – mintegy 80 százalékban – a Glasgow, Koppenhága, Krakkó, Nápoly, Marseille és Plymouth alkotta hatszög által határolt területről származtak, a többiek pedig szinte teljes egészében annak 150 kilométeres körzetéből.[125] Ezzel szemben, ugyanebben a korszakban az oszmánoknál nem történt tudományos előrehaladás. Ezt a különbséget legjobban a muszlim világra jellemző korlátlan vallási uralommal

lehet megmagyarázni. A XI. század vége felé befolyásos iszlám papok arra az álláspontra jutottak, hogy a görög filozófia tanulmányozása nem egyeztethető össze a *Korán* tanításaival.[126] Valóban istenkáromló megállapításként értékelhették, hogy az ember esetleg képes megismerni az isteni működés rendszerét, amelyet Isten a maga belátása szerint megváltoztathat. Abu Hámid al-Gazáli, *A filozófusok következetlensége* című mű szerzőjének szavaival élve: „Ritka, hogy valaki belemerüljön ebbe az [idegen] tudományba a vallás megtagadása és a benne rejlő áhítat gyeplőjének elengedése nélkül".[127] Az egyházi befolyás miatt az antik filozófia tanulmányozása abbamaradt, a könyveket elégették, a „szabad gondolkodók"-at pedig üldözték. Az iszlám közép- és felsőfokú iskolákban, az úgynevezett *madraszák*ban kizárólag a teológiára összpontosítottak akkor, amikor az európai egyetemek egyre inkább kiszélesítették kutatási területeiket.[128] A muszlim világban a nyomtatást is elutasították. Az oszmánok számára az írás szent volt. Vallási tisztelet övezte az írószerszámot, és többre becsülték a kalligráfia művészetét az üzleti alapon működő nyomtatásnál. „A tudós tintája – mondták – szentebb a mártír vérénél."[129] 1515-ben I. Szelim szultán rendeletében halállal fenyegette meg azokat, akiket nyomdai tevékenységen kapnak.[130] Az iszlám és a tudományos haladás összeegyeztethetetlensége végzetes következményekkel járt. Azokat a muszlim tudósokat, akik egykor újszerű gondolataikkal ösztönzően hatottak az európai tudósokra, most elvágták a legfrissebb kutatási eredményektől. Amennyiben a tudományos forradalmat egy hálózat termelte ki, az Oszmán Birodalmat minden tekintetben leszakították erről a hálózatról. A XVIII. század végéig az egyetlen, közel-keleti nyelvre lefordított nyugat-európai mű egy, a szifilisz kezeléséről szóló orvosi könyv volt.[131]

Semmi sem érzékeltetheti jobban a két kultúrára akkoriban jellemző eltérést, mint az elismert polihisztor, Takiyüddin al-Rasid (Taqi al-Din) számára az 1570-es években épült isztambuli csillagvizsgáló sorsa. Az 1521-ben Szíriában született tehetséges tudós Damaszkuszban és Kairóban folytatta tanulmányait, és számtalan értekezést írt csillagászati, matematikai és optikai témákban. Megtervezte saját, igen pontos csillagászati óráját, és a gőz erejével is kísérletezett. Az 1570-es évek közepén a szultán főcsillagászaként sikerült elérnie egy csil-

lagvizsgáló megépítését. A Darü'r-Rasadü'l-Cedid (Az új megfigyelések háza) minden tekintetben nagyszerű létesítménynek minősült, egyenrangúnak Tycho Brahe nagyobb hírnevet szerzett uraniborgi obszervatóriumával. 1577. szeptember 11-én egy Isztambul fölötti üstökös látványa csillagászati magyarázatot követelt. Egyes beszámolók szerint Takiyüddin sajnálatos módon egy jövőbeli oszmán katonai siker előhírnökeként magyarázta. Kadizade Mehmed, a kor legbefolyásosabb iszlám papja azonban meggyőzte a szultánt arról, hogy Takiyüddin tevékenysége az égi titkok kifürkészésére legalább olyan istenkáromló, mint a szamarkandi csillagász, Ulugh bég asztronómiai táblái, melyek vakmerő megalkotásáért kivégzés járt. 1580 januárjában, alig öt évvel Takiyüddin csillagvizsgálójának befejezése után, a szultán elrendelte az épület lerombolását.[132] 1868-ig nem is épült újabb csillagvizsgáló Isztambulban. Ilyen módszerek segítségével sikerült a muszlim papságnak hatékonyan elnyomnia az oszmán tudományos fejlődés lehetőségét, mégpedig éppen abban a történelmi pillanatban, amikor a keresztény egyházak lazítottak a szabad kutatás szorításán. Az európai haladást Isztambulban merő „hívság"-nak bélyegezték.[133] Az iszlámban egykor ünnepelt Bölcsesség Háza a vallásosság ködébe veszett. Még a XIX. század elején is lehetett olyasmit hallani, ami a Mühendishane-i Cedide vezető tanára, Husszein Rifki Tamani szájából hangzott el: „A világmindenség kinézetét tekintve gömb alakú, középpontjában pedig a Föld áll... A Nap és a Hold a Föld körül forognak, és körbe mozgatják a zodiákus jegyeket"[134] – magyarázta hallgatóinak.

A XVII. század második felére, miközben Oszmán örökösei álmos tétlenségben nyugodtak, Európa uralkodói tevőlegesen is támogatták a tudományt, mit sem törődve az egyház felháborodásával. 1662 júliusában, két évvel a Gresham College-ban történt alapítás után, a Royal Society of London for Improving Natural Knowledge tudományos társaság királyi oklevelet kapott az uralkodótól, II. Károlytól. A társaság célja nem más volt, mint egy, „a fizikai-matematikai kísérleti tudás elősegítését szolgáló" intézmény megalapítása. Sokat elárul, hogy a társaság első történészének megfogalmazása szerint az alapítók

„...szabadon maguk közé engedték a különböző vallású, nemzetiségű és foglalkozású embereket. Ez kötelező volt számukra, különben nagyon is eltértek volna saját nyilatkozatuk nagyszerűségétől. Mivel ők nyíltan vallják, hogy nem egy angol, skót, ír, pápista vagy protestáns filozófia alapjait rakják le, hanem az emberiség filozófiájáét... Azzal, hogy bármilyen országból származó embert befogadnak, a jövőre nézve számos jelentős előnyt megalapoznak. Merthogy ez azt jelenti, hogy egy állandó értelmiséget sikerül letelepíteniük minden polgári nemzetben; a Királyi Társaságot pedig a világ általános bankjává és szabad kikötőjévé teszik."[135]

Négy évvel később Párizsban létrehozták az Académie Royale des Sciences-t, amelyet eredetileg egy úttörő jellegű térképészeti központnak szántak.[136] Ezek az intézmények mintául szolgáltak Európaszerte. A Royal Society alapítói között volt Sir Christopher Wren építész, matematikus, természettudós és csillagász is. Amikor 1675-ben II. Károly megbízást adott neki a greenwichi Királyi Obszervatórium megtervezésére, minden bizonnyal nem a csaták kimenetelének megjósolását várta el tőle. Az igazi tudomány – a király is tudta ezt jól – nemzeti érdek.

A Royal Society nem is annyira a királyi támogatás miatt vált igazán fontossá, hanem inkább azért, mert egy újfajta tudományos közösség részét képezte, amely a nyílt versenyen keresztül teret adott a gondolatok és problémák közös megoldásának. Klasszikus példája ennek a gravitációs törvény, amelyet Newton nem tudott volna megalkotni Hooke korábbi erőfeszítései nélkül. Hatását tekintve a Society – amelynek 1703-ban Newton lett az elnöke – az új tudományos hálózat középpontjául szolgált. Ez persze nem jelenti azt, hogy a modern tudomány akkor vagy ma teljességgel az együttműködésen alapult volna. Egyes tudósokat, akkor is és most is, éppen annyira hajtott a saját ambíciójuk, mint az emberiségért végzett önzetlen munka öröme. Az új eredmények közzétételének nyomása miatt azonban a tudományos ismeretek egymásra épülve megsokszorozódtak. Időnként akadtak visszásságok, mint például amikor Newton és Hooke keserű vitát folytattak arról, ki azonosította először a gravitáció fordított arányossági törvényét vagy a fény valódi természetét.[137] Newton hasonlóan el-

mérgesedett vitába keveredett Leibnizzel is, aki elvetette a gravitáció törvényét, „okkult természetű"-nek minősítve azt.[138]

Valóban lényeges intellektuális törésvonal húzódott a kontinens metafizikus gondolkodásmódja és a Brit-szigetek empirikus gyakorlata között. Mindig is valószínűnek látszott, hogy ez utóbbi – a rá jellemző kísérletező szöszmötölés és türelmes megfigyelés révén – létrehozza majd azokat a technikai vívmányokat, amelyek nélkül nem indulhatott volna el az ipari forradalom (lásd az 5. fejezetet).[139] Newton törvényeitől Thomas Newcomen gőzgépéig – amelyet először 1715-ben a whitehaveni szénbányák vízelvezetéséhez használtak – meglepően rövid és egyenes út vezetett, noha Newcomen nem volt más, mint egy szerény dartmouthi vaskereskedő.[140] Nem véletlen, hogy a világ három legfontosabb technikai újítása – James Watt tökéletesített gőzgépe (1764), John Harrison tengerészeti kronométere (1761) és Richard Arkwright vízzel hajtott fonógépe (1769) – ugyanabban az országban és ugyanabban az évtizedben születtek.

Amikor Newton 1727 márciusában elhunyt, teste négy napon át volt felravatalozva a westminsteri apátsági templomban, majd koporsóját a temetési szertartáson két herceg, három gróf és a lordkancellár vitte a vállán. A szertartást végignézte Voltaire is, akit meglepett, mekkora tisztelet övez egy alacsony származású tudóst. „Láttam egy matematikaprofesszort – vetette papírra a nagy filozófus Franciaországba való visszatérése után – akit, csak azért, mert nagyot alkotott a mestersége terén, úgy temettek el, mint egy, az alattvalóival jóságos királyt." Nyugaton tehát a tudomány és a kormányzás szövetséget kötöttek egymással; és egyetlen király sem példázza jobban ennek a szövetségnek az előnyeit, mint Voltaire barátja, a poroszországi Nagy Frigyes.

OSZMÁN ÉS FRIGYES

Bécs ostroma után hetven évvel két férfi testesítette meg a nyugati civilizáció és a közel-keleti muszlim vetélytársa között lévő, egyre mélyülő szakadékot. Miközben Isztambulban III. Oszmán szultán közönyösen uralkodott egy hanyatló Oszmán Birodalom fölött, Potsdamban Nagy Frigyes olyan reformokat hozott, melyek révén a Porosz Királyság katonai hatékonyságáról és adminisztrációs racionalitásáról vált közismertté.

Távolról nézve az Oszmán Birodalom még mindig ugyanolyan mérhetetlenül autokratikus berendezkedésűnek tűnt, mint Nagy Szulejmán idején. Igazság szerint azonban a XVII. század közepétől a birodalom komoly szerkezeti nehézségekkel küzdött. Súlyos költségvetési és pénzügyi válság sújtotta, mivel a kiadások jócskán meghaladták az adójövedelmeket, valamint az új világból importált és a pénz elértéktelenedésével tovább súlyosbodó infláció felverte az árakat (mint ahogy Európában is).[141] Köprülü Mehmed fia, Ahmed és szerencsétlen sorsú fogadott fia, Kara Musztafa nagyvezírsége idején állandó harcot kellett folytatni a szultán hatalmas udvartartása költségeinek biztosítása érdekében; meg kellett törni az egykor nőtlenségi fogadalomra kötelezett oszmán gyalogság, a már-már örökletes kasztot alkotó janicsárok öntörvényűségét; és uralni kellett a távoli birodalmi tartományokat is. A földbirtokos szpáhik hatalma egyre csökkent. Az olyan felkelők, mint például az anatóliai *dzselalik*, szintén súlyos kihívást jelentettek a központi kormányzat számára. Vallási villongások is felütötték a fejüket az olyan ortodox papok, mint Kadizade – aki az oszmán hanyatlást a próféta szavaitól való eltéréssel magyarázta[142] – és a szufi misztikusok, például Sivasi Efendi között.[143] Az oszmán hivatalnokréteget korábban rabszolgák alkották, akiket leggyakrabban a balkáni keresztény közösségekben ejtettek foglyul *(devçirme)*. Addigra azonban az egyes hivatalnokok kiválasztása és előrelépése sokkal inkább múlott a kivételezett helyzet és a kenőpénz nagyságán, mint a rátermettségen. Hatalmas fejetlenség alakult ki, mivel az emberek csak úgy tülekedtek a hivatali mellékjövedelmekért.[144] A kormányzati rendszerben eluralkodott korrupció máig tetten érhető a török kormányzati nyilvántartásokban. Az 1458-as népszámlálási összeírás például még egy kifogástalan dokumentumnak tekinthető. 1694-re azonban a hasonló feljegyzések reménytelenül hanyaggá váltak, rövidítésekkel és áthúzásokkal tarkítva.[145] Az oszmán hivatalnokok teljességgel tudatában voltak a romlásnak, de egyetlen gyógymódként a Nagy Szulejmán-féle, régi szép időkhöz való visszatérést tudták elképzelni.[146]

A legsúlyosabb gondot talán mégis az egyre rosszabb szultánok jelentették. A fejetlenség legfelül is jelentkezett. 1566 (Nagy Szulejmán halála) és 1648 (IV. Mehmed trónra kerülése) között kilenc szultán uralkodott. Közülük ötöt elűztek, kettőt pedig meggyilkoltak. A többnejűségnek köszönhetően az oszmán szultánoknak nem adódtak olyan örökösödési nehézségeik, mint a keresztény uralkodóknak, közülük is leginkább VIII. Henriknek: neki a fiú trónörökös biztosításához hat feleségre volt szüksége, akik közül kettőt kivégeztetett, kettőtől pedig elvált.* Isztambulban általában a szultán számos fia közül az egyik jelentett veszélyforrást. Közülük mindössze egyből lehetett szultán, és egészen 1617-ig a többieket kíméletlenül megfojtották, nehogy gondot okozzanak az utódlás során. Aligha nevezhető ez jó receptnek a gyermeki szeretet biztosítására. Szulejmán tehetséges fiának, a legidősebb Musztafának a sorsa sem éppen rendhagyó. Apja sátrában gyilkolták meg, a szultán második feleségének – a fiú mostohaanyjának – a saját fiai érdekében folytatott intrikái következményeképpen. A szultán egy másik fiát, Bajazidot is megfojtották. III. Mehmed 1597-es trónra lépésekor tizenkilenc fivérét ölette meg. 1607-ben aztán véget vetettek ennek a gyakorlatnak, és a primogenitúra, azaz az elsőszülöttség javára dőlt el az utódlás kérdése. Onnantól fogva a fiatalabb fiúkat a szultán feleségei, ágyasai és utódai számára fenntartott *hárem*be – szó szerint: „tiltott"-ba – zárták.[147]

Amennyiben a hárem légkörét egészségtelennek minősítenénk, súlyosan alábecsülnénk a helyzetet. III. Oszmán ötvenhét éves korában lett szultán, miután életéből ötvenegy évet gyakorlatilag a háremben töltött fogolyként. Mire kikerült onnan, teljességgel tájékozatlanul a leendő birodalmában uralkodó állapotok felől, olyan megvetést érzett a nők iránt, hogy vastalpú cipőt készíttetett magának. Amikor meghallották a léptei kongását, a háremhölgyeknek el kellett tűnniük a látóteréből. Fél évszázad a fondorkodó ágyasok között bizonyára nem

* A fiú örököst valójában már Henrik harmadik felesége, Jane Seymour megszülte, az anya azonban belehalt a szülésbe. Korábban az első feleség, Aragóniai Katalin két fiút is szült a férjének, de mindkettő meghalt néhány hetes korában. Seymour fia, VI. Eduárd kilencéves korában lépett a trónra, hat évvel később bekövetkezett halálig valójában régensek kormányoztak helyette. Eduárd a hőse egyébként Mark Twain *Koldus és királyfi* című, először 1881-ben megjelent népszerű ifjúsági regényének. – A szerk.

a legjobb módja az uralkodásra való felkészülésnek. A Balkántól északra fekvő vidék országaiban merőben más volt a királyok élete.

„Az uralkodó az állam első szolgája – írta Nagy Frigyes 1752-ben, az utókor számára készített két politikai testamentuma közül az elsőben. – Olyan jól megfizetik, hogy megőrizheti hivatali méltóságát. Cserébe azonban elvárják tőle, hogy hatékonyan munkálkodjon az állam jóléte érdekében."[148] Egy évszázaddal korábban hasonló véleményt képviselt dédapja, Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem is, aki a brandenburgi határvidék háború sújtotta, kietlen vidékéből megteremtette Közép-Európa legszilárdabban összefogott államának központját. Ennek bevételei a kiterjedt királyi uradalom hatékony igazgatásából származtak, társadalmi rendje a lóháton vagy az íróasztal mögött hűen szolgáló földbirtokos osztályon alapult, biztonságáról pedig egy jól képzett paraszti hadsereg gondoskodott. Mire a fiát 1701-ben elismerték „Poroszország királyá"-nak, Frigyes Vilmos birodalma hasonlított a leginkább az angol politikai gondolkodó, Thomas Hobbes által lefestett, az anarchia ellenszerének tekintett, ideális abszolút monarchiához. Fiatal és soványka volt még ez a későbbi szörnyszülött.

Az oszmán rendszerrel szembeni különbséget jól példázza Nagy Frigyes kedvenc királyi rezidenciája Potsdamban. A király által tervezett, inkább villának, semmint palotának nevezhető épületet annak ellenére nevezte Frigyes Sanssoucinak – azaz Gondtalannak –, hogy ő maga minden volt, csak gondtalan nem. „Nem érdekelhet más – jelentette ki –, csak ami népemet is egyenlőképpen érinti. Ha e kettő nem összeegyeztethető, akkor mindig az ország jólétét és érdekét kell előtérbe helyezni."

A Sanssouci egyszerűsége az egész porosz bürokrácia számára mintául szolgált. Jelszavaik: szigorú önfegyelem, vasakarat és megvesztegethetetlenség. Frigyes kevés személyzetet tartott Sanssouciban: hat szolgát, öt inast, két apródot, ráadásul ruhatárának egyszerűsége miatt még komornyikra sem volt szüksége, hiszen szinte kivétel nélkül kopottas, tubákpecsétes katonai egyenruhát viselt. Véleménye szerint a királyi díszöltözéknek semmiféle gyakorlati célja nincs, a korona pedig nem más, mint „még az esőt is átereszt kalap".[149] A Topkapi palotával összehasonlítva Frigyes szerzetesi életet élt. Háremet természetesen

nem tartott, sőt egyetlen feleségétől, Braunschweigi Erzsébet Krisztinától is irtózott. „Asszonyom, ön hízott" – köszöntötte feleségét egyik hosszabb távolléte után.[150] A két udvar közötti különbség az írott forrásokban is szemmel látható. A porosz királyi kabinet jegyzőkönyvei – temérdek oldal a királyi döntésekről szóló határozott feljegyzésekkel – szöges ellentétei a XVIII. századi oszmán dokumentumoknak.

A költő Lord Byron egyszer azt írta egyik barátjának: „Angliában a szajhák után járás és az ivászat a divatos kicsapongás, Törökországban a szodómia és a dohányzás, nekünk a lányok és az üveg tetszik jobban, nekik a pipa és az örömfiúk..." A dolog iróniája, hogy Nagy Frigyes, a felvilágosult abszolutizmus úttörője ifjú korában sokkal jobban érezte volna magát a török udvarban. A rendkívül intelligens és érzékeny, ugyanakkor valószínűleg homoszexuális Frigyesnek egy merev, sőt időnként szadista iskoláztatást kellett elviselnie lobbanékony apja, a katonai lovasparádékért rajongó I. Frigyes Vilmos irányítása alatt.

Miközben Frigyes Vilmos ivócimboráival együtt durva ivászatokon engedte ki a gőzt az úgynevezett „Dohányminisztérium"-ban, fia a történelemben, a zenében és a filozófiában keresett vigaszt. Fenevad apja szerint Frigyes „egy puhány fiú, akinek egyetlen férfias tulajdonsága sincs, aki sem lovagolni, sem lőni nem tud, és aki ráadásul még személyében is tisztátalan, soha nem vágatja le a haját, hanem idióta módjára göndörítteti."[151] Amikor Frigyest nyakon csípték, amint éppen megpróbált megszökni Poroszországból, apja Küstrin várába záratta, és végignézette vele a menekülési tervben segédkező barátja, Hans Hermann von Katte lefejezését. Az ifjú Katte testét és levágott fejét a koronaherceg cellája elé dobták a földre.[152] Frigyes két évig raboskodott Küstrinben.

Apja porosz hadsereg iránt érzett szenvedélyének azonban ő sem tudott ellenállni. Miután kiengedték a fogságból, a Göltzi Gyalogezred ezredeseként nekilátott a katonai erények csiszolásának, amelyek később elengedhetetlenek voltak a számára, hiszen szerette volna Poroszország földrajzi helyzetéből adódó sebezhetőségét – szinte átlósan nyúlt végig Közép-Európán – ellensúlyozni. Uralkodása alatt Frigyes az apjától örökölt 80 000 fős hadsereg létszámát 195 000 főre növelte, létrehozva ezzel Európa harmadik legnagyobb hadseregét. Az ország minden 29. lakosára jutott egy katona, így a poroszok Frigyes uralkodásának végére, 1786-ra relatív értelemben a világ legnagyobb katonaságával rendelkeztek.[153] Apjával ellentétben Frigyes nemcsak parádézásra használta ezt a hadsereget, hanem új területek szerzésére is bevetette. 1740-ben, trónra kerülése után néhány hónappal egész Európát megdöbbentette, amikor lerohanta és megszerezte a gazdag Sziléziát Ausztriától. Az érzékeny esztéta, aki valaha alig tudott megülni a nyeregben, és aki jobban kedvelte a fuvolaszót, mint a katonai csizmák dübörgését, a hatalomgyakorlás terén is művészi magaslatokba emelkedett.

Mivel magyarázható ez a hatalmas változás? A válasz egyik kulcsa Frigyes korai, politikai és filozófiai tárgyú írásművében, az *Antimachiavelli*ben rejlik, amelyben a firenzei Niccolò Machiavelli közismerten cinikus hangvételű, *A fejedelem* című uralkodói kézikönyvének cáfolatát adja. Frigyes könyvében megvédi az uralkodók megelőző háború indítására vonatkozó jogát, „amikor Európa legnagyobb hatalmai szertelen nagyságuknál fogva túlcsordulnak a határaikon, és elnyelni látszanak a világot", más szóval, amikor fenn kell tartani a hatalmi egyensúlyt, „azt a bölcs egyensúlyi állapotot, melyen keresztül egyes uralkodók túlzott erejét más hatalmak egyesült erejével ellensúlyozzák. Jobb egy támadó háborút vívni, amikor szabadon választhatunk az olajág és a babérkoszorú között, mint azoknak a kétségbeejtő időknek az eljövetelét várni, amikor a hadüzenet már csak pillanatnyilag késleltetheti a rabszolgaságot és a romlást."[154] Frigyes később a szomszédos Lengyelországról azt mondta: olyan, mint egy „articsóka, amely felkészülten várja, hogy levélről levélre elfogyasszák"; és ő annak rendje és módja szerint részt is vett az elfogyasztásában, amikor Lengyelországot Ausztria, Poroszország és Oroszország felszabdalták egymás között.[155] Frigyes tehát nem egy pillanatnyi benyomás alapján cselekedett Szilézia megszerzésekor. Poroszország terjeszkedése mintha az oszmán zsugorodás tükörképe lett volna: a könyörtelen racionalizmuson alapuló, újfajta hatalom előretörése.

I. Frigyes Vilmos rengeteg pénzt harácsolt össze, minden fillért kisajtolt kiterjedt koronabirtokaiból, így örökösére nyolcmillió tallért hagyott a kincstárban. Fia elszántan törekedett a kincs kellő hasznosítására, mégpedig nemcsak a területnövelés révén, hanem azzal is, hogy méltó fővárost kívánt építeni egy elsőrangú királyság számára.

A Berlin szívében létrehozandó pompás fórum egyik első épülete az Állami Opera volt. Mellé építtette a csodálatos Szent Hedvig-katedrálist. Az érdektelen modern turisták szemében ezek az épületek nem sokban különböznek a többi európai nagyváros operaházaitól és székesegyházaitól, pedig megéri alaposabban is szemügyre venni őket. Észak-Európában egyedülálló módon a berlini operaház soha nem kapcsolódott a királyi palotához. Nem az uralkodó személyes szórakoztatására jött létre, hanem a szélesebb közönség örömére. Frigyes katedrálisa szintén szokatlannak számít, hiszen katolikus templomnak épült egy lutheránus városban, ráadásul egy szabadgondolkodó király megrendelésére, és nem a város szélén, hanem a városközpont legimpozánsabb terén. A katedrális oszlopcsarnokát tudatosan az összes istennek otthont adó, ókori római Pantheon mintájára építették.[156] Az épület Nagy Frigyes vallási türelmének emlékműveként maradt fenn az utókor számára.

A Frigyes által kibocsátott rendeletek liberalizmusa még ma is meglepő: nemcsak teljes vallási toleranciáról tanúskodnak, hanem tökéletes sajtószabadságról és a bevándorlók iránti nyitottságról is. 1700-ban szinte minden ötödik berlini valójában francia kolóniában élő francia hugenotta volt. Voltak még salzburgi protestánsok, valdensek, mennoniták, skót presbiteriánusok, zsidók, katolikusok és magukat nyíltan vallási szkeptikusoknak vallók. „Itt mindenki a számára legmegfelelőbb módon keresheti az üdvözülést" – jelentette ki Frigyes, és a muszlimokat is ideértette.[157] Igaz, a zsidókat és a keresztényeket az Oszmán Birodalomban is eltűrték abban az értelemben, hogy ott élhettek. Helyzetük azonban leginkább a középkori Európában élő zsidókéhoz volt hasonlatos: meghatározott területen élhettek, meghatározott foglalkozást űzhettek, és magasabb adót fizettek.[158]

A szabadság és az idegenek együttes hatására Poroszország kulturális forradalmat élt át, amelyet új olvasóközösségek, beszélgetőcsoportok, könyvesboltok, újságok és tudományos társaságok alapítása jelzett. Bár Frigyes a maga bevallása szerint lebecsülte a német nyelvet, és inkább franciául írt, uralkodása alatt rohamosan megszaporodtak a német kiadványok. Az ő uralkodása idejére esett a XVIII. század talán legnagyobb filozófusának, Immanuel Kantnak a munkássága is. Kant *A gyakorlati ész kritikája* (1781) című művében az emberi racionalitás természetét és határait veszi górcső alá. Egész életében Königsberg

ősrégi porosz egyetemén tanított, ott is lakott, és még királyánál is szigorúbb rend szerint élt. Még a napi sétájában is olyan pontosnak bizonyult, hogy a helyiek hozzá igazították az órájukat. Frigyes számára a legcsekélyebb mértékben sem számított, hogy a jelentős gondolkodó egy skót nyeregkészítő unokájaként látta meg a napvilágot. Számára nem Kant származása volt fontos, hanem az, ami a fejében volt. Azt sem bánta, hogy Kant egyik szellemi (majdnem) társa, Moses Mendelssohn zsidó volt. A király a kereszténységgel kapcsolatban egyszer a következő gúnyos megjegyzést tette: „zsúfolásig tele van csodákkal, ellentmondásokkal és abszurditásokkal, melyek a keletiek lázas képzeletében születtek, majd Európában is elterjedtek, ahol egyes fanatikusok magukévá tették, egyes ármánykodók látszólagos meggyőződéssel vallották, egyes ostobák pedig tényleg el is hitték".[159]

Íme, az általunk felvilágosodásként ismert mozgalom lényege, amely mozgalom sok – bár nem minden – tekintetben a tudományos forradalom folytatása. Két lényeges különbségről beszélhetünk. Az első az, hogy a filozófusok köre szélesebb volt a felvilágosodásban. A Poroszországban zajló dolgok Európa-szerte megtörténtek. A könyvek, magazinok és újságok kiadói az írni-olvasni tudás javuló tendenciájának köszönhetően szélesebb piacot láttak el. Franciaországban azok aránya, akik alá tudták írni a nevüket – éppen megfelelő ismérv az írástudásra – , az 1680-as évek 29 százalékáról az 1780-as évekre 47 százalékra nőtt, bár a nők esetében az írástudók aránya (noha 14 százalékról 27 százalékra emelkedett) továbbra is igen alacsony maradt. 1789-re Párizsban a férfiak 90 százaléka, a nők 80 százaléka tudott írni és olvasni. A protestáns és katolikus intézmények közötti versengés, valamint a javuló állami gondoskodás, a városiasodás növekvő aránya és az egyre jobb közlekedési viszonyok együttesen járultak hozzá az európai emberek írás- és olvasáskészségének javulásához. A felvilágosodás tanai persze nem csak az olvasás útján terjedtek. A XVIII. század közösségi életéhez hozzátartoztak a jótékonysági koncertek (mint például Wolfgang Amadeus Mozart 1784-es bécsi koncertje), az új közszínházak és képzőművészeti kiállítások, nem is szólva az akkoriban virágzásnak induló kulturális társaságok és szövetségek, például a szabadkőműves páholyok összetett hálózatáról. „Világpolgárként írom" – lelkesedett Friedrich Schiller német költő és drámaíró 1784-ben.

„Most a közönség a mindenem – elsődleges gondom, uralkodóm és barátom. Ezért hát kizárólag hozzá tartozom. Csakis ez elé a törvényszék elé állok én, más elé nem. Ez az egyetlen dolog, amelyet félek és tisztelek. A nagyszerűség érzése tör rám, ha arra gondolok, hogy az egyetlen béklyó, amelyet viselek, az a világ ítélete – és az egyetlen trón, amelyhez folyamodok, az az emberi lélek."[160]

A tudományos forradalom és a felvilágosodás közötti második lényegi különbség az, hogy a felvilágosult gondolkodók elsősorban nem a természet-, hanem a társadalomtudomány terén jeleskedtek, amelyet a skót filozófus, David Hume „az ember tudományá"-nak nevezett. Hogy mennyire volt tudományos a felvilágosodás, az vitatható. Az empirizmus, különösen Franciaországban, leszálló ágban volt. A XVII. századi tudósokat a természetes világ milyenségének felfedezése érdekelte. A XVIII. századi filozófusokat sokkal inkább az foglalkoztatta, milyen lehetne vagy kellene lennie az emberi társadalomnak. Jelen könyvben már találkozhattunk Montesquieu elméletével, amelyben az éghajlatnak Kína politikai kultúrájára gyakorolt hatását fejtegeti, Quesnay-ével, aki a mezőgazdaságnak Kína gazdaságpolitikájában betöltött elsődleges szerepéért lelkesedik, és Smithével, aki szerint a kínai megtorpanás okát az elégtelen külkereskedelemben kell keresni. Közülük senki sem járt Kínában. John Locke és Claude Adrien Helvétius együttesen arra az álláspontra jutottak, hogy az emberi elme olyan, mint egy üres palatábla, amelyet az oktatás és a tapasztalat tölt meg tartalommal. Egyikük sem rendelkezett azonban a legcsekélyebb tapasztalati úton nyert bizonyítékkal sem nézetük alátámasztására. Mindez és még sok minden más az elmélkedés és a temérdek olvasás eredményének tudható be.

Ahol a felvilágosodás könnyen szerzett pontokat könyvelhetett el magának, az a vallásos hittel vagy a metafizikával kapcsolatos hiedelmekkel szembeszegezett ráció volt. A kereszténység elleni kirohanásaival Nagy Frigyes csak azt fogalmazta meg nyers módon, amit Voltaire, David Hume, Edward Gibbon és mások finom utalásokkal fejeztek ki filozófiai és történelmi írásaikban. A felvilágosodás mindig hatékonyabban működött, amikor ironikus hangot ütöttek meg a szerzők – például Gibbon a korai kereszténységgel kapcsolatos, léleg-

zetelállító fejezetében (*A Római Birodalom hanyatlása és bukása*, I. rész, 15. fejezet), vagy Voltaire a *Candide*-ban, amellyel Leibniz tételét – „minden a legjobb ebben a lehető legeslegjobb világban"*– figurázza ki megsemmisítő módon.

A korszak legjelentősebb vívmánya azonban talán mégis Adam Smithnek a polgári társadalom összefonódó intézményeivel *(Az erkölcsi érzelmek elmélete)* és a piacgazdasággal *(A nemzetek gazdagsága)* kapcsolatos elemzése volt. Megjegyzendő, hogy az akkoriban keletkezett írásművek többségével ellentétben mindkét mű szilárdan gyökerezett Smith megfigyeléseiben, melyeket közvetlen környezetében, a skót nagypolgári világban tett. Miközben Smith „láthatatlan keze" nyilvánvaló szerepet játszik a megszokott gyakorlaton és kölcsönös bizalmon alapuló hálózatban, a radikálisabb frankofón filozófusok nemcsak a bevett vallási intézmények létjogosultságát kérdőjelezték meg, hanem a létező politikai intézményekét is. A svájci Jean-Jacques Rousseau *Társadalmi szerződés* (1762) című műve kételyt ébreszt minden olyan politikai rendszer legitimitása iránt, amely nem az „általános akarat"-on alapul. Nicolas de Caritat, Condorcet márkija a *Gondolatok a néger rabszolgaságról* (1781) című művében kétségbe vonta a rabszolgamunka legitimitását. És ha már a porosz király kigúnyolhatta a keresztény hitet, mi tartotta volna vissza a párizsi firkászokat attól, hogy saját uralkodópárjukra is szidalmakat zúdítsanak? A felvilágosodás messze elért, Kant Königsbergjének kifinomult magasságából egészen a párizsi csatorna ártó mélységéig, ahonnan olyan rágalmazó írások, *libellék* jelentek meg, mint a Charles Théveneau de Morande által közétett *Le Gazetier Cuirassé*. Még Voltaire-t is felháborították a *Gazetier*-nek a kormány ellen intézett trágár kirohanásai, és a következőket írta minderről: „egyike azon sátáni műveknek, melyekben az uralkodótól kezdve az utolsó állampolgárig mindenkit dühödten ócsárolnak."[161]

A felvilágosodás iróniája, hogy a félig-meddig kívánt forradalmi következmények az arisztokrácia legmagasabb köreiből indultak. Vezető

* Utazásaik során Candide-nak, Kunigundának, a leibnizi Pangloss doktornak és Cacambónak szemtanúként vagy résztvevőként korbácsolást, háborút, szifiliszt, hajótörést, akasztást, földrengést, rabszolgaságot, bestialitást, betegséget és kivégzőosztag előtti halált kell elszenvedniük.

szerep jutott ebben Montesquieu bárónak, Mirabeau márkinak, Condorcet márkinak és a legfőbb ateistának, Holbach bárónak. A mélyebbről jött *filozófusok* ugyanis többé-kevésbé mindannyian királyi vagy arisztokrata patrónusra szorultak: Voltaire Châtelet márkira, Smith Buccleuch grófjára, Friedrich Schiller a württembergi hercegre, Denis Diderot pedig Nagy Katalinra.

A többi európai uralkodóhoz hasonlóan Nagy Frigyes sem csak a vallási és egyéb kötöttségektől való szabadságot biztosította a vezető értelmiség számára. Pártfogása sokkal többet jelentett annál, mint hogy tetőt biztosított Voltaire feje fölé a Sanssouciban. 1740 júniusában – lenyűgözve attól a ténytől, hogy Maupertuis igazolta Newton feltevését, mely szerint a Föld egy, a sarkoknál kissé benyomott gömb – Frigyes meghívta a francia kutatót Berlinbe, hogy segítsen a Royal Societyhez hasonló tudományos akadémia létrehozásában. Bár a tervet némileg hátráltatta, hogy Maupertuist az osztrákok szégyenletes módon börtönbe vetették az első sziléziai háború alatt, a tudóstársaság létrehozása végül sikerrel járt.[162] 1744 januárjában Frigyes megalapította a Porosz Tudományos Akadémia és Szépirodalmi Társaság intézményét, összekapcsolva a korábbi Királyi Tudományos Akadémiát és az egy évvel korábban alapított, kormányzattól független irodalmi társaságot, és rávette Maupertuist, hogy térjen vissza Berlinbe, és vállalja el az elnöki tisztet. „A legszebb győzelem, amelyet életemben arattam" – fogalmazta meg örömét a király Voltaire-nek.[163]

Frigyes kétségtelenül jelentős gondolkodónak tudhatta magát. Azzal, hogy a király legfőbb szerepét a köz szolgálatában látta, műve, az *Antimachiavelli* forradalmi dokumentummá nemesült.

> „Az uralkodók valódi bölcsessége abban rejlik, ha jót tesznek, mégpedig a legtökéletesebben az államukban... nem elég, ha csodálatos tetteket hajtanak végre, és kielégítik önnön becsvágyukat és üdvüket, hanem... az egész emberi faj boldogságát kell előnyben részesíteniük... A nagyszerű hercegek mindig is elfeledkeztek önmagukról a közös jó érdekében... A saját heves becsvágya miatt háborúba sodródó uralkodónak látnia kell az alattvalóit érintő borzalmas következményeket – az ország alattvalóit sújtó adókat, az ifjakat elhurcoló toborzókat, az oly sok katona nyomorult halálát okozó ragályos betegségeket, a gyilkos ostromokat, a még kegyetlenebb csatákat, a fennmaradás utolsó lehetőségétől is megfosztott nyomorékokat és az árvákat, akiket saját húsuktól, vérüktől fosztott meg az ellenség... [Az uralkodók] zabolátlan szenvedélyük következtében feláldozzák annak a temérdek embernek a jólétét, akiket kötelességükben állna védelmezni... Azok az uralkodók, akik népüket rabszolgának tekintik, sajnálat nélkül feláldozzák az emberek életét, és sajnálat nélkül végignézik halálukat, azok a hercegek azonban, akik önmagukkal egyenlőnek tekintik az embereket, és bizonyos tekintetben még feljebbvalónak is [*comme leurs egaux et à quelques egards... comme leurs maitres*], gazdaságosan bánnak azok vérével, és zsugorian az életükkel." [164]

Frigyes zeneszerzői munkásságával is maradandót alkotott, különösen a derűsen nyugodt *C-dúr fuvolaszonáta* említésre érdemes. Politikai írásai a legkevésbé sem tekinthetők dilettáns irományoknak. Az általa elképzelt felvilágosodás és a korábbi tudományos forradalom között azonban volt egy nagy különbség. Az angol Királyi Társaság egy igen nyitott intellektuális hálózat középpontja volt, ezzel szemben a Porosz Akadémia egy felülről lefelé építkező, magáról az abszolút monarchiáról mintázott, hierarchikus szerkezettel rendelkezett. „Mint ahogy lehetetlen lett volna Newton számára felvázolni a vonzás elméletét, ha összedolgozott volna Leibnizcel és Descartes-tal – jegyezte meg Frigyes *Politikai testamentum*ában (1752) –, úgy egy politikai rendszert sem lehet felállítani és működtetni, ha nem egyetlen elméből fakad."[165] Ennél többet a szabadlelkű Voltaire már nem tudott elviselni. Amikor Maupertuis – visszaélve a pozíciójából fakadó, szinte már királyi hatalmával – minduntalan a saját maga által vallott legkisebb hatás törvényének elvét dicsőítette, Voltaire közreadta a könyörtelen gúnnyal megfogalmazott *Diatribe du Docteur Akakia, médecin du Pape* című írását. Frigyes pontosan ezt a fajta engedetlenséget nem tűrte. Parancsot adott a *Diatribe* példányainak elégetésére, és nyilvánvalóvá tette, hogy Voltaire onnantól fogva nem tartozik a szívesen látott vendégek közé Berlinben.[166]

Mások hajlamosabbak voltak a behódolásra. A csillagászból filozófussá lett Kant akkor lépett először a nagy nyilvánosság elé, amikor 1754-ben elnyerte a Porosz Akadémia díját a felületi súrlódás földre

gyakorolt hatásának tanulmányozása terén folytatott munkájáért. A nagy filozófus a háláját a „Mi a felvilágosodás?" című kitűnő esszéjének egyik fejezetében fejezte ki, melyben felhívást intéz az emberekhez – „Merj megismerni!" *(Sapere aude!)* –, ugyanakkor az uralkodónak való engedelmességre is buzdít.

> „Csak egy valaki, aki ő maga is felvilágosult... és nagy létszámú, engedelmes hadsereggel rendelkezik a közbéke biztosítására, mondhatja: »Vitatkozz, amennyit akarsz, és arról, amiről akarsz, csak engedelmeskedj!« Egy köztársaság soha nem merészelne ilyesmit mondani... Egy nagyobb mérvű polgári szabadság előnyösnek tűnik az emberek gondolkodási szabadsága szempontjából, és mégis kikerülhetetlen korlátokat szab neki. Egy kisebb mérvű polgári szabadság ezzel szemben minden ember gondolkodásának elég teret enged ahhoz, hogy képességei teljességét kiaknázhassa."[167]

Poroszországban a felvilágosodás tehát a szabad gondolkodásról, nem pedig a szabad cselekvésről szólt. Sőt, a szabad gondolkodásnak is elsősorban az állami hatalom elősegítését kellett szolgálnia. Mint ahogy a bevándorlók hozzájárultak Poroszország gazdasági felemelkedéséhez, melynek következtében még több adót lehetett szedni, még nagyobb hadsereget lehetett fenntartani, még több területet lehetett meghódítani, úgy járult hozzá az akadémiai kutatás a stratégiai fejlődéshez. Az újfajta ismeretek ugyanis nem csupán a természeti világ megismerését, az égitestek mozgásának demisztifikálását szolgálták, hanem általuk a földi hatalmak felemelkedése és bukása is meghatározhatóvá vált.

Manapság Potsdam mindössze Berlin egyik elhanyagolt külvárosa. Nyáron poros, télen kietlen, a kilátást elcsúfítják a keletnémet „létező szocializmus"-t idéző, otromba panelházak. Nagy Frigyes idejében azonban Potsdam lakosainak nagy része katona volt, és szinte minden épület valamilyen katonai célt szolgált. A mai filmmúzeum eredetileg pálmaháznak épült, majd lovassági istállókká alakították át. Ha teszünk egy sétát a városközpontban, elhaladunk a Katonai Árvaház, a Felvonulási tér és a régi lovasiskola mellett. A Lindenstrasse és

Katonai eredményesség a francia hadseregben: az egy tüzérre jutó sikeres találatok aránya, 1600–1750

Megközelítő időpont	Egy kézifegyverre jutó sikeres találatok aránya (percenkénti találat)	Egy lövészre jutó kézifegyverek száma	Egy lövészre jutó sikeres találatok aránya (percenkénti találat)	Feltételezések
1600 (1620 az egy lövészre jutó kézifegyver esetében)	0.50	0.40	0.20	Percenként 1 lövés kanócos puskával; 0,50-es mellélövési arány
1700	0.67	1.00	0.67	Percenként 1 lövés kovás puskával, 0,33-as mellélövési arány; a bajonettek miatt a kopjások lecserélése
1750	2.00	1.00	2.00	Percenként 3 lövés kanócos puskával, puskavesszővel és papírtölténnyel, 0,33-as mellélövési arány

a Charlottenstrasse kereszteződésénél a korábbi őrházat találjuk, csillogó katonai díszítéssel. Még a magánházakat is úgy építették, hogy felhúztak rájuk egy plusz emeletet a katonák elszállásolására.

Potsdam maga volt Poroszország karikatúrája vagy inkább kicsinyített mása. Frigyes hadsegédje, Georg Heinrich Berenhorst egyszer félig viccelődve megjegyezte: „A Porosz Királyság nem egy ország, amely hadsereggel is rendelkezik, hanem egy hadsereg, amely egy országgal is rendelkezik, ahol állomásozhat – már amikor."[168] A hadsereg többé már nem a dinasztikus hatalom eszköze volt, hanem a porosz társadalom integrált részévé vált. A földbirtokosoknak katonatisztként kellett szolgálniuk, az épkézláb parasztok pedig a külföldi zsoldosok helyét vették át mint közkatonák. Poroszország maga volt a hadsereg – a hadsereg pedig maga volt Poroszország. Frigyes uralkodásának végére a porosz népesség több mint 3 százaléka volt fegyverben, ami több mint kétszerese a franciaországi és az ausztriai aránynak.

A porosz hadisikerek kulcsát a gyakorlatozásra és a fegyelemre való összpontosításban látták. Ebben a tekintetben Frigyes méltó utódja volt Móric orániai hercegnek (Maurits van Nassau) és a svéd Gusztáv

Adolfnak, a XVII. századi háborúk nagymestereinek. A kék zubbonyos porosz gyalogság óraműpontossággal menetelt, percenként kilencven lépés gyorsasággal, az ellenséghez való közeledéskor azonban lelassítottak hetvenre.[169] Az 1757 decemberében vívott leutheni csata alkalmával Poroszország léte volt veszélyben, amikor a három nagyhatalom, Franciaország, Ausztria és Oroszország szövetséget alkotva támadtak ellene. A porosz gyalogság annak rendje és módja szerint meglepetéstámadást indított az osztrákok hosszan elnyúló vonala ellen a balszárnyon, és felgöngyölte azt. Amikor aztán az osztrákok megpróbálták rendezni soraikat, még a gyorsan masírozó gyalogságnál is sokkal veszélyesebb ellenféllel találták szemben magukat: a tüzérséggel. A halálosan pontos tüzelés ugyanis éppen olyan alapvető szerepet játszott Poroszország felemelkedésében, mint a gyalogság legendás „hullamerev engedelmessége".[170]

Eleinte Frigyes a tüzérséget a „költségek feneketlen gödré"-nek tekintette,[171] később azonban megtanulta értékelni azt is. „Most már nem az emberek, hanem valami más ellen harcolunk – érvelt. – Az eszünkbe kell vésnünk, hogy mostantól a háború, amit vívunk, tüzérségi párbaj kérdése lesz..."[172] Leuthennél a poroszoknak hatvanhárom tábori ágyújuk volt, nyolc tarackágyújuk, valamint tíz, egyenként tizenkét fontos *Brummer* (Morgó) néven elhíresült puskájuk. A Frigyes által létrehozott, gyorsan mozgó lovas tüzérségi ütegek hamarosan Európa-szerte elterjedtek.[173] Bonaparte Napóleon későbbi győzelmeinek a kulcsát is ezeknek az egységeknek a minden addiginál nagyobb létszámban bevetett, gyors és koncentrált erői jelentették.

Ezek a fegyverek is kiválóan példázzák a tudományos ismeretek katonai téren való alkalmazását. A verseny, a találékonyság és a fejlődés révén igen hamar tátongó űr keletkezett a Nyugat és a többiek között. Pedig ennek a folyamatnak sok olyan hőse van, akikről egyáltalán nem szól a fáma.

Benjamin Robinsnak születésekor az eszén kívül egyebe nem nagyon volt. Mivel egyetemre járni nem volt lehetősége, egyedül tanult matematikát, majd magántanárként kereste meg a betevőjét. Huszonegy éves korában azonban már a Királyi Társaság választott tagjaként, tüzérségi tisztként és hadászati mérnökként alkalmazták a Kelet-indiai Tár-

saságnál. Az 1740-es évek elején Robins a newtoni fizikát alkalmazta a tüzérségi problémák terén, és differenciálegyenletek alkalmazásával ő írta le először a légellenállásnak a nagy sebességű lövedékek röppályájára gyakorolt hatását (ez még Galileinek sem sikerült). Az Angliában 1742-ben kiadott *A tüzérség új elvei* című művében Robins saját aprólékos megfigyelései, a Boyle-törvény és Newton *Principia* című munkájából az első könyv 39. tétele segítségével kiszámította a puska csövét elhagyó lövedék gyorsaságát. Majd saját ballisztikai ingája segítségével bemutatta a légellenállás hatását, amely a lövedék súlyának akár százhúszszorosa is lehet, így teljesen torzítja a Galilei által leírt parabolisztikus röppályát. Szintén Robins volt az első tudós, aki megmutatta, hogyan téríti el a célzott tűzvonaltól a muskétagolyót annak forgása. Az 1747-ben a Royal Society előtt felolvasott „A természetről és egy huzagolt puskacső előnyeiről" című írásában – amelyért megkapta a társaság legrangosabb kitüntetését, a Copley-érmet – azt javasolta, hogy a lövedékeknek tojásdad alakúnak kellene lenniük, a puskacsöveket pedig huzagolni kellene. Írásának befejezéséből kitűnik, mennyire tisztában volt Robins munkája stratégiai és tudományos jelentőségével:

> „Akármelyik állam fogja teljes mértékben megérteni a huzagolt puskacső természetét és előnyeit, majd előállításának előmozdítását és befejezését követően általános használatra, hozzáértő alkalmazással bevezetni a hadseregben, az olyan előnyre tesz szert, amely felér szinte bármivel, amit bármikor, bármely fegyver tökéletesítése révén értek el."[174]

Mivel minél pontosabb és hatékonyabb lett a tüzérség, annál kevesebbet értek a bonyolult erődrendszerek, még a legjobban képzett reguláris gyalogság is veszített értékéből.

Nagy Frigyesnek mindössze három év kellett ahhoz, hogy elrendelje Robins könyvének német nyelvre fordítását. A fordító, Leonard Euler – szintén jelentős matematikus – az eredeti műhöz átfogó táblázatokat csatolt egy adott csősebességgel és magaslati szögben kilőtt lövedék esetében a sebesség, a távolság, a maximális magasság és a repülési idő vonatkozásában.[175] A francia fordítás 1751-ben készült el. Természetesen más hadászati találmányok is léteztek akkortájt – töb-

bek között Liechtensteini József Vencel osztrák herceg és Gribeauval francia tábornok nevéhez fűződően –, a XVIII. századi ballisztikai forradalom azonban Robins nevéhez köthető. A tudomány „gyilkos alkalmazása" révén a Nyugat valóban halálos fegyverre tett szert: pontos tüzérségre. Meglehetősen meglepő eredmény egy született kvéker számára, mint amilyen Robins is volt.

Robins ballisztikai forradalma olyasvalami volt, amiből az oszmánok természetesen kimaradtak, mint ahogy az általánosabb érvényű newtoni mozgástörvények sem jutottak el hozzájuk. A XVI. században a Birodalmi Ágyúöntödéből kikerülő oszmán fegyverek mindenképpen elérték az európai tüzérségi fegyverek színvonalát, sőt akár meg is haladták azt.[176] A XVII. században azonban változás következett be. Raimondo Montecuccoli, a Habsburgok mesterstratégája, aki Szentgotthárdnál megfutamította a törököket, már 1664-ben így nyilatkozott: „Ez a hatalmas [török] tüzérség jókora kárt okoz, amikor célba talál, de nehezen mozgatható, és túl sok időt vesz igénybe az újratöltés és a célzás... A mi tüzérségünk könnyebben mozgatható és ütőképesebb, ebben rejlik a török ágyúkkal szembeni fölényünk."[177] A következő két évszázad során a szakadék csak tovább mélyült, mivel a nyugati hatalmak tudásuk és fegyvereik további tökéletesítésére olyan intézményeket hoztak létre, mint az 1741-ben alapított Woolwichi Mérnöki és Hadászati Akadémia. Amikor Sir John Duckworth hajóraja felsorakozott a Dardanelláknál, a törökök még mindig az ősrégi ágyúkkal lövöldözték a kőgolyókat, valamerre a támadó hajók irányába.

TANZIMÁT TÚRA

Montesquieu *Perzsa levelek* című művében két muszlim képzeletbeli utazásra indul Törökországon át, Franciaország felfedezésére. „Megdöbbentett az oszmánok birodalmának gyöngesége – írja Üzbég, miközben nyugat felé tart. – Ezek a barbárok annyira elfordultak minden mesterségtől, hogy még a hadviselés művészetét is elhanyagolták. Miközben az európai nemzetek napról napra képzettebbek lesznek, ők megmaradnak régi tudatlanságukban, s csak akkor hajlandók átvenni az új találmányokat, ha már vagy százszor kitapasztalták őket a saját kárukon."[178]

Ilyen, a Nyugat szemmel láthatóan növekvő katonai fölényét kifürkészni kívánó felfedezőutak valóban indultak. Amikor Jirmisekiz Celebi Mehmetet 1721-ben Párizsba küldték, azt az utasítást kapta, hogy „látogassa meg az erődítményeket, gyárakat és általában a francia civilizáció létesítményeit, és készítsen jelentést az esetleg alkalmazhatókról". Erre a küldönc repesve írt a francia katonai iskolákról és kiképzőhelyekről.

Ekkorra már az oszmánok számára is világossá vált, hogy tanulniuk kell a Nyugattól. 1732-ben Ibrahim Müteferrika, egy Erdélyben magyar keresztényként született oszmán hivatalnok I. Mahmud szultánnak ajánlotta *Ésszerű alapok a nemzetek politikájában* című művét, amely a muszlimokat már régóta kísértő kérdéseket teszi fel: „Miért van az, hogy az egykor a muszlim népekhez képest oly gyönge keresztény nemzetek a modern időkben annyi terület fölött szereztek uralmat, sőt még vereséget is mérnek az egykor győzedelmes oszmán hadakra?" Müteferrika szerteágazó választ adott. Utalt az angol és holland parlamentáris rendszerre, a keresztények amerikai és távol-keleti terjeszkedésére, és még azt is megemlítette, hogy míg az Oszmán Birodalomban a saría jogrendszer érvényesül, Európában a „ráció által diktált törvények és szabályok" uralkodnak. Mégis a katonai lemaradást kellett elsősorban behozni:

> „Cselekedjenek hát a muszlimok előrelátóan, és ismerjék meg alaposan az új európai módszereket, szervezeteket, stratégiát, taktikákat és hadászatot... A világ össze bölcse egyetért abban, hogy Törökország népe természeténél fogva minden más népnél jobban elfogadja az uralmat és a rendet. Ha megtanulják az új katonai tudományokat, és alkalmazni is képesek lesznek azokat, egyetlen ellenség sem tud majd ellenállni ennek az államnak."[179]

Az üzenet egyértelmű: az Oszmán Birodalomnak magáévá kellett tennie mind a tudományos forradalom, mint a felvilágosodás vívmányait, amennyiben továbbra is a nagyhatalmak sorába akart tartozni. Nem a véletlennek köszönhető tehát, hogy 1727-ben Müteferrika vezette be végül a nyomdát az Oszmán Birodalomban, majd egy évvel később megjelentette a mozgatható arab betűkkel nyomtatott arab–török,

a fordító után Vankulinak nevezett szótárt. 1732-ben több angol és latin munkából állította össze *A mágnesesség kisugárzása* című kiadványt.[180]

1757. december 2-án Ahmed Resmi Efendi török hivatalnokot és diplomatát Isztambulból Bécsbe küldték, hogy bejelentse egy új szultán, III. Musztafa trónra kerülését. Ez a kiküldetés egészen más volt, mint az, amit Kara Musztafa vezetett 1683-ban. Resmit nem egy hadsereg kísérte, hanem száznál is több katonai és civil elöljáró. Neki nem megostromolnia kellett a Habsburgok fővárosát, hanem tanulnia tőle. százötvenhárom napos ott-tartózkodása után Resmi részletes és lelkes jelentést írt kétszáznegyvenöt fóliáns kézirat formájában.[181] 1763-ban Resmi újabb diplomáciai küldetést hajtott végre Berlinben. Ha lehet, Poroszország még inkább lenyűgözte, mint Ausztria. Bár kissé meghökkentette Frigyes ruházata („poros a napi használattól"), lenyűgözte a király elkötelezettsége a kormányzás iránt, a vallási előítéletektől való mentessége és Poroszország gazdasági fejlődésének számtalan bizonyítéka.[182]

A török küldöttek korábbi, Európáról szóló beszámolói szinte csöpögtek a gúnytól. Az oszmán reformok egy másik akadálya ugyanis a krónikus felsőbbrendűségi tudatból származott. Resmi Efendi lelkes beszámolói drámai, ugyanakkor fájdalmas változásról tanúskodtak. Isztambulban azonban nem volt mindenki ilyen nyitott az újra. Feltehetően az oszmán intézményi és katonai rendszerrel szembeni burkolt és nyílt kritikája volt az oka annak, ezt a tehetséges hivatalnokot soha nem nevezték ki nagyvezírré. Egészen más elbírálás alá esik ugyanis, ha valaki leírást készít az európai kormányzás nagyszerűségéről, mint ha szeretné bevezetni a török rendszer megújítását célzó reformokat.

A szultán nyugati szakértőket hívott Isztambulba tanácsadónak. Claude-Alexandre de Bonneval gróf felügyelte az Oszmán Aknászok és Tüzérségi Szállítók Hadtestének, valamint a Tüzérségi Hadtestnek a megújítását. Egy magyar származású francia tiszt, François de Tott (azaz Tóth Ferenc) báró az oszmán főváros új, hatékonyabb védelmének kiépítéséért volt felelős. A Boszporuszon való hajózgatás közben De Tott elképedve látta, hogy az erődök nemcsak egyszerűen elavultak voltak, hanem rossz helyre is építették őket, úgyhogy az ellenséges hajók teljességgel lőtávolon kívül estek, még a modern fegyverek esetében is. A francia Corps de Diligents mintájára felállította a tüzérek

képzését szolgáló Sür'at Topçulari Ocağit, továbbá a Hendesehanét (Katonai Akadémia), ahol egy skót, Campbell Mustafa oktatta a matematikát a kadétoknak. De Tott új ágyúöntödét is építtetett, és mozgó tüzérségi egységek felállítását szorgalmazta.[183]

Az időről időre jelentkező újítási kísérleteket azonban a politikai ellenzék meghiúsította, többek között például a janicsárok, akik 1807-ben sikeresen szétzilálták a másik francia szakértő, Albert Dubayet tábornok irányítása alatt létrehozott „Új rendszerű hadsereg"-et (Nizam-i Cedid). Ekkor már a török hadsereg mintha kizárólag a tisztek meggazdagodását és kényelmét szolgálta volna. Csatákban oly mértékben sérülékenynek bizonyult, hogy többé már a belső lázadások leverésére sem volt alkalmas.[184] Egészen a Tanzimat (Újjászervezés) koráig, azaz az újító szándékú II. Mahmud és I. Abdülmecid trónra kerüléséig, a szultánok nem feltétlenül törekedtek az ellenzék letörésére.

1826. június 11-én kétszáz európai stílusú egyenruhába öltöztetett katona menetelt végig díszlépésben a janicsárok főhadiszállása melletti felvonulási téren. Két napra rá tiltakozásul körülbelül húszezer janicsár gyűlt egybe: „Nem akarjuk a hitetlenek katonai gyakorlatait!" – kiabálták. Szimbolikus céllal felborogatták a *piláf* készítésére szolgáló üstöket, és a Topkapi palota elleni felvonulással fenyegetőztek. A szultán megragadta a kínálkozó alkalmat. Kijelentette, hogy vagy lemészárolttatja az összes janicsárt, vagy macskák kószálnak majd Isztambul romjai között. Alaposan felkészült, és biztosította a kulcsfontosságú hadegységek, köztük a tüzérség lojalitását. Amikor a fegyvereket a janicsárok kaszárnyái ellen fordították, a reakciós egységek szétzilálódtak. Több százan elestek, június 17-én pedig eltörölték a janicsárságot.[185]

Természetesen nem csupán a hadsereg egyenruháját szabták át európai mintára. A katonáknak teljesen új ütemre kellett lépniük, ugyanis az oszmán birodalmi muzsika általános felelősévé Giuseppe Donizettit tették, a nála is híresebb Gaetano Donizetti, a *Lammermoori Lucia* zeneszerzőjének bátyját. Donizetti két új nemzeti himnuszt írt munkaadója számára, valamint felügyelte az európai stílusú katonai zenekar felállítását, amelynek Rossini nyitányaiból tanított be néhányat. Elmúlt tehát a Bécs védőiben valaha akkora félelmet gerjesztő harci dobok ideje. A *Le Ménestrel* nevű francia lap 1836 decemberében így tudósított erről:

„Isztambulban hosszú agónia után kimúlt az ősi török zene. Mahmud szultánnak az itáliai zene tetszik, és a seregeiben is azt vezette be... Különösen a zongorát kedveli, olyannyira, hogy többet is rendelt belőle asszonyai számára. Nem tudom, hogyan tanulnak meg majd játszani rajta, mivel eddig senkinek sem sikerült a közelükbe férkőzni."[186]

Az újítás korszakának legtartósabb jelképét I. Abdülmecid szultán építtette. Az 1843 és 1856 között épült Dolmabahçe-palotának nem kevesebb mint 285 szobája, 44 előszobája, 68 mosdója és 6 hamámja (törökfürdő) van. 14 tonna aranylevelet használtak a palota mennyezetének aranyozására, amelyről 36 óriási csillár függött alá. A gyönyörű Kristálylépcső tetejénél nyílik a palota legnagyobb terme, a Müayede (Ünnepi Terem), amelyet egy 124 négyzetméteres, óriási szőnyeg borít, és egy több mint 4 tonnát nyomó csillár is díszít. Leginkább úgy néz ki, mintha keresztezték volna a Grand Central Station* épületét és a Párizsi Opera egy díszletét.

Ezt követően nem maradt más hátra, mint majd kétszáz éves késéssel bevezetni a tudományos forradalom vívmányait. Az 1838-ban kiadott kormányzati jelentés megerősítette a nyugati ismeretek bevezetésének fontosságát: „A vallásos ismeretek a túlvilágon való megváltást szolgálják, a tudomány azonban az ember e világi tökéletesítésére hivatott." Azonban egészen 1851-ig kellett várni az Académie Française mintájára létesített Tudományos Gyűlés (Encümen-i Daniş) megalapítására, ahol a tagoktól elvárták a „műveltség és a tudomány területén való alapos jártasságot és az európai nyelvek egyikének tökéletes elsajátítását". Tíz évvel később aztán létrehozták az Oszmán Tudományos Társaságot (Cemiyet-i Ilmiye-i Osmaniye) is.[187] Ezt követően egy ipari parkhoz hasonló létesítmény területén, amely Isztambultól nyugatra terült el, megépítették a modern egyenruha és fegyverzet előállítására alkalmas gyárakat. Úgy tűnt, az oszmánok végre tényleg őszintén nyitnak a Nyugat felé.[188] Az orientalista James Redhouse – aki tizenhét évesen megszökött egy hajóról, majd az Oszmán Haditengerészet Mérnöki

* A New York-i Manhattan szigetén található Grand Central Station – hivatalos nevén: Grand Central Terminal – peronjai számának köszönhetően a világ legnagyobb pályaudvarának számít. – A szerk.

1. Egymással háborúskodó kis királyságok: Anglia és Franciaország ismét összecsapnak a százéves háborúban

2. Jean Bourdichon: *A társadalom négy állapota – Szegénység*, 1500 körül

3. Id. Peter Bruegel: *A halál diadala*, 1562 körül

4. Jung-lo császár

5. Szu-szung víziórája a Tiltott Városban (Peking)

6. Kínai golfjáték *(csujvan)*

7. Az egyszarvú *(csilin)* – Malindi szultánjának hűbérajándéka a Középső Királyság számára

8. A konformitás kultúrája – kínai köztisztviselői vizsga Jen Tsung császár idején

9. A fűszerért folytatott verseny győztese – Vasco da Gama sírja a lisszaboni Szent Jeromo kolostorban

10. Macartney gróf hiába próbálja felcsigázni Csien-lung császár érdeklődését a nyugati civilizáció iránt. James Gillray gúnyrajza

11. Sobieski János katonái visszaverik a Bécset ostromló oszmánokat

12. A hárem foglya: III. Oszmán szultán

13. Ahmed Resm Efendi oszmán küldött Berlinbe érkezése, 1763

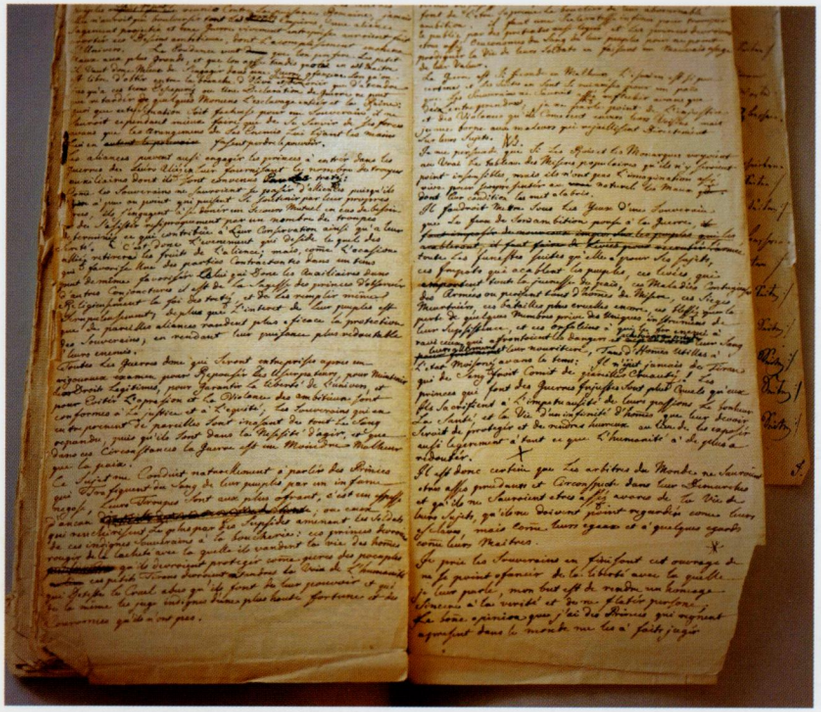

14. Nagy Frigyes *Antimachiavelli* című művének eredeti kézirata Voltaire megjegyzéseivel

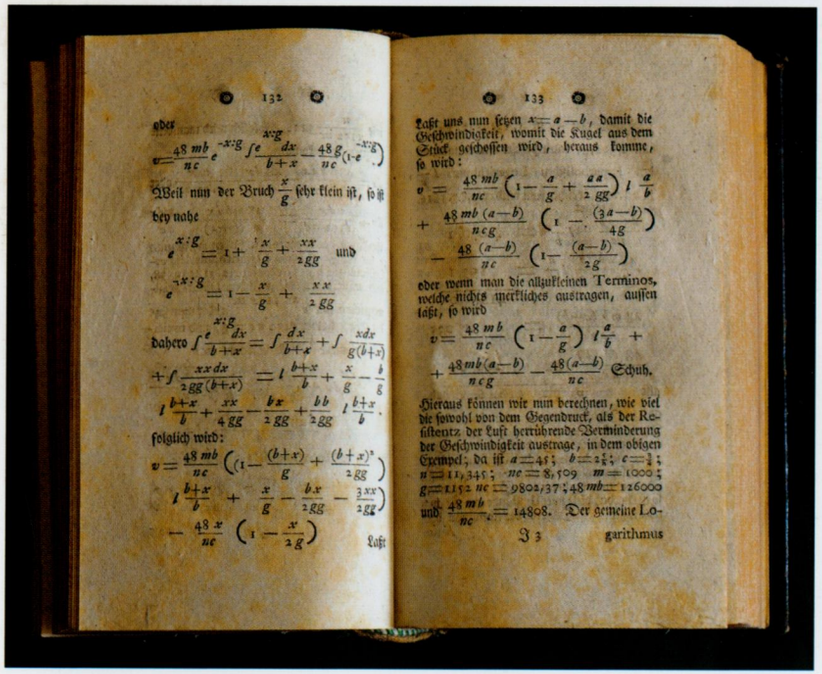

15. Két oldal Benjamin Robins *A tüzérség új elvei* című művének német kiadásából

Iskolájában dolgozott tanárként – évtizedeken át szorgosan fordította az angol munkákat törökre. Ezenkívül szótárakat, nyelvtankönyveket és kifejezésgyűjteményeket állított össze, hogy hozzáférhetővé tegye az európai ismereteket a török olvasók számára, valamint a Nyugat előtt jobb színben tüntesse fel a hírhedt törökséget. 1878-ban Ahmed Midhat megalapította *Az igazság tolmácsa* nevű újságot, amelyben számos munkáját jelentette meg folytatásos formában, köztük a Párizsi Világkiállításon, azon belül is a Gépek Palotájában szerzett benyomásait taglaló „Egy európai utazás" (Avrupa'da Bir Cevelan, 1889).[189]

A Reshid, Fuad, Ali és Midhat pasákhoz hasonló nagyvezírek őszinte próbálkozásai ellenére a változásokat nem kísérték az oszmán kormányzati rendszer lényegét érintő reformok, amelyek szilárd alapot biztosíthattak volna a finomodó arculatnak.[190] Szép dolog az új hadsereg, az új egyenruha, az új himnusz és az új paloták sora. A finanszírozásukat biztosító hatékony adórendszer nélkül azonban egyre nagyobb kölcsönökért kellett folyamodni Párizshoz és Londonhoz. Márpedig minél többet kellett költeni a bevételekből az európai részvényesek kamatainak a kiegyenlítésére, annál kevesebb jutott a már összeomlóban lévő birodalom védelmére. Az 1820-as években Görögország, majd 1878-ban a Balkán jelentős területei elvesztésének hatására bekövetkezett az Oszmán Birodalom végső hanyatlása. Szorosan ide tartozik még, hogy a *kaime* néven ismert nyers, ezért könnyen hamisítható papírpénz kibocsátása aláásta a pénz értékét,[191] a bevételek egyre nagyobb hányadát emésztette fel az európai hitelezőknek fizetett kamat összege, [192] a periférián pedig állandó fenyegetést jelentett a szláv népek nacionalizmusa és a nagyhatalmi intrikák összefonódása. A szultán hatalmát korlátozó alkotmány kiadását szorgalmazó kísérlet Midhat pasa száműzetésével ért véget, valamint azzal, hogy II. Abdul Hamid újra bevezette az abszolút uralmat.

A Dolmabahçe Müayede Termének sarkában áll a világ legkülönlegesebb órája, amely egyszerre hőmérő, barométer és naptár; az egyiptomi alkirály *(kedive)* ajándékozta a szultánnak. Arab feliratának fordítása a következő: „Minden pillanata egy órát érjen, minden órája pedig száz évet." Ez az óra a keleti technika mesterművének tűnik, ha eltekintünk attól az aprócska ténytől, hogy Wilhelm Kirsch készítette Ausztriában. Amint azt Kirsch órája is tökéletesen érzékelteti, a nyu-

gati technika importálása nem helyettesíthette a helyi oszmán modernizációt. A törököknek nem csupán új palotára volt szükségük, hanem új alkotmányra, új betűrendre – valójában egy új államra. Hogy ezekre végül mind sor került, az jórészt egyetlen embernek köszönhető: Kemal Atatürknek, aki Törökország Nagy Frigyese kívánt lenni.

ISZTAMBULTÓL JERUZSÁLEMIG

„Minden okom megvan rá, hogy azt higgyem: a bolygó, ahonnét a kis herceg jött, a B–612-es kisbolygó. Távcsövön ezt a csillagocskát csak egyetlenegyszer észlelték: 1909-ben egy török csillagász. Fölfedezéséről akkor nagy előadást tartott a Nemzetközi Csillagászati Kongresszuson. Öltözéke miatt azonban nem hitt neki senki... A B–612-es kisbolygó hírnevének nagy szerencséjére azonban egy török diktátor utóbb halálbüntetés terhe mellett megparancsolta népének, hogy öltözködjék európai módra. A csillagász 1920-ban megismételte előadását, ezúttal fölöttébb elegáns öltönyben. És ezúttal egyet is értett vele mindenki."*

Antoine de Saint-Exupéry *A kis herceg* című történetében óvatosan kifigurázza Törökország modernizációját. Az mindenesetre igaz, hogy a törökök az első világháborút követően ugyanúgy megváltoztatták az öltözködési szokásaikat, és egyre inkább igazodtak a nyugati normákhoz, mint ahogy a japánok is a Meidzsi-restauráció időszakában (lásd az 5. fejezetet). Mennyire volt azonban alapvető ez a változás? Vajon tényleg képes volt-e az új Törökország arra, hogy egy tudományos mezőnyben játszhasson a nyugati hatalmakkal?

Mustafa Kemal nem úgy született hatalomra, mint ahogy Poroszországban Nagy Frigyes. Az iszákos, nőfaló Kemalnak sikerült hasznot húznia abból, hogy a XIX. század végén, az 1880-as években és az 1890-es évek elején az oszmán hadsereget Colmar Freiherr von der Goltz (Goltz pasa) vezetésével teljesen megújították. Goltz a Frigyes által teremtett Poroszország megszemélyesítője volt: Kelet-Poroszországban született, egy középszerű katona és gazdálkodó fiaként, majd bátorsága és esze révén tábornagyi rangig emelkedett. Kemal alaposan eltanulta a német hadászatot, és az elméletet gyakorlatba ültetve 1915-ben Gallipolinál kulcsszerepet játszott a brit inváziós erők visszaverésében. A háborút követően, amikor az Oszmán Birodalom szétesett, és a görög csapatok bevonultak Anatóliába, Kemal megszervezte az ellentámadást, és az új Török Köztársaság atyjává – Atatürk – nevezte ki magát. Bár a fővárost Isztambulból Anatólia szívébe, Ankarába költöztette, kétség sem férhetett ahhoz, hogy az általa teremtett új állam nyugatra tekint. Szerinte a törökök évszázadokon át „Keletről Nyugat felé meneteltek".[193] „Meg tudna nevezni egyetlen olyan nemzetet – kérdezte a francia írótól, Maurice Pernot-tól –, amelyik nem a Nyugat felé fordult a civilizáció után kutatva?"[194]

Kemal Atatürk Törökország megújítása érdekében végzett munkásságának jelentős állomása volt az általa bevezetett radikális írásreform. Az arab írásjelekkel nemcsak az volt a baj, hogy az iszlám dominanciáját szimbolizálták, hanem az is, hogy nem igazán feleltek meg a török nyelv hangjainak, ezért a lakosság túlnyomó többségének rendkívüli nehézségeket okozott az írás és az olvasás elsajátítása. Atatürk a Topkapi palota egykori kertjében, a Gulhane parkban tette meg a nagy bejelentést 1928 egyik augusztusi estéjén. A népes közönség soraiból megkért valakit, hogy olvassa el a kezében lévő papírt. Amikor az önként jelentkező ránézett a papírlapra, nyilvánvalóan meghökkent. „Ez a fiatalember azért ilyen zavarodott, mert nem ismeri az igazi török betűrendet" – mondta Atatürk, majd átadta az írást egy kollégájának, aki hangosan felolvasta:

„A mi gazdag és harmonikus nyelvünk mostantól az új török betűkkel lesz kifejezhető. Meg kell szabadulnunk ezektől a gondolatainkat évszázadok óta vasmarokkal szorító, érthetetlen jelektől... Gyorsan meg kell tanulnunk az új török betűket... Tekintsük ezt hazafias és nemzeti kötelességnek... Szégyenteljes egy nemzet számára, ha 10–20 százalék az írástudók, és 80–90 százalék az írástudatlanok aránya... Orvosolni fogjuk ezt a problémát... Nemzetünk írásán és tudásán keresztül megmutatja majd, hogy a civilizált világban a helye."[195]

* Rónay György fordítása. – A ford.

A betűrend nyugati változatának átvétele csak egy része volt a Kemal Atatürk által eltervezett szélesebb körű kulturális forradalomnak, melynek révén Törökország nagyobb sebességre kapcsolva haladt a XX. század felé. A nyugati ruházat is kötelezővé vált mind a férfiak, mind a nők számára. A fezt és a turbánt felváltotta a nyugati stílusú kalap, a nőket pedig megpróbálták eltántorítani a kendő viselésétől. Átvették a nyugati naptárt és a keresztény időszámítást. A legfontosabb azonban mégis az volt, hogy Kemal Atatürk az új Törökországot az egyházi hatóságoktól függetlenített, világi állammá szervezte át. 1924 márciusában eltörölték a kalifátust. Egy hónappal később bezárták az egyházi bíróságokat, a saría jogrendszert pedig felváltotta a svájci mintára készült polgári törvénykönyv. Atatürk szerint semmi sem hátráltatta annyira az Oszmán Birodalom fejlődését, mint az egyház beavatkozása a tudomány területére. 1932-ben a Genfi Egyetem egyik professzorával, Albert Malchével folytatott konzultációkat követően az imámok által szilárdan kézben tartott Darülfünun (Tudományok Háza) helyett létrehozta a nyugati típusú Isztambuli Egyetemet. Az új létesítmény kapuit hamarosan megnyitották a nemzetiszocialista kormányzat elől menekülni kényszerülő, mintegy száz zsidó származású vagy a politikai baloldalhoz tartozó német tudós előtt. „A világon mindenhez, a civilizációhoz, az élethez, a sikerhez – vésette az Ankarai Egyetem főépületére – a tudás és a tudomány a legigazabb kísérő. Más kísérőt keresni hanyagság, tudatlanság és eltévelyedés."[196]

Az első világháború az Oszmán Birodalom felosztásával és a központi török részek szekularizálásával – bár ez nem tartozott éppen a kitűzött célok közé –, a tudományos forradalom és a felvilágosodás malmára hajtotta a vizet. A győzelem biztosítása érdekében azonban a britek a belső ellenfeleket is mozgósították a szultán ellen, köztük az arabokat és a zsidókat. A britek az arabok számára független királyságokat ígértek, „a zsidó nép számára nemzeti otthont", mégpedig Palesztina területén. Ezek az ígéretek, amint az ismeretes, összeegyeztethetetlennek bizonyultak egymással.

A mai Jeruzsálem az 1683-as Bécs modern megfelelője – megerősített város a nyugati civilizáció határán. Az 1948 májusában világi államként – a zsidók által, de nem kizárólag a zsidók számára – megalapított Izrael kétségtelenül a Nyugat előretolt bástyája. Mégpedig egy állandó ostrom alatt álló bástya. Izraelt, amely Jeruzsálemet nevezte ki fővárosául,* létében fenyegetik a minden oldalról támadó muszlim erők: a Hamasz a gázai területen (amelyet jelenleg az ellenőrzése alatt tart) és a nyugati parton, a Hezbollah a szomszédos Libanonból, Irán keletről, és ne feledkezzünk el Szaúd-Arábiáról se! Egyiptomban és Szíriában az iszlamisták minden erejükkel támadják a világi kormányzatot. Mostanában még a hagyományosan baráti Törökország is nyilvánvalóan elindult az iszlámizmus és antiszemitizmus irányába, nem is beszélve a neooszmán külpolitikáról. Ennek eredményeként Izraelben ma sokan éppen úgy fenyegetve érzik magukat, mint 1683-ban a bécsiek. A kulcskérdés az, meddig maradhat a tudomány egy olyan gyilkos alkalmazás, amelyik az Izraelhez hasonló nyugati társadalmakat előnyhöz juttatja ellenségeivel szemben.

Egy olyan kis ország esetében, mint amilyen Izrael, igazán elismerésre méltó, hogy mekkora figyelmet fordítanak a tudományos és technikai találmányokra. 1980 és 2000 között az Izraelben bejegyzett szabadalmak száma 7652 volt, szemben az összes arab ország 367 szabadalmával. Csak 2008-ban az izraeli feltalálók 9591 szabadalom bejegyzését kérték. Ugyanez a szám Iránban 50 volt, az összes muszlim többségű ország esetében pedig 5657.[197] Izraelben az egy főre jutó tu-

* Jeruzsálemet 1948-ban – heves harcok után, melyek során kiüldözték a zsidó lakosságot, és elpusztították a város régi zsinagógáit – egy időre megszerezték az arab erők. Az 1949. januári tűzszünet során azonban Izrael benyújtotta az igényét az új városrészre (Nyugat-Jeruzsálem) és a régi zsidó negyedre. Ciszjordánia Kelet-Jeruzsálemet követelte magának, a Jordán folyó nyugati partjával együtt. A város – az 1961 és 1989 közötti Berlinhez hasonlóan – csaknem két évtizeden át megosztott volt, bár a jeruzsálemi megosztást nemzetközileg nem ismerték el. Az 1967-es „hatnapos háború"-t követően azonban Kelet-Jeruzsálemet „felszabadították" az Izraeli Védelmi Erők, mégpedig ismét az ENSZ ellenében. Teddy Kollek polgármestersége idején az arabok lakta Jeruzsálem egy részét elpusztították, köztük a Maghribi-negyedet. A zsidó telepek kelet-jeruzsálemi létrehozásának politikája is az izraeli ellenőrzés állandóságának biztosítása jegyében zajlik. A visszatérő erőszakhullámok, különösen a fiatalok vezette arab intifádák a város újbóli megosztását tűzték ki célul, és közben számos izraelit meggyőznek arról, hogy az 1967 előtti határokhoz való visszatérés talán egy tartós békeszerződést eredményezhetne. Ennek ellenére az izraeli törvény szerint „Jeruzsálem, egészében és egységében, Izrael fővárosa". 1988 óta azonban a palesztinok is fővárosuknak tekintik a várost (amelyet „al-Kudsz al-Sharif"-nak neveznek). Jelen könyv megírásakor nehezen elképzelhető a kérdés kompromisszumos megoldása.

dósok és mérnökök száma nagyobb, mint bármely más ország esetében, és több az egy főre jutó tudományos írások száma is. A nemzeti összterméken belül itt szánnak a világon a legtöbbet kutatásra és fejlesztésre.[198] A német–zsidó származású bankár, Siegmund Warburg nem tévedett akkor, amikor a hatnapos háború során a XVIII. századi Poroszországhoz hasonlította Izraelt. (Warburgot különösen lenyűgözte a rehovothi Weizmann Tudományos Intézet, amelyet 1933-ban létesített Chaim Weizmann, a kiváló kémikus, aki aztán Izrael első miniszterelnöke lett.)[199] Egy ellenséggel körülvett, sivatagos országnak igencsak szüksége van a tudományra a túlélés biztosítása érdekében. Manapság semmi sem szemlélteti jobban a tudomány és a biztonság közötti kapcsolatot, mint a Jeruzsálem közepén lévő rendőrségi megfigyelőterem. A régi városrész minden egyes utcája zártláncú televízió kamerás rendszerrel van felszerelve, hogy a rendőrség figyelemmel kísérje és rögzítse az eseményeket, és meghiúsítsa az esetleges terrorista cselekményeket.

A tudományos szakadék azonban manapság mintha egyre inkább csökkenne. Irán, bár iszlám köztársaságról van szó, évi két tudományos rendezvénynek ad otthont – a Kharazmi Nemzetközi Alapkutatási Fesztiválnak, valamint az évenkénti Razi Orvostudományi Fesztiválnak –, melyek a magas szintű kutatást hivatottak elősegíteni mind az alapkutatás, mind pedig az alkalmazott tudomány területén. Az iráni kormány a közelmúltban 150 milliárd riált (nagyjából 17,5 millió dollár) különített el egy új csillagvizsgáló intézet építésére, a csillagászati és az asztrofizikai beruházások részeként. Meglepő módon, a kormányzat igen szigorúan alkalmazott saría jogrendszere ellenére, a tudományos és mérnöki karok hallgatóinak 70 százaléka manapság nő. Teherántól Rijadig, valamint a szaúdiak által támogatott nyugat-londoni muszlim lányiskoláig, amelyet tavaly én magam is meglátogathattam, a nők oktatásból való kirekesztettsége mindenütt visszaszorulóban van. Ez már önmagában is egy örömteli fejlemény. Kevésbé örömteli azonban az, ami Iránt az újdonsült tudományos eredményekre sarkallja.

2006. április 11-én az iráni elnök, Mahmúd Ahmedinezsád bejelentette az iráni urániumdúsítási program sikerét. Azóta, a gazdasági szankciókkal való fenyegetés ellenére, Irán egyre közelebb kerül régóta dédelgetett nukleáris hatalmi tervéhez. Látszólag ez a program a

nukleáris energia előállításáról szól. A valóságban azonban nyílt titok, hogy Mahmúd Ahmedinezsád nukleáris fegyver előállítására törekszik. Ezzel azonban nem Irán lenne az első iszlám nukleáris hatalom. A pakisztáni tudós, Dr. A. Q. Khan úttörő munkájának köszönhetően Pakisztán már évek óta a nukleáris fegyverkezés hajtóerejévé lépett elő. Könyvem megírása idején egyáltalán nem tisztázott, vajon Izrael rendelkezik-e megfelelő stratégiával a nukleárisan felfegyverzett Iránnal szemben.

Ma tehát, több mint három évszázaddal Bécs ostroma után, a fő kérdés az, meddig lesz képes a Nyugat fenntartani – sok más tényező között – a katonai erőfölény alapjául szolgáló tudományos vezető szerepét. De talán másképpen is megfogalmazhatjuk a kérdést: képes lehet-e egy, a Nyugathoz nem tartozó hatalom kiaknázni a nyugati tudományos eredményeket úgy, hogy a nyugati győzelmi képlet egyéb tényezőit – a valódi népképviseleten alapuló kormányzást és a törvény hatalmát – továbbra is figyelmen kívül hagyja?

3.
Tulajdon

„A szabadság... az, ha az ember szabadon rendelkezik és eljár, saját belátása szerint, személyével, cselekedeteivel, tulajdonával és teljes vagyonával, a rá vonatkozó törvények értelmében; ennek folytán tehát nem tartozik senki más önkényes akarata alá... A nagy és *fő cél* tehát az államközösségekben egyesülő emberek számára... *a tulajdonuk megóvása.*"

John Locke

„Mi azoknak a fosztogató spanyoloknak vagyunk a hitvány utódai, akik azért jöttek Amerikába, hogy teljességgel kivéreztessék, és utódokat nemzzenek az áldozataikkal. Később, az ezekből az egyesülésekből született törvénytelen utódok csatlakoztak az Afrikából ideszállított rabszolgák utódaihoz. Ilyen faji keveredés és ilyen erkölcsi múlt mellett megengedhetjük-e magunknak, hogy a törvényt a vezetők fölé helyezzük, az elveket pedig az emberek fölé?"

Simón Bolívar

ÚJ VILÁGOK

Új világ volt, ám hamarosan a Nyugat világa lett. Az európaiaknak sikerült az Atlanti-óceánt átszelve birtokukba venniük azt az óriási térséget, amely Martin Waldseemüller *Universalis cosmographiá*jának 1507-es megjelenése előtt egyszerűen nem létezett a térképeken. Ez az óriási térség nem volt más, mint az Amerigo Vespucci felfedezőről el-

nevezett Amerika.* Az európai királyságok – mindenekelőtt Spanyolország és Anglia – átkeltek az óceánon, és egész kontinenseket hódítottak meg, mégpedig a lelkekért, az aranyért és a területért folytatott versengés révén. Számos történész szerint a Nyugat felemelkedésének elsődleges oka az amerikai kontinens (szélesebb értelemben a karibi térség is ide tartozik) fölfedezése volt. Megállapították, hogy az Újvilág nélkül „Nyugat-Európa az eurázsiai régió kicsi és fejletlen része maradt volna, és a Kelettől függött volna technikai, kulturális és jóléti értelemben egyaránt".[200] Az amerikai „szellemföldek", valamint az azokat megmunkáló afrikai rabszolgák nélkül aligha történhetett volna meg az „európai csoda" és az ipari forradalom.[201] A Nyugat-Európában már az Újvilág nagyarányú fejlődését megelőzően elért gazdasági és tudományos sikerek tükrében azonban ezek az állítások kissé eltúlzottnak tekinthetők. Az amerikai kontinens meghódításának és gyarmatosításának valódi jelentősége inkább abban rejlik, hogy a történelem egyik legnagyobb természetes kísérletéről van szó. Vegyünk két nyugati kultúrát, exportáljuk őket, és kényszerítsük rá többféle területre és népre – a britekét északon, a spanyolokét és a portugálokét délen, majd lássuk, melyik sikerül jobban!

Verseny volt ez a javából! Ha megnézzük a világot ma, négyszáz évvel később, senkinek nincsenek kétségei afelől, hogy a nyugati civilizáció vezető ereje az Egyesült Államok. Latin-Amerika egészen mostanáig erősen lemaradva kullogott Észak-Amerika mögött. Hogyan és miért alakult ez így? Azt is gondolhatnánk, hogy azért, mert északon a föld jóval termékenyebb volt, vagy jóval több arany és olaj rejlett alatta, vagy mert az időjárási körülmények kedvezőbben alakultak, vagy mert a folyók fekvése volt kedvezőbb – vagy egyszerűen, mert Európa földrajzilag közelebb feküdt. Pedig nem ezek jelentik az észak-amerikai siker kulcsát. És azt sem állíthatjuk, hogy a Spanyol – vagy a Portugál – Birodalom elkövette a nagy keleti birodalmak hibáit. A kínaiakkal ellentétben ugyanis a spanyolok és a portugálok az 1500 utáni globális kereskedelmi fellendülés legelső kiaknázói közé

* Waldseemüller akár Kolumbiának is elnevezhette volna az új kontinenst, Vespucci azonban 1504-es könyve, a *Mundus Novus* (Új világ) megjelenésével learatta Kolumbusz elől a babérok egy részét.

tartoztak. Az oszmánokkal ellentétben a tudományos forradalomban is korán részt vállaltak.[202] Inkább gondolati különbség keresendő a britek és az ibériaiak Amerikája között: mégpedig az, hogy mit gondoltak a kormányzásról. Egyesek elkövetik azt a hibát, hogy az emberek kormányzatban való részvételét „demokráciá"-nak nevezik, és úgy képzelik, hogy a demokrácia bármelyik országot megilleti, amelyik választásokat tart. A valóságban azonban a demokrácia csak megkoronázza a törvények uralmát; pontosabban szólva a képviseleten alapuló, alkotmányos kormányon keresztül szentesíti az egyéni szabadságot, és biztosítja a magántulajdonhoz való jogot. „Kevés olyan szó létezik, amelyet szabadabban használnánk, mint a »civilizáció« szót – jelentette ki az egyik legjelentősebb, angol–amerikai származású politikus akkor, amikor az általa civilizáltnak nevezett világot halálos veszély fenyegette.

> „Egy olyan társadalmat jelent, amely a polgárok véleményén alapul. Azt jelenti, hogy az erőszak, a harcosok és a despota főnökök uralma, a tábori és háborús viszonyok, a lázadás és a zsarnokság helyet adnak a parlamenteknek, ahol a törvények születnek, és a független bíróságoknak, ahol azokat a törvényeket hosszú időszakon át fenntartják. Ez a civilizáció, melynek talaján folyamatosan a szabadság, a kényelem és a kultúra teremnek. Amikor civilizáció uralkodik egy országban, tágabb és kevésbé zaklatott élet jut az emberek tömegeinek. Ápolják a múlt hagyományait, és a korábbi bölcs vagy hősies férfiak által ránk hagyományozott örökség mindannyiunk által élvezett és használt, gazdag birtokká válik.
>
> A civilizáció központi elve az uralkodó réteg alávetése az emberek bevett szokásainak és az Alkotmányban kifejezett akaratának..."[203]

Így határozta meg a civilizáció fogalmát Winston Churchill, egy angol arisztokrata és egy amerikai örökösnő fia 1938-ban. De honnan ered a civilizáció angol–amerikai definíciója, amely szerint a civilizáció nem más, mint a törvényeken és az alkotmányos kormányzáson alapuló szabadság és béke? És miért nem vert gyökeret Amerikának a Rio Grandétól délre eső részén?

Történetünk ott kezdődik, amikor két hajó partot ér az amerikai kontinensen. Az egyik hajó 1532-ben Észak-Ecuadorban kötött ki, fedélzetén alig kétszáz spanyol kísérte azt a férfit, aki már akkor magáénak követelte a „Peru kormányzója" címet. Céljuk az Inka Birodalom meghódítása volt a spanyol király számára, és az, hogy az inkák híres kincseiből elegendő mennyiségű nemesfémet szerezzenek saját maguk számára. A másik hajó, a *Carolina* 138 évvel később, 1670-ben ért az Újvilágba a mai Dél-Karolina partjaitól nem messze fekvő szigetnél. Fedélzetén többnyire olyan egyszerű emberek utaztak, akik egy jobb élet szerény reményében az Angliában maguk mögött hagyott nyomasztó szegénység elől menekültek.

Legyen ez a két hajó Észak- és Dél-Amerika történetének szimbóluma! Az egyiken konkvisztádorok, a másikon az útiköltség fejében szolgálatot vállaló szegény emberek. A hódítók azonnali zsákmányról álmodtak, a maják csak rájuk váró aranyhegyeiről. A másik csoport tagjai tudták, hogy sok évi kemény munka áll előttük, de jutalmuk a világ legjobbjai között számon tartott észak-amerikai föld lesz, valamint részt vállalhatnak a jogalkotási folyamatban is. Ingatlan, ezenfelül népképviselet – ez volt az észak-amerikai álom.

Kezdetben úgy tűnt, hogy nem a szegény angol északi bevándorlók érkeztek igazán jó helyre, hanem a déli konkvisztádorok. Végtére is a spanyolok értek oda előbb, ők választottak. A XVI. század folyamán az amerikai kontinens gyarmatosítását szinte teljes egészében az Ibériai-félsziget lakosai hajtották végre. Miközben az angolok még mindig Calais meghódítására vágytak, a csodálatos amerikai bennszülött birodalmakat a spanyol kalandorok kaparintották meg. Mexikóban a vérszomjas aztékokat Hernán Cortés igázta le 1519 és 1521 között. Peruban alig több mint egy évtizeddel később az inkák nagyszerű birodalmát Francisco Pizarro döntötte romba.

Pizarrónak nem voltak illúziói a hódítás veszélyeivel és jutalmával kapcsolatban. Már ahhoz is két expedíció kellett – 1524 és 1526 között –, hogy embereivel rátaláljon az Inka Birodalomra. A második út alkalmával, amikor kevésbé elszánt társai már-már feladták volna a keresést, Pizarro egy vonalat húzott a homokba:

„Társaim és barátaim, *ott* az a rész halált, nehézséget, éhséget, mezítelenséget, esőt és elhagyatottságot mutat; ez itt kényelmet jelez. Itt visszatértek Panamába, hogy szegények maradjatok; ott előre mehettek Peruba, hogy meggazdagodjatok. Válasszatok, melyik illik jobban hozzátok mint jó spanyolokhoz!"[204]

Az 1530-ban Panamából induló harmadik expedícióban száznyolcvanan vettek részt, közöttük Pizarro fivérei és bizalmas barátai Trujillóból, a konkvisztádor szülővárosából. Mire elérték a perui felföldet, Pizarro már csak hatvan lovasnak és kilencven gyalogosnak parancsolhatott. Elszántságuk még fél évezred távlatából nézve is megdöbbentő. A leigázandó birodalom népessége ugyanis valahol öt- és tízmillió között lehetett.

A konkvisztádorok mellé azonban láthatatlan szövetségesek álltak: azok az európai betegségek, melyekkel szemben a dél-amerikaiak nem tudtak védekezni – a himlő, az influenza, a kanyaró és a tífusz. Ráadásul a spanyolok lovai, puskái és számszeríjai messze jobbaknak bizonyultak az inka fegyvereknél. Mintha a behatolók nem is földi teremtmények lettek volna. Ráadásul az inkák maguk is megosztottak voltak. Huayna Capac halála után fiai, Atahualpa és Huascar harcolni kezdtek egymással a trónért. Az alávetett törzsek ekkor úgy érezték, elérkezett az idő az inka béklyó lerázására. A cajamarcai csata (1532. november 14.) igazából aligha nevezhető csatának. Ahogy Pizarro fivére, Hernando leírta, Atahualpa egyszerűen besétált a csapdába, amikor elfogadta a spanyolok vacsorameghívását.

„Amikor Atahualpa a nyílt tér közepére ért, megállt. A dominikánus barát, aki a kormányzót [Pizarro] képviselte, előrelépett, hogy átadja a kormányzó nevében, hogy őméltósága a szállásán várja [Atahualpát], őt pedig azért küldte, hogy tárgyaljanak. A barát elmondta Atahualpának, hogy ő egy pap, akit azért küldtek oda, hogy megtanítsa a hit dolgait az inkáknak, ha keresztények akarnak lenni. Egy könyvet [a Bibliát] is mutatott, amelyet a kezében vitt, és kijelentette, hogy abban a könyvben Isten cselekedetei vannak. Atahualpa elkérte a könyvet, a földre dobta, és ezt mondta: »Nem tágítok egy tapodtat sem mindaddig, amíg vissza nem adtok mindent, amit a földemről elvittetek. Nagyon jól tudom, kik vagytok, és miért jöttetek.« Aztán felállt a gyaloghintójában, és az embereit hívatta. Morgás támadt közöttük, és a fegyvereseiket szólították. A barát a kormányzóhoz ment, és beszámolt arról, hogy mit cselekedett, és hogy nincs vesztegetni való idő. A kormányzó értem küldött, én pedig megparancsoltam a tüzérkapitánynak, hogy az adott jelre lőjenek a lövegekkel, és a jelentést követően minden egység azonnal nyomuljon előre. Így is történt. Mivel az indiánok fegyvertelenek voltak, vereséget szenvedtek anélkül, hogy egyetlen kereszténynek is baja esett volna."[205]

Egy XVI. századi andokbeli krónikás, Waman Poma szerint a spanyolok úgy pusztították a pánikba esett indiánokat, „mint a hangyákat".[206]

Perut azonban nem sikerült egyetlen csatával meghódítani. Az inkák 1535-ben Manco Cápac vezetésével fellázadtak, majd 1536 és 1539 között egy újabb, még nagyobb lázadás tört ki. Az indiánok nem késlekedtek az európai harcmodor átvételével, és szívós gerillaharcosokká váltak. Ugyanakkor a spanyolok között is elég belső vita támadt ahhoz, hogy kétségessé váljon az uralmuk. Olyannyira, hogy a testvérháború következtében 1541-ben Pizarro is az életét vesztette. Az inkák ellenállását véglegesen csak több mint harminc évvel később, 1572 szeptemberében, Túpac Amaru kivégzése árán sikerült megtörni.

A spanyolok között feltűnt egy ifjú segoviai kapitány, Jerónimo de Aliaga. Számára Peru éppen annyira volt különös, mint amennyire csodálatos. Csodálta az inka építészet méreteit és kifinomultságát, többek között a fővárosban, Cuzcóban a Sacsayhuamán erőd hatalmas északi falát, annak tökéletesen illeszkedő kétszáz tonnás köveivel. A spanyolok a későbbiekben főként az inka falakra és alapokra emelték saját építményeiket, mert felismerték azok különleges, földrengésbiztos szerkezetét.[207] Manapság az inkáknak a spanyol hódítás előtti lenyűgöző teljesítményeivel leginkább Machu Picchúban szembesülhetünk. Az inkák legendás városa mintha az Andok felhői között lebegne, és mivel a spanyolok soha nem találták meg, ezért nem tudták lerombolni, majd újjáépíteni. A magasan az Urubamba-folyó fölött fekvő Machu Picchut feltehetőleg a XV. század közepén építették. A látszólag kedvezőtlen elhelyezkedés ellenére, a meredek hegyoldalakba ka-

paszkodva, a tengerszint fölött több mint háromezer méter magasan, egy önmagát ellátni képes település létesült, ahol forrásvíz csörgedezett a csatornákban, a teraszokon növényeket termesztettek és állatokat legeltettek. A nyugati világ számára 1911-ig teljességgel ismeretlen inka városra Hiram Bingham akadémikus és felfedező talált rá.[208] Machu Picchu azóta örök emlékeztetőül szolgál arra, hogy egyetlen civilizáció sem elpusztíthatatlan, legyen bár mégoly nagyszerű is. Még ma sem tudjuk, milyen célt szolgált a város, és azt sem, mikor és miért hagyták el az inkák. Az egyik valószínűsíthető feltevés szerint még a konkvisztádorok érkezése előtt a lakosság egészét elpusztító, fertőző betegség terjedt át Hispanioláról (a ma részben a Dominikai Köztársasághoz, részben Haitihoz tartozó szigetről), és Machu Picchut ez változtatta szellemvárossá.

A Cajamarca elleni első spanyol támadás látszólagos indítéka az volt, hogy az inkák nem akartak áttérni a kereszténységre. Pizarrót azonban nem is annyira Isten, mint inkább az arany érdekelte. A foglyul ejtett Atahualpa hiába próbálkozott szabadsága megváltásával, és hiába töltötte meg celláját először arannyal, kétszer pedig ezüsttel, ezzel csak még inkább megnövelte a konkvisztádorok nemesfém iránti étvágyát. A szépen feltornyozott hatmázsányi, huszonkét karátos arany, és tizenkét mázsányi tiszta ezüst az expedíció minden tagját egy csapásra gazdaggá tette. És több is volt, sokkal több.[209] A spanyolok Hispaniolán is találtak aranyat, a közép-mexikói Zacatecasban pedig hatalmas ezüstkészleteket. Potosíban megtalálták a *cerro rico*t (gazdag hegy), a páratlan nagyságú ezüstbányát. Akárhová néztek a spanyolok Peruban, mintha mindenütt pénzre leltek volna. Pizarro „főkönyvelője", Jerónimo de Aliaga – helyzetéből adódóan – jól látta ennek az újonnan jött gazdagságnak a jelentőségét. 1550 előtt mintegy 10 millió pezó értékű aranyat vittek ki Peruból, amelynek felét rabolták, a másik felét bányászták.[210] Idővel az ezüstbányák hozama folyamatosan nőtt: az 1500-as évek elején bányászott évi 50 tonna 1780-ban több mint 900 tonnára emelkedett.[211] 1500 és 1800 között összességében – mai áron számítva – nagyjából 175 milliárd dollár értékű nemesfémet hajóztak át az Újvilágból Európába, vagy a Csendes-óceánon át Ázsiába, mindezt jórészt Peru bányáiból. Nem csoda tehát, hogy a De Aliagához hasonló emberek jócskán meggazdagodtak. De Aliaga pompás házat építtetett magának Peru új fővárosában, Limában, amelynek belső udvara egy inka templom helyén áll. A házat azóta is az ő örökösei lakják. Jelenlegi tulajdonosa, Gonzalo de Aliaga minden szégyenérzet nélkül büszkélkedik konkvisztádor ősével.

A spanyolok mintha egy teljességgel új és látványos civilizáció alapjait fektették volna le, amelyet néhány ragyogó városból kívántak irányítani egy kis létszámú, gazdag, spanyol születésű elit vezetésével. Mexikóváros lakossága 1692-ben százezer körül volt, Bostoné ugyanakkor alig érte el a hatezret. Spanyol-Amerikában huszonöt egyetemet alapítottak, olyanokat, mint a Santo Domingó-i, amely majd egy évszázaddal megelőzte a Harvardot.[212] A térképészeti és kohászati ismeretek gyorsan fejlődtek.[213] A spanyolok megtanulták élvezni a közép-amerikai konyha néhány alapvető alapanyagát: a chilit, a földimogyorót, a burgonyát és a pulykát (amely élelmiszereket később az észak-amerikaiak is átvettek).[214] Százával épültek a gazdagon díszített templomok, és a világ legtekintélyesebb székesegyházainak némelyike, mint például a Francisco Becerra építész által tervezett és a flamand jezsuita Juan Bautista Egidiano által 1669-ben befejezett gyönyörű cuzcói katedrális. Ezrével áramlottak a ferences és jezsuita szerzetesek Dél-Amerikába az életben maradt őslakosság megtérítésére. Miközben az egyháznak is fontos szerep jutott, a hatalom valójában a spanyol korona kezében összpontosult. És ami a legfontosabb, az összes földterület a korona vagyonát képezte. A tulajdonlás kérdése Észak-Amerikában egészen másként alakult.

A SZABADOK FÖLDJE

1670-ben, egy igen elszomorító óceáni utazást követően, egy földönfutó fiatal angol pár lépett a Karolinában elsőként kikötő hajó fedélzetéről a szárazföldre. Abraham Smithhez hasonlóan Millicent How is szolgaságra kötelezte magát az 1669 szeptemberében aláírt szerződés alapján:

> „Mindenki tudomására hozatik, hogy én, Millicent How londoni hajadon az alábbi napon ezen pontok alapján szigorú kötelezettséget vál-

lalok, hogy mint minden dologban hű és engedelmes szolga, a londoni Joseph West kapitány kereskedőt szolgálom, vele lakom az ültetvényen vagy Karolina tartományban."[215]

A XVII. században a Chesapeake-be érkező britek 65–80 százaléka ugyanezt a kötelezettséget vállalta magára.[216] A fenti eset tehát a legkevésbé sem tekinthető kivételesnek. A gyarmatosítás időszaka során a Brit-Amerikába érkező európai bevándorlók háromnegyede kötelezte magát szolgaságra.[217]

Teljesen másfajta kivándorlás volt ez, mint Jerónimo de Aliagáé. A spanyolok szó szerint arany- és ezüsthegyeket találtak Mexikóban és Peruban. Karolina partjain ezzel szemben kifehéredett fatörzseken kívül egyéb nem hevert. Nem itt volt Eldorádo. Az Észak-Amerikában letelepedőknek gabonát kellett ültetniük, ha enni akartak, és dohányt, ha kereskedni.[218] A britek Amerikája hosszú éveken át nem volt más, mint farmok, falvak és kisebb városok láncolata, valódi nagyváros nélkül. Ráadásul itt az őslakosokat sem volt olyan könnyű alávetni, hiába voltak kevesen. Még 1670-ben is bocsánatos bűn lett volna azt gondolni, hogy Jerónimo de Aliaga Amerikája a jövő országa, miközben Millicent How sorsa meg volt pecsételve egy elmaradott vidéki porfészekben.

Mi lett volna, ha mindez fordítva történik? Ha De Aliaga egy spanyolok uralta Karolinában kötött volna ki, How és Smith pedig egy britek uralta Peruban? „Ha [az angol] VII. Henrik hajlandó lett volna támogatni Kolumbusz első útját – játszott el egyszer J. H. Elliott történész a gondolattal –,

és ha egy [angol] expedíciós csapat hódította volna meg Mexikót VIII. Henrik számára, amint az egyre növekvő mennyiségű amerikai ezüst beáramlott volna a királyi kincstárba, elképzelhető lett volna az angol korona hatalmas arányú meggazdagodása; egy következetes birodalmi stratégia kidolgozása az Újvilág forrásainak kiaknázására; birodalmi bürokrácia kiépítése a telepes közösségek és az alávetett lakosság irányítására; a parlament hanyatló szerepe a nemzet életében, és egy az amerikai ezüsttel finanszírozott abszolutista angol monarchia létrehozása."[219]

Más szóval, egyáltalán nem egyértelmű, hogy a brit gyarmatok olyanok lettek volna Dél-Amerikában, mint amilyenek végül Észak-Amerikában lettek.

Mi lett volna, ha Új-Anglia Mexikóban létesült volna, Új-Spanyolország pedig Massachusettsben? Ha elképzelhető, hogy Angliát és nem Kasztíliát csábítja abszolutizmusra a perui bányák ezüstje, ugyanúgy elképzelhető az is, hogy Kasztília, és nem Anglia veti el a republikánus erény magvait a magasabb hosszúsági fokok mentén. Lehetséges lett volna-e, hogy a *kortez* – a korai modern Spanyolországnak a parlamenthez leginkább hasonlító intézménye – elég hatalmat tudott volna összpontosítani ahhoz, hogy létrejöjjön az első alkotmányos monarchia Nyugat-Európában? És vajon létrejött volna-e egy a kezdettől fogva spanyol ajkú Estados Unidos (Egyesült Államok), ha nem a brit birodalmi hatalom kerül válságba, hanem a spanyol? Nem is tűnik olyan valószínűtlennek egy ilyen szerepcsere. Végtére is az Egyesült Tartományok a hollandok spanyolok elleni lázadása révén jött létre. Talán a merő véletlennek köszönhető – az újvilági arany és ezüst hiányának vagy meglétének –, hogy Anglia a parlamentarizmus felfelé vezető, rögös útján indult el, Spanyolország pedig az abszolutizmus élvezetekkel teli, bársonyos lejtőjén. A parlament ellenőrzésén kívül álló plusz jövedelemforrás birtokában talán I. Károly is fenntarthatta volna „személyes uralmát", és elkerülhette volna az angol polgárháborúhoz vezető sorsdöntő viszályt. Az alsóház puritán ellenzéke 1640-re egészen megöregedett. Még néhány év, és talán az ő szembenállásuk is megfakult volna.[220] Az sem vehető biztosra, hogy másodjára is elterelte volna Nagy-Britanniát az abszolutizmustól az Orániai Vilmost hatalomra segítő holland megszállás és puccs.[221] Az I. Jakab pénzügyi nehézségeitől II. Jakab távozásáig vezető eseményláncolat számos alkalommal könnyen megszakadhatott volna. Nincs annál részrehajlóbb hozzáállás, mint a whigeknek az angol történelemről kialakított szemlélete, amely szerint az 1688-as dicsőséges forradalom isteni elrendelés alapján született kompromisszum volt a korona és a törvényhozás között.

A dolog bökkenője, hogy a történelmi folyamatban relatív fontossággal bír egyrészről az Újvilág gyarmatosított területein a kezdetben kiaknázható javak mennyisége, másrészről pedig a gyarmatosítók

Európából magukkal hozott intézményi modellje. Amennyiben a kezdeti viszonyok a meghatározóak, nem sokat számított, hogy angolok vagy spanyolok jelentek-e meg Peruban. Az eredmény mindenképpen nagyjából ugyanaz lett volna, hiszen az angolok számára pont olyan csábító lett volna az inkák kifosztása, és pont úgy áldozatául estek volna az olcsó arany és ezüst jelentette „forrásátok"-nak.[222] Elképzelhető, hogy a spanyol telepesek akár még találékonyabbak is lettek volna az angoloknál, ha hirtelen a Chesapeake-öbölben találják magukat mindenféle arany nélkül. Ha azonban úgy véljük, hogy a kérdés kulcspontja a telepesek által otthonról hozott intézményi minta, akkor egészen más eredményre jutunk.

A brit gyarmatosítási modell általában jobb gazdasági eredményekkel járt, mint a spanyol vagy a portugál, akárhol próbálták is ki. Ezt az állítást nem lehet tökéletesen igazolni, hiszen nem létezett két teljesen egyforma gyarmat, Arizona azonban gazdagabb, mint Mexikó, Hongkong pedig gazdagabb, mint Manila. Úgyhogy talán Mexikó és Peru britek általi gyarmatosítása kedvezőbb hosszú távú eredményekkel járt volna, mint a spanyoloké, és végül létrejött volna egyfajta Közép- és Dél-amerikai Egyesült Államok. És az is előfordulhatott volna, hogy spanyol gyarmatosítás mellett Észak-Amerika most aránylag szegény és egymással civódó, megosztott köztársaságokból állna; számos nemzetállamból, amelyek olyanok lennének, mint Kolumbia, nem pedig olyanak, mint a szövetségi állam fővárosául szolgáló Kolumbiai Kerület (Washington D. C.), és a végeláthatatlan gyűlölködés Wisconsin és Minnesota között zajlana, nem pedig Kolumbia és Venezuela között.

Anglia már 1670-ben, jóval az ipari forradalom beköszönte előtt nagyon más volt, mint Spanyolország. Az erőszak – a gyilkosságok számának tükrében – az 1300-as évek óta folyamatosan csökkenő tendenciát mutatott. Az 1688-as dicsőséges forradalommal végre lezárult az újra és újra fellángoló polgárháborúval terhes időszak, bár a kelta végeken, különösen Észak-Skóciában és Dél-Írországban még kemény csatákat kellett vívni a rendteremtés érdekében. 1640-től kezdődően Angliában folyamatosan javult a születési arány, és 1000/26-ról az 1800-as évek elejére elérte a csúcsot, az 1000/40 főt. A malthusi csapda azonban nem zárult össze, mint a múltban, és mint ahogy másutt tette. A reálkeresetek javulást mutattak; a bérleti díjak elindultak lefelé; az

írástudók száma pedig jelentősen megnőtt.[223] Alapvető változást ígért az élet azoknak, akik vállalkozni mertek egy tengerentúli utazásra. Az összes kivándorló száma 1640 körül már meghaladta a százezret, majd az 1790-es évekig minden évtizedben harminc- és hetvenezer között mozgott.[224] Azok, akik attól féltek, hogy szülőföldjük számára elvesznek ezek a kalandvágyó emberek, nem figyeltek fel a tengerentúli migráció kölcsönös előnyeire, melyek az amerikai gyarmatok és Európa közti virágzó kereskedelemben mutatkoztak meg leginkább. Az export munkaerő egyszerűen termelékenyebbnek bizonyult a földben gazdag, munkaerőben szegény Amerikában. Az emigránsok távozása közvetett módon előnyt jelentett a kockázatokat kevésbé kedvelő, otthon maradt honfitársak számára is, hiszen lassacskán az ő munkájuk is jövedelmezőbb lett.

Az olyanok, mint Millicent How és Abraham Smith, akik 1670 körül hagyták el Angliát Amerikáért, alig vittek valamit magukkal. Valójában még az útiköltséget is a jövőbeni munkájuk terhére felvett jelzáloghitelből fizették. A fejükből azonban nem törlődtek ki az otthonról hozott gondolatok, amelyek alapvető jelentőséggel bírtak Amerika jövője szempontjából. Először is a XII. század óta a szokásjog alapján ítélkező bíróságok (és a kancelláriai törvényszék) gyakorlatából kibontakozó tulajdonjog elmélete – ezen belül is az, hogy az apai föld várományosa a fiú utód. Továbbá az, hogy az elidegeníthetőség szempontjából különbség van a szabad tulajdon és a korlátozott tulajdon között; hogy a tulajdonjogi biztonság szempontjából nem mindegy, hogy szabad birtokról vagy örökhaszonbérletről van-e szó; hogy másképpen lehet felhasználni a birtokháborítást és a birtokfosztást a tulajdonjog meghatározásában; és hogy másképpen lehet a „haszonélvezet" és a „szívességi földhasználat" segítségével elkerülni a feudális kötelezettségeket és egyéb terheket.[225] A második fontos eszme, amelyet magukkal hoztak otthonról, a küzdő szellemű protestantizmus volt (bár nem szabad elfelejtkezni arról sem, hogy a kvékerek, a katolikusok és a zsidók is fontos szerepet játszottak a keleti part betelepítésében).[226] A harmadik alapelv szerint adókat csakis a parlament hozzájárulásával lehet kivetni. A korona „kívánalmai" akkor nyernek kielégítést, ha a törvényhozáson keresztül orvosolják a sérelmeket. Ezek voltak az angol polgárháború legfőbb kérdései.

A William Laud érsek által elképzelt anglikán istentisztelet egységesítésének elutasítása, valamint az I. Károly pénzügyi újításaival szemben érzett mély ellenszenv egyedi jelleget kölcsönzött a Brit-szigetek XVII. század közepén bekövetkezett krízisének. A király parlamenti ellenzéke már 1628-ban, a Jogok kérvényében (Petition of Rights) azt követelte, hogy „innen fogva egyetlen ember sem kötelezhető ajándék, kölcsön, adomány, adó vagy hasonló teher adására vagy beszolgáltatására a közös akaraton alapuló parlamenti határozat nélkül." Amikor Laud szertartáskönyvét egy ügyetlen kísérlet során megpróbálták rákényszeríteni a presbiteriánus Skóciára, és ez háborúval végződött, Károlynak ismét a parlamenthez kellett fordulnia, mégpedig lehajtott fejjel. Ahelyett azonban, hogy beleegyezett volna a királyi előjogoknak a hosszú parlament által végzendő megnyirbálásába, 1642 augusztusában Károly felvonta a királyi zászlót, és háborúba taszította az országot. A háborút elveszítette, és 1649. január 30-án a fejével fizetett érte. A királygyilkosságot a köztársaság időszaka (Commonwealth) követte, azt pedig – ahogy az a klasszikus politikaelméletből következik – a zsarnokság, azaz Cromwell Olivér lordprotekturátusa. Cromwell halála után helyreállították a monarchiát, a régi problémák azonban ismét hamar a felszínre kerültek. II. Károlyt és fivérét a római katolikusok felé való elköteleződéssel gyanúsították – nem véletlenül –, valamint azzal, hogy a parlament hatalmának csorbítására törekednek. II. Jakab elűzése 1688-ban egy, a parlament által támogatott holland puccs volt, a Jognyilatkozat pedig nyomatékosan véget vetett a pénzügyi kérdések miatti vitának: „...a korona céljaira való pénzfelvétel bármily ürügy vagy kiváltságok alapján a parlament hozzájárulása nélkül, hosszabb időre és más módon, mint ahogyan a megajánlás megszabta vagy meg fogja szabni, törvénytelen." Azzal, hogy megszűnt az önkényes adókivetés réme, valamint hogy a kormány bevételeinek, kiadásainak és kölcsöneinek ellenőrzése egy olyan testület kezébe került, amelyben a vagyonosok aránytalanul nagy számban képviseltették magukat, a dicsőséges forradalom egy egyedülállóan szilárd alapot biztosított a majdani brit „tengereken átnyúló fiskális komplexum"[227] fejlődése szempontjából.

A XVII. századi Anglia még alapvetőbb változása azonban magához a politika természetéhez köthető. A vita két oxfordi tudós között

folyt: az egyikük Magdalen Hallban tanult, a másik Christ Churchben; mindketten arisztokrata patrónussal rendelkeztek: az egyiküket Devonshire grófja, a másikat Shaftesbury grófja támogatta; végezetül mindketten külföldi tartózkodásukból merítettek ihletet: egyikük Franciaországban, a másik Hollandiában. Thomas Hobbes *Leviatán* (1651) című művében fejti ki a XVII. század első felének tanulságát: „Akkor, amikor az ember egy mindenkit csodálattal eltöltő, általános hatalom nélkül él, ...mindenki mindenkivel háborúzik."[228] Az embereket csakis a „félelem" készteti kötelességeik végrehajtására, állította Hobbes, ezért a hatalmat egy erős uralkodó kezébe kell helyezni, aki felelősséget vállal a katonai védelemért, az oktatásért, a törvényalkotásért és az igazságszolgáltatásért. Hobbes elméletének lényegi eleme, hogy az uralkodó hatalmát nem lehet alulról megkérdőjelezni. Nem korlátozhatja semmiféle „megállapodás" (alkotmány), hatalma nem „szétosztható", és nem lehet „jogszerűen halálra ítélni".[229] Mindez nem a királyi abszolutizmus igazolására szolgál (ahogy azt időnként feltételezik); ellenkezőleg, az ember tökéletlenségéről festett sötét képpel és az erős király mellett szóló erőteljes érvekkel Hobbes a *Leviatán*nal elszakította az akkor már száműzött Stuartokhoz fűződő kötelékeit. Nyilvánvalóvá tette ugyanis, hogy szerinte az uralkodó vagy egy király, vagy egy parlament („egy ember vagy az emberek egy testülete").[230] Elmélete tehát merőben különbözik az isteni elrendelésből fakadó abszolutizmust és a Stuartokat éltető royalistáktól, többek között Sir Robert Filmerétől, aki *Pátriárka* című művében fejtette ki nézeteit.

John Locke *Értekezés a kormányzatról* (1690) című írásával Filmer elméletét cáfolja, második *Értekezés*ével azonban már inkább Hobbes elméletét illeti a korábbinál élesebb kritikával. Locke szerint a természet szerinti háborúskodás ellen a legkevésbé sem egy erős uralkodó a megoldás, mivel a természet eredendően harmonikus; a „szabadság elvételére" törekvő leendő abszolutista az, aki háborúban áll a társadalommal.[231] Az emberek nem csak félelmükben szeretnék, hogy kormányozzák őket. Mint „racionális teremtmények társadalma... közösséget alkotnak a közös jó érdekében". Az ezen az alapon szerveződő nemzetközösségben – javasolta Locke – a „polgári közösség" egyszerűen átruházza a hatalmat „egy törvényhozói" közösségre, amelynek több-

ségi döntései az összes polgár hallgatólagos beleegyezésén alapulnak. Hobbes véleményével ellentétben, mely szerint az uralkodó legyen egy és oszthatatlan, Locke nyilvánvalóan a „végrehajtói" és az általa „föderatív"-nak nevezett ágak törvényhozásról való leválasztását szorgalmazta, bár a törvényhozói hatalmat tartotta dominánsnak, mivel ennek egyaránt feladata a bírók kiválasztása és a törvényhozás. Még szembetűnőbb a különbség Hobbes és Locke szabadságról kialakított nézetei között. Hobbes szerint „egy alattvaló szabadsága csakis azokból a dolgokból áll, amelyeket... az uralkodó előre engedélyezett [világosan elismert]" – azokban az esetekben, „amelyekről a törvény hallgat", az uralkodó akaratát kell vélelmezni. Locke teljesen másként látta ezt:

> „Ahol nincs törvény, nincs szabadság... A törvényalkotó... kötelessége az igazságszolgáltatás... a kihirdetett fennálló törvények és a beiktatott bírák által... akik nem más végcélból léteznek, mint az emberek javára."232

A szabadság Locke értelmezésében valami egészen jellegzetes dolog. „A szabadság... az, ha az ember szabadon rendelkezik és eljár, saját belátása szerint, személyével, cselekedeteivel, tulajdonával és teljes vagyonával, a rá vonatkozó törvények értelmében; ennek folytán tehát nem tartozik senki más önkényes akarata alá."[233] A dolog lényege tehát: „A nagy és *fő cél* tehát az államközösségekben egyesülő emberek számára... *a tulajdonuk megóvása*."[234]

Ennek a gondolatnak már valóban forradalmi jelentősége volt, és ezt Locke is jól tudta, hiszen az 1688-as események után nem sokkal azt írta:

> „Mivel a törvényalkotó mindössze egy bizalmon alapuló hatalom, amely bizonyos célokból tevékenykedik, *az embereknek megmarad a legfőbb hatalom*, hogy eltávolítsák vagy *megváltoztassák a törvényalkotót*, ha úgy találják, hogy az ellentétesen cselekszik a belé helyezett bizalommal." [235]

Bár 1776 előtt mindössze egy amerikai kiadást ért meg a *Két értekezés* – amely még hiányos is volt –, Locke gondolatai alapvető hatást gyakoroltak mind a társadalmi, mind pedig a politikai fejlődésre Észak-Amerikában. Ezzel szemben a latin-amerikai politika a függetlenség elnyerése után is a Hobbes-féle anarchikus természetes állapot és az általa festett egyeduralkodó durva karikatúrája között ingadozott.

Az Újvilág hatalmas területeket jelentett a nyugat-európai monarchiák számára. Amerika új telepesei számára – délen a spanyolok, északon a britek – a legfontosabb kérdés az volt, hogyan osszák fel ezt az új területet. Az erre a kérdésre adott válasz lényeges meghatározójává vált annak, ki lesz a nyugati civilizáció vezetője; és a két válasz nem is lehetett volna eltérőbb.

Amikor a Karolinába érkező első hajó kapitánya kilépett a partra, magával vitt egy intézményi mintát az Újvilág számára – egy olyat, amelynek a lényegét a föld képezte. „Karolina alapszabályait" nem más vázolta fel 1669 márciusában, mint maga Locke, aki Karolina nyolc főúri földtulajdonosa közül az egyiknek, Shaftesbury grófnak volt a titkára. Ez a dokumentum legalább annyira érdekes azon dolgok miatt, amelyek nem kerültek bele, mint azok miatt, amelyek belekerültek. Arisztokrata pártfogójának engedelmeskedve, aki semmiképpen sem szeretett volna „egy tömeges demokráciát létrehozni", Locke az örökletes arisztokráciára és hierarchikus társadalomra épülő tervet készített Amerika számára, amelyben egy legfőbb nádor, tartománygrófok, bárságok és mindenféle furcsaság, például törzsfők és úriszékek is szerepeltek, valamint szigorú korlátok a hatalmas birtokok elidegenítésével és felosztásával kapcsolatban. A jogászi hivatást is be kívánták tiltani, azzal érvelve, hogy „alávaló és hitvány dolog pénzért vagy jutalomért képviseletet vállalni". Locke nagy bánatára nemesi patrónusa arra is rákényszerítette, hogy az egyik (96-os számú) cikkelyében az anglikán egyházat nevezze meg Karolina bevett egyházaként.[236] A gyarmatosítók bölcsen figyelmen kívül hagyták az iménti ötletek többségét, az egyik kulcstételt azonban megtartották – mégpedig azt, hogy kapcsolatnak kell lennie a politikai képviselet és a tulajdonlás között. A 4. törvénycikk kimondta, hogy a föld háromötödét fel kell osztani az emberek között; a 71. és 72. cikkely a kétévenként összeülő parlamentről rendelkezett, valamint arról, hogy

„nem lehet olyan ember a parlament tagja, akinek kétszáz hektárnál kevesebb szabad birtoka van azon a választókerületen belül, amelynek képviseletére megválasztották; és nem szavazhat az adott tagra az, aki kevesebb, mint húszhektárnyi szabad birtokkal rendelkezik az adott választókerületen belül."

Sok függött tehát attól, hogyan osztották fel a földet Karolinában.

Egy ideig attól tartottak, hogy a Karolinába küldött telepesek első flottája odaveszett a tengeren. Amikor kiderült, hogy biztonságban megérkeztek, felvázolták az úgynevezett Barbados-proklamációt a földfelosztás szabályozására, amelynek leglényegesebb elemét a minimum földtulajdon garantálása jelentette: „Minden odaérkező szabad ember, aki 1672. március 25-e előtt le kíván telepedni, negyven hektár földet kap saját és örökösei örökös használatára..." De mi történt volna akkor, ha nincs elegendő megfelelő szabad ember, akik kihasználhatják az ajánlatot? Nyilvánvaló válasz kínálkozott erre: a szerződéses szolgák a szolgaság lejártával – ami általában öt-hat év volt – szintén kaptak földet.

Angliában az élet igen nehéznek bizonyult Millicent How és Abraham Smith számára. Az óceánon való átkelés veszélyekkel volt terhes, és minden bizonnyal tudták, hogy az észak-amerikai gyarmatokra kivándorlók közül sokan nem élték túl az első egy-két évet. Hogy miért vállaltak mégis ekkora kockázatot? Angliában a tulajdonjog szabályozott volt, de a földtulajdon kevesek kezében összpontosult. (1436-ban 6–10 000 nemes és dzsentri család birtokolta a föld 45 százalékát; az egyház a 20 százalékát; a korona az 5 százalékát.) Amerikában ezzel szemben a legalacsonyabb származásúaknak is volt esélyük arra, hogy fellépjenek a tulajdonosi létra első fokára. Lényegében aztán ezt a rendszert vezették be Virginiában, Marylandben, New Jerseyben és Pennsylvaniában is, amely tökéletesen működött a földben gazdag, munkaerőben azonban szegény gyarmatokon.[237] Ahogy Locke is megállapította „A kamatcsökkentés következményei" című írásában: „A világ civilizált részén a legtöbb nemzet a népességszám nagysága vagy kicsinysége függvényében gazdag vagy szegény, nem pedig a föld terméketlenségének vagy termékenységének függvényében." A rivális birodalmak – mint például a spanyol és a holland – „nem fejlődtek a

telepek létrehozása által; Kelet-Indiában csakis háborúval, kereskedelemmel és megerősített városok, valamint tengerparti várak építésével biztosítják a kizárólagos kereskedelmet a meghódított emberekkel, nem pedig irtással, a föld feltörésével és ültetvényekkel, ahogy az angolok tették."[238] Pedig a föld aktív művelés alá vonása nemcsak az imperializmus gazdaságilag hatékonyabb formáját jelentette, hanem jogalapot is biztosított az őslakos vadászó, gyűjtögető népek területének kisajátítására. Locke szavaival élve: „Amennyi földet egy ember fel tud szántani, be tud vetni, fel tud javítani, meg tud művelni, és amennyinek a terményét fel tudja használni, annyi illeti meg saját tulajdonként. Munkája által annyit szakít ki a közösből."[239] Az indiánok vadászterülete e szerint a meghatározás szerint *terra nullius*, a senki földje volt, amely csak művelésre várt.

Az első telepesek érkezése óta minden földre vonatkozó adásvételt feljegyeztek az Észak-charlestoni Adásvételi Hivatalban, köztük azoknak a kis parcelláknak a tulajdonba adását is, amelyeket a szerződéses szolgaság idejét már kitöltött nők és férfiak kaptak. Millicent How negyven hektár földet kapott, Abraham Smith pedig száz hektárt, hogy kedvük szerint megtartsák vagy eladják azt. Megérkeztek – nemcsak gazdasági, hanem politikai értelemben is. Locke ugyanis az *Alapszabályzat*ban nyilvánvalóvá tette, hogy Karolinában a földbirtokosok kezében lesz a politikai hatalom. Ha Abraham Smith helyében lettünk volna – Millicent How helyében ugyanez persze nem érvényes –, és húsz hektárnál több földünk lett volna, akkor szavazhattunk volna, és esküdtszéki tagok is lehettünk volna. Kétszáz hektár fölött a karolinai közgyűlés tagjaivá válhattunk volna, és a bírói tisztet is betölthettük volna. És ami a legfontosabb, szavazóként, esküdtszéki tagként vagy parlamenti képviselőként ugyanúgy csak egy szavazatunk lett volna, függetlenül attól, hogy a földterület minimumával rendelkezünk vagy százszor annyival.

Ez a tulajdonosi szemléletű demokrácia eleinte elég kezdetleges viszonyok között működött. Karolina első választott képviselői eredetileg a Church Street 13. alatti szerény charlestoni ház emeletén találkoztak. Mégis az ilyen intézményeket tekinthetjük a kormányzati forradalom kiindulási pontjainak. Az angol korona egyszerűen a kereskedelmi társaságok számára biztosított jogokkal teremtette

meg amerikai birodalmának alapjait. Bár a kormányzókat a király nevezte ki, feltételezhető volt, hogy a telepesek saját képviseleti alapon működő nemzetgyűléssel rendelkeznek majd, ami logikusan következett a kiváltságokkal rendelkező társaságok történetéből. És valóban, a telepesek nem sokat vesztegették az időt, igen hamar nekiláttak az ilyen testületek létrehozásának. A virginiai nemzetgyűlés első ülése már 1619-ben lezajlott, 1640-re pedig már nyolc hasonló testület működött a brit gyarmatokon, köztük a massachusettsi, a marylandi, a connecticuti, a plymouthi, a New Haven-i, valamint a barbadosi.[240] Latin-Amerikában egyetlen ilyen intézmény sem létezett.

Röviden tehát, a kérdés kulcsa a társadalmi mobilitásban keresendő – abban, hogy az Abraham Smithhez hasonló emberek szó szerint a nagy semmivel érkeztek a vadonba, majd mindössze néhány éven belül földtulajdonossá és szavazóvá váltak. Az amerikai forradalom előestéjén a tizenhárom leendő amerikai állam közül hétben a szavazati jog földtulajdonosi hatáskörbe tartozott vagy a tulajdonért cserébe járt. Ezek a szabályok egyes helyeken az 1850-es évekig hatályban maradtak.

Délebbre, a spanyol gyarmatokon a földet homlokegyenest eltérő módon osztották szét.

Egy 1534. augusztus 11-én kiadott *cedulá*ban (rendeletben) Francisco Pizarro egy Ruringuaylas nevű hatalmas uradalmat – *encomiendá*t – adományozott Jerónimo de Aliagának és egy másik konkvisztádornak, Sebastián de Torresnek a perui Andokban elterülő csodálatos völgyben, Callejón de Hualyasban. A völgy maga termékenységről árulkodott, a hegyek temérdek értékes ércet rejtettek. Az egyetlen kérdés De Aliaga számára az volt, hogyan jusson hozzá a forrásokhoz. A válasz meglehetősen eltért a John Locke által Észak-Amerika számára felvázolt megoldástól.

De Torres és De Aliaga először nem földet kaptak, hanem mintegy hatezer ott lakó indián munkáját. A brit gyarmatoktól, például Karolinától eltérően, ahol a területet széles körben osztották szét, Spanyol-Amerikában egy parányi elit az őslakosok kiszipolyozására való jogot kapta meg. Ezek az őslakosok korábban az inka császár számára dolgoztak a *mita* rendszer keretein belül. Most a spanyoloknak kellett gürcölniük. Lényegében egy természetben fizetett hadisarc volt ez, egyfajta

robot formájában. Az indiánok De Aliaga tulajdonát képezték, aki ha akarta, a földet szántatta velük, ha akarta, aranyat és ezüstöt bányásztatott velük. A rendszer csak keveset változott a *repartimiento de labor* 1542-es bevezetésével, amely királyi felügyelet alá helyezte a bennszülött munkaerő elosztását, válaszul az *encomanderók* visszaéléseire. (De Torrest kegyetlensége miatt néhány indián munkása meggyilkolta.) Az *encomiendák* nem kerültek az adományozottak és örököseik örökös tulajdonába. A kasztíliai jog értelmében a föld maga a korona birtokában maradt, még körbekeríteni sem volt szabad. Csak lassan alakult át öröklődő haciendává.[241] A végső következménye mindennek azonban az lett, hogy a konkvisztádorokból kialakult Amerika tétlen gazdag rétege, az emberek többségének pedig mindössze aprócska földparcellák jutottak. Az *encomenderók* még a spanyol bevándorlók között is mindössze a kisebbséget alkották, a perui hispán lakosság mindössze talán 5 százalékát.[242] Mivel a betegségek pusztítása ellenére az őslakos munkaerő aránylag bőven rendelkezésre állt, és 1700 körül a három vezető spanyol gyarmat népsűrűsége hétszer akkorára rúgott, mint a brit kontinentális gyarmatoké, a spanyolok nem érezték szükségét a nagy számú európai szerződéses munkaerő behozatalának. Sőt, a XVI. század elejétől kezdődően a spanyol kormány mindent megtett az amerikai gyarmatokra való kivándorlás korlátozása érdekében.[243] Ennek eredményeként a spanyol uralom alatt nem létezett a brit Amerikára jellemző, felfelé törekvő mobilitás.

A spanyol uralom ezenkívül együtt járt a római katolicizmussal, ami egyáltalán nem rossz, hiszen Pedro de Córdoba dominikánus hittérítő volt az, aki elsőként fedte fel az *encomienda* rendszeren belül az őslakosokat sújtó, felháborító visszaéléseket, ugyanakkor a katolikus egyház is egyfajta monopóliumot jelentett. Észak-Amerika ezzel szemben számos protestáns felekezetnek adott otthont, és a brit települések rendező elvei közt a szakadárság és a sokszínűség is vezető szerepet játszott. Ennek persze megvoltak a maga árnyoldalai is – gondoljunk például a salemi boszorkányperekre –, azonban nyilvánvaló előnyként könyvelhető el a politikai és vallási szabadság iránt elkötelezett kereskedőkből és farmerekből álló társadalom létrejötte. John Locke a *Karolinai alapdekrétumok* 97. cikkelyében közérthetően kifejtette a britek vallási tolerancia iránti elkötelezettségének mértékét:

„Mivel azon a helyen a bennszülöttek, akik érintettek a mi gyarmatainkon, teljességgel idegenek a kereszténységgel szemben, és bálványimádásuk, tudatlanságuk vagy hibáik nem hatalmaznak fel minket az elűzésükre vagy a velük való rossz bánásmódra; azok pedig, akik máshonnak érkeznek telepesnek, elkerülhetetlenül eltérő véleményt képviselnek vallási kérdésekben, ilyen téren szabadság engedélyezését várhatják el, és részünkről nem ésszerű, ha ezen megfontolásból kirekesztjük őket, mert a polgári béke eltérő vélemények közepette is fenntartható, és a megegyezésünk és szerződésünk minden emberrel megfelelően és hűen betartható; ennek megszegése, akármely jelenlévő okból, nem lehet más, mint a Mindenható Úristen ellen elkövetett hatalmas vétek, az általunk gyakorolt igaz vallás hatalmas szégyene; ezenkívül a zsidókat, pogányokat és a keresztény vallás tisztaságától eltérő más szakadárokat nem szabad elriasztani és eltávolítani, helyette inkább lehetőséget kell teremteni, hogy megismerkedhessenek a doktrínák igazságával és ésszerűségével, hitvallóinak békességével és ártalmatlanságával, így a kellő alkalmazás és meggyőzés, a finomság és jámborság minden nyomatékos, az evangéliumi szabályoknak és elgondolásnak megfelelő módszerével megnyerni őket, hogy magukhoz öleljék, és színlelés nélkül befogadják az igazságot; ezért *bármely hét vagy több, ugyanazon vallást képviselő személy egyházat vagy felekezetet alkothat*, amelynek nevet adhatnak a többiektől való megkülönböztetés céljából."

Magabiztosság kellett ahhoz, hogy Európa hosszú, keserű vallási viszályai után valaki egy olyan társadalom képét lássa maga előtt, amelyben hét ember törvényesen új egyházat alapíthat. Ezek az alapvető különbségek Észak- és Dél-Amerika gyarmati társadalmaiban tartós következményeket eredményeztek akkor, amikor elérkezett az önálló kormányzás ideje.

AMERIKAI FORRADALMAK

1775-ben, az idők során kialakult mélyreható gazdasági és társadalmi különbségek ellenére mind Észak-, mind Dél-Amerika még mindig távoli királyok által uralt gyarmatokból állt. A változás szele azonban már érezhető volt a levegőben.

1776. július 2-án hatalmas tömeg gyűlt össze a régi kereskedőház lépcsőin, hogy meghallgassák, amint Dél-Karolina kormánya kihirdeti a gyarmat Nagy-Britanniától való függetlenségét. Mintegy negyven évvel később a spanyol uralom is véget ért Latin-Amerikában. Miközben azonban az egyik forradalom a földtulajdonosok demokratikus jogait szilárdította meg, és egy szövetségi köztársaságot hozott létre, amely száz év múltán a világ leggazdagabb országává lépett elő, a Rio Grandétól délre eső Amerikában zajló forradalmak két évszázadnyi megosztottságot, bizonytalanságot és alulfejlettséget eredményeztek. Miért történt ez így?

Mind a spanyol, mind a brit birodalom egyfajta krízisen esett át a XVIII. század vége felé. A birodalmi hatóságok által kikényszerített, a tengerentúli kereskedelmet szabályozó, egyre sokasodó előírások és a hétéves háború (1756–1763) költségei egyaránt hozzájárultak a gyarmati lázadásokhoz. Az angolok amerikai gyarmatain az 1770-es években kitört lázadásoknak megvoltak a spanyol megfelelői is: II. Túpac Amaru andoki felkelése 1780 és 1783 között, valamint az új-granadai (ma Kolumbia) Comunero-lázadás 1781-ben. Amikor azonban a brit észak-amerikai gyarmatok közül tizenhárom kinyilvánította a függetlenségét, az kimondottan a kereskedők és farmerek öntudatos, szabad akaratot valló társadalmának válaszreakciója volt a túlterjeszkedő királyi hatalom ellen. Nemcsak az adófizetés és a képviselet ősrégi kérdései miatt tört ki az 1640-től kezdődő angol polgárháború folytatásának tekinthető amerikai függetlenségi háború,[244] hiszen a föld is központi szerepet játszott benne. Azzal, hogy a brit kormány megtiltotta az Appalache-hegységtől nyugatra történő letelepedést, a telepesek jövőről szőtt álmainak kellős közepébe lépett[245] – abba a nyilvánvaló tolvajlásra épülő álomba, amely a George Washingtonhoz* hasonló földspekulánsoknak különösen fontos volt. Amikor a hétéves hábo-

* Washington tizenhét éves korában földmérőként dolgozott az újonnan kialakított határvidéki megyében, Culpeperben. Tisztként jó hasznát vette az itt szerzett tapasztalatoknak a francia–indián háborúban, ahogy a telepesek a hétéves háborút hívták. Földspekulánsi tevékenységét 1752-ben kezdte, amikor a virginiai Frederick megyében, a Bullskin Creek mentén közel hatszáz hektárnyi területet vett. A függetlenségi háború megnyerése után a többi veteránnal együtt rávetették magukat az Ohio folyótól nyugatra fekvő területekre mint jogos hadizsákmányra.

rú során a londoni kormány egyezséget kötött az indián törzsekkel, Washington úgy gondolta, a megegyezés mindössze a háború céljait szolgálja. Felháborította tehát, amikor az 1763-as királyi nyilatkozat megerősítette az indiánok földhöz való jogát.

> „Nem tekinthetek a Nyilatkozatra másként (ezt azonban csak magunk között mondom), mint az indiánok lecsillapítására szolgáló, ideiglenes fortélyra [írta barátjának és majdani üzlettársának, William Crawfordnak 1767-ben]. Néhány év múlva természetesen erejét veszti, különösen amikor azok az indiánok beleegyeznek majd abba, hogy elfoglaljuk a földjüket. Bárki... aki most hanyagul nem törődik a jó földek megszerzésével és azzal, hogy valamilyen módon megjelölje és elkülönítse azt magának, nehogy mások odatelepedjenek, az soha többé nem juthat már hozzá. Ha veszi magának a fáradságot, és keres magának földet, én majd magamra vállalom annak bebiztosítását, mihelyt lehetőség adódik rá, sőt mindenáron ennek felmérésére és szabadalmaztatására törekszem majd... Addigra ön is könnyen felismeri, hogy tervem szerint jókora darab földet sikerül biztosítani. Ebből következően ön is tetszetős mennyiséghez fog hozzájutni... [Azonban] tartsa az egész ügyet titokban, és ne hívja fel rá mások figyelmét, és ne hagyja, hogy bíráljanak engem a királyi nyilatkozattal kapcsolatos véleményem miatt!"[246]

1768-ban Washington több mint 18 000 hektáros területet szerzett a mai nyugat-virginiai Mason, Putnam és Kanawha megyék területén; ezenkívül közvetlen hasznot húzott abból, hogy a delavár, a sóni és a mingó törzset erőszakosan elűzték az Ohio-folyótól délre eső földekről. Az ő szemében csak tovább rontott a helyzeten az 1774-es quebeci törvény, melynek értelmében nemcsak Francia Kanada terjeszkedhetett tovább a mai Illinois, Indiana, Michigan, Ohio, Wisconsin és Minnesota állam egyes területein, de szabad vallásgyakorlatot biztosított a frankofón katolikusok számára is. Nem csoda hát, ha a lázongó New England-iek, a bostoni teadélutánt követően kiadott négy büntető szankció mellett, a quebeci törvényt is a „tűrhetetlen törvények" közé sorolták.

A háború elkerülhető lett volna, ha London időben enged a legfontosabb kérdésekben, az adó és a képviselet terén; és más véget ért volna, ha a brit tábornokok, Howe és Burgoyne jobban végezték volna a munkájukat. Talán ügyesebb diplomáciával el lehetett volna kerülni a britek elszigetelődését, amely a franciák 1781-es yorktowni győzelménél – merthogy a franciák győzelme volt ez – érte el a csúcspontját. Talán még az is elképzelhető, hogy a háborút követően a tizenhárom gyarmat szétesik, és nem pedig még jobban összekovácsolódik. A háború és az azt követő időszak súlyos gazdasági nehézségekkel volt terhes: az infláció a csúcson, 1779-ben évente majdnem a 400 százalékot is elérte, majd egy hirtelen áresés következett, amely megfelezte az egy főre eső jövedelmet 1774 és 1790 között; 1790-ben az adósság elérte a nemzeti össztermék 62 százalékát; az államok vámokat vetettek ki egymás ellen, és ami a legrosszabb, a Daniel Shayshez hasonló massachusettsi farmerek nyíltan fellázadtak, amikor adóhátralékok és egyéb adósságok miatt elkobozták az ingatlanjaikat. Ha a forradalom nem terjedt volna túl a szövetségi törvények kiadásán, akkor talán Észak-Amerika sorsa jobban hasonlított volna Dél-Amerikáéra – sokkal inkább szólt volna a széthúzásról, semmint az összetartásról. Az 1787-es Alkotmány, a történelem legjelentősebb politikai intézményalkotó dokumentuma volt az, ami egy életképes szövetségi rendszert hozott létre az új köztársaság számára, megteremtve nemcsak a locke-i négy hatalmi ágat – végrehajtói, kétkamarás jogalkotói és legfőbb bírói –, hanem egy egységes piacot, egy egységes kereskedelmi politikát, egy egységes pénznemet, egy egységes haderőt és – nem kevésbé jelentős módon – egy egységes csődtörvényt azok számára, akiknek az adósságai meghaladták a vagyonuk értékét. Ne feledkezzünk el egy kiegészítésről sem, nevezetesen a negyedikről, amely megvédi az egyént az „indok nélküli házkutatástól és foglalástól".

Mindez a tulajdonlásról szólt, és ebben a tekintetben Washington egyike volt azoknak a kemény legényeknek, akik jól jártak a függetlenségi háborúval. 1800-ban kelt végakaratában összesen 21 138,5 hektár földtulajdon szerepel Virginia, Pennsylvania, Maryland, New York és Kentucky államokban, valamint az Ohio-völgy területén, továbbá számos telek a virginiai Alexandria, Winchester, Bath (a mai Berkeley Springs, West Virginia) és a nevét viselő, újonnan alapított város

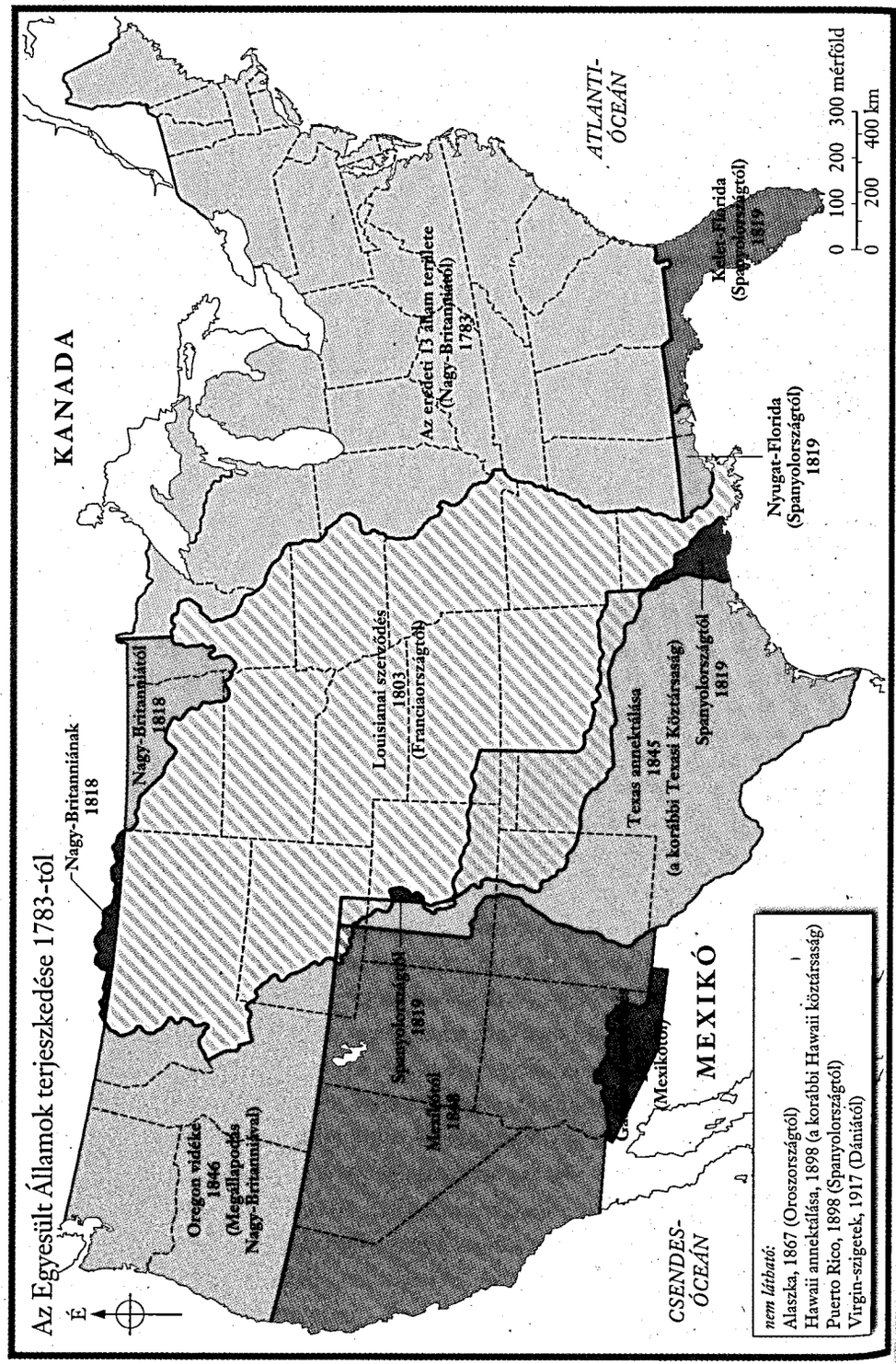

területén. Semmi sem ábrázolhatná jobban az Egyesült Államok történetének kezdetén a föld és a szabadság közötti igen szoros viszonyt. Dél-Amerikában megműveltették az indiánokkal a földet, Észak-Amerikában elvették tőlük.

A dél-amerikaiak George Washingtonja Simón Bolívar lehetett volna. Ő is lerázta egy birodalom uralmát, mégpedig Spanyolországét. Neki azonban nem sikerült létrehozni a Dél-amerikai Egyesült Államokat. Az észak-amerikai szabadságharc egyrészt megteremtette a korábbi brit gyarmatok egységét (bár természetesen a kanadai és karib-szigeteki gyarmatok hűek maradtak a birodalomhoz, csakúgy, mint sok amerikai lojalista, akik az újonnan született köztársaság elhagyása mellett döntöttek);[247] másrészt pedig az Egyesült Államokat egy korábban nem látott fejlődés és hatalmi helyzet útjára állította. Ezzel szemben Dél-Amerikában a Spanyolországtól elnyert szabadság állandó viszályt, szegénységet és egyenlőtlenséget eredményezett. Miért nem sikerült a kapitalizmusnak és a demokráciának Latin-Amerikában is megerősödnie? Miért van az, hogy amikor megkérdeztem egy harvardi kollégámat, vajon szerinte Latin-Amerika a Nyugathoz tartozik-e, bizonytalan volt a válaszban? Röviden tehát: miért nem válhatott Bolívar a latin Washingtonná?

Az 1783 júliusában egy gazdag venezuelai kakaóültetvényes fiaként született Bolívar tízéves korában árva lett, tizennégy éves korában pedig már katonáskodott. Előbb Spanyolországban tanult, majd amikor 1804-ben minden külföldit – köztük a latin-amerikai kreolokat is – kiutasítottak Madridból az élelmiszerhiányra hivatkozva, Párizsba költözött, hogy ott folytassa tanulmányait. 1807-ben tért vissza Venezuelába, a nagy francia forradalom (lásd a 4. fejezetet) napóleoni szakaszának hatására. Gyűlölte a spanyol uralmat, és arról álmodott, hogy szülőföldjén is az európaihoz hasonló változások következhetnek be. Amikor azonban a forradalom elérte Dél-Amerikát, az nem egy előre kigondolt terv alapján zajlott, sokkal inkább egy zűrzavaros válaszreakciónak volt tekinthető, amely a Napóleon 1808-as Spanyolország elleni támadását követő hatalmi vákuum miatt következett be. Két évvel később Bolívart Londonba küldték, hogy brit segítséget kérjen arra az esetre, ha a franciák megtámadnák Spanyolország amerikai gyarmatait. Nem kapta meg a várt

támogatást, de barátságot kötött Francisco Mirandával, a venezuelai függetlenség veterán támogatójával. Miután 1811 júliusában hazatértek, kikiáltották az Első Venezuelai Köztársaságot.

A köztársaság kudarccal ért véget. Az 1811-es alkotmány nyíltan vagyonhoz kötötte a szavazati jogot, de mint azt majd látni fogjuk, ezzel a társadalom sokkal nagyobb hányadát zárták ki, mint a hasonló szabályozás Észak-Amerikában. Ennek következményeként a vagyontalanok, köztük a felszabadított rabszolgák *(pardos)* tömegei, a royalisták mellé álltak.[248] Miután a királypártiak bebiztosították maguknak Puerto Cabellót, Bolívar kiábrándult Mirandából, és elárulta őt a spanyoloknak. Ezután Új-Granadába menekült, ahol megpróbálta felsorakoztatni a kreolokat egy második függetlenségi mozgalom mögé.

Miután kikiáltották a Második Köztársaságot, élén Bolívarral mint diktátorral, elindították az úgynevezett *campaña admirablét*, melynek során kiűzték a royalistákat Méridából, Bogotából, Caracasból és Trujillóból, Bolívar pedig kiérdemelte az *el Libertador* (Felszabadító) címet. 1813-ban kiadott rendelete a mindhalálig tartó háborúról jól szemlélteti az egyre ádázabb viszályt: „Bármely spanyol, aki nem működik közre minden létező és hatékony eszközzel a zsarnokság ellen az igaz ügy oldalán, ellenségnek tartatik, és büntetésben részesül; mint a nemzet árulója szükségszerűen golyó által halálra ítéltetik."[249] A foglyokat rendszerint meggyilkolták, egy alkalommal egyszerre nyolcszázat. Bolívar csak akkor elégelte meg az erőszak elburjánzását, amikor az egyik, *el Diablo* néven emlegetett szövetségese elküldte neki egy idős spanyol fejét. A terror ellenére az őslakosok továbbra is nagy számban álltak át a royalistákhoz. Az 1812 márciusában Caracast sújtó, 10 000 ember halálát követelő szörnyű földrengés is mintha a függetlenségi mozgalmat elítélő egyházat igazolta volna.* Jellemző módon Bolívar dacosan kijelentette: „Ha a természet szemben áll velünk, akkor ellene is harcolunk, és engedelmességre kényszerítjük."[250] A legtöbb fejtörést természetesen nem a természet okozta a számára, hanem José Tomás Boves, egy renegát spanyol, akinek az indiánok-

* Az egyházon belül néhányan a függetlenségi mozgalom mellé álltak, különösen Új-Granadában, ahol heves ellenérzést váltott ki a dél-amerikai egyházat sújtó spanyol adórendszer. Ezek ellen a papok ellen vetették be a royalisták a cartagenai inkvizíciót.

ból, szökevény rabszolgákból és dezertőrökből álló, sokkal inkább a fosztogatás, semmint a szabadság iránt elkötelezett, jöttment seregét, a *llanerost* képtelen volt megfékezni.[251] Az egymás után következő katonai kudarcok miatt Bolívarnak ismét menekülnie kellett, ezúttal Jamaicába. Egy rövid ideig Haitin tartózkodott, ahol még inkább meggyőződésévé vált, hogy stratégiai szempontból elengedhetetlenül szükséges a venezuelai rabszolgák felszabadítása. Csakis akkor remélhet győzelmet, ha a szabadság ügye a feketék és a fehér kreolok számára is fontossá válik.[252] Bolívar most már minden dél-amerikaihoz szólt, beleértve a színes bőrűeket *(gente de color)* is.[253]

Ez a taktika bevált – legalábbis egy darabig. A politikai képviselet reményében sok *pardos* jelentkezett Bolívar hadseregébe. Törekvéseiket jól példázza Manuel Carlos Piar, egy spanyol kereskedő és egy félig holland, félig afrikai curaçaói mulatt nő fia. Az, hogy egy mesztic, esetünkben Piar, elérte a legfőbb tábornoki rangot, azt bizonyítja, hogy Bolívar valóban minden amerikai felszabadítója kívánt lenni, bőrszíntől függetlenül. Időközben a spanyolok részéről is folyamatosan csökkent a királyi hatalom visszaállítása érdekében nyújtott támogatás. 1820-ban hatalmas zendülés tört ki Cadizban 14 000 ember körében, akiket az óceán túlpartjára akartak küldeni, hogy „újra gyarmatosítsák Amerikát".[254] Keserű csapás volt ez Pablo Morillo királyi parancsnok számára, akinek az a hálátlan feladat jutott, hogy megpróbálja aládúcolni az összeomlás szélére jutott Spanyol Birodalmat.

A szél mintha egyre inkább Bolívar malmára hajtotta volna a vizet, bár még sok csatát kellett vívnia. Csapatai megerősítése érdekében külföldön keresett segítséget.[255] Hol másutt talált volna támogatást, mint Angliában?

A Brown, a MacGregor, sőt még a Ferguson, nem is beszélve az O'Connorról, az O'Learyről és a Robertsonról, meglehetősen valószínűtlen nevek, amikor Caracas szívében a venezuelai alapító atyák neveit nézegetjük egy hatalmas emlékműbe vésve. Pedig mellettük még sok más brit és ír katona harcolt 1810 és 1825 között a latin-amerikai szabadság ügyéért, melyért sokan az életüket is adták.

Összesen mintegy 7000 brit és ír önkéntes jelentkezett, hogy felszabadítsák Latin-Amerikát a spanyol uralom alól. Néhányan közü-

lük a napóleoni háborúk veteránjai közül kerültek ki. Ők voltak azok, akiknek nem fűlött a foguk a Waterloo utáni békéhez. A többségük (a kétharmad) azonban újonc volt. Néhányan kétségtelenül a Bolívar által megtestesített magasztos eszméért, a szabad és egységes Dél-Amerikáért lelkesedtek. 1815 után érezhető volt a szabadság eszméje a levegőben, más idealisták – köztük a leghíresebb: Lord Byron – például a görögöknek akartak segíteni, hogy visszaszerezzék a függetlenségüket az oszmán-törököktől. A Venezuelába hajózók többségét azonban, a korábban Észak-Amerikába kivándorló brit telepesekhez hasonlóan, a beígért föld vonzotta, az *haberes militares*, a katonai szolgálat fejében kapott jutalom. Köztük volt egy ifjú manchesteri kapitány, Thomas Ferrier, aki hamarosan Bolívar brit légiójának parancsnokává lépett elő.

Ferrier elsőként egy Angostura (a keserűlikőr hazája)* nevű várost látott meg Bolívar Amerikájából az Orinoco folyó barátságtalan partján, ahová Bolívar a támaszpontját telepítette. Négy éven át vívta embereivel a csatákat az Atlanti-óceán partjától a Csendes-óceán partjáig. 1819 augusztusában, a boyacái csata után segített Tunja és Bogotá bevételében, ahol Bolívar kikiáltotta a Kolumbiai Köztársaságot.[256] Ezt követően északra fordultak, Venezuela felé. Végül 1821. június 24-én elérték a Puerto Cabellótól délre eső Carabobót, ahol Bolívar a venezuelai hadjárat döntő csatájára készült. Mintegy 6500 köztársaságpárti állt szemben a Spanyolországhoz hű 5000 királypártival. Ha itt sikerül Bolívarnak győzelmet aratnia, megnyílik az út a keletre fekvő Caracasig.

Bolívar 600 embert rendelt Ferrier parancsnoksága alá, hogy bekerítsék a spanyolokat, akik beásták magukat a csatatér fölé magasodó domb oldalába. Egy ideig sikerült észrevétlenül haladniuk az eldugott vízmosások mentén, amikor azonban felfedezték őket, a spanyolok legalább két ágyúval és háromezer muskétával tüzet nyitottak. Mivel a tikkasztó hőségben Ferrier hiába várta Bolívar felmentő csapatát, egy idő után kiadta a támadási parancsot. Az ekkor következett szu-

* Az angosturát, a rum alapú gyógynövénykeserűt valójában egy Bolívar szolgálatában álló német, dr. Johann Gottlieb Benjamin Siegert találta fel. Egy máig titkos recept alapján ő készítette el először az alkoholos koncentrátumot 1824-ben. Egy Pisco Sour koktél néhány csepp Siegert's nélkül nem az igazi!

ronyrohamot a dél-amerikai hadtörténet egyik legjelentősebb haditettként tartják számon. Az egyik beszámoló szerint „ehhez a feladathoz nemcsak hősies bátorság kellett, hanem herkulesi tűrőképesség és egy buldog elszántsága, hogy kitartsanak addig, amíg az élet és az erő utolsó szikrája is ki nem hunyt". Mire az utolsó ellenséges állást bevették, Ferrier halálos sebet kapott. Bolívar az örömmámor közepette „Salvadores de mi Patria!"-nak, azaz az ország megmentőinek nevezte a brit katonákat.

Bolívar most már az általa „Gran Colombiá"-nak (Nagy-Kolumbiának) nevezett terület ura volt, amelyhez Új-Granada, Venezuela és Quito (a modern Ecuador) tartozott. José de San Martín, Argentína és Chile felszabadítója is átengedte neki a politikai vezetést. 1825 áprilisára emberei az utolsó spanyol erőket is kiűzték Peruból. Az ország felső részét a Bolívar iránti tisztelet jeleként Bolíviának nevezték át. Következő lépésként a Nagy-Kolumbiából, Peruból és Bolíviából álló Andoki Konföderáció megteremtése ígérkezett.

Miért nem sikerült mégsem Nagy-Kolumbiából kiindulva egy Latin-amerikai Egyesült Államok létrehozása? A kézenfekvőnek kínálkozó válasz szerint Bolívar hatalomközpontosító törekvései és a spanyolok után maradt hatalmi vákuumot kihasználó regionális hadurak, a *caudillók* miatt.[257] Ez a magyarázat azonban három, mélyebben rejlő nehézséget hagy figyelmen kívül.[258]

Az első az, hogy Dél-Amerikában egyszerűen nem álltak rendelkezésre a demokratikus döntéshozatallal kapcsolatos tapasztalatok, olyanok, amelyek az észak-amerikai gyarmati gyűléseken már a kezdet kezdetén gyakorlattá váltak. Sőt, mivel a hatalom régóta a spanyol születésű *peninsulares* kezében összpontosult, a kreolok édeskevés közigazgatási tapasztalattal rendelkeztek. Ahogy Bolívar 1815-ben megfogalmazta:

> „Mi nem vagyunk... sem indiánok, sem európaiak, hanem fajunkat tekintve félúton állunk az ország legitim tulajdonosai és a spanyol bitorlók között... Kizártak minket, és mondhatni elvágtak a világtól a kormányzás tudománya és az államigazgatás tekintetében. Soha nem lehettünk alkirályok vagy kormányzók, kivéve a legritkább esetben; néha érsekek és püspökök; diplomaták soha; katonák csakis alárendel-

ten; nemesek királyi előjogok nélkül. Röviden, nem voltunk sem elöljárók, sem pénzemberek, és csak igen ritkán kereskedők."[259]

Elkeserítette az új-granadai kreolgyűléseken tapasztalt belső csatározás.[260] 1812-es cartagenai kiáltványában Bolívar megvetéssel beszélt „a végzetes... toleranciarendszerről... a minden épeszű ember által régóta gyengének és alkalmatlannak tartott rendszerről" és a „bűnös irgalmasságról", amely miatt a „jóságos látnokok, akik képzeletükben csodás köztársaságot hoznak létre, és politikai tökéletességre törekszenek, feltételezik az emberi faj tökélyét". Elítélte az Első Venezuelai Köztársaság föderalizmusra tett kísérletét is, amely „az önrendelkezés engedélyezésével felbontja a társadalmi szerződéseket, és anarchiába taszítja a nemzeteket".[261] Második jamaicai száműzetésének idején Bolívar meggyőződéssel vallotta, hogy „a teljességgel képviseleti alapon működő intézmények nem felelnek meg a mi jellemünknek, szokásainknak és jelenlegi tudásunknak".[262] A carabobói csata előtt két évvel hasonló hangnemben beszélt az újonnan alakított angosturai kongresszus előtt is, kigúnyolva az Egyesült Államok alkotmányát:

„Bár a nemzetek szabadságban fogantak, szabadon nevelkedtek és kizárólag a szabadság által tartották fenn magukat... kész csoda..., hogy olyan gyönge és bonyolult kormányzás, mint amilyen a szövetségi rendszeré, sikeresen eligazgatja magát a múlt nehéz és emberpróbáló körülményei között is..."

Véleménye szerint az Egyesült Államok alkotmányának működéséhez „a szentek köztársasága" kellene.[263] Márpedig ilyen rendszer Dél-Amerikában biztosan nem járna sikerrel:

„Ennek a kormányzási formának az Észak-Amerikára jellemző hatékonysága ellenére meg kell mondanom, soha egy pillanatra sem jutott eszembe, hogy összehasonlítsam két olyan eltérő állam helyzetét és jellemvonásait, mint amilyen Angol-Amerika és Spanyol-Amerika."

Bolívar álma tehát nem a demokráciáról, hanem az egyeduralomról szólt; nem a föderalizmusról, hanem a hatalom központosításáról, mi-

vel – mint ahogy azt megfogalmazta a cartagenai kiáltványban – „polgártársaink még nem képesek teljes mértékben önállóan gyakorolni a jogaikat, mert hiányoznak belőlük a valódi republikánusokat jellemző politikai erények".[264] Az általa tervezett alkotmány szerint – amely egyéb furcsaságok mellett háromkamarás törvényhozói hatalmat képzelt – Bolívar élete végéig diktátor maradt volna, és joga lett volna kijelölni az utódját is. „A csontom velejéig biztos vagyok abban – jelentette ki –, hogy Amerikát csakis megfelelő önkénnyel lehet uralni... Nem megengedhető, hogy törvényeket helyezzünk a vezetők fölé, és elveket az emberek fölé."[265] 1828-ban keletkezett „Egységes dekrétum a diktátori hatalomról" című rendeletében egyértelművé teszi, hogy egy bolívari Dél-Amerikában nem lenne tulajdonon alapuló demokrácia.

A dél-amerikai rendszer második problémája a föld egyenlőtlen felosztása miatt adódott. Végül is Bolívar családja is öt hatalmas, összesen majdnem ötvenezer hektárt felölelő birtokkal rendelkezett. A felszabadulás utáni Venezuelában szinte az összes föld a lakosság mindössze 1,1 százalékát kitevő, tízezer fős kreol elit tulajdonában volt. Ebben a tekintetben különösen szembeszökő az eltérés az Egyesült Államoktól. Az észak-amerikai szabadságharc után az új telepeseknek még könnyebb lett földhöz jutniuk. Például – az 1787 és 1804 között hozott különböző törvények értelmében – a kormányzati hiteleknek köszönhetően, a földfoglalóknak törvényes címet biztosító 1841-es általános elővásárlási törvény vagy az 1861-es letelepedési törvény eredményeként, amely alapvetően ingyenessé tette a kisebb földbirtokokat a határvidéken. Latin-Amerikában semmi hasonló nem történt, mégpedig a vidéki nagybirtokrendszer fenntartásában és a zsúfolt partvidéki városok olcsó munkaerejének megőrzésében érdekelt csoportok ellenállása miatt. 1878 és 1908 között Mexikóban például az ország területének több mint egytizedét, hatalmas birtokok formájában, ingatlanfejlesztési társaságoknak játszották át. 1910-ben – a mexikói forradalom előestéjén – a vidéki lakosság mindössze 2,4 százaléka rendelkezett földtulajdonnal. Argentínában a birtokosok aránya magasabb volt – valahol a La Pampa-i tartományban felmért 10 százalék és a Chubutban mért 35 százalék között –, de sehol sem közelítette meg az észak-amerikai arányokat. 1900-ban az Egyesült Államokban a vidéki birtoktulajdonosok aránya alig valamivel maradt a 75 százalék alatt.[266]

Nem árt hangsúlyozni azonban, hogy mindez nem csak az Egyesült Államokban tapasztalható jelenség volt. Kanadában a vidéki birtoktulajdonosi arány még magasabbra rúgott – 87 százalékra –, és hasonló volt a helyzet Ausztráliában, Új-Zélandon, sőt még Afrika brit részén is, ami azt bizonyítja, hogy a széles körben osztódó (fehérek tulajdonában lévő) földbirtok kimondottan brit, nem pedig amerikai jellemző. A mai napig ez az egyik legnagyobb különbség Észak- és Dél-Amerika között. Peruban még 1952-ben is a földtulajdonosok 2 százalékának a birtokában volt az összes művelhető földterület 69 százaléka, és 83 százalék birtokolta azt a mindössze 6 százaléknyi területet, amely öthektáros és annál kisebb parcellákra oszlott. Azok a brit önkéntesek tehát, akik a Bolívar vezetése alatti katonáskodás fejében az *haberes militares*ből kívántak részesedni, alaposan csalódtak. A 7000 venezuelai brit önkéntesből végül mindössze 500-an telepedtek le. 3000-en meghaltak vagy a csatatéren, vagy valamilyen betegség következtében, a többiek pedig hazatértek Nagy-Britanniába.[267]

A harmadik – és az eddigiekkel szoros összefüggésben álló – nehézség az volt, hogy a faji heterogenitás és megosztottság sokkal nagyobb fokú volt Dél-Amerikában, mint Észak-Amerikában. A kreolok, mint például Bolívar, különösen mély gyűlölettel viseltettek a *peninsulares*szel szemben, sokkal mélyebbel, mint Massachusettsben a „patrióták" a „vörös kabátosok"-kal szemben. Azonban a felszabadított rabszolgák *(pardos)* és a rabszolgák sem viszonyultak sokkal barátságosabban a kreolokhoz. Bolívar sem azért akarta elnyerni a feketék támogatását, mert a szíve mélyén hitt a faji egyenjogúságban, hanem csakis politikai megfontolásból. Amikor megsejtette, hogy legfőbb hadvezére, Manuel Piar egy fehérek elleni támadásra készül a meszticekkel, letartóztatta, majd dezertálásért, parancsmegtagadásért és a kormány elleni összeesküvésért bíróság elé állíttatta. 1817. október 15-én Piart kivégzőosztag elé állították az angosturai székesegyház fala előtt. A lövések Bolívar közeli irodájában is hallatszottak.[268] Bolívart a legkevésbé sem érdekelte, hogy a politikai jogokat az őslakos népességre is kiterjessze. Az az alkotmányos kitétel, mely szerint csakis az írástudók szavazhatnak, kizárta a bennszülötteket a politikai nemzet fogalmából.

Ahhoz, hogy megértsük, miért számított jobban a faji megosztottság Dél-Amerikában, mint Észak-Amerikában, át kell látnunk

a kontinens két felén Bolívar idejére kialakult alapvető különbségeket. 1650-ben az amerikai indiánok a lakosság 80 százalékát tették ki mind Észak-, mind pedig Dél-Amerikában, ideértve Brazíliát is. 1825-re azonban ez az arány alaposan megváltozott. Míg Spanyol-Amerikában az őslakosok még mindig az összlakosság 59 százalékát tették ki, Brazíliában ez a szám lement 21 százalékra, Észak-Amerikában pedig 4 százalék alá süllyedt. Miközben az Egyesült Államokban és Kanadában már javában zajlott az erőteljes európai bevándorlás, az indiánok marginális rezervátumokba kényszerítését és földjeik kisajátítását könnyen elérték a katonai erő alkalmazásával. Spanyol-Amerikában az indiánok egyrészt sokkal többen voltak, másrészt a jóval kisebb arányú bevándorlás miatt elengedhetetlenül nagy szükség volt a munkaerejükre az *encomienda* rendszerben. Ezenfelül, amint azt majd látni fogjuk, az afrikai rabszolgaság intézménye meglehetősen eltérő demográfiai hatással volt az európai gyarmatok különböző régióiban.[269]

Végül tehát Bolívar álma a dél-amerikai egységről megvalósíthatatlannak bizonyult. Az Új-Granadában, Venezuelában és Quitóban kitört felkelések után az Andokbeli Konföderációt elvetették, Venezuela és Quito szétválásával pedig Nagy-Kolumbia is szétesett. A győztes Bolívar egykori szövetségese, José Antonio Pàez caudillo (vezér) volt, aki egy szűk venezuelai nemzetállam hirdetőjeként lépett fel.[270] Bolívar tuberkulózis miatt 1830 decemberében bekövetkezett halála előtt egy hónappal, miután lemondott elnöki és legfőbb hadvezéri posztjáról, utolsó, elkeseredett hangú levelében a következőket írta:

> „Húsz éven át uralkodtam, és mindebből mindössze néhány tanulságot vonhatok le: (1.) [Dél-]Amerika kormányozhatatlan számunkra; (2.) azok, akik egy forradalmat szolgálnak, a tengert szántják fel; (3.) az egyetlen dolog, amelyet valaki megtehet Amerikában, az az, hogy kivándorol; (4.) ez az ország elkerülhetetlenül a zabolátlan tömegek kezébe fog kerülni, majd pedig szinte észrevétlenül mindenféle színű és fajú, jelentéktelen zsarnokok kezébe megy át; (5.) ha pedig már elnyelt bennünket a mindenféle bűn, és elemésztett a végső kegyetlenség, az európaiak már arra se méltatnak bennünket, hogy meghódítsanak; (6.) ha lehetséges, hogy a világ bármely része visszatér az őskáoszhoz, Amerika lesz az a végső órájában."[271]

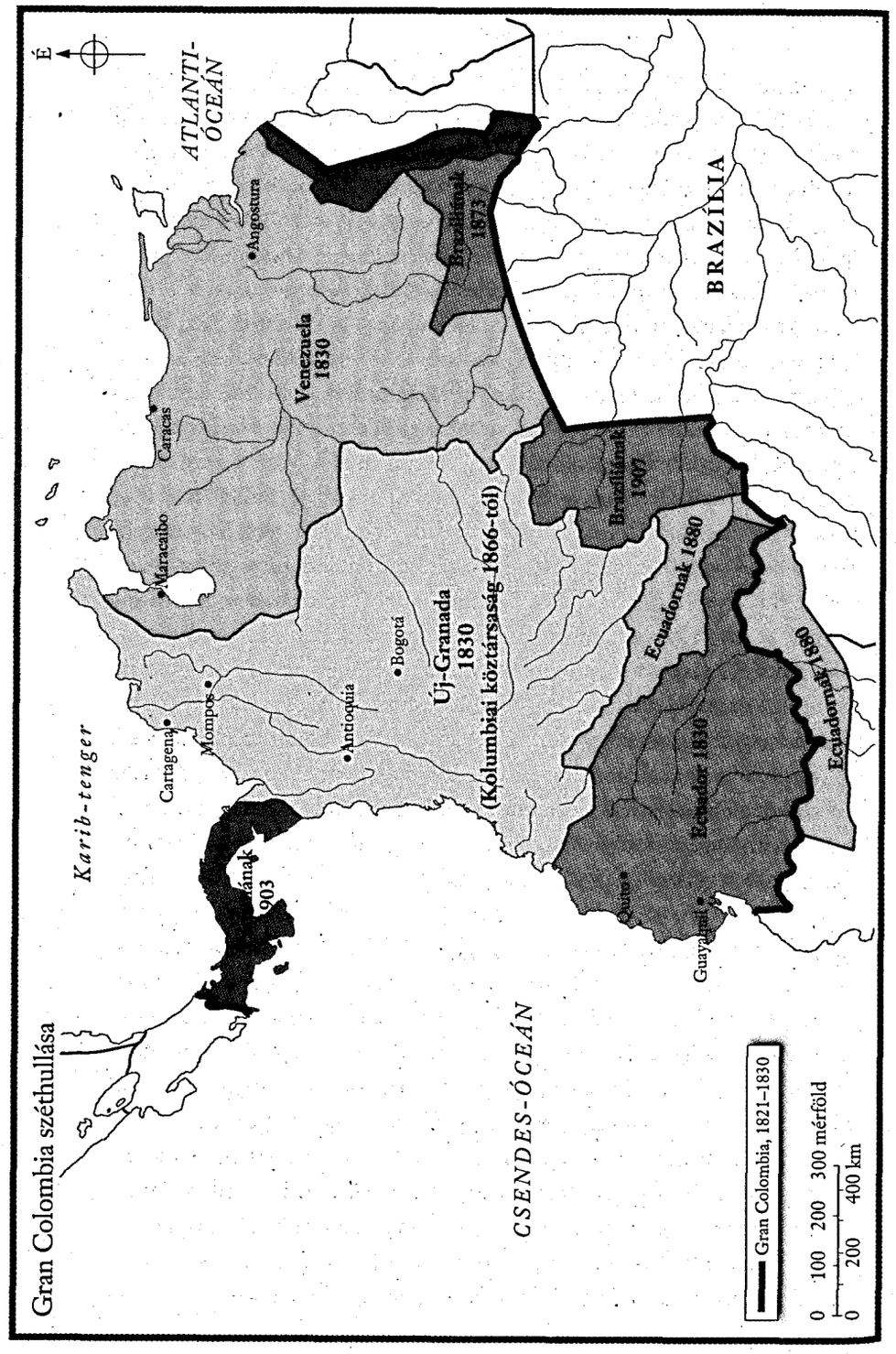

Fájdalmasan pontos leírás volt ez az elkövetkező másfél évszázad latin-amerikai történelmével kapcsolatban. A függetlenségüket frissen elnyert államok a képviseleti kormányzás hagyománya nélkül kezdtek új életet, egy alapvetően egyenlőtlen földelosztási rendszerrel és olyan faji rétegződéssel, amely szorosan kapcsolódott ehhez a gazdasági egyenlőtlenséghez. Az eredmény forradalmak és ellenforradalmak sora lett, puccsok és ellenpuccsok, mivel miközben a nincstelenek néhány holdért küzdöttek, a kreol elit foggal-körömmel ragaszkodott a haciendájához. A demokratikus kísérletek újra és újra elbuktak, mert a lehetséges kisajátítások első jelére a vagyonos elit egy egyenruhás *caudillo*hoz fordult a status quo erőszakos helyreállítása érdekében. Ez persze semmiképpen nem lehetett a gyors gazdasági növekedés receptje.

Nem véletlen, hogy a jelenlegi venezuelai elnök, Hugo Chávez „El Commandante" a modern Bolívar szerepében tetszeleg, sőt olyannyira tiszteli a Felszabadítót, hogy 2010-ben kinyittatta Bolívar sírját, hogy kapcsolatba léphessen a szellemével (a televíziós reflektorok fényében). Egykori katonaként és a politika színpadának nagy kedvelőjeként Chávez szívesen szónokol a saját „bolívari forradalmáról". Caracasban manapság mindenütt Bolívar hosszúkás, elegáns pofaszakállas arcképe látható a hatalmas plakátokon és falfestményeken, gyakran Chávez durvább, pufókabb arca mellett. Chávez rezsimje azonban nem más, mint egy áldemokrácia, amelyben a rendőrséget és a médiát fegyverként használják a politikai ellenzék ellen, és az ország gazdag olajmezőiből származó jövedelmeket a köznép támogatásának megvásárlására használják, mégpedig az importárak szubvencionálásával, valamint szóróanyagok és kenőpénzek segítségével. Az Egyesült Államok jogi és politikai rendszerében központi szerepet játszó magántulajdonhoz való jogot rendszeresen megsértik. Chávez kénye-kedve szerint államosít üzleti vállalkozásokat, a cementgyáraktól kezdve a televíziós társaságokig és a bankokig. Továbbá a latin-amerikai történelem annyi más önjelölt diktátorához hasonlóan úgy próbálja megőrizni a törvényesség látszatát, hogy a tetszése szerint megváltoztatja az alkotmányt – először 1999-ben, nem sokkal az első választási győzelmét követően; majd legutóbb 2009-ben, amikor eltörölte az elnökségi terminus maximális időtartamát, hogy bármeddig újraválasztható legyen.

Semmi sem példázza jobban a két amerikai forradalom közötti különbséget, mint a következő: az Egyesült Államoknak a jelenlegi az első alkotmánya, amely kiegészíthető, de sérthetetlen, Venezuelának ezzel szemben huszonhat, többé-kevésbé lecserélhető alkotmánya volt már. Mindössze a Dominikai Köztársaságnak sikerült több alkotmányt (harminckettőt) életbe léptetnie a függetlenség elnyerése óta. Haiti és Ecuador a harmadik és a negyedik helyet foglalják el, huszonnégy és a húsz alkotmányukkal.[272] Ellentétben az Egyesült Államokkal, ahol az alkotmányt úgy alkották meg, hogy az a „törvények, és ne az emberek kormányzását" támassza alá, Latin-Amerikában az alkotmányt egyenesen a törvényesség aláaknázására szolgáló eszköznek tekintik.

Mielőtt azonban megünnepelnénk az észak-amerikai brit gyarmatosítási modell hosszú távú sikerét, el kell ismernünk, hogy egy tekintetben semmiképpen sem bizonyult jobbnak a latin-amerikainál. Az Egyesült Államokban ugyanis, különösen a szabadságharc után, a faji megkülönböztetés egyre keményebb formát öltött. Az USA alkotmánya pedig, számos erénye ellenére, a rabszolgaság legitimitásának elfogadásával intézményesítette ezt a fajta megkülönböztetést. A charlestoni régi kereskedőház épületének lépcsőin, ahol felolvasták a Függetlenségi Nyilatkozatot, egészen 1808-ig árulták a rabszolgákat, az alkotmány első paragrafusa kilencedik bekezdésének köszönhetően, amely további húsz évre engedélyezte a rabszolga-kereskedelmet. Dél-Karolina kongresszusi képviseletét azon szabály szerint határozták meg, hogy egy rabszolga – vagy ahogy az alkotmányban nevezték: „más személy" – egy szabad ember háromötödét éri.

Hogyan oldható fel tehát a nyugati civilizáció egyik legfőbb paradoxona, hogy a szabadság nevében valaha vívott forradalmak legsikeresebbikét jelentős részben rabszolgatartók vívták meg, mégpedig akkor, amikor a rabszolgaság eltörléséért indított mozgalom már jócskán folyt az Atlanti-óceán mindkét partján?

A GULLAHOK SORSA

Létezik egy másik történet is, amelyben két hajó a korábbiakhoz egyáltalán nem hasonlító emigránsokat szállított Amerikába. Mindkét hajó a Szenegál partjainál fekvő, Gorée nevű kis szigetről indult útnak. Az egyik hajó az észak-brazíliai Bahia felé tartott, a másik a dél-karolinai Charlestonba. Mindkettő afrikai rabszolgákat szállított – néhányat abból a mintegy nyolcmillióból, akik 1450 és 1820 között átkeltek az Atlanti-óceánon. 1500 és 1760 között az amerikai kontinensre érkezők kétharmada volt rabszolga. 1580 előtt ez az arány még csak egyötöd volt, az 1700 és 1760 közötti csúcson azonban elérte a majdnem háromnegyedet.[273]

Első látásra a rabszolgaság egyike volt azon kevés intézménynek, amelyek Észak- és Dél-Amerikában is léteztek. Az Észak-Amerika déli részén lévő dohányfarmokon és a brazíliai *engenhoso*kon egyaránt az Afrikából importált rabszolgákra támaszkodtak, mivel igen hamar nyilvánvalóvá vált, hogy olcsóbbak és keményebben dolgoznak, mint északon az európai szerződéses szolgák, délen pedig a bennszülöttek. A Dahomeyi Királyságtól lefelé az afrikai rabszolgaárusoknak mindegy volt, hogy kinek adják el az embereket; éppen olyan boldogan kiszolgálták a brit rabszolga-kereskedőket, mint a portugálokat, vagy ha már itt tartunk, régi arab megbízóikat. A Szaharán át vezető rabszolga-kereskedelem végül is visszavezethető az i. sz. II. századig. A portugálok kiválóan működő rabszolgapiacokat találtak, amikor 1500-ban Beninbe érkeztek.[274] A gorée-i rabszolgaházban őrzött afrikai foglyok szemszögéből nézve édes mindegy volt, vajon Észak- vagy Dél-Amerika felé tartó hajókra toloncolják-e fel őket. Annak valószínűsége, hogy útközben az életüket veszítik (körülbelül hatból egy, mivel tudjuk, hogy 16 százalékuk nem élte túl a megpróbáltatást) nagyjából ugyanakkora volt.

Pedig lényeges különbségek voltak az Újvilágban kialakult rabszolgaság formái között. A Földközi-tenger vidékén a rabszolgaság már az ókorban a gazdasági élet fontos elemét képezte, és bár azon a területen a keresztes hadjáratok idején újjászületett, Angliában voltaképpen kihalt. Amikor a jobbágyi státus a common law-ban már meg sem jelent, a portugálok új tengeri utat nyitottak a nyugat-afri-

kai rabszolgapiacoktól a Földközi-tenger vidékére, és létrehozták az első atlanti cukorültetvényeket: először Madeirán (1455), majd pedig a Guineai-öbölben található São Tomén (1500).[275] Az első afrikai rabszolgák már 1538-ban megérkeztek Brazíliába. A későbbi Egyesült Államokban nem voltak rabszolgák egészen 1619-ig, amikor 350-en érkeztek Jamestownba. Őket egy Veracruz felé tartó spanyol hajóról szerezték hadizsákmányként.[276] Észak-Amerikában cukorültetvények sem voltak, márpedig kétségtelenül ott – Bahia és Pernambuco *engenhos*ain – volt a legnehezebb a munka a rabszolgák számára, mégpedig az iparosítás előtti cukortermesztés különösen munkaigényes jellege miatt.* Dél-Brazília aranybányái (például Minas Gerais) sem voltak sokkal jobbak, és a XIX. század elején a kávéültetvények sem. Sokkal több afrikait szállítottak Brazíliába, mint az Egyesült Államok déli részére. Brazília hamar megelőzte a Karib-térséget mint a világ cukortermelésének központja, és már 1600 körül évi 16 000 tonnát termelt. (Dominikán és Kubában csak később értek el hasonló szintet.)[277] Bár idővel a gazdaság a cukortermesztés mellett a bányászatra, a kávétermesztésre és az egyszerű gyári termelésre is ráállt, továbbra is szívesebben alkalmaztak importált rabszolgákat, mint szabad bevándorlókat, és a gazdaság szinte minden ágazatában a rabszolgamunka volt a meghatározó[278]. Olyan jelentős volt Brazíliában a rabszolgaság, hogy 1825-re a lakosság 56 százalékát az afrikai származásúak és azok leszármazottai tették ki, szemben Spanyol-Amerika 22 százalékával és Észak-Amerika 17 százalékával. Jóval azután, hogy az angolul beszélő világban betiltották a rabszolga-kereskedelmet és magát a rabszolgaságot, Brazíliában még mindkettő virágzott. 1808 és 1888 között több mint egymillió új rabszolgát szállítottak az országba, mégpedig az 1826-os, a rabszolgákkal való kereskedelemnek véget vető angol–brazil szerződés ellenére. 1850-re, amikorra a brit haditengerészeti beavatkozások már súlyosan szétzilálták az óceánokon folytatott kereskedelmet, a brazil rabszolgapopuláció 1793-hoz képest megkétszereződött.

* A folyamat minden egyes művelete – a vágás, a fuvarozás, az aprítás, a főzés és a szárítás – fizikailag megterhelő volt, és az egyes szakaszok között nem volt szabad késlekedni.

A forradalmak előtti Latin-Amerikában nem minden rabszolga élete telt reménytelen nyomorúságban. A királyi és egyházi hatóságok beavatkoztak a rabszolgák helyzetének javítása érdekében, mint ahogy a magántulajdont illető kérdésekben is eljártak. A római katolikusok alapvetően egyfajta szükséges rossznak tekintették a rabszolgaságot, és ezen az sem változtathatott, hogy a rabszolgáknak is van lelkük. A latin-amerikai ültetvényeken dolgozó rabszolgák könnyebben megválthatták a szabadságukat, mint a virginiai dohánygazdaságok rabszolgái. Bahián a felszabadított rabszolgák fele önmaga vásárolta meg a szabadságát.[279] 1872-re a brazíliai feketék és mulattok háromnegyede szabad volt.[280] Kubában és Mexikóban a rabszolgáknak joguk volt megtudni az árukat, és részletekben megvásárolni a szabadságukat.[281] A brazil rabszolgák több pihenőnapot kaptak (35 szentekhez kapcsolódó napot és minden vasárnapot), mint a brit nyugat-indiai rabszolgák.[282] Brazíliában kezdődött az a folyamat is, hogy a rabszolgák saját földterületükön gazdálkodhattak.

Hiba volna azonban túlzottan rózsás képet festeni az ottani rabszolgák helyzetéről. Az export növekedésével egyes brazíliai cukorültetvényeken a rabszolgákat naponta húsz órát, hetente hét napot dolgoztatták, szinte szó szerint halálra. Egy brazil ültetvényes kijelentette, hogy „amikor rabszolgát vesz, egy évig kívánja használni, ami hosszabb idő, mint amennyit többségük túlél, és ezzel eleget dolgoztatja ahhoz, hogy ne csak az eredeti befektetést hozza be, hanem jókora haszonra is szert tegyen általa."[283] A Karib-térséghez hasonlóan a brazil ültetvényesek is folyamatosan féltek a rabszolgalázadástól, és elrettentő kegyetlenséggel tartották fenn a fegyelmet. Egyes brazil ültetvényeken az úgynevezett *novenas* sem számított kivételes büntetésnek, ami azt jelentette, hogy kilenc egymást követő este megkorbácsolták a „vétkes" rabszolgát, az egyes korbácsolások után pedig sóval és vizelettel dörzsölték be a sebeket.[284] A XVIII. században Minas Geraisban olyan is megtörtént, hogy a szökevény rabszolgák levágott fejét közszemlére helyezték az út mentén. Nem csoda hát, ha a brazíliai rabszolgák átlagéletkora még az 1850-es években is mindössze 23 év volt; a tulajdonos ugyanis öt év alatt a vásárlásba fektetett pénz kétszeresét kereste meg rajta.[285] Ugyanakkor azonban a brazil rabszolgáknak legalább megadatott a házasságkötés joga, amelyet a brit (és holland)

jog tiltott, és idővel mind a portugál, mind a spanyol rabszolgatartás szigora enyhülni látszott.

Észak-Amerikában a rabszolgatartók felhatalmazva érezték magukat arra, hogy kényük-kedvük szerint bánjanak „ingóságaikkal", legyen szó akár egy emberi lényről, akár egy földdarabról. A rabszolganépesség növekedésével – az 1760 körüli csúcsponton a brit–amerikai lakosság mintegy egyharmadát tették ki a rabszolgák – élesedett a különbség az általában öt-hat évre kötelezettséget vállaló fehér szerződéses szolgák és az életük végéig szolgálni kényszerülő fekete rabszolgák között. Az 1663-ban Marylandban beiktatott törvény szövege egyértelmű: „A tartomány összes néger és más rabszolgája... köteles *durante vitae** szolgálni; és négertől vagy más rabszolgától születő gyermek apjához hasonlóan rabszolga legyen."[286] Az észak-amerikai rabszolgaság ráadásul idővel még tovább szigorodott. Egy 1669-es virginiai törvény értelmében nem minősült emberölésnek, ha egy rabszolga-tulajdonos megölte a rabszolgáját. Egy 1726-os dél-karolinai törvény nyíltan megfogalmazta, hogy a rabszolgák az „ingóság" (később a „személyes ingóság") közé sorolandók. A testi fenyítést nem csupán jóváhagyták, hanem törvénybe is iktatták.[287] Az itteni rabszolgakérdés elérte azt a pontot, amikor a szökevény rabszolgák egyre nagyobb számban keltek át Spanyol-Florida határán, ahol a kormányzó engedélyt adott nekik egy önálló település létrehozására, feltéve, ha áttérnek a katolikus vallásra.[288] Lényeges változás, ha azt vesszük, hogy a rabszolgaság Angliában már évszázadokkal korábban kihalt, és jól mutatja, hogyan változtak meg az európai intézmények Amerika földjén. Egy virginiai békebíró találóan fogalmazta meg ennek a „sajátos intézmény"-nek a lényegét, amikor azt állította: „A rabszolgák nemcsak vagyontárgyak, hanem racionális lények is egyben, és jogosultak arra, hogy a bíróság emberségesen bánjon velük, amennyiben ezt *a tulajdonosi jogok megsértése nélkül* teheti."[289] A rabszolga-kereskedők csak abban az esetben számíthattak az abolicionisták támadására, ha átléptek egy meglehetősen magas tűrési küszöböt, mint ahogy egy liverpooli hajó, a *Zong* kapitánya tette. Ő 1782-ben 133 élő, összeláncolt rabszolgát hajíttatott a tengerbe, mert fogytán volt a víz a fedélzeten.

* Egész életében – A szerk.

Jellemző, hogy először biztosítási csalásért ítélték el, majd Olaudah Equiano felhívta az abolicionista Granville Sharp figyelmét az elkövetett bűn valódi természetére.[290]

Az észak- és dél-amerikai rendszer közötti legszembetűnőbb különbségek egyike az Észak-Amerikában meghonosodott faji keveredéssel kapcsolatos tabu, vagy ahogy akkor hívták, a „fajgyalázás". Latin-Amerikában hamar elfogadottá vált a fajok közötti házasság létjogosultsága, és az ezekből származó utódok besorolásuknak megfelelően – *mesztic:* spanyol férfiak és indián nők gyermeke; *mulatt:* kreol és fekete szülők gyermeke; *zambo:* indián és fekete szülők gyermeke – egyre kifinomultabb hierarchiába születtek. Pizarrónak magának is inka felesége volt, Inés Huayllas Yupanqui, akinek így szintén kevert gyermeke született, Doña Francisca.[291] 1811-re a különböző félvérek – az eredeti angol kifejezés, a „half-breed" pejoratív értelmű volt – Spanyol-Amerika lakosságának több mint egyharmadát tették ki, pont annyit, mint az őslakosok, és többet, mint a tisztán hispán eredetű kreolok, akiknek a lakosságon belüli arányuk egyötödnél is kevesebb volt. A XVIII. századi Brazíliában a mulattok alig 6 százalékát tették ki az ültetvényeken dolgozó, túlnyomórészt afrikai munkaerőnek, de egyötödét a több hozzáértést követelő kézműves és igazgatási beosztásban dolgozóknak. Ők voltak a Portugál Birodalom alárendelt osztálya.

Az Egyesült Államokban ezzel szemben igen nagy erőfeszítéseket tettek az ilyesfajta keveredés megakadályozása (vagy legalábbis ezek legitimitásának tagadása) érdekében, és ez egy másik Észak- és Dél-Amerika közötti különbség gyakorlati következményének tekinthető. Amikor a britek kivándoroltak Amerikába, gyakran a női hozzátartozóikat is magukkal vitték. A spanyol és a portugál férfiak azonban általában egyedül szelték át az óceánt. A „Catálogo de Pasajeros a Indias"-ban, amelyben az 1509 és 1559 között az Újvilágba induló 15 000 utas neve szerepelt, mindössze 10 százalék a nők aránya. Ennek következményét nem volt nehéz megjósolni. Andrés Ruiz-Linares vezetésével tudósok tanulmányozták tizenhárom latin-amerikai mesztic populáció hét országból – Chilétől Mexikóig – származó mitokondriális DNS-mintáit. Az eredmények egyértelműen mutatják, hogy Latin-Amerika-szerte az európai férfiak vették maguk mellé a bennszülött és afrikai nőket

társul, nem pedig fordítva.[292] Az olyan helyeken végzett esettanulmányok, mint a kolumbiai Medellín, ahol a lakosságot gyakran „tisztán" spanyol eredetűnek tartják, szintén alátámasztják ezt az eredményt. Az egyik mintában az apától örökölt Y-kromoszóma-sorok 94 százalékban európai, 5 százalékban afrikai, és csak 1 százalékban amerikai indián ősökre utaltak, miközben az anyától örökölt mitokondriális DNS-sorok 90 százalékban amerikai indián, 8 százalékban afrikai és 2 százalékban európai eredetet mutattak.[293]

Nem mintha Észak-Amerikában nem történt volna faji keveredés. Thomas Jefferson csak a leghíresebb azok közül az amerikaiak közül, akik gyermeket nemzettek az egyik rabszolgájukkal. A gyarmati időszak végén megközelítőleg 60 000 mulatt lehetett. Ma az Egyesült Államokban élő afroamerikaiak egyötödének a DNS-ében fedezhető fel európai elődd. A gyarmati időszakban gyökeret vert modell azonban alapvetően kettős volt. Egyetlen „csepp" afrikai vér miatt – Virginiában egyetlen fekete nagyszülő miatt – már feketének számított mindenki, akármilyen fehér volt is a bőre, vagy akármilyen európai a külseje. Virginiában már 1630-tól kezdődően büntetendő cselekménynek számított a fajok közötti házasság, 1662-től pedig törvény tiltotta. Egy évvel korábban Maryland is hasonló törvényt hozott, és öt másik észak-amerikai gyarmat rendelkezett hasonlóképpen. Az Egyesült Államok alapítását követő évszázadban nem kevesebb mint harmincnyolc állam tiltotta meg a fajok közötti házasságot. Még 1915-ben is huszonnyolc államban élt ilyen rendelet, és közülük tíz egészen odáig ment, hogy a fajkeveredés megtiltását az alkotmányba is belevette. 1912 decemberében olyan próbálkozás is történt, hogy az Egyesült Államok alkotmányába is bekerüljön az a kiegészítés, amely „mindörökre" megtiltja a fajkeveredést.[294]

Az Újvilág faji összetétele, 1570–1935

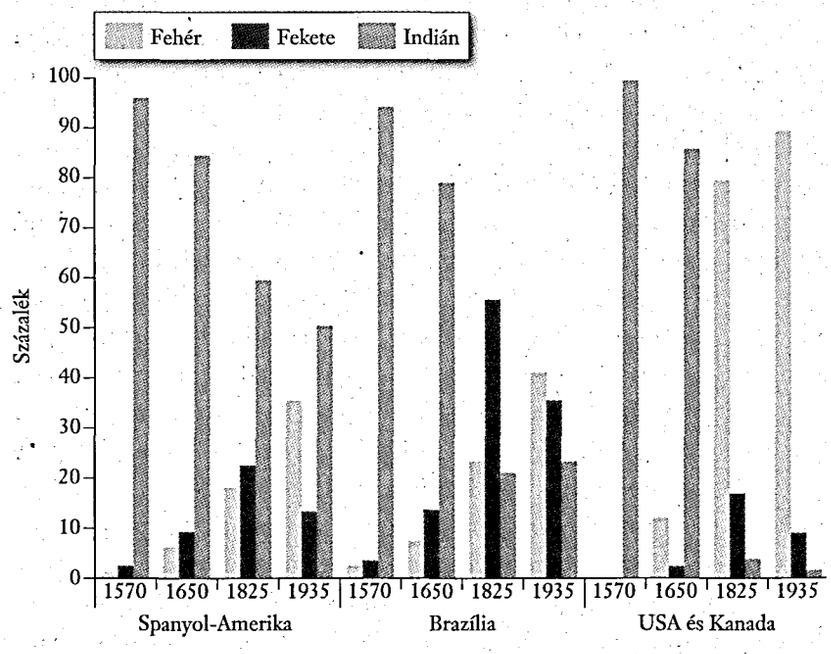

MEGJEGYZÉS: A kevert lakosságra vonatkozóan nem áll rendelkezésre adat.

Tehát egyáltalán nem volt mindegy, merre is hajóztak az afrikai rabszolgák. A Latin-Amerikába érkezők egy faji olvasztótégelybe kerültek, ahol a férfi rabszolgáknak volt esélyük szabadságuk visszanyerésére, ha túlélték a kemény munka első néhány évét, a női rabszolgák esetében pedig nem csekély esély volt arra, hogy kevert fajú gyermekük szülessen. Az Egyesült Államokba behurcolt rabszolgák egy olyan társadalomba kerültek, ahol a feketék és a fehérek közötti választóvonalat sokkal szigorúbban húzták meg.

Mint azt már láthattuk, John Locke volt az, aki a magántulajdont a karolinai politikai élet alapjává tette. És ő nem csupán a földtulajdonra gondolt. Alkotmányának 110. cikkelyében közérthetően kinyilvánította: „Karolina minden egyes szabad embere feltétlen hatalommal és tekintéllyel bír néger rabszolgái fölött, legyen bármilyen véleményen vagy hitvalláson." Locke számára az emberi lények birtoklása éppen annyira része volt a gyarmatosításnak, mint a földtulajdonlás. A rabszolgák tudvalevőleg földbirtokosok sem lehettek, és szavazók sem; ezt a rendszert a későbbi törvényhozók is mindenáron fenn akarták tartani. Az 1740-es dél-karolinai rabszolgatörvény 10. szakasza felhatalmazta a fehéreket arra, hogy feltartóztassák és kérdőre vonják a házon vagy az ültetvényen kívül tartózkodó rabszolgákat, ha nem volt fehér kísérőjük. A 36. szakasz megtiltotta a rabszolgáknak az ültetvény elhagyását, különösen szombat éjjel, vasárnap és ünnepnapokon. A törvényszegő rabszolgákat „mérsékelt korbácsolás"-nak is alá lehe-

tett vetni. A 46. szakasz pedig megtiltotta a fehéreknek, hogy írni-olvasni tanítsák a feketéket.

Ezek a törvények máig éreztetik hatásukat az Egyesült Államok egyes részein. A Gullah-part a dél-karolinai Sandy Islandtől a floridai Ameliáig húzódik. Az ott élő embereknek saját nyelvük, konyhájuk és zenéjük van.[295] Őseik egyes antropológusok szerint Angolából érkezhettek, a Gullah elnevezés is alighanem az Angola elferdítéséből származik. Ez elég hihetően hangzik. A XVII. század közepétől kezdődően ugyanis az Amerikába szállított rabszolgák igen magas hányada – akár 44 százaléka is – a kortársak által Angolának nevezetett afrikai területről származott.[296] (A jelenlegi Angolához Kamerun és a Kongó folyó északi partja is hozzátartozik.) A Charlestont érintő rabszolgák egyharmada Angolából érkezett.[297] Legtöbbjük a Ndongo királyságból származó mbunduk közül került ki. Ndongo uralkodójáról, a *ngolá*ról kapta az ország a mai nevét. Az innen érkezett rabszolgák végül egész Amerikában szétszóródtak, Brazíliától a Bahamákig, vagy éppen Észak- és Dél-Karolináig.

Az, hogy Dél-Karolinában még ma is felfedezhetőek az angolai múlt töredékei – köztük a kimbundu nyelv maradványai –, már önmagában is jelentős tény. Az ott élő emberek az angolai rabszolgák egyenes örökösei, és nem sok olyan történt velük, ami miatt felhígult volna a genetikai állományuk. A Gullah-kultúra továbbélése a bőrszín szerinti határvonalak különös maradandóságát támasztja alá az olyan államokban, mint például Dél-Karolina. Ezzel szemben a Dél-Amerikába hurcolt angolaiaknak jóval nagyobb esélyük volt a rabszolgasorsból való szabadulásra. Egyes esetekben ezt szó szerint érthetjük, mint például a pernambucói szökevények esetében, akik Palmaresben, Alagoas észak-keleti államában, a dzsungel mélyén megalapították saját kolóniájukat, Quilombót, amelyet Kis-Angolának hívtak. Az 1600-as évek elején alapított kis királyságnak virágkorában több mint tízezer lakosa volt, valamint egy választott vezére, a „Ganga Zumba". Quilombót a portugál erők egészen 1694-ig nem hódították meg. A charlestoni *buckra* (fehérek) ellen 1822-ben felkelést szító angolai rabszolga, Jack Pritchard „Gullah" sorsa egészen másként alakult, mint dél-amerikai sorstársaié. Őt felakasztották. Ironikus módon tehát a Szabadok Földje a lakosság körülbelül egyötöde számára sokkal inkább az Állandó

Rabság Földjének tűnt. A Rio Grandétól északra a rabszolgaság örökletessé vált.

Végül egy állítólag szabad társadalom a rabszolgaság anomáliáját csakis a rabszolgaságot támogató déliek és a rabszolgaság ellen küzdő északiak közötti háború útján tudta feloldani. Az Unió fenntartásáért harcolókat csakis egy brit tengeri invázió tudta volna legyőzni, ez azonban soha nem tűnt igazán valószínűnek. Ennek ellenére, bár a polgárháború eltörölte a rabszolgaság intézményét, sok amerikai még egy évszázad múlva is úgy vélte, hogy gazdagságukat a fehérek és feketék között húzódó választóvonalnak köszönhetik. Az 1820-as években Edward Everett a *North American Review*-ban így nyilatkozott:

> „Semmi dolgunk Dél-Amerikával; nem sajnáljuk őket, semmiféle megalapozott politikai együttérzést nem táplálhatunk irányukban. Eltérő fajtából valók vagyunk... Akármennyi szerződést is kötnénk, akármilyen biztosokat is küldenénk, akármennyi pénzt is kölcsönöznénk nekik, akkor sem lehetne a... Bolívarjaikat Washingtonokká változtatni."[298]

A fehérek felsőbbrendűségét hirdetők későbbi generációi szerint főként a szegregációnak köszönhetően virágzott annyira az Egyesült Államok, miközben Latin-Amerika „korcs" népei szegénységben tengődtek. (Nem is szólva arról, hogy ráadásul némelyikük még kommunista is.)

A „Szegregáció most! Szegregáció holnap! Szegregáció mindörökre!" jelszóval George Wallace alabamai kormányzó még a kormányzói beiktatási beszédében (1963) is a faji elkülönülést helyezte az amerikai siker középpontjába:

> „Ez a nemzet soha nem kívánt egyetlen egységet alkotni... inkább a sokak egységét... szabadságszerető atyáink pontosan azért hozták létre az államokat, hogy megosszák közöttük a jogokat és jogosítványokat, biztosítva ezzel, hogy semmiféle központi hatalom ne tehessen szert kormányzati uralomra...

Faji életünkben is így van ez... Mindegyik faj, saját keretein belül, szabadon taníthat... utasíthat... fejlődhet... és megérdemelt segítséget kérhet és kaphat a más faji helyzetben lévőktől. Ez a mi amerikai alapító atyáinktól eredő hatalmas szabadság... ha azonban egyetlen egységgé olvadunk össze, ahogy azt a kommunista filozófusok hirdetik... akkor életünk gyarapító ereje... fejlődésünk szabadsága... örökre eltűnik. Akkor egy mindenható kormányzat alá tartozó korcs egységgé válunk... és a mindent... és a semmit fogjuk képviselni."

Akkoriban az ilyesfajta érvrendszer nem volt éppen népszerűtlen: amikor 1968-ban Wallace harcba szállt az elnökségért, tízmillió szavazó (az összes szavazó 13,5 százaléka) rá és az Amerikai Függetlenségi Pártra szavazott.

Pedig badarság azt gondolni, hogy az Egyesült Államok sikere a faji szegregáción múlt volna. Rosszul gondolkodtak azok, aki Wallace-hoz hasonlóan úgy vélték, hogy az Egyesült Államok a faji keveredést tiltó törvények miatt fejlettebb és stabilabb, mint Venezuela vagy Brazília, illetve a tiltó rendelkezések miatt, amelyek különválasztják a fehér és fekete amerikaiakat a lakóövezetekben, a kórházakban, az iskolákban, a kollégiumokban, a munkahelyeken, a parkokban, az uszodákban, az éttermekben, sőt még a temetőkben is. Ellenkezőleg, Észak-Amerika egyszerűen azért teljesített jobban Dél-Amerikánál, mert a széttagozódó magánbirtokra és demokratikus jogokra épülő brit modell jobban működött, mint a koncentrált vagyonon és az autokratikus hatalmon alapuló spanyol modell. A rabszolgaságra és a szegregációra a legkevésbé sem volt szükség a siker érdekében, sőt inkább gátolták az amerikai fejlődést. Hatásuk fájdalmas módon a mai napig felszínre kerül a társadalmi problémákban: a terhes tizenévesek magas számában, az iskolákban való alulteljesítésben, a kábítószerekkel való visszaélésekben és a bebörtönzöttek aránytalanul magas számában, amely problémák számtalan afroamerikai közösséget kísértenek.

Jelen pillanatban egy afrikai apától és egy fehér anyától származó ember – akit Simón Bolívar idejében *castá*nak hívtak volna – az Egyesült Államok elnöke, aki egy klasszikus skót–ír származású, kitüntetésekkel teletűzdelt háborús hőst győzött le még az olyan államokban is, mint Virginia. Ez valami olyasmi, ami még harminc évvel ezelőtt is

egy fantasztikusan távoli eshetőségnek tűnt volna, amikor életemben először az amerikai Délre látogattam. Könnyű megfeledkezni arról, hogy például még 1967-ben is törvények tiltották tizenhat államban a faji szempontból vegyes házasságokat. Majd csak a nagyon találóan *Loving kontra Virginia*-ügynek nevezett perben született legfelsőbb bírósági határozat alapján vált alkotmányellenessé Egyesült Államokszerte a vegyes házasságok megtiltása. Ennek ellenére Tennessee formálisan egészen 1978 márciusáig nem hatálytalanította alkotmánya vonatkozó cikkelyét, Mississippi pedig 1987 decemberéig halogatta ugyanezt. Az amerikaiak faji hozzáállása azonban azóta alapvetően megváltozott. Számos jól bevált, a múlt által szentesített kifejezés és gondolat nyilvános helyen ma már nem hangozhat el.

Ugyanakkor több észak-amerikai város utcáin az emberek egyre inkább hasonlítanak a dél-amerikaiakra. A Latin-Amerikából, különösen Mexikóból történő folyamatos bevándorlás miatt negyven év múlva a nem hispán eredetű fehérek valószínűleg kisebbséget fognak alkotni az USA népességén belül.[299] Addigra az ország gyakorlatilag, vagy talán jogilag is, kétnyelvű lesz, és az amerikai társadalom fajilag minden korábbinál kevertebbé válik. Az USA népszámlálási adatai négy „faji" kategóriát különböztetnek meg: „fekete"', „fehér", „őshonos amerikai" és „ázsiai vagy csendes-óceáni szigetlakó". Ezen az alapon az Egyesült Államokban minden huszadik gyerek kevert származású abban az értelemben, hogy szülei nem tartoznak ugyanabba a faji kategóriába. 1990 és 2000 között az ilyen kevert fajú házaspárok száma megnégyszereződött, és nagyjából elérte a másfél milliót. Ebből a szemszögből nézve Barack Obama elnökké választása 2008-ban már nem is olyan meglepő.

Időközben a sokszínű Brazília gazdasága vált a világ egyik legdinamikusabban fejlődő gazdaságává. A még mindig a világ legegyenlőtlenebb társadalmai között számon tartott Brazília sikerének kulcsa a már régóta esedékes reform, melynek révén a népesség egyre nagyobb arányban tehet szert magántulajdonra és magasabb jövedelemre. A több mint egy évszázados túlzó protekcionizmus, az import kiváltására irányuló törekvések és az állami intervenció egyéb formái után Latin-Amerika többsége – Venezuela sajnálatos kivételétől eltekintve – az 1980-as évek óta egyre nagyobb növekedést ér el a privatizációnak,

a külföldi befektetéseknek és az exportorientációnak köszönhetően.[300] Azok az idők, amikor a régió gazdaságai a hiperinfláció és a fizetésképtelenség között ingadoztak, mintha a múlt homályába vesznének. 1950-ben Dél-Amerika nemzeti összterméke kevesebb mint egyötöde volt az Egyesült Államokénak. Ma megközelíti a 30 százalékot.

Lassan véget ér az az ötszáz év, amióta a hódítás és gyarmatosítás, más szóval a Brit- és Latin-Amerika közötti nagy szakadás időszaka megkezdődött. A nyugati féltekén végül az amerikai civilizáció győzedelmeskedett – tanúi lehettünk a bolívari pánamerikai álom egyfajta késői beteljesedésének.

Ez azonban sok mindent előrevetít. A faji megkülönböztetés tetőfoka ugyanis nem a XIX. századra tehető, hanem inkább a XX. század elejére. Ahhoz, hogy megértsük, miért volt olyan fontos a faji kérdés a Nyugatnak a más civilizációkhoz fűződő kapcsolatában, most Afrika felé kell fordítani a tekintetünket, mert ez a terület került az adott korszak európai birodalmi terjeszkedésének fókuszába. Jelen fejezet nyitó idézetében Churchill, akinek egyébként Szudánban és Dél-Afrikában kezdődött a karrierje, feltesz egy kérdést, amely a birodalomépítők egy teljes generációjának az életében fontos szerepet játszhatott: „Miért nem alkalmazhatóak ennek a sóvár világnak az elrendezésében ugyanazok az elvek, amelyek a Brit-szigetek és a Brit Birodalom szabad, rendezett, toleráns civilizációját formálták?" A civilizáció, ahogyan ő fogta fel, sikeresen gyökeret eresztett Észak-Amerikában – a brit uralom alatt maradt területeken éppen olyan sikeresen, mint az Egyesült Államokban. Ausztrália kietlen, vad tájain is virágzott. Akkor Afrikában miért nem?

Amerikában négy európai nagyhatalom próbálkozott saját civilizációjának idegen földön való honosításával (öt, ha a hollandokat is számoljuk Guyanán; hat, ha a svédeket is számoljuk St. Barthelemyn), mégpedig erősen változó sikerrel. Afrikában még nagyobb versengés zajlott e téren, ráadásul Nagy-Britannia legnagyobb riválisa végül az az ország lett, amelyiket Amerikában olyan sikeresen túlszárnyalt: Franciaország.

4.
Orvostudomány

„Először is gondoljuk át, mit is értünk a »civilizáció« szón! Valódi lényege abban rejlik, hogy a civilizációban élő emberek életcélja a test jóléte... Ma az európai emberek jobb házakban élnek, mint száz évvel korábban... Régen bőröket viseltek, és fegyverként lándzsát használtak. Ma hosszú nadrágot öltenek magukra, és... a lándzsák helyett revolvert hordanak magukkal... Korábban Európában az emberek főként kézi erővel szántották fel a földjüket. Ma egyetlen ember hatalmas területeket képes felszántani a gőzgépek segítségével, és így hatalmas vagyonra tud szert tenni... Korábban az emberek szekéren utaztak, ma pedig vonatokkal közlekednek, naponta akár négyszáz mérföldet is megtéve... Korábban, amikor az emberek harcolni akartak egymással, felmérték egymás testi erejét; ma már az is lehetséges, hogy egy dombról egyetlen ember egy puskával ezrek életét oltsa ki... Most olyan betegségek léteznek, amelyeket korábban nem is feltételeztek, és orvosok hadserege foglalkozik ezek gyógymódjával, tehát egyre több kórház épül. Ez a civilizáció lényege... Mit mondjak ennél többet?...

Ez a civilizáció olyan, hogy az embernek csak türelmesen várnia kell, amíg el fogja pusztítani önmagát. Mohamed tanítása szerint ez egy sátáni civilizáció. A hinduizmus »fekete korszak«-nak hívja... Őrizkedni kell tőle."

Mahatma Gandhi

„Egy nép, amely fiain (Robespierre, Descartes stb.) keresztül sokat tett az emberiségért. Nincs jogom rosszat kívánni nekik."

Egy szenegáli diák a franciákról

BURKE JÓSLATA

A XIX. század közepétől a XX. század közepéig a Nyugat uralkodott a többiek fölött. Ez az időszak nemcsak a birodalmak, hanem az imperializmus kora is volt. Az imperializmus nem más, mint a tengerentúli terjeszkedés ideológiája, amely önérdekre és altruizmusra alapozva igazolta a Nyugathoz nem tartozó népek fölötti formális és informális dominanciát. A birodalom „életteret" jelentett a fölösleges népesség számára. Garantált kiviteli piacokat biztosított, amelyeket a rivális hatalmak nem tudtak vámokkal elzárni. A befektetések esetében jobb megtérülést jelentett annál, mint amit otthon lehetett elérni.[301] A birodalomnak politikai funkciói is lehettek, hiszen az ipari forradalom korának társadalmi feszültségei feloldódtak a „hurráoptimista" hazafias büszkeségben, és a nagyhatalmú érdekcsoportok is megkapták a maguk elégtételét. A birodalomépítés a civilizáció terjeszkedését is jelentette, amely kifejezést egyre inkább a korábbi fejezetekben már ismertetett, kimondottan nyugati intézményrendszer együttesére alkalmazták: a piacgazdaságra, a tudományos forradalomra, valamint a magántulajdonhoz való jog és a képviseleti kormányzás közötti kapcsolatra. A kereszténység terjedését is jelentette, mivel a birodalomépítésben a misszionáriusok legalább olyan fontos szerepet játszottak, mint a kereskedők és a katonák (lásd a 6. fejezetet).

Az összes birodalom közül Nagy-Britanniáé volt a legnagyobb. Kanada legészakibb csücskétől, Grant Landtől a guyanai Georgetown tikkasztóan meleg tengerpartjáig és a déli-sarki Graham Landig; a Níluson lefelé Nyanzáig, a Zambézin keresztül Fokvárosig; a Perzsa-öböltől Indián át a Bengáli-öbölig, majd tovább Burmáig és Borneóig; Szingapúrtól Sydneyig – a világ térképének hatalmas övezetei, köztük megszámlálhatatlan aprócska sziget, mind-mind halvány rózsaszínre színeződtek, mint egy skót bőre a trópusi napon. Az első világháború előestéjén a Brit Birodalom a világ földfelszínének egynegyedét borította be a térképen, és hasonló arányban gyakorolt uralmat a világ népessége fölött. A világ tengeri útvonalaiból és a nemzetközi távírdai hálózatából is mindenkinél nagyobb részt mondhatott a magáénak. Pedig nem Nagy-Britannia volt az egyetlen imperialista hatalom. A forradalom és a napóleoni háborúk okozta rettentő embervesz-

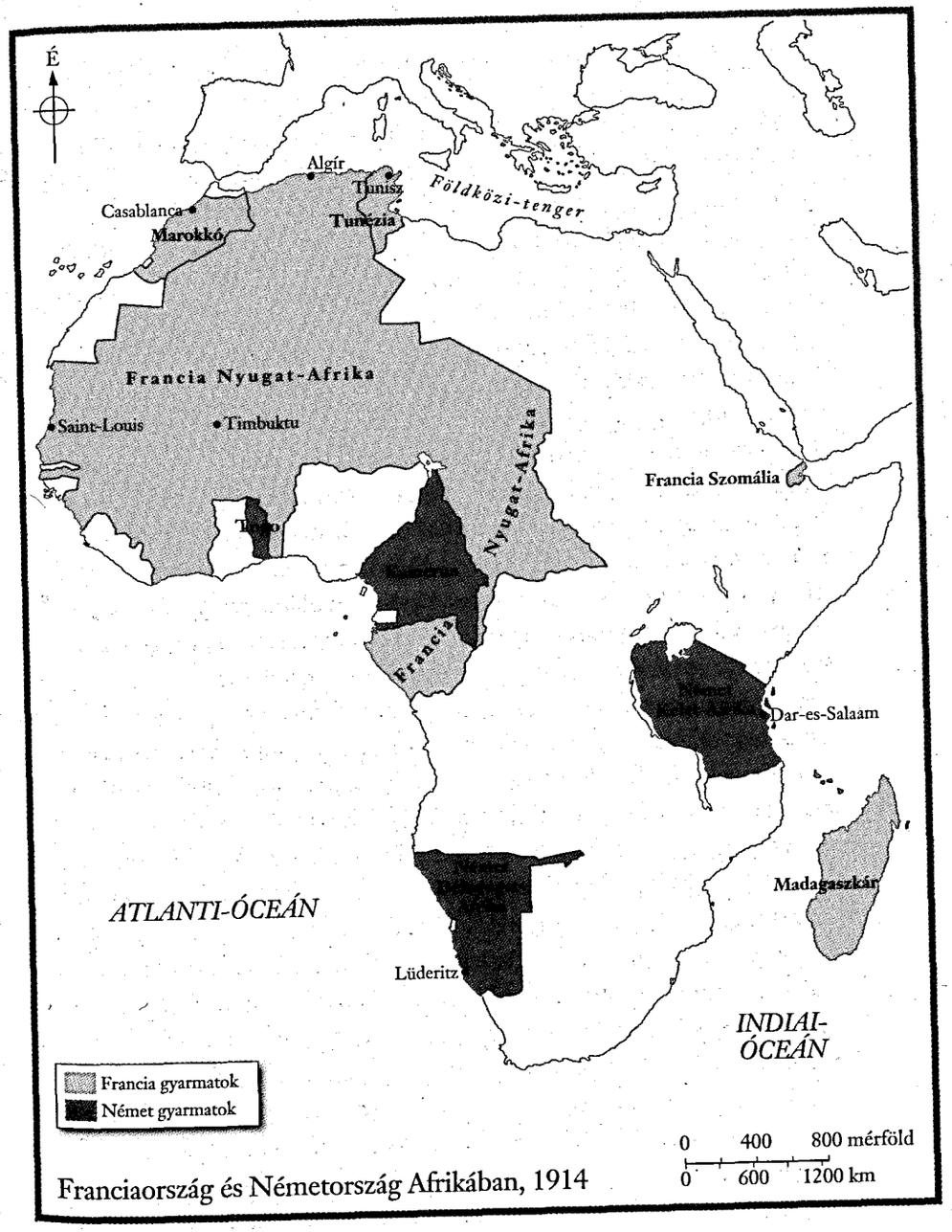

Franciaország és Németország Afrikában, 1914

teség ellenére a franciák a waterlooi vereség után alig tizenöt évvel újra megpróbálták kiterjeszteni birodalmuk határait. Az olyan régi cukortermelő szigetek, mint Réunion, Guadeloupe és Martinique, az olyan kereskedelmi központok, mint Saint-Louis és Gorée, az új szerzemények Észak-, Nyugat- és Közép-Afrikában, az Indiai-óceán vidékén, Indokínában és Polinéziában együttesen alkották a Francia Birodalmat, amely 1913-ra a világ felszínének majdnem 9 százalékát fedte le. A belgák, a németek és az olaszok is szereztek tengerentúli gyarmatokat, miközben a portugálok és a spanyolok nagy területeket megőriztek korábbi birodalmaikból. Időközben az oroszok – inkább a szárazföldön, semmint a tengeren nyomulva előre – kiterjesztették birodalmuk határait a Kaukázusban, Szibériában és Közép-Ázsiában. Az osztrákoknak is sikerült új területeket szerezniük. Miután 1866-ban Poroszország kiebrudalta őket Németország egységesítéséből, a Habsburgok délnek fordultak, a Balkánra. Még a korábbi gyarmatok is gyarmatosításba fogtak: az Egyesült Államok megkaparintotta Puerto Ricót és a Fülöp-szigeteket csakúgy, mint Hawaiit és jó néhány kisebb csendes-óceáni szigetet.

1913-ra a nyugati birodalmak uralták a világot. A világ földfelszínének alig 10 százalékát kitevő tizenegy anyaország kormányozta a világ több mint felét. A föld népességének nagyjából 57 százaléka élt ezeken a birodalmakon belül, amelyek a globális gazdasági termelés majd négyötödét adták. Már akkoriban is keserű kritikával illették ezeknek a birodalmaknak a viselkedését. És valóban, az „imperializmus" kifejezés a nacionalisták, a liberálisok és a szocialisták körében egyaránt szitokszóvá vált. Ezek a heves bírálók nem győzték eléggé szidalmazni azt az állítást, mely szerint a birodalmak a civilizáció exportálására hivatottak. Amikor megkérdezték, hogy mi a véleménye a nyugati civilizációról, India egyik legkiemelkedőbb nemzeti vezetője, Mahatma Gandhi állítólag szellemesen azt felelte, jó ötletnek tartja. Az 1908-ban kiadott *Hind Szvarádzs* című művében* Gandhi a nyugati civilizációt egyenesen „betegség"-nek és „csapás"-nak nevezte.[302] Mark Twain, Amerika vezető antiimperialista írója inkább ironikusan

* Magyar nyelven: *Hind Szvarádzs avagy az indiai önkormányzat.* Bodor András fordítása. Budapest, 2010, Kriterion Könyvkiadó – A szerk.

fogalmazott: „Azok számára, akik azt hiszik – írta 1897-ben –, hogy a francia civilizációnak hívott különös termék javulást eredményez majd Új-Guinea és a hasonlók civilizációja szempontjából, Madagaszkár megkaparintása és a francia civilizáció ottani bevezetése igazolásul szolgálhat majd."[303] A bolsevik vezér, Vlagyimir Iljics Lenin is ironikus hangon szólt, amikor az imperializmust „a kapitalizmus legmagasabb szintjé"-nek nevezte, amelyben a monopolbankok harcolnak „a nyersanyagforrásokért, a tőkekivitelért, a befolyási övezetekért, azaz a jövedelmező üzletek, koncessziók, monopolizált haszon stb. övezeteiért". Lenin az imperializmust a kapitalizmus „élősködő", „hanyatló", sőt „haldokló" szakaszának tartotta.[304] A birodalmak koráról kialakított ilyesfajta nézeteket még ma is sokan vallják. Sőt a nyugati világ iskolái szinte általános igazságként fogadják el, hogy az imperializmus a gyökere szinte minden modern problémának, a közel-keleti konfliktustól kezdve a szubszaharai szegénységig – ráadásul mindez kézenfekvő alibit nyújt az olyan kapzsi diktátorok számára is, mint a zimbabwei Robert Mugabe.

Ennek ellenére egyre kevésbé könnyű a „legalsó egymilliárd", azaz a világ legszegényebb országaiban élő emberek jelenlegi kilátástalanságáért a gyarmati múltat hibáztatni.[305] A független uralkodók, néhány kivételt leszámítva, a függetlenség elnyerése után sem kormányoztak jobban, mint a gyarmati uralkodók a függetlenség elnyerése előtt. Sőt, a legtöbben sokkal rosszabbul teljesítettek. A korábbitól teljesen eltérő nyugati civilizációs küldetés pedig – a kormányzati és a kormányzatokon kívüli segélyszervezetek missziója – a segélyek formájában érkező hatalmas összegek ellenére a korábban reméltnél nyilvánvalóan jóval kevesebbet ért el.[306] A vezető amerikai közgazdászok és az ír rocksztárok minden erőfeszítése ellenére Afrika megmarad a kontinensek szegény rokonának, aki vagy a nyugati alamizsnára szorul rá, vagy áruba bocsátja az összes nyersanyagát. Igaz, hogy időnként fel-felcsillan némi remény, többek között például az olcsó mobilhálózat kiépítése révén, amely az afrikaiak számára is elérhetővé teszi a hatékony és alacsony költségű banki szolgáltatásokat. Arra is valós esély mutatkozik, hogy a tiszta víz az embereknek a jelenleginél sok-

kal szélesebb köréhez jusson el.* A fejlődés elé tornyosuló akadályok azonban továbbra is elkeseredésre adnak okot, köztük a megannyi afrikai államot jellemző katasztrofális kormányzás, amelyet kitűnően szimbolizál a Dakar fölé magasodó, egy óriási szenegáli házaspárt a legszörnyűbb szocialista-realista stílusban ábrázoló groteszk szobor. (Megépítője egy észak-koreai állami vállalat.) Ráadásul az sem sokat javít a helyzeten, hogy Kína is belépett a legfőbb afrikai befektetők sorába. Ellenkezőleg, a kínaiak boldogan fektetnek be az infrastruktúrába az afrikai ásványokért cserébe, mit sem törődve azzal, vajon katonai diktátorral, korrupt kleptokratával vagy szenilis zsarnokkal (esetleg mindhárom egy személyben) üzletelnek-e. Éppen akkor, amikor a nyugati kormányzati és kormányzaton kívüli szervezetek a segélyek fejében követelni kezdenék az afrikai kormányzati stílus javulását, azt tapasztalják, hogy törekvéseiket aláássa a kialakulóban lévő Kínai Birodalom.

A külföldről érkező altruizmus és kizsákmányolás együttes jelenléte a legkevésbé sem jelent újdonságot Afrika történelmében. A XIX. században, mint azt már láttuk, az európaiakat sokféle indíték vezette Afrikába. Ezek között volt a pénz és a dicsőség. Egyesek befektetni mentek oda, mások rabolni; egyesek a lelkek felderítéséért, mások gyökeret ereszteni. Szinte mindenki biztos volt azonban abban – pont olyan biztos, mint a mai segélyszervezetek –, hogy a nyugati civilizáció áldásait a „sötét kontinens"-sel is meg kellene osztani.** Mielőtt elhamarkodottan gonosznak és kizsákmányolónak minősítenénk a nyugati birodalmakat – amelyek csakis a civilizáltal éppen ellentétes viselkedésre képesek –, meg kell értenünk, hogy ezek a birodalmak nem minden alap nélkül állították, hogy civilizációs missziót hajtanak végre.

* Dean Kamen egyszerű, de hatékony víztisztító készülékét könnyen terjeszthetnék a Coca-Cola üdítőgyártó cég minden másnál kiterjedtebb, az egész fejlődő világot behálózó gyártási és eladási rendszerén keresztül. Ha figyelembe vennénk a fertőzött víz miatt évente elhalálozott emberek döbbenetesen magas számát, a „coca-kolonizáció" meglehetősen pejoratív kifejezésének is mindörökre búcsút mondhatnánk.

** A kifejezés a kontinens lakosságának bőrszínére és a viszonylagos gazdasági elmaradottságra egyaránt utalt (hasonlóan a „sötét középkor" kifejezéshez). Manapság Afrika még mindig fekete kontinens abban az értelemben, hogy éjszaka a világűrből nézve aránylag kevés mesterséges fény látható, kivéve a legészakibb és a legdélebbi részeken.

Várható élettartam születéskor: Anglia, Egyesült Államok, India és Kína, 1725–1990

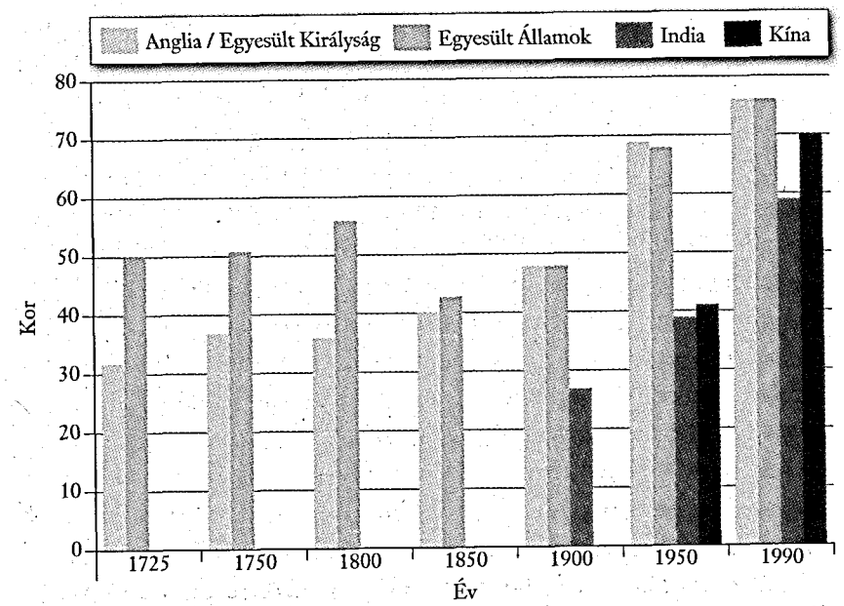

Vegyük a Nyugat legfontosabb gyilkos alkalmazását, azt, amelyik a legkevésbé „gyilkos", hiszen általa megduplázódott az emberek várható élettartama: a modern orvoslást! Az aszketikus életet élő, szentként tisztelt Gandhi lenézően legyintett a nyugati civilizáció hadseregnyi orvosára. Egy 1931-es londoni interjúban a „betegség legyőzésé"-t tisztán „materialista" mérőrúdnak nevezte, amellyel a nyugati civilizáció a haladást méri.[307] Az emberek millióinak azonban, akiknek az életét a nyugati orvostudomány segítségével hosszabbították meg, nem volt nehéz választania a szellemi tisztaság és az életben maradás között. 1800 körül, az egész világot tekintve, a várható élettartam mindössze 28,5 év volt. Két évszázaddal később, 2001-ben ez a szám több mint a kétszeresére növekedett, 66,6 évre. A javulás nem csupán a birodalmi nagyvárosokra korlátozódott. Azok a történészek, akik megszokásból összetévesztik az éhínséget vagy a polgárháborút a népirtással és a Gulagokkal, hogy a gyarmati elöljárókat a nácik vagy a sztálinisták mellé helyezhessék, jól tennék, ha elgondolkodnának azon, milyen jelentős hatást gyakorolt a nyugati orvoslás a várható élettartamra a gyarmati és gyarmatosítás utáni világban.

Az, hogy hol és mikor zajlott le az „egészségügyi átalakulás" – azaz a várható élettartam jelentős kitolódása – egészen nyilvánvaló. Nyugat-Európában az 1770-es és az 1890-es évek közé tehető: Dánia nyitotta a sort, és Spanyolország zárta. A közegészségügy és a higiéniai viszonyok javulásá következtében az első világháború előestéjére a tífusz és a kolera lényegében eltűnt, a diftéria és a tetanusz ellen pedig oltással védekeztek. Abban a huszonhárom ázsiai országban, amelyekről adatokkal rendelkezünk, az egészségügyi átalakulás, egy kivétellel, az 1890-es és az 1950-es évek közé tehető. Afrikában, két kivétellel negyvenhárom országban az 1920-as és az 1950-es évek között következett be. Tehát szinte az összes ázsiai és afrikai országban már az európai gyarmati uralom vége előtt javulás mutatkozott a várható élettartam tekintetében. Afrikában a függetlenség elnyerése után a fejlődés mértéke tulajdonképpen csökkent, különösen, bár nem kizárólag, azt AIDS-t okozó HIV-vírus terjedése következtében. Azt sem árt megjegyezni, hogy a latin-amerikai országok sem teljesítettek sokkal jobban az egészségügy fejlődése terén, hiába nyerték el a függetlenségüket már az 1800-as évek elején.[308] A várható élettartam javulásának időzítése különösen meglepő, mivel többnyire hamarabb lezajlott, mint ahogyan az antibiotikumok (különösen a tuberkulózis gyógyítására szolgáló streptomycin), a DDT nevű rovarirtó szer, és még a birodalmak korában a himlő és a sárgaláz ellen feltalált egyszerű oltásokon kívüli vakcinák elterjedtek volna (lásd később). Az egészségügyben tehát széles fronton zajlott a fejlődés, és folyamatosan csökkent a halálozási arány az ürülék által terjesztett betegségek, a malária, sőt a tbc terén is. Nyilvánvalóan ezt tapasztalták az egyik brit gyarmaton, Jamaicán, és feltehetőleg hasonló folyamatok zajlottak a többi helyen is, köztük Ceylonon, Kenyában, Rhodesiában, Trinidadon és Ugandában, amelyek többé-kevésbé szimultán fejlődést mutattak.[309] Amint azt majd látni fogjuk, ugyanez elmondható még Franciaország gyarmatairól is. Úgy tűnik, hogy az afrikai, különösen életveszélyes trópusi betegségek lankadatlan kutatásra ösztönözték a nyugati tudósokat és egészségügyi szakembereket, és ez az imperializmus nélkül nem következett volna be. A következőkben az ír drámaíró és bölcselkedő, George Bernard Shaw Gandhinak szóló válaszát olvashatjuk:

„Az elmúlt évszázadban a civilizáció felszámolta a bakteriális lázaknak kedvező körülményeket. Az egykor oly elterjedt tífusz eltűnt; a pestist és a kolerát egészségügyi blokád késztette megálljra a határainknál... A fertőzés veszélyeit és a megelőzési módokat ma már jobban értik, mint egykoron... Manapság a tüdővészesek bajait csak fokozza, hogy egyre inkább úgy kezelik őket, mint a leprásokat... A fertőzés veszélye azonban – bár még az orvosok is úgy beszélnek, mintha az egyetlen valóban tudományos módszer az lenne, ha a lázas betegeket kidobnák a legközelebbi árokba, tisztes távolból karbolsavval leöntenék és még ott helyben elhamvasztanák őket – sokkal nagyobb óvatosságot és tisztaságot eredményezett. És mindebből tisztán következik a betegségek fölött aratott győzelmek sora."[310]

Ezek a győzelmek persze nemcsak a gyarmattartókat érintették, hanem a gyarmatosítottakat is.

A történet fonákja azonban az, hogy a XIX. század végén és a XX. század elején még az orvostudománynak is létezett sötét oldala. A kórokozók elleni harc egybeesett a faji elkorcsosodás illuzórikus veszélye elleni áltudományos küzdelemmel. 1914-ben aztán a rivális nyugati birodalmak közötti, „a civilizációért folytatott nagy háború" világméretű viszálya bebizonyította, hogy végül is nem Afrika a világ legsötétebb kontinense.

A legtöbb birodalom kinyilvánítja, hogy békés szándék vezérli, amikor szeretné eljuttatni a civilizációt az elmaradott országokba. A történelem folyamán azonban kevesen kedvelték jobban a „civilizációs küldetés" kifejezést, mint a franciák. Hogy megértsük ennek az okát, látnunk kell a francia és az amerikai forradalmak közötti alapvető különbséget. Az első ember, aki ennek a különbségnek kellő fontosságot tulajdonított, a whig parlamenti képviselő, Edmund Burke volt, a délírországi protestáns közösség legjelentősebb politikai gondolkodója. Burke támogatta az amerikai szabadságharcot, és teljesen egyetértett a telepesek érvrendszerével, mely szerint parlamenti képviselet hiányában nem hajlandók adót fizetni, és helyesen látta azt is, hogy Lord North kormányának ügyetlenkedése csak még tovább súlyosbítja a Massachusettsben kialakult helyzetet. Burke reakciója a franciaországi

forradalom kitörésekor ennek szöges ellentéte volt. „Csak nem kellene komolyan szerencsét kívánnom annak az őrültnek – írta Burke a *Gondolatok a franciaországi forradalomról* című művében –, aki kiszabadult cellájának védelmet jelentő fogságából és teljes sötétségéből, hogy újra élvezhesse a fényt és a szabadságot? Csak nem kellene gratulálnom egy útonállónak és gyilkosnak, aki természetes jogai helyreállításának okán szökött ki a börtönből?"[311] Burke meglepően korán megjósolta a francia forradalom erőszakos jellegét, és erre vonatkozó véleményét már 1790-ben közzé is tette.

Az 1789-ben kezdődött politikai láncreakció az amerikai függetlenségi háborúba való francia beavatkozás miatt bekövetkező krónikus pénzügyi válságból indult. Az 1719–1720-as nagy pénzügyi válság – a Mississippi-buborék – óta a francia pénzügyi rendszer jelentősen lemaradt az angolhoz képest. Nem létezett központi jegybank. Nem létezett likvid részvénypiac, ahol a kormányzati adósságot adni-venni lehetett volna. Az adórendszert nagy mértékben magánosították. Részvények helyett a francia korona inkább hivatalokat árusított, és ezzel alaposan felduzzasztotta a közpénzből fizetett paraziták számát. Tehetséges miniszterek sora – Charles de Calonne, Loménie de Brienne és Jacques Necker – sem tudta kellőképpen átalakítani a rendszert. A zűrzavarból kivezető legegyszerűbb út az lehetett volna, ha XVI. Lajos fizetésképtelenséget jelent, ugyanis a monarchia adósságai elképesztően sokrétűek voltak, és majdnem kétszer annyiba kerültek, mint amennyit a brit kormány fizetett a standard kötvények után.[312] Ehelyett a király megegyezésre törekedett. Az előkelők gyűlésén semmire sem jutottak. Az átalakított *parlement*ek (királyi bíróságok) jogászai is csak nehezítették a helyzetét. 1788 augusztusában végül Lajos rászánta magát az 1614 óta tétlen rendi gyűlés összehívására. Azonban tudnia kellett volna, hogy egy XVII. századi intézmény XVII. századi válságot teremt majd a számára.

A francia forradalom eleinte a brit polgárháború megfelelőjének látszott, csak éppen a puritanizmus nélkül. A rendi gyűlés összehívása lehetőséget teremtett az arisztokrácián belüli zúgolódóknak, hogy Mirabeau gróf és Lafayette márki vezetésével kifejezésre juttassák elégedetlenségük okát. Akárcsak Angliában, az alsóház itt is megfogalmazta saját követeléseit. 1789. június 17-én a harmadik rend (közrendűek) kihirdette, hogy alkotmányozó nemzetgyűléssé alakul

át. Három nappal később a híres labdaházi esküben a tagok megfogadták, hogy addig nem engedik feloszlatni a gyűlést, amíg Franciaországnak új alkotmánya nem lesz. Idáig tehát ez volt az angliai hosszú parlament francia változata. Amikor azonban a francia politikai élet új alapszabályainak megalkotására került a sor, a forradalmárok felismerhetően az amerikai nyelvezetet vették át. Első pillantásra az 1789. augusztus 27-én született *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* Philadelphiában sem okozott volna túl nagy meglepetést:

2. ...Az ember természetes és elévülhetetlen jogai... a szabadság, a tulajdon, a biztonság s az elnyomással szemben való ellenállás.
10. Senkit meggyőződése, vallási s egyéb nézetei miatt háborgatni nem szabad...
17. Tulajdonától – lévén a tulajdonjog szent és sérthetetlen – senki meg nem foszthető...[313]

Miért támadta tehát olyan hevesen Edmund Burke ezt a forradalmat? Lássuk most bővebben is a véleményét:

> „A franciák egy gyenge kezű és törvényes uralkodó ellen több dühvel, haraggal és indulattal támadtak, mint ahogy ismereteink szerint bármely más nép a legtörvénytelenebb trónbitorló vagy a legvérszomjasabb zsarnok ellen valaha is felkelt. Ellenállásukat az engedmény szülte... csapásukat a kegyeket, pártfogást és sértetlenséget nyújtó kéz ellen mérték... Büntetésükre a sikerben találtak rá: a jogot felforgatták; a bíróságokat felbomlasztották; az ipart elsorvasztották; a kereskedelmet megszüntették; az adókat nem fizették, az emberek mégis elszegényedtek; az egyházat kifosztották, az állam mégsem könnyebbülhetett meg; polgári és katonai anarchia révén született a királyság alkotmánya; minden emberit és istenit feláldoztak a közbizalom bálványának, a következmény pedig a nemzeti csőd; és mindezt betetőzik az új, kétes hitelű, ingatag hatalom papírkötvényei... melyeket egy birodalom támogatására kibocsátott pénznemnek tartanak."[314]

Ha Burke ezeket a sorokat 1793-ban írta volna, az nem is lett volna olyan rendkívüli. Az azonban, hogy kitörése után egy évvel már látta a

francia forradalom igazi jellegét, valóban egyedülálló. Mi volt az, amire felfigyelt? A válasz Rousseau-nál keresendő.

Jean-Jacques Rousseau műve, a *Társadalmi szerződés* (1762) a nyugati civilizáció legveszélyesebb könyveinek egyike. Az ember, Rousseau szerint, egy „nemes vad", aki vonakodva ismeri el a fölé magasodó tekintélyt. Az egyetlen legitim hatalom, amelynek aláveti magát, az a „nép" és az „általános akarat" korlátlan uralma. Rousseau szerint ennek az általános akaratnak mindenek fölött kellett állnia, és az elöljáróknak, valamint a törvényalkotóknak is meg kell hajolniuk előtte. Nem lehetnek részleges szervezetek; nem létezhet kereszténység, amely végül is a hatalmak (a szellemi és a földi) szétválasztását jelenti. A szabadságot kétségtelenül jó dolognak tartja, számára azonban az erkölcs még a szabadságnál is fontosabb. Az általános akaratnak tehát a cselekvő erkölcsösségnek kell lennie.[315] Ha visszatérünk az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatá*hoz, a modern olvasó is látni fogja, mi lehetett az, ami Burke-öt felháborította:

6. A törvény a közakarat kifejezése.
10. Senkit meggyőződése, vallási s egyéb nézetei miatt háborgatni nem szabad, *feltéve, hogy e meggyőződés s e nézetek megnyilvánulása a törvényes rendet nem sérti.*
17. Tulajdonától – lévén a tulajdonjog szent és sérthetetlen – senki meg nem fosztható, *legfeljebb csakis oly esetekben, amikor ezt a közösség érdekéből fakadó nyilvánvaló és törvényes úton megállapított szükségesség követeli meg...* (utólagos kiemelés)

Burke nem bízott ezekben a kitételekben. Az a fajta elsőbbség, amelyet Rousseau a „közrend"-nek és a „közszükség"-nek tulajdonított, Burke-öt baljós sejtelmekkel töltötte el. A közakarat Burke szerint kevésbé megbízható egy uralkodó kiválasztása esetében, mint az örökletes elv, hiszen az örökletesség útján megválasztott uralkodók nagyobb valószínűséggel tisztelik az „ősi szabadságjogok"-at, amelyeket Burke többre tartott az új, egyéni és elvont „szabadság"-nál. A harmadik rendet – érvelt – elkerülhetetlenül megrontja majd a hatalom (és a „pénzügyi érdekeltség"), szemben a magánvagyon jelentette szabadsággal bíró arisztokráciával. Burke jól látta az 1789 novembe-

rében lezajlott egyházi földtulajdon-kisajátítás – az első igazán forradalmi tettek egyike – jelentőségét, valamint a papírpénz- *(asszignáta)* nyomás veszélyeit is, hiszen a pénznyomás biztosítékául mindössze az elkobzott egyházi földek szolgáltak. Az igazi társadalmi szerződés – érvelt Burke – nem Rousseau paktuma a nemes vadember és az általános akarat között, hanem a jelenlegi generáció és a jövő generációi közötti „szövetség". Megdöbbentő előrelátással figyelmeztetett a „professzorok" utópisztikusságára. „Minden egyes út végén – írta a korszak legjelentősebb próféciájában – csak az akasztófák látszanak."* A hagyományos intézmények elleni támadás – figyelmeztetett – „komisz és alantas oligarchiá"-hoz vezet, végül pedig katonai diktatúrához.[316] Burke-nek mindenben igaza lett.

Az 1791 szeptemberében kiadott alkotmány fenntartotta a magántulajdonhoz való jog sérthetetlenségét, a „franciák királyának" sérthetetlenségét, továbbá az egyesülési jog és a szabad vallásgyakorlat sérthetetlenségét. Két éven belül mind a négy jogot megsértették, az egyházi tulajdon elleni támadással kezdve a sort. A következő az egyesülési jog megsértése volt a szerzetesrendek, a céhek és a szakmai szervezetek feloszlatásával (bár az ezeken belüli politikai csoportok felvirágoztak). 1792 augusztusában aztán a király kivételes helyzetét is megsértették, amikor a Tuileirák ostromát követően XVI. Lajost letartóztatták. Igaz, hogy a király is hibás volt ebben, hiszen egy végzetesen ügyetlenül megszervezett szökési kísérletben családjával együtt megpróbált átjutni a francia határ túloldalán élő arisztokrata emigránsokhoz, de Varennes városában felismerték és feltartóztatták. 1792 szeptemberében egy új és demokratikus nemzeti konvent megválasztásával a királygyilkosság valószínűsége még tovább nőtt. XVI. Lajos 1793. január 21-én végrehajtott kivégzése azonban merőben más következményeket vont maga után, mint az angol I. Károly lefejezése. Az angol forradalomban a királygyilkosság a polgárháború finálé-ját jelentette. A francia forradalomban a kivégzés csak a nyitány volt, ugyanis a hatalom az „Alkotmány Jakobinus Baráti Társaságától" a

* Burke-nek mindössze azt nem sikerült megjósolnia, hogy a forradalom a guillotine-t alkalmazza majd mint az emberi élet kioltására legalkalmasabb, jellemzően racionalista megoldást.

Forradalmi Kommünhöz és a Közjóléti és Közbiztonsági Bizottsághoz vándorolt. A nyugati történelemben nem először és nem utoljára a forradalmárok újfajta vallást találtak, hogy felvértezzék magukat a korábbinál is gyalázatosabb tettekre. 1793. november 10-én betiltották az istentiszteleteket, és bevezették az Ész kultuszát, a modern kor első politikai vallását, amelyhez az ikonok, a rituálék és a mártírok éppen úgy hozzátartoztak, mint a többi valláshoz.

A francia forradalom kezdettől fogva durván erőszakos volt.[317] A gyűlölt börtön, a Bastille elleni támadás (1789. július 14.) betetőzéseként lefejezték Launay márkit, a Bastille kormányzóját és Jacques de Flesselles-t, a párizsi kereskedők rendészét. Alig több mint egy héttel később kivégezték a király miniszterét, Joseph-François Foullon de Douét és vejét, Berthier de Sauvignyt is. Amikor a következő októberben a forradalmi tömeg megtámadta a királyi családot Versailles-ban, mintegy száz embert öltek meg. 1791 a számos emberéletet követelő „tőrök napja" és a „Mars-mezei mészárlás" esztendeje is. 1792 szeptemberében mintegy ezernégyszáz királypárti foglyot végeztek ki a bretagne-i, a vendée-i és dauphinéi ellenforradalmi megmozdulásokat követően. Ennek ellenére még több kellett ahhoz, hogy megszülethessen a valódi terror, melynek során a modern kor történetében elsőként bebizonyosodott a kegyetlen valóság: a forradalom fölfalja saját gyermekeit.

A Karl Marx ideológiájáért (lásd az 5. fejezetet) rajongó történészek generációi az osztályharcban keresték a választ, és a forradalmat a rossz termésre, a kenyér növekvő árára és az *ancien régime* korában a proletariátushoz leginkább hasonlítható sans-culotte-ok sérelmeire vezették vissza. A marxista magyarázatok azonban hamar megfeneklettek, hiszen bőséges bizonyíték található arra vonatkozóan, hogy a burzsoázia nem indított osztályharcot az arisztokrácia ellen. Inkább az „előkelők" elitje, néhány burzsoá és néhány arisztokrata együttesen indította el a forradalmat. Pedig létezett egy korábbi, kifinomultabb magyarázat is: Alexis de Tocqueville *Az amerikai demokrácia* (1835) valamint a *Régi rendszer és a forradalom* (1856) című két fő művében minden kétséget kizáró választ ad arra a kérdésre, vajon miért nem lehetett Franciaországból is Amerika. Tocqueville szerint öt alapvető különbség volt a két társadalom, ebből kifolyólag az általuk gerjesztett forradalmak között. Először is, Franciaország egyre inkább köz-

pontosított rendszerben működött, miközben Amerika eredendően szövetségi államként, élénk helyi közösségi élettel és civil társadalommal. Másodszor, a franciák hajlamosak voltak az általános akaratot a törvény fölé emelni, amely tendenciát az erős amerikai jogi szakma eredendően elutasította. Harmadszor, miközben a francia forradalmárok támadást indítottak a vallás és az azt alátámasztó egyház ellen, az amerikai szektarianizmus védőpajzsul szolgált a világi hatóságok túlterjeszkedése ellen. (Tocqueville szkeptikus volt a vallás terén, ugyanakkor idejekorán felismerte annak társadalmi értékét.) Negyedszer, míg a franciák túlságosan nagy hatalmat ruháztak a felelőtlen értelmiségiekre, Amerikában a legfőbb hatalom a gyakorlati emberek kezében összpontosult. Végül, és Tocqueville szerint ez a legfontosabb, a franciák az egyenlőséget a szabadság fölé helyezték, tehát Locke helyett Rousseau-t választották.

Az amerikai demokrácia című művében Tocqueville alaposan fején találta a szöget, amikor azt írta:

> „Az Egyesült Államok polgára legkisebb korától azt tanulja, hogy saját erejére hagyatkozzon, hogy ellenállhasson az élet gonoszságainak és nehézségeinek; gyanakodva és aggodalommal tekint a társadalmi tekintélyre, és csak akkor folyamodik hozzá segítségért, amikor képtelen nélküle boldogulni... Amerikában a politikai célból történő gyülekezési szabadság korlátlan... Nincs olyan ország, ahol nagyobb szükség volna a gyülekezésre, hogy megakadályozzák egy csoport vagy egy herceg despotizmusát, mint a demokratikusan felépülő országokban."[318]

A francia civil társadalom viszonylagos gyengesége tehát jelentősen okolható azért, amiért a francia köztársaságok hajlamosak voltak megsérteni az egyéni szabadságjogokat, és zsarnoksággá silányulni. Tocqueville azonban egy hatodik pontot is hozzátett az előbbiekhez:

> „Franciaországban olyan heves a háború szenvedélye, hogy nincs az a vállalkozás, amely elég őrült vagy káros volna az állam jóléte szempontjából ahhoz, hogy az egyes ember ne érezze megtisztelve magát, ha megvédheti azt, akár az élete árán is."[319]

Nyilvánvalóan ebben rejlik a két forradalom közötti legjelentősebb különbség. Mindkettő a túlélésért folytatott harc volt, a francia forradalmárok azonban hevesebb és hosszabb háborút vívtak. Ez volt a legfőbb különbség.

1791 júliusától kezdve, amikor a német-római császár, II. Lipót felszólította uralkodótársait XVI. Lajos megsegítésére – amely felhívásra egyébként elsőként Nagy Frigyes utódja, II. Frigyes Vilmos jelentkezett –, a francia forradalomnak önnön túléléséért kellett küzdenie. Az Ausztria (1792. április), majd Nagy-Britannia, Hollandia és Spanyolország (1793. február) elleni hadüzenet nyomán az amerikai függetlenségi háborúnál jóval kiterjedtebb és hosszabb háború vette kezdetét. Az USA védelmi minisztériumának adatai alapján a yorktowni csata végéig 4435 hazafi veszítette életét, 6188 pedig megsebesült az Egyesült Államok védelme során. Az 1812-es angol–amerikai háború 2260 halottat és 4505 sebesültet követelt.[320] A brit veszteség valamivel kisebb volt ennél. Még akkor is kisebb konfliktusnak tekinthető mindez, ha a sebesültek túlnyomó része elhalálozott, és a katonák, valamint a civil lakosság a háború okozta betegségek és nehézségek miatt sokat szenvedett. A leghíresebb csaták némelyike – Brandywine és maga Yorktown is – európai mércével mérve mindössze csetepaténak számított, az utóbbiban például amerikai oldalon csupán 88-an haltak meg az ütközetben. A francia forradalom és a napóleoni háborúk áldozatainak száma összehasonlíthatatlanul nagyobb volt – egyes becslések szerint 1792 és 1815 között a csatatéren elhunytak száma minden résztvevő országot egybevéve 3,5 millióra tehető. Egy óvatosabb számítás szerint hússzor annyi francia halt meg saját forradalma védelmében, mint ahány amerikai. Ebben nincsenek benne a belső elnyomás áldozatai. A becslések alapján mintegy 17 000 francia nőt és férfit végeztek ki a megfelelő eljárást követően, 12 000 és 40 000 közé tehető azok száma, akiket mindenféle per nélkül guillotine alá vagy akasztófára küldtek, és valahol 80 000 és 300 000 között lehetett a vendée-i királyhű felkelés leverése közben elhunytak száma.[321] A francia forradalom ráadásul a gazdaságot is sokkal inkább szétzilálta, mint az amerikai. Az amerikaiak inflációját stabilizáció követte; a franciák hiperinflációjának csúcspontján összeomlott az asszignátákon alapuló papírpénzrendszer. A teljes férfilakosságot

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

mozgósították a háborúra. Felügyelet alatt tartották az árakat és a béreket. A piacgazdaság összeomlott.

A francia forradalom radikalizálódását – Burke jóslatának beteljesülését – ezeknek a tényeknek a tükrében kell szemlélni. 1793 áprilisától kezdődően, amikor a hatalom a Közjóléti Bizottság kezében összpontosult, Párizs őrültek házává változott. Először letartóztatták, majd október 31-én kivégezték a Jakobinus Klub egyik csoportját, a girondistákat (szélsőségesebb riválisaik a montagnard-ok, a hegypártiak voltak). Ezt követően Georges-Jacques Danton és követői vonulhattak a kivégzőhelyre (1794. április 5.). Végül a Közjóléti Bizottság vezető alakjára, Rousseau köztársasági erényeinek főpapjára, Maximilien Robespierre-re is sor került a nyaktiló zuhanó bárdja alatt. Ehhez a haláltánchoz a zenei aláfestést a megdöbbentően vérszomjas Marseillaise* szolgáltatta, a „nép ellenségei" ellen felhozható legszörnyűbb vád pedig a hazaárulás volt. A katonai sikertelenség még inkább siettette a paranoia elhatalmasodását. Ahogy azt Burke előre látta, mivel ismerte a klasszikus politikatörténetet, az ilyen demokráciát elkerülhetetlenül egyfajta oligarchia váltja fel, végül pedig egy tábornok zsarnoki uralma. Egy évtized alatt a konventet felváltotta a direktórium (1795. október), a direktóriumot az első konzul (1799. november), az első konzuli címet pedig a császári cím (1804. december). Ami Rousseau-val kezdődött, a római köztársaság bukásának forgatókönyve szerint végződött.

Az 1805. december 2-án lezajlott austerlitzi csatában** körülbelül 73 200 katona aratott győzelmet 85 700 orosz és osztrák fölött. Nem árt, ha összehasonlítjuk ezeket az adatokat az 1781-es yorktowni csata adataival, amikor Washington 17 600 embere győzte le Cornwallis 8300 vörös kabátosát. Az austerlitzi csata sebesültjeinek száma például 12 000-rel több volt, mint ahányan a yorktowni csatában harcol-

* A szöveget Claude-Joseph Rouget de Lisle írta 1792 áprilisában. (Az viszont már vitatott, hogy a dallamot is ő szerezte-e. – A szerk.) „Ellenünk tört a kény uralma, / vérben áztatja zászlaját... Halljátok? Már küldi a zsarnok / Vad, bősz ölni kész rab hadát, / Letörnek népet és hazát, / bosszút állnak ifjon, s gyönge lányon! / Hajrá, fegyverbe hát! / Ma harcba hív hazád! / Csak jöjj! Csak jöjj! Öntözze hát, / rút vérük a határt!..."

** Az austerlitzi – a mai Slavkov a Cseh Köztársaság területén – csata emlékére építtette Napóleon a Diadalívet.

tak. Austerlitznél az orosz hadsereg több mint egyharmada elesett, megsebesült vagy fogságba került. Az ott használt fegyverek azonban nem sokban különböztek azoktól, amelyekkel Nagy Frigyes hadserege harcolt Leuthennél, majd fél évszázaddal korábban. A véráldozat nagy részét a könnyű tüzérség okozta. A napóleoni hadviselésben nem a technológia jelentette az újdonságot, hanem a lépték. 1812-re a francia hadsereg létszáma elérte a 700 000 főt. 1800 és az iménti sorsdöntő év között 1,3 millió franciát soroztak be. Bonaparte Napóleon háborúiban mintegy kétmillió ember vesztette életét, akiknek közel fele francia volt – az 1790 és 1795 között születettek közül nagyjából minden ötödik. Ez a forradalom tehát nem csupán egyféleképpen falta fel önnön fiait.

Volt tehát valami különleges az amerikai polgári társadalomban, amelynek révén ott jobb eséllyel indult a demokrácia, mint Franciaországban, ahogy azt Tocqueville is állította? Vajon a már központosított francia állam nagyobb eséllyel termelte ki magából Napóleont, mint a decentralizált Egyesült Államok? Nem lehetünk biztosak ebben. Nem hiábavaló azonban feltenni a kérdést, meddig maradt volna fenn az amerikai alkotmány, ha az Egyesült Államoknak is ugyanolyan katonai és gazdasági nehézségeket kellett volna leküzdenie, mint amelyek elsöpörték az 1791-es francia alkotmányt.

A HÁBORÚ ÚTHENGERE

A forradalom nem csak saját gyermekeit falta föl. Az ellene harcolók közül sokan ugyanis valóban gyermekek voltak. Carl von Clausewitz tizenkét éves volt, és már a porosz hadsereg őrvezetőjeként szolgált, amikor először részt vehetett egy franciák elleni ütközetben. Igazi tudós katona volt, aki 1806-ban túlélte a poroszok megsemmisítő vereségét Jénánál, 1812-ben nem volt hajlandó a franciák oldalán küzdeni az oroszok ellen, 1815-ben pedig harcolt a lignyi ütközetben. Ő volt az, aki mindenkinél jobban (Napóleont is beleértve) látta, hogyan alakította át a francia forradalom a háborúskodás sötét művészetét. Halála után jelent meg *A háborúról* című könyve (1832), amely máig a témáról írt legfontosabb nyugati művek egyike. A sok tekintetben időtállónak szá-

mító könyv kiváló leírást nyújt a napóleoni korszakról is, és elmagyarázza, *miért* változott meg a háború léptéke, és ez mit vont maga után.

„*A háború* – jelenti ki Clausewitz – *egy olyan erőszakos cselekedet, amellyel rákényszeríthetjük az ellenséget akaratunk véghezvitelére*... [A háború] *nem csupán egy politikai cselekmény, hanem egy valódi politikai eszköz, a politikai érintkezés másfajta eszközökkel véghezvitt folytatása.*" Talán ezek a leghíresebb – ugyanakkor a leginkább félrefordított és félreértett – mondatai, de nem a legfontosabbak. Clausewitz megértette, hogy a francia forradalom nyomában újfajta szenvedélyek jelentek meg a harcmezőn. „Még a legcivilizáltabb népeket is – jegyezte meg a franciákra utalva – szenvedélyes gyűlöletre lehet tüzelni egymás ellen..." 1793 után „a háború ismét az emberek ügyévé vált", többé már nem a királyok időtöltésének számított; megállíthatatlan, pusztító erővé lett, amelyet „egy nemzet vérmérséklete" hajtott. Clausewitz elismerte, hogy Bonaparte Napóleon zseniálisan irányította ezt az újfajta, pusztító, katonai erőt. „Elszántsága és szerencséje" révén „a régi, bevett gyakorlatokat elfújta a szél". Napóleon alatt a háborúskodás „elérte az abszolút tökéletesség állapotát". Valójában ez a korzikai jöttment nem volt más, mint „maga a Hadisten... akinek a felsőbbrendűsége folyton az ellenség összeomlásához vezetett". Kivételes hadvezéri képességei azonban mégsem voltak olyan jelentősek, mint a hadseregét ösztönző újfajta általános szellemiség.

A háború, olvasható Clausewitz méltán legismertebb sorai közt, mostanra „egy ellentmondásos szentháromsággá vált – az ősi erőszakból, gyűlöletből és ellenségeskedésből áll össze, amelyeket vak, természetes erőnek kell tartani; a véletlen és a valószínűség... valamint az elemi engedelmesség játékában... mint a politika egyik eszköze, amelynek révén kizárólag az ok-okozat függvényévé válik." Igaz, hogy „az ellenséges erők megsemmisítésének óhaja" egy igen erőteljes késztetés – a nemzetek ezen új háborújának az „elsőszülött fia". Clausewitz azonban arra is figyelmeztet, hogy a védelem „mindig is erősebb változata a harcnak, mint a támadás", hiszen „a támadás ereje fokozatosan lecsökken..." Még a védelemnek is van azonban egy önmagából fakadó nehézsége: „A háborúban minden felettébb egyszerű, de a legegyszerűbb dolog is nehéz... mert egyfajta súrlódás... csökkenti a teljesítmény általános szintjét." Ezért egy hatékony parancsnoknak

négy dolgot kell mindig szem előtt tartania. Először is „fel kell mérnie az eshetőségeket".* Másodszor „a lehető legnagyobb összpontosítással kell cselekednie". Harmadszor „a lehető legnagyobb sebességgel kell cselekednie":

> „A katonai cselekvés egészének tehát közvetlenül vagy közvetve a csatára kell vonatkoznia. A cél, amelyért a katonát toborozzák, felruházzák, felfegyverzik és kiképzik... *egyszerűen az, hogy a megfelelő helyen és megfelelő időben harcoljon.*"

A legfontosabb azonban az, hogy a pusztító erőt kordában kell tartani. Clausewitz tehát azt nevezi „abszolút" háborúnak, amikor „a politika primátusára van szükség" – más szóval, amikor a háborús eszközöket a külpolitikai célok alá rendelik. Ez tehát *A háborúról* című mű valódi üzenete.[322]

Mik voltak tehát Napóleon politikai céljai? Bizonyos tekintetben valóban reakciós patina rakódott rájuk: vessük össze Jacques-Louis David *I. Napóleon felszentelése* (1804) című festményének császári hermelinben pompázó Napóleonját a Notre Dame-ban ugyanezen művész *Napóleon a Szent Bernát-hágónál* (1801) című művének romantikus hősével! Utóbbi képen Napóleon egy lóháton ülő, minden szempontból forradalmi *Zeitgeist* (korszellem – Georg Wilhelm Friedrich Hegel kifejezésével élve). Ez a fajta metamorfózis annyira felbőszítette Ludwig van Beethovent, a kor zenei nagyságát, hogy dühösen kihúzta Harmadik szimfóniája eredeti címét – *Buonaparte* –, és *Sinfonia eroicá*ra változtatta. Napóleon, miután 1804 decemberében császárrá koronázta magát, lemondatta II. Ferenc osztrák császárt a német-római császári címről, majd feleségül vette a lányát. Az 1801-es konkordátummal békét teremtett Franciaország és a pápa között, és eltakarította az útból az ész kultuszának jakobinus maradványait.

Ezen túlmenően nem sok minden emlékeztetett a múltra Napóleon európai birodalmában. Valóban forradalmi császárságot épített. Nem elég, hogy Franciaországot „természetes határok" közé tágította, Po-

* A párizsi École Militaire-en Napóleont Pierre-Simon Laplace, a matematikai valószínűség-számítás egyik úttörője vizsgáztatta.

roszországot pedig megcsonkította, létrehozta a Svájci Konföderációt is, a negyven államból álló, a Baltikumtól az Alpokig nyúló, új német Rajnai Konföderációt, egy új (Észak-)Itáliai Királyságot és egy új Varsói Hercegséget. Igaz, hogy ezek az új államok Franciaország vazallusai voltak, sőt kinevezte legifjabb öccsét, a tékozló Jérôme-ot az új Vesztfáliai Királyság névleges uralkodójává, piperkőc sógorát, Joachim Murat-t pedig a Nápolyi Királyság élére helyezte. A legyőzöttek kemény hadisarcot fizettek a francia győzteseknek. 1795 és 1804 között a hollandok 229 millió guldent adtak a franciáknak, több mint egyévi nemzeti jövedelmüket. Napóleon 1806–1807-es hadjárata nemcsak saját költségeit fedezte, hanem a rendes francia kormányzati kiadások legalább egyharmadát is. Itáliában 1805 és 1812 között az összes beszedett adó fele a francia kincstárba vándorolt. Mindenesetre Európa Napóleon által átrajzolt térképén megváltoztak a régi örökletes területek körvonalai, és a nemzetállamok újfajta váza bontakozott ki. Továbbá a francia uralom a Napóleon kezdeményezésére létrehozott új polgári törvénykönyv bevezetésével a jogrendszer alapvető változását is eredményezte, amely változás a későbbiekben tartós és pozitív hatást gyakorolt az érintett országok gazdaságára. A francia uralom elsöpörte a nemességet, a papságot, a céheket és a városi oligarchákat védő különféle előjogokat is, és helyettük bevezette a törvény előtti egyenlőséget.[323] Amikor Napóleon később azt nyilatkozta, hogy egy „európai rendszert, egy európai törvénykönyvet, egy európai bírói testületet" szeretett volna alapítani, hogy „mindössze egyetlen nép létezzen Európában", nem is túlzott.[324] Egyszerűen azért, mert a birodalma nem bizonyult tartósnak, még nem kell azt hinni, hogy nem rendelkezett távlati elképzelésekkel. Napóleon számára nem a háború jelentette a végcélt. Ahogy azt Clausewitz is átlátta, Napóleon fegyverekkel biztosította politikai elképzeléseit.

Nem is a céljai voltak elhibázottak. Mindössze azzal a ténnyel nem számolt, hogy ellenségeinek a seregei előbb-utóbb mindenképpen felülmúlják az övét, még akkor is, ha parancsnokaik képessége nem lesz összemérhető az övével. Nem is annyira az orosz télnek, mint inkább az oroszok visszavonulási és kivéreztetési stratégiájának köszönhetően (nem is szólva a dühöngő tífuszjárványról) a Grande Armée 1813-ban Lipcsénél nem tudott tovább ellenállni a hatalmas – különösen a lo-

vak számában mérhető – túlerővel szemben.[325] Nagyjából hasonló volt a helyzet Waterloonál is, ahol a poroszok miatt az ellenség javára billent a mérleg. A tengeren folyó csatát azonban Franciaország már jóval korábban elvesztette. Sir Horatio Nelson nemesi rangot szerzett azzal, hogy 1798-ban Abukirnél (a nílusi csatában) mindkét oldalról ügyes támadást intézett a francia flotta ellen, és ezzel halálos csapást mért Napóleon Egyiptommal kapcsolatban szövögetett álmára. Hét évvel később, Trafalgarnál Nelson huszonhét hajóból álló hadereje az úgynevezett „nelsoni fogás" alkalmazásával keresztülhúzta a valamivel nagyobb francia–spanyol flottilla számítását. A taktika lényege az volt, hogy nagy sebességgel bevitorláztak az ellenséges hajók közé, szétzilálták az ellenség sorait, egyiket jobbról lőve, a másikat hátulról, illetve balról.

Napóleon tengeri veresége kettős következménnyel járt. Először is, Franciaországot fokozatosan elvágták a tengerentúli birtokaitól. Az igen jövedelmező cukorgyarmaton, Saint-Domingue (Haiti) szigetén a felszabadított rabszolga, François-Dominique Toussaint „Louverture" (magyarul: nyitány) vezetésével már 1791-ben kitört a forradalom, miután a párizsi alkotmányozó nemzetgyűlés a szabad feketékre és mulattokra kiterjesztette a szavazati jogot, de a rabszolgákra nem. Amikor a nemzeti konvent 1794-ben eltörölte a rabszolgaságot, a sziget véres polgárháborúba süllyedt, amely a szomszédos spanyol Santo Domingóra is átterjedt, és egészen addig folyt, amíg Toussaint-t 1802-ben le nem tartóztatták, és Franciaországba nem hurcolták. Ezután Napóleon megkísérelte visszaállítani a rabszolgaságot. A haiti forradalomban összesen mintegy 350 000 ember vesztette az életét. Egy évvel később a franciák úgy döntöttek, hogy alkalmi áron, 15 millió dollárért (kevesebb mint hektáronként nyolc centért) eladják az akkor Louisianaként ismert hatalmas észak-amerikai területet (nem szabad összetéveszteni a mai állammal) az Egyesült Államoknak. A tengeri vereség másik és talán fontosabb következményeként Franciaország a pénzügy terén is elveszítette a háborút. A korábbi egyházi földek eladása, az új pénz bevezetése, a holland és itáliai adófizetők sanyargatása ellenére Napóleon 6 százaléknál nem tudta lejjebb nyomni a kölcsönök árát. Trafalgar és Waterloo között a francia kormány kötvénykamatainak *(rentes)* átlagos hozama évente 2 százalékponttal magasabb volt, mint a brit konzoloké. Végzetes árrés.

Merkantilistaként Bonaparte a kontinens és a szigetország közötti kereskedelem megtiltásával próbálta megtörni Nagy-Britannia gazdasági erejét. A brit kereskedőknek azonban sikerült meglehetősen gyorsan a tengerentúli piacokra váltaniuk, és biztosítaniuk a Királyi Haditengerészet uralmát a főbb tengeri utak fölött. Időnként tévesen azt feltételezik, hogy a Napóleonnal szembeni gazdasági fölény Nagy-Britannia korábbi iparosításának tudható be. Valójában azonban a kereskedelem és a pénzügy játszották a főszerepet, nem pedig a vas és a gőz. Nem elég, hogy Nagy-Britanniának sikerült fenntartania a kereskedelmét, de jelentős haszonra is szert tett olyan láthatatlan bevételekből, mint a hajózás, a biztosítás és a tengerentúli befektetések, nem is szólva a birodalomból származó profitról (a rabszolga-kereskedelemből befolyó jövedelmek, valamint a Kelet-indiai Társaság Indiában beszedett adói). Az Egyesült Királyság szolgáltatásból származó többlete 1808 és 1815 között évi 14 millió fontra rúgott, és jóval meghaladta az ugyanazon időszakra eső árukereskedelmi deficitet. Nagy-Britannia tehát továbbra is jókora összegeket utalhatott külföldre – a csúcson az évi nemzeti bevétel 4,4 százalékának megfelelő összeget – hadserege ellátmányára, valamint szövetségesei segélyezésére. 1793 és 1815 között Nagy-Britannia összesen 65,8 millió fontot juttatott Franciaország kontinentális ellenségei számára. A korszak új nagysága a rendszerint a tőzsde korlátját támasztó, frankfurti születésű zsidó, Nathan Rothschild volt, a *Finanzbonaparte*, aki kulcsszerepet játszott Wellington herceg és szövetségesei finanszírozásában.[326]

Napóleon vereséget szenvedett. Franciaországra két teher nehezedett: egyrészt hatalmas jóvátételt kellett fizetnie, másrészt a Bourbon-restauráció keretén belül XVIII. Lajos került a trónra. Napóleon halálával azonban – amely szinte bizonyosan gyomorrák miatt következett be 1821-ben az Atlanti-óceán egyik déli szigetén, Szent Ilonán – nem ért véget sem a forradalomról, sem a forradalmi birodalomról szőtt álom. Az 1789-es forradalom egy minden addigit felülmúló dráma politikai forgatókönyvét hagyta örökül. A következő évszázad jó részében a franciák leküzdhetetlen kísértést éreztek arra, hogy újra műsorra tűzhessék kedvenc darabjukat, amit aztán 1830-ban, 1848-ban, majd 1871-ben meg is tettek. A baj csak az volt, hogy valahányszor megje-

lentek a barikádok Párizs központi utcáin, a rengés okozta hullámok csökkenő intenzitással ugyan, de végigsöpörtek Európán és az európai birodalmakon is. Az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatá*nak vörösen izzó forradalmi ígéretét nem lehetett egyszerűen papi feketébe csomagolni és elfelejteni, ahogyan azt Stendhal *Vörös és fekete* című regénye nagy erővel (1830) sugallta. A forradalom terminológiáját és ikonográfiáját végtére is bárki elsajátíthatta. A sebtében felfegyverzett civilek, a csupasz mellkasú harcosok, a kifektetett mártírok figurái már régóta elcsépelt klisék voltak.*

1848-ban a forradalmak minden korábbinál szélesebb körben terjedtek el. Utcára vonultak az emberek Berlinben, Drezdában, Hannoverben, Karlsruhéban, Kasselben, Münchenben, Stuttgartban, Bécsben és Pest-Budán csakúgy, mint Milánóban, Nápolyban, Torinóban és Velencében. Ezt a forradalmi hullámot leginkább az 1815-től ismét hatalmuk teljében lévő királyi rezsimek által korlátozott szólásszabadság miatt lázongó értelmiség vezette. Jellemző minderre, hogy Richard Wagner zeneszerző és Mihail Bakunyin orosz anarchista együtt munkálkodtak a „világ lángba borításán" és egy közös, istenkáromló opera megírására készültek.** Nagy-Britannia azon kevés ország közé tartozott Nyugat-Európán belül, amelyet nem csapott meg a forradalom szele, többek között azért, mert 35 000 katona, 85 000 különleges rendvédelmis, 1200 kiszolgált katona és 4000 rendőr vigyázta a chartisták – az általános szavazati jog bevezetéséért küzdők – magaviseletét. Ennek eredményeképpen 1848 Londonban beszédeket jelentett a parkokban, nem pedig vért az utcákon.

* Hasonlítsuk össze Delacroix *A Szabadság vezeti a népet* (1830), Egide Wappers báró *Az 1830-as belga szabadságharc egy epizódja* (1835) és (több más XX. századi példa mellett) a mexikói Diego Rivera *Az arzenál* (1928) című festményét!

** Wagner önéletrajzában a következő olvasható: „*Názáreti Jézus* címmel a jövő ideális színpadára készültem tragédiát írni. Bakunyin könyörgött, hogy áruljak el neki néhány részletet; amikor néhány szóbeli utalással megpróbáltam megnyerni a tervemnek, ő szerencsét kívánt nekem, de ragaszkodott ahhoz, hogy Jézust feltétlenül gyenge karakterként ábrázoljam. Ami a darab zenéjét illeti, sok más változat között azt tanácsolta, hogy egyetlen kifejezéssort használjak, nevezetesen: a tenornál »Le a fejével!«, a szopránnál »Akasszák fel!«, a mélyszólamnál »Tűz! Tűz!«" Ez az anekdota kiválóan érzékelteti az 1848-as időszak túlfűtött lelkületét.

Az úgynevezett „népek tavasza" azonban nem korlátozódott kizárólag Európára. Sok más XIX. századi nyugati ideológiához hasonlóan a francia stílus szerinti forradalom hamarosan világméretű jelenséggé duzzadt. A Brit Birodalomban sok helyütt érezhető volt a nyugtalanság – Ceylonon, Guyanán, Jamaicán, Új-Dél-Wales-ben, Dél-Afrika egyes részein, Pandzsáb területén, Tasmániában.[327] Még jelentősebb események zajlottak Francia Nyugat-Afrikában. Ott, a brit gyarmatokkal ellentétben, a radikális politikai változások a párizsi forradalmi kormány támogatását is bírták.

Mindez jól rávilágít a francia imperializmus jellegzetességére: a kitartó forradalmi hevületre. A Brit Birodalom ösztönösen is konzervatív volt társadalmi téren. Az évek múltán az elöljárók egyre inkább megkedvelték a helyi elitet, és egyre inkább megbarátkoztak a törzsfőnökök és felékesített maharadzsák közvetítésével történő közvetett uralkodással. A franciákban azonban még mindig élt a remény, hogy a szabadság, egyenlőség, testvériség – a *Code Napoléon*nal és a konzervvel (szintén Napóleon újítása) együtt – egyetemes exportra érdemes árucikkek.[328]

Franciaország – az összes európai birodalomhoz hasonlóan – tengerentúli birodalmát részben a rabszolgaságra alapozta. 1848-ban azonban Franciaország köztársasági kormánya kijelentette, hogy a Francia Birodalom teljes területén, beleértve a nyugat-afrikai gyarmatot, Szenegált is, ismételten eltörlik a rabszolgaságot. A britek ezt már tizenöt évvel korábban megtették a saját területeiken. A rabszolgaság eltörlése azonban csak a kezdet volt Francia Afrika forradalmában. Azt is bejelentették ugyanis, hogy az újonnan felszabadult rabszolgák szavazati jogot kapnak – ellentétben a brit gyarmatok őslakosaival. A Francia Birodalomban bevezetett, a férfiakat megillető egyetemes szavazati jog révén a szinte teljesen afrikai és a *métis* (kevert fajú) szavazók is – a fehérek mindössze 1 százalékot tettek ki – szavazhattak az 1848 novemberében megtartott választásokon, ahol megválasztották az első színes bőrű férfit, aki helyet foglalhatott a Francia Nemzetgyűlés tagjai között.[329] Bár III. Napóleon 1852-ben visszavonta Szenegáltól – és 1879-ig az ország nem is kapta vissza – azt a jogot, hogy képviselőt küldhessen Párizsba, a *quatre communes* (Saint-Louis, Gorée, Rufisque

és Dakar) az általános, férfiaknak járó szavazati jog révén továbbra is megválaszthatták saját elöljáróikat.[330] Az afrikai történelem első, színes bőrűekből álló demokratikus gyűlése az akkori gyarmati fővárosban, Saint-Louis-ban ült össze.

A kortársak felismerték, mekkora lépés volt ez. „Aki belép a tanácsterembe – írta egy Saint-Louis-ba látogató brit –, gyakran szemtanúja lehet annak, amint a fekete elnök lármázás miatt rendre utasít egy európai tagot... A fekete tagok kíméletlenül bírálják a hivatalnokokat Szenegálban. Egyetlen brit gyarmat sem tűrné el a támadásokat, amelyeket a bennszülöttek intéznek az európai hivatalnokok ellen Szenegálban."[331] A britek számára a birodalom éppen úgy a hierarchiáról szólt, mint ahogy az otthoni társadalom az osztályokról. Legfelül trónolt Viktória király- és császárnő. Alatta helyezkedett el négyszázmillió alattvalójának mindegyike a társadalmi rangok bonyolult láncolatában, egészen a legalacsonyabb szintig, a kalkuttai punkah wallahig. A Francia Birodalom egészen másként nézett ki.

1848 forradalmárai számára magától értetődőnek tűnt, hogy a gyarmati alattvalókat is franciákká kellene formálni, mégpedig a lehető leggyorsabban. Az akkori zsargon szerint az afrikaiakat „asszimilálni" kellett. Ugyanakkor a francia hivatalnokok és az afrikai nők közötti vegyes házasságot *(métissage)* is szorgalmazták.[332] Ezt a progresszív imperializmust személyesítette meg Louis Faidherbe, az a tapasztalt katona, aki 1854-ben Szenegál kormányzója lett. Faidherbe felügyelte Saint-Louis-ban az új hidak, a kövezett utak, az iskolák, a rakpartok és egy frissvíz-szolgáltató építését, valamint egy állandó komp bevezetését a folyón. Szenegál-szerte „szabadságfalvakat" alapítottak a felszabadult rabszolgák számára. 1857-ben Faidherbe felállított egy szenegáli gyarmati hadsereget – a Tirailleurs Sénégalais-t –, és a katonai szolgálatot teljesítő, képzetlen emberekből hivatásos lövészeket formált. A bennszülött törzsfőnökök fiai számára iskolát alapítottak.[333] Faidherbe maga is egy tizenöt éves szenegáli lányt vett feleségül.

„Céljaink tiszták és nemesek – jelentette ki Faidherbe kormányzósága vége felé. – Ügyünk igazságos." Természetesen küldetése nem csak az őslakosok civilizálásáról szólt. „A cél – nyilatkozta 1857-ben – uralni az országot a lehető legkisebb költség árán, és a kereskedelmen keresztül a legnagyobb nyereséghez jutni."[334] Faidherbe ugyanis

azt az utasítást kapta, hogy terjessze ki a franciák uralmát a belterületeken is, és segítse elő Szenegál gazdasági fejlődését *(mise en valeur)* mégpedig úgy, hogy vegye át a bennszülöttektől a mogyoróval és az akácia nedvéből készített gumiarábikummal folytatott kereskedelmet. Faidherbe stratégiája az volt, hogy francia erődláncot épített a Szenegál folyó mentén, a Félou vízesés alatti Médine-től kezdődően. Ez elkerülhetetlenül összetűzéshez vezetett az ott uralkodó hatalmakkal: Waalóban a Trarza mórokkal, délen Cayorral és Közép-Niger muszlim uralkodójával, El Hadzs Umar Tall-lal, aki később a szomszédos Maliban megalapította a Toucouleur Birodalmat.[335] Ezek az afrikai vetélytársak azonban fokozatosan és óhatatlanul visszaszorultak. 1857-ben a francia erők megdöntötték a Lebu Köztársaságot, és Ndakarouból, a fővárosból új gyarmati várost létesítettek Dakar néven. A városközpontban még ma is minden a francia gyarmati ábrándnak állít emléket: a hófehér kormányzói palota, a széles Faidherbe sugárút, a friss, illatos baguette-et árusító pékségek és a café au lait-t kínáló cukrászdák. A gallicizálódás folyamatának formális kifejeződése volt, hogy az egész országot arrondissement-okra, cercle-ökre és cantonokra osztották. Mire 1865-ben Faidherbe leköszönt, a franciák úgy sétálgathattak Saint-Louis-ban, hogy valóban büszkék lehettek országuk vívmányaira. A korábbi rabszolgapiacok helyén a gall kultúra büszke bástyái álltak. Az imperializmus egykori áldozatai szavazati és fegyvertartási joggal bíró polgárokká alakultak át. Gabriel Charmes újságíró ezt így fogalmazta meg:

> „Ha ezekre a hatalmas területekre, ahol ma csak a fanatizmus és a banditizmus uralkodik... [a franciák] békét, kereskedelmet, türelmet hoznak, ki mondhatja azt, hogy rosszul használták fel az erejüket? [...] Ha milliónak megtanítják a civilizációt és a szabadságot, eltöltheti őket a nagy népekre jellemző büszkeség."[336]

Természetesen a francia imperializmus valósága korántsem volt ilyen fennkölt. A legnagyobb kihívást az jelentette, hogy hozzáértő hivatalnokokat tudjanak küldeni Franciaországból. Ahogy Faidherbe egyik utóda nyersen megfogalmazta, a nyugat-afrikai kiküldetésre vállalkozók általában olyan „személyek voltak, akik ha nem kompromittálták

magukat otthon, akkor legalábbis képtelenek voltak maguknak megélhetést biztosítani". Ha nem piti kis bűnözők voltak, akkor iszákosok és csődbe jutottak.[337]Az egyik telepes így fogalmazta ezt meg 1894-ben: a gyarmatok voltak „a *refugium peccatorum* az összes beilleszkedésre képtelen emberünk számára, politikai és társadalmi szervezetünk ürülékének a lerakata". Az Ecole Coloniale visszaemlékezése szerint amikor valaki a gyarmatokra költözött, a barátai azt kérdezték: „Vajon milyen bűnt követhetett el? Mi elől menekül?"[338] A gyarmati hivatalnokok közül sokan a bennszülöttekkel szemben elkövetett brutalitásaik miatt váltak hírhedtté. Egyikük, egy bizonyos Emile Toqué úgy ünnepelte a Bastille emléknapját 1903-ban, hogy puskaporral felrobbantott egy foglyot.[339] A gyarmati tisztviselők többsége feltehetően osztotta az École (legalább) egy professzorának véleményét, mely szerint afrikai alattvalóik szellemileg visszamaradottak. Az *indigénat* törvénykönyve felhatalmazta őket arra, hogy amennyiben helyesnek látják, tizenöt napra börtönbe zárhatják a csökönyös bennszülötteket negyvenöt olyan vétségért, amelyek többsége Franciaországban nem számított törvényellenesnek.[340] A fellebbezésnek nem létezett bevett mechanizmusa. Nyugat-Afrikában a kényszermunka *(corvée)* az adórendszer részét képezte; így épült fel a Dakar–Niger-vasútvonal. Egy gumiültetvény munkásának Francia Kongóban évi száz napot kellett teljesítenie fejadóként. Ha egy falu lakosai elmaradtak a kötelezettségeikkel, túszokat szedtek közülük. Egyes hivatalnokok – köztük az a Francia Szudánban szolgálatot teljesítő tisztviselő, akit többszörös gyilkossággal, legalább egy megrontással, súlyos testi sértéssel, az igazságszolgáltatással való visszaéléssel és hűtlen kezeléssel vádoltak – mintha Joseph Conrad regényének szereplőjét, Kurtzot tekintették volna példaképüknek.[341] Egy Brocard nevű férfi „könyörületességből" lefejezett egy foglyot, mivel az illető a cellában uralkodó higiénés viszonyok miatt megvakult.[342] Az ilyesfajta őrület betetőzését Paul Voulet és Julien Chanoine Csád-tónál végrehajtott küldetése (1898–1899) jelentette, melynek nyomán felperzselt falvak, fellógatott bennszülöttek, sőt még megsütött gyerekek is maradtak hátra, míg végül a parancsnokságuk alatt álló afrikai katonák fellázadtak, és mindkettőjüket megölték.[343]

Mindezek ellenére a francia gyarmati irányítás egyértelmű javulást mutatott, különösen az első világháború után, amikor az Ecole

Coloniale már nemcsak jobb diákokat vonzott, hanem elismert etnológusokat is, köztük Maurice Delafosse-t és Henri Labouret-t. Az Ecole igazgatója pedig, a szentként tisztelt Georges Hardy, már önmagában is a *mission civilisatrice*-t személyesítette meg. Ugyanakkor a franciák a bennszülött tehetségek felkutatására és képzésére is törekedtek. Faidherbe egy Alioun Sall nevű katona másodhadnagyi kinevezésekor mondott beszédében nyilvánvalóvá tette, miként gondolkodik:

> „Ez a kinevezés... jól mutatja, hogy a bőrszín még társadalmi hierarchiánk magasabb pozícióinál sem kizáró ok többé... Csak a legrátermettebbek érvényesülnek. Azok, akik makacsul a civilizáció elé helyezik a tudatlanságot, a társadalom alsó rétegeiben maradnak, mint ahogy a világ összes más országában is."[344]

1886-ban Porto Novo (a későbbi Dahomey/Benin) királyának fia csatlakozott egy tucat ázsiai diákhoz az Ecole Coloniale-on. 1889 és 1914 között az intézmény „bennszülött részlege" évente mintegy húsz nem francia diákot vett fel.[345] Nyilvánvalóan a franciák civilizációs küldetés iránti elhivatottságának volt köszönhető, hogy az 1872-ben, Gorée régi rabszolgaközpontjának egy szerény házában született Blaise Diagne is csatlakozhatott a gyarmati vámhivatalhoz, és ott egyre magasabb rangra emelkedhetett. Egy ilyesfajta felemelkedés Brit Afrikában sokkal nehezebbnek bizonyult volna, sőt szinte elképzelhetetlennek. 1914-ben Diagne volt az első fekete afrikai (nem vegyes házasságból származó) a francia nemzetgyűlésben, ami nem kis teljesítmény egy szenegáli rabszolga unokájától. A többi akkori európai birodalom szellemiségével összevetve kétségtelen, hogy a Francia Birodalom volt a legliberálisabb felépítésű. A Dakar közösségeiben Diagne győzelmére nemzeti nyelven (wolof) énekelt dal tömören összefoglalja az új politikai helyzetet: „A fekete bárány legyőzte a fehér bárányt."[346]

A következőkben a francia imperializmus meglehetősen ironikus hangvételű jellemzését olvashatjuk, amelyet 1922-ben egy bizonyos Nguyen Ai Quoc a világ másik végén lévő francia gyarmat, Indokína kormányzójának írt. „Kegyelmes uram – kezdte a szerző, akinek valódi neve Nguyen Sinh Cung, és aki folyékony francia nyelvtudását a huei *lycée*-nek (líceumnak) köszönhette:

„Nagyon jól tudjuk, hogy az ön szeretete az őslakosok, általában a gyarmatok és különösen az annámiak iránt hatalmas. Az ön helytartósága alatt az annámiak megismerték az igazi fejlődést és a valódi boldogságot, azt a boldogságot, hogy országukban mindenütt szesz- és ópiumüzleteket találni, amelyek a kivégzőosztagokkal, a börtönökkel, a »demokráciával« és a modern civilizáció összes vívmányával együtt az annámiakat az ázsiaiak legfejlettebb és a halandók legboldogabb népévé tették. Ezek a jótékony cselekedetek megóvnak minket attól, hogy emlékeznünk kelljen a többi dologra, olyanokra, mint az erőszakos sorozás és kölcsönök, a véres elnyomatás, a királyok trónfosztása és száműzése, a szent helyek megszentségtelenítése stb."[347]

A kormányzóval levelező személy nem csak franciául tanult meg az iskolában. Egy másik álnéven (Ho Si Minh) később a Vietnam függetlenségéért indított harc élére állt, és az 1791-es *Emberi és polgári jogok nyilatkozatá*ból idézett, amikor kinyilvánította Vietnam függetlenségét, akárcsak Vo Nguyen Giap, a döntő ütközetnek számító Dien Bien Phu-i csata győztes vezére (és ugyanazon líceum egykori tanulója), aki Napóleon hadjáratainak tanulmányozása révén sajátította el a hadművészetet. Ilyen elkerülhetetlen sors várt a civilizációs küldetésre, amely a golyójátékok és a bagett mellett a forradalmi hagyományokat is exportálta.[348] Nem a véletlennek volt köszönhető az sem, hogy Elefántcsontpart, Niger, Dahomey és Mali elnökei mindannyian az Ecole William Pontyn végeztek, mint ahogy a szenegáli miniszterelnök is.[349]

Mindezt – az egész francia *mission civilisatrice*-t – azonban csaknem vereségre kárhoztatta egyetlen halálos ellenség, a betegség, amely Afrika szubszaharai területeit szinte lakhatatlanná tette az európaiak számára.[350] Másfél évszázaddal ezelőtt Nyugaton sem nyúlt túl hosszúra az emberek élete. 1850-ben Nagy-Britanniában a születéskor várható élettartam még mindig csak negyven év volt, szemben a mai hetvenöttel. Afrikában azonban a csecsemőhalandóság és a korai elhalálozás aránya is megdöbbentően magas volt. A XIX. század közepén Szenegálban a várható élettartam valahol 20–25 év között lehetett.[351] Afrika tehát a nyugati civilizáció negyedik gyilkos alkalmazásának, az emberi élet meghosszabbítására alkalmas modern orvostudománynak a végső tesztalanyává vált.

ORVOSLÁS HATÁROK NÉLKÜL

Nem minden ok nélkül hívták Nyugat-Afrikát a fehérek temetőjének: Afrikában mindenütt megvolt annak az esélye, hogy az európai gyarmati tervek idejekorán elhalnak. Jól érzékelteti az európaiakat Afrikában fenyegető veszély nagyságát az a Gorée szigetén emelt szobor, amely az 1878-as sárgalázjárványban elhunyt huszonegy francia orvosnak állít emléket. A trópusi betegségek rengeteg áldozatot követeltek a francia gyarmati tisztviselők közül. Az 1887 és 1912 között kinevezett 984 tisztviselő közül 135-en (16 százalék) haltak meg a gyarmatokon. Átlagban a nyugdíjba vonult gyarmati tisztviselők tizenhét évvel korábban haltak meg, mint az anyaországban szolgálatot teljesítők. A Francia Nyugat-Afrikában élő 16 000 európai még 1929-ben is évente átlagosan tizennégy napot kórházban töltött.[352] A britek Afrikájában sem volt sokkal jobb a helyzet. Az egész Brit Birodalmon belül a Sierra Leonén szolgálatot teljesítő brit katonák halálozási aránya volt a legrosszabb, harmincszor magasabb, mint az otthon szolgálóké. Ha a halálozási arányok ilyenek maradtak volna, az európaiak biztosan lemondtak volna Afrika gyarmatosításáról.

A franciák kiváló gyarmati hivatalnokokként makulátlan feljegyzést vezettek mindenről. A dakari Nemzeti Levéltárban máig megtalálhatóak a Francia Nyugat-Afrikát sújtó járványok adatai: a szenegáli sárgalázé, a guineai malériáé, az elefántcsontparti lepráé. Úgy tűnt, mintha a franciák egészségmániásak lettek volna – egészségről szóló plakátok, törvények, missziók mindenütt. És miért is ne lettek volna azok? Meg kellett találniuk a módját, hogyan tartsák féken a betegségeket. Ahogy Sir Rupert William Boyce 1910-ben az európaiak trópusi jelenlétének létjogosultságát összegezte: „Szúnyog vagy ember." John L. Todd szerint pedig „Az imperializmus jövője a mikroszkópon áll vagy bukik."[353] A kulcseredmények azonban a nyugati egyetemek és gyógyszergyártó cégek kínosan tiszta laboratóriumaiban születtek.

1903 szeptemberében a *Punch* című szatirikus lap leközölte egy álomkórban szenvedő betegnek a tropikus betegségek ellen küzdőkhöz írt ódáját:

„Tudomány emberei ti, kik a mikrobát
A saját odvában füstölitek ki.
A dzsungel sűrűjében vadásztok rá,
Hogy megleljétek az álomkórság afrikai baciját.
Halljátok hát, ó, halljátok panaszos szavam,
Küldjétek nekem a gyógyírt, de rögvest, haza!"[354]

Nem csak a képzelet szülte a dzsungelben kutakodó tudósokról alkotott képet. A trópusi betegségek kutatói a legtávolabbi afrikai gyarmaton is felállították a laboratóriumaikat. Az egyik legelső ilyen bázis 1896-ban létesült Saint Louis-ban. Az ott tartott állatokon próbálták ki a fejlesztés alatt álló oltásokat: nyolcvankét macskába oltották be a vérhast, tizenegy kutyába pedig a tetanuszt. Más laborok a kolerával, a malériával, a veszettséggel és a himlővel kísérleteztek. Ezek az erőfeszítések Louis Pasteurnek a kórokozókkal kapcsolatos, az 1850-es és 1860-as években végzett úttörő munkájában gyökereztek.

A birodalmak az újító szándékú európai orvosok egész generációját ösztönözték. 1884-ben Alexandriában a német bakteriológus, Robert Koch – akinek addigra sikerült elkülönítenie az anthrax és a tuberkulózis bacilusát – felfedezte a *Vibrio cholerae*-t, a kolerát terjesztő baktériumot, amely egy évvel korábban megölte Koch francia vetélytársát, Louis Thuillier-t. Az 1894-es hongkongi járványt követően egy másik franciának, Alexandre Yersinnek sikerült beazonosítania a pestisért felelős bacilust.[355] Az indiai orvosi szolgálatnál dolgozó Ronald Ross volt az, aki először magyarázta el részletesen a malária általános kórtanát és a malériaszúnyog szerepét a betegség terjesztésében. Ő maga is ebben a betegségben szenvedett. Egy Jáván tevékenykedő, három holland kutatóból – Christiaan Eijkman, Adolphe Vorderman és Gerrit Grijns – álló csoport dolgozta ki azt az elméletet, mely szerint a beriberit a helytelen táplálkozás, a hántolt rizs kizárólagos fogyasztása miatt kialakuló B1-vitaminhiány okozza. Egy olasz tudós, Aldo Castellani ugandai kutatásai során azonosították be a cecelégyben az álomkórt okozó tripanoszóma protozoát. A dakari Pasteur Intézet Jean Laigret vezette csapatának sikerült elsőként izolálnia a sárgaláz vírusát, és egy olyan vakcinát készítenie, amelyet igen egyszerűen, steril tűk és injekciók használata nélkül lehetett beadni. Ezt később továbbfejlesztették az

úgynevezett dakari karcolásos oltóanyaggá (Peltier–Durieux-vakcina), amely szintén védelmet nyújtott a himlő ellen.[356] Ezek, valamint az 1880-as és 1920-as évek közé eső sok más áttörés elengedhetetlennek bizonyultak ahhoz, hogy az európaiak, ezáltal az egész birodalmi terv, életképesek maradjanak a trópusokon. Afrika és Ázsia a nyugati orvostudomány óriási laboratóriumaivá vált.[357] Minél sikeresebb volt a kutatás, minél több orvosságot (köztük a Peruban megtalált malériaellenes szert, a kinint) fedeztek fel, annál tovább terjeszkedhettek a nyugati birodalmak, és ezzel együtt annál hosszabbra nyúlt az emberek élete.

Afrika gyarmatosítása először a part menti területekre korlátozódott. Egy újabb nyugati áttörés – a mobilitás mechanizálása – folytán azonban a belső területek felé való terjeszkedés is lehetővé vált. A vasút, például a Maliban létesített Dakar–Bamako-vonal, központi szerepet játszott a Nyugat birodalmi terveiben. „Terjed a civilizáció, és gyökeret ereszt a kommunikáció ösvényei mentén – jelentette ki Charles de Freycinet, francia közmunkaügyi miniszter 1880-ban. – Különös figyelmet kell fordítani az előttünk nyitottan heverő Afrikára."[358] Miután 1895-ben létrejött a Francia Nyugat-afrikai Államszövetség (Afrique Occidentale Française), amely Timbuktun túlnyúlva Nigerig ért, és több mint tízmillió afrikaira terjesztette ki a francia uralmat, ez a föderáció lett a francia uralom egyik vezérhajója. Ernest Roume, az Államszövetség első kormányzójának szavaival élve:

„Valóban szeretnénk megnyitni a civilizáció előtt azokat a hatalmas területeket, amelyeket államférfijaink előrelátása, valamint katonáink és felfedezőink bátorsága ránk hagyományozott... E célunk elérésének szükséges feltétele, a szállítás tökéletesítésének érdekében, a behatolás nyomvonalainak megteremtése, hogy pótoljuk a kommunikáció természetes módjainak hiányát, amely ezt az országot szegénységben és barbárságban tartotta... Valódi gazdasági tevékenység elképzelhetetlen a vasút nélkül. Civilizált nemzetként kötelességünk tehát... hogy megtegyük azokat a lépéseket, amelyeket maga a természet ró ránk, és amelyek kizárólag hatékonyak... Most már mindenkinek az a meggyőződése, hogy vasút nélkül nem lehetséges sem az anyagi, sem az erkölcsi előrehaladás afrikai gyarmatainkon."[359]

A vasút segített tehát az európai uralom kiterjesztésében az afrikai hátországban. Ugyanakkor mást is előremozdított: nemcsak a mogyoróval és gumival folytatott kereskedelmet, hanem a nyugati orvoslás terjedését is. A közegészségügy javulása nélkül ugyanis a vasút a betegségeket vitte volna szét, és tovább növelte volna a járványok veszélyét. Így azonban határok nélküli orvossá vált XIX. századi stílusban. Ezeket az előnyöket hajlamosak elfelejteni azok, akik Gandhihoz hasonlóan ragaszkodnak ahhoz, hogy az európai birodalmaknak nem voltak előnyös oldalaik.

A helyi hatalmi szerkezet megdöntését a helyi babonák megtörésének kísérlete követte. Ma egy Jajak nevű falu arról híres, hogy három hagyományos kuruzslója is van, akik közül az egyik egy idős asszony, Han Diop. Az emberek több kilométeres távolságból érkeznek hozzá, mert ahogy nekem is elmesélte 2010-ben, az asztmától kezdve a szerelmi bánatig mindent meg tud gyógyítani a füveivel és egy kis varázslattal. Ezt a fajta orvoslást évszázadok, ha nem évezredek óta gyakorolják Afrikában. Ez az egyik oka annak, amiért a várható élettartam Afrikában annyival alatta marad a nyugatinak. A gyógyfüvek és a varázsigék ugyanis a legkevésbé sem hatékonyak a legtöbb trópusi betegség esetében.

1897-ben a francia gyarmati hatóságok betiltották a kuruzslást. Hét évvel később továbbléptek, és terveket készítettek az első afrikai nemzeti egészségügyi szolgálat, az Assistance Médicale Indigène (AMI) létrehozására. A franciák nem csupán saját közegészségügyi rendszerüket akarták kiterjeszteni Francia Nyugat-Afrika egészére. 1905 februárjában Roume főkormányzó rendeletében ingyenes egészségügyi ellátást biztosított a bennszülött lakosság számára, amely rendszer Franciaországon belül nem is létezett. Onnantól kezdve a helyi „egészségügyi pontok"-on keresztül a modern orvoslás a francia uralom alatt élő afrikaiak számára is elérhetővé vált.[360] 1884-ben a nemzetgyűlés előtt mondott beszédében Jules Ferry miniszterelnök összegezte az új közhangulatot:

> „Uraim, hangosabban és őszintébben kell beszélnünk! Nyíltan ki kell mondanunk, hogy a magasabb rendű fajoknak valóban vannak jogaik az alacsonyabbak fölött... Megismétlem, hogy a magasabb rendű fajoknak jogaik vannak, mivel kötelességeik is vannak. Kötelességük civilizálni az alantas fajokat... A korábbi századok történetében ezeket a kötelességeket, uraim, gyakran félreértelmezték; és természetesen amikor a spanyol katonák és felfedezők bevezették a rabszolgaságot Közép-Amerikában, nem teljesítették a kötelességüket mint egy magasabb rendű faj egyedei... A mi időnkben azonban állítom, hogy az európai nemzetek nagylelkűen, kiválóan és őszintén tesznek eleget felsőbbrendűségükből eredő civilizációs kötelességüknek."[361]

Nagyon más volt ez, mint a Brit Afrikában egyre inkább kedvelt indirekt uralkodási stílus. Robert Delavignette, egy tapasztalt gyarmati elöljáró és az Ecole Coloniale* igazgatója így fogalmazott ezzel kapcsolatban:

> „A Dakari Köztársaság hatalmi képviselője, a Francia Szabadkőműves-páholy és a radikális szocialista párt tagja Afrikában, ott a helyszínen, zsarnok kormányzóvá válik, és az uralkodás autokratikus módszereit alkalmazza, hogy a bennszülötteket a fejlődés útjára vezesse... Sok tisztviselő akart úgy bánni a feudális urakkal [azaz a bennszülött törzsfőnökökkel], ahogy a francia forradalom alatt is bántunk velük. Vagy megtörtük őket, vagy felhasználtuk őket a céljainkra. A brit tisztviselők együtt érzőbben viseltettek a feudális urak iránt; az arisztokrácia tisztelete ez az arisztokrácia iránt."[362]

William Ponty, aki 1908 és 1915 között Francia Nyugat-Afrika főkormányzója volt, úgy látta, hogy a hagyományos afrikai intézmények jelentik az elsődleges gátat népe és az általa terjeszteni kívánt civilizáció között. A törzsfőnökök – Ponty szerint – „nem mások, mint paraziták". Egy, az 1920-as években szolgálatot teljesítő gyarmati tisztviselő így nyilatkozott róluk: „Elég nevetségesnek találtuk őket. A francia forradalom után nem várhatták el tőlünk, hogy visszatérjünk a középkorba."[363] Delavignette is hasonló véleményen volt. Az általa megálmodott forradalmi birodalomban a hősök a „fekete parasztok" voltak (ezt

* 1934-ben az iskola a hangzatos Ecole Nationale de la France d'Outre Mer elnevezést kapta.

a címet adta 1931-ben írt, díjnyertes könyvének is). Az első szocialista gyarmati miniszter, Marius Moutet szerint a francia politika lényege az volt, hogy megpróbálják „alkalmazni a tengerentúli országokra az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatá*nak nagyszerű elveit".[364]

Manapság könnyű elvetni az ilyen törekvéseket mint az elviselhetetlen gall arrogancia termékét. Pedig nem kérdés, hogy ide a nyugati birodalom ugyanúgy valódi, mérhető fejlődést vitt, mint máshová. Az 1904-ben bevezetett kötelező védőoltásnak köszönhetően a himlő jelentősen visszaszorult Szenegálban. 1925 és 1958 között mindösszesze négy évben haladta meg a megbetegedések száma a négyszázat.[365] A maláriát is sikerült megzabolázni azzal, hogy rendszeresen elpusztították a szúnyogok mocsaras párzási területét, elkülönítették a betegeket, és ingyenes kinint osztottak.[366] A sárgalázjárványok sem voltak már olyan gyakoriak Szenegálban a hatékony oltószer bevezetését követően.

Közismert kifejezés a „hajsza Afrikáért", amikor arról a folyamatról beszélünk, melynek során a kapzsi európaiak könyörtelenül felosztották egymás között az egész afrikai kontinenst. Ennek csúcspontja a Fashoda-incidens volt, amikor is az egymással vetélkedő francia és brit csapatok a kelet-szudáni, Bahr-el-Ghazal tartományban lévő Fashodában (ma Kodok) találkoztak. A franciák Jean-Baptiste Marchand őrnagy vezetése alatt egy Dakartól Dzsibutiig (akkor Francia Szomáliföld) tartó vonalról álmodtak, amely összekötötte volna a Nigert a Nílussal, és Szenegáltól a Vörös-tengerig egy egybefüggő francia övezet jött volna létre. A britek Sir Herbert (később Lord) Kitchener vezetésével a Szudán fölötti uralommal látták biztosítottnak, hogy a francia elképzeléshez hasonló észak-déli vonal húzódik majd Kairótól Fokvárosig. A nagy erőpróbára 1898. szeptember 18-án került sor, amikor ez a két vonal keresztezte egymást. Bár az egymással szemben állók száma meglepően alacsony volt – Marchand-t 12 francia tiszt és 150 lövész kísérte –, a civódás tárgyát pedig egy végzetesen elhagyatott nádas, mocsaras, sárral és döglött halakkal teli ingovány képezte, Fashoda miatt Nagy-Britannia és Franciaország a háború szélére sodródott.[367]

A hajsza Afrikáért azonban ugyanakkor a tudományos ismeretekért folytatott verseny is volt, amelynek éppen annyira kellett szólnia az együttműködésről, mint a versengésről, és amely vitathatatlan előnyökkel járt mind a bennszülöttek, mind az európaiak számára. A bakteriológusok, akik gyakran az életüket kockáztatták a halálos betegségek ellenszereinek kutatása közben, szintén birodalmi hősök voltak, és a maguk módján éppen olyan bátornak bizonyultak, mint katona-felfedező társaik.

Akkoriban minden európai államban, amelynek komoly birodalmi törekvései voltak, lennie kellett egy trópusi betegségekre szakosodott intézménynek: Párizsban az 1887-ben alapított Pasteur Intézet, Londonban és Liverpoolban trópusi orvosi iskolák (1899), Hamburgban pedig a Hajózási és Trópusi Betegségek Intézete (1901).

Természetesen azonban nem sikerült mindenre gyógyírt találni. 1914-ben még mindig csak száznál kevesebb orvost tudtak elküldeni a szenegáli vidéki egészségügyi posztokra. Még 1946-ban is mindösszesze 152 egészségügyi poszt létezett egész Francia Nyugat-Afrikában. Francia Kongóban a Stanley Pool-i (a későbbi Brazzaville) szolgálati helyen 80 000 embert kellett volna ellátni mindössze évi 200 frankból. Amikor André Gide író 1927-ben odalátogatott, azt mondták neki, hogy „amennyiben az egészségügyi szolgáltatótól gyógyszert kérnek, általában meg is kapják, de csak hatalmas késéssel, és semmi mást, csupán jódot, glaubersót és – bórsavat!" A „sajnálatos szűkmarkúság" miatt „a könnyen kordában tartható betegségek... tartják magukat, sőt további teret nyernek".[368] Ez persze a gazdasági realitások miatt alakult így. Még maga Franciaország is igen távol állt az általános egészségügyi szolgáltatás rendszerének bevezetésétől. Egyszerűen nem rendelkezett elég forrással ahhoz, hogy orvosokat és oltóanyagot küldjön a Szenegál vagy Kongó belsejében fekvő, elzárt településekre. A prioritásokat is figyelembe kellett venni. A nyugati kutatóintézeteket általában jobban foglalkoztatták az európaiakat legsúlyosabban érintő betegségek – nevezetesen a malária és a sárgaláz –, mint a legtöbb afrikai áldozatot követelő kolera és álomkór.

A franciák eredeti civilizációs küldetése az egyetemes polgárság megteremtésének forradalmi gondolatán alapult. Ahogy azonban a Francia Birodalom egyre növekedett, ez az ideológiai megközelítés egyre inkább háttérbe szorult. Elméletben a nyugat-afrikai *sujet* valóban *citoyen*né válhatott, a gyakorlatban azonban igen kevesen vál-

tak rá jogosulttá. (Többek között például a poligámia is kizáró oknak minősült.) Francia Nyugat-Afrika 15 millió lakosából még 1936-ban is mindössze 2136-an kapták meg a francia állampolgárságot a négy tengerparti közösségen kívül.[369] Általánossá vált a lakóhelyek szerinti szegregáció (Dakarban például különvált az európai „Fennsík" az afrikaiak „Mediná"-jától) arra hivatkozva, hogy az afrikaiak fertőző betegségek hordozói. Az oktatás is mindössze a „közvetítők" aprócska elitjére korlátozódott.[370] Eleinte a franciák a faji asszimilációra törekedtek,[371] aztán az egészségügyi szempontok miatt inkább az elkülönülést javasolták. Ez egybecsengett azzal az uralkodó nézettel is, hogy a „szövetség" reálisabb cél, mint az asszimiláció, mégpedig – mint ahogyan azt a gyarmati teoretikus, Louis Vignon megfogalmazta – „az 1789-es elvek és az Európán kívüli lakosság konzervativizmusa közötti ellentét miatt".[372]

A trópusi betegségek elleni csata persze nemcsak a Petri-csészékben folyt, hanem az afrikai városokban és falvakban is. Amikor Szenegálban kitört a pestisjárvány, a francia hatóságok könyörtelenül reagáltak. A fertőzöttek házait felgyújtották, a többi ott lakót erőszakkal kilakoltatták, és fegyveresekkel őrzött karanténba zárták. A halottakat minden szokásos szertartás nélkül karbolsavba vagy mészbe temették, a muszlim hagyományok semmibevételével. Ebben a csatában az afrikaiak inkább áldozatnak, semmint egyfajta segélyben részesülőknek érezték magukat. Dakarban tömeges tiltakozások, lázongások törtek ki, valamint megszervezték a szenegáli történelem első általános munkabeszüntetését.[373]

Az orvostudomány szigorú intézkedéseket követelt a járványok megfékezése érdekében. A hétköznapokban azonban álságos indokok alapján bántak embertelen módon az afrikaiakkal, akik nemcsak az orvostudományhoz nem értettek, de az eugenika (a „fajnemesítés" tudománya) elmélete szerint alsóbbrendű fajhoz is tartoztak. Sehol nem ártott annyit a féltudományos eugenika, a bakteriológia elfajzott féltestvére, mint az új és gyorsan növekvő Német Birodalomban.

SHARK ISLAND KOPONYÁI

A XX. század hajnalán Németország a nyugati civilizáció élcsapatához tartozott. A Nobel-díjak oroszlánrészét is a német professzorok nyerték el: 1901 és 1910 között az összes díj 33 százalékát, a következő évszázadban pedig a 29 százalékát. A német egyetemek a világ legjobbjai voltak a kémia és a biokémia területén. Törekvő ifjú kutatók sereglettek Európa minden részéről Göttingenbe, Heidelbergbe és Tübingenbe, hogy reszketve megmérhessék magukat a német *Wissenschaft* (tudomány) titánjai előtt. Pasteur után Robert Koch emelkedett ki mint a bakteriológia meghatározó egyénisége. Egy másik német tudós, Emil von Behring is azok között volt, akik kifejlesztették a tetanusz és a diftéria antitoxinjait, amiért Nobel-díjat és Vaskeresztet is kapott. Két másik német tudós, Fritz Schaudinn és Erich Hoffmann beazonosították a spirochaeta pallidát, a szifilisz kórokozóját, egy harmadik pedig, Paul Ehrlich, a betegség első hatékony ellenszerének feltalálói közé tartozott.

Ennek a példátlan tudományos sikernek azonban volt egy árnyékos oldala is. A valódi tudomány mögött ott ólálkodott ugyanis egy áltudomány is, amely szerint az emberiség nem egy többé-kevésbé homogén fajként kezelendő, hanem alosztályokra bontható, a legfelül elhelyezkedő „felsőbbrendű árja faj"-tól kezdve le egészen a *Homo sapiens* névre érdemtelen feketékig. És hol lehetett volna jobban kipróbálni ezeket az elméleteket, mint Németország újonnan szerzett afrikai gyarmatain? Afrika tehát hamarosan másfajta laboratóriummá is vált – ez alkalommal a faji biológia laboratóriumává.

Mindegyik európai hatalomnak megvolt a maga egyéni módszere az Afrikáért folyó hajszában. A franciák, mint ahogy már láttuk, a vasutat és az egészségügyi központok létesítését kedvelték. A britek sem csak aranyat ástak, és üzleti lehetőségek után kutattak, hanem missziós iskolákat is létesítettek. A belgák Kongót egy hatalmas rabszolgapiaccá változtatták. A portugálok a lehető legkevesebbet tették. A németek a társaság későn érkező tagjai voltak. Számukra Afrika gyarmatosítása egy hatalmas kísérlet részét képezte, melynek során sok egyéb mellett kipróbálhatták fajelméletüket is. Természetesen a korábbi gyarmatosítókat is támogatta saját felsőbbrendűségükbe vetett

hitük. A „szociáldarwinizmus" elmélete szerint az afrikaiak biológiai értelemben alsóbbrendű lények, és csak fölösleges akadályt gördítenek Afrika fejlettebb, fehér „árják" által történő fejlesztése elé. Senki nem ültette át azonban könyörtelenebbül ezt az elméletet a gyarmatosítás gyakorlatába, mint a németek Délnyugat-Afrikában, a mai Namíbia területén.

A németek először 1884-ben támasztottak igényt Délnyugat-Afrika kietlen partjaira. Egy évvel később Heinrich Ernst Göringet – a hírhedt Hermann apját – birodalmi megbízottá nevezték ki. Mire Theodor Leutwein 1893-ban a gyarmat első kormányzója lett, nyilvánvalóvá vált a németek célja: kisajátítani a bennszülött hererók és namák területét, és német gazdálkodókat telepíteni a földjeikre. Nyíltan hirdette ezt a fajta politikát Paul von Rohrbach nagy hatású könyve, a *Német gyarmati gazdaságpolitika* (1907)[374] is. Akkoriban ez a terv is éppen olyan tudományosan megalapozottnak tűnt, mint az európaiak küzdelme a trópusi betegségek ellen.

1851-ben Charles Darwin egyik rokona, Francis Galton a Királyi Földrajzi Társaság égisze alatt megérkezett ebbe a terméketlen, mégis szép országba. Londonba visszatérve Galton azt írta a jelentésében, hogy eleget látott a vad fajokból ahhoz, hogy élete hátralevő részében legyen miről gondolkodnia. Galton hererókkal és namákkal kapcsolatos megfigyelései hatást gyakoroltak az emberi evolúcióval kapcsolatos elméletére is. Az emberi öröklődéstannal kapcsolatos antropometriai vizsgálatai fektették le az általa „eugeniká"-nak keresztelt tudomány alapjait, amely kiválasztott egyedek társításával az emberi genetikai állomány tökéletesítésére törekedett.* Megvolt hát a végső megoldás a közegészségügyi problémákra: egy tökéletes emberek alkotta, felsőbbrendű faj, amely ellenáll a kórokozóknak. Nem szabad elfelejteni azt a lényeges elemet, hogy száz évvel ezelőtt Galton munkássága a tudomány élvonalához tartozott. A rasszizmust nem valamiféle elmaradott, reakciós ideológiának tekintették. A tudományos tekintetben alulművelt emberek akkoriban éppen olyan lelkesen fogadták, mint az

* Életének kései szakaszában Galton *Kantsaywhere* címmel regényt írt egy képzeletbeli eugenikus utópiáról, amelyben az egyéneket gyermeknemzés előtt teljesítményvizsgálatnak vetik alá, és „az alkalmatlanok gyermeknemzését... államellenes bűnnek tekintik".

emberek által gerjesztett globális felmelegedés elméletét manapság. Az eugenikát és az ezzel rokon „faji tisztaság" tanát csak a XX. század második felében vetették el, amikor felismerték, hogy a fajok közötti különbségek meglehetősen kicsik, a fajokon belüli eltérések pedig viszonylag nagyok.

Egy évszázaddal ezelőtt aligha akadt bárki is Nyugat-Európában – mármint a fehérek közül –, aki kételkedett volna a fehérek feketékkel szembeni felsőbbrendűségében. A fajelmélet igazolta azt a fajta égbekiáltó egyenlőtlenséget, amely a későbbiekben Amerika déli részén szegregációként intézményesült, Dél-Afrikában pedig az „apartheid" – elkülönülés – formájában. Német Délnyugat-Afrikában a feketék nem lovagolhattak, tisztelegniük kellett a fehérek előtt, nem járhattak a gyalogjárdán, nem lehetett biciklijük, és nem járhattak könyvtárba. A kezdetleges gyarmati bíróságokon egy német szava annyit ért, mint hét afrikaié. A betelepülőket csak megbírságolták az olyan gyilkosságért és nemi erőszakért, amelyekért az afrikaiakat azonnal felakasztották. Egy hittérítő a következőket írta: „Az átlag német úgy lenézi a bennszülötteket, mintha azok a főemlősök szintjén volnának (kedvenc kifejezésük a bennszülöttekre a pávián), és úgy bánik velük, mint az állatokkal."[375] A britek és a franciák a XIX. században politikájuk részévé avatták a rabszolgaság eltörlését a gyarmataikon. A németek nem.[376]

Volt azonban egy bökkenő. A hererók és a namák nem feleltek meg a fajelméletben leírt gyermekded lényekről alkotott képnek. A hererók szívós marhapásztorok voltak, akik ügyesen terelték a csordáikat a Namib- és a Kalahári sivatag között. A namák fegyveresei pedig éppen olyan képzett lovasok és lövészek voltak, mint a keletebbre élő búrok.[377] Miután látták, mit műveltek a hollandok és a britek Dél-Afrikában, pontosan tisztában voltak azzal, mire készülnek a németek. A hererók gazdasági helyzete a századfordulón egy pusztító marhavész következtében nagyon meggyengült. Ennek eredményeként egyre több földet adtak el a német telepeseknek. Ráadásul egyre nőtt a feszültség a hererók és a német kereskedők között, az utóbbiak meglehetősen durva adósságbehajtási módszerei miatt.[378] A hererók egy ideig megpróbáltak ellenállni az erőszak kísértésének, de miután az egyik törzsfőnök menyét egy német telepes megpróbálta megerőszakolni, majd megölte, elszabadultak az indulatok.[379]

A lőporos hordó kanóca végül akkor gyulladt meg, amikor egy Zürn nevű fiatal kerületi főhadnagy aláhamisította a hererók elöljáróinak nevét az új bennszülött rezerváció határait kijelölő dokumentumon.[380] 1904. január 12-én Samuel Maharero vezetésével a hererók fellázadtak, és megöltek minden épkézláb német férfit, akit Okahandja területén találtak. A nőket és a gyerekeket megkímélték, ugyanakkor több mint száz telepest lemészároltak.[381] Válaszul II. Vilmos császár azzal a paranccsal küldte oda Adrian Dietrich Lothar von Trotha tábornokot, hogy „állítsa helyre a rendet... minden szükséges eszközzel". A tábornok a leggyalázatosabb eszközt választotta.

A német teoretikusok a gyarmatosítással kapcsolatban már továbbmentek, mint francia vagy brit kollégáik, amikor arról beszéltek, hogy szükség volna „a rossz, kulturálisan alkalmatlan és fosztogató [bennszülött] törzsek... tényleges kiirtására". Trotha az elmélet gyakorlati megvalósítására szánta el magát. Az „abszolút megfélemlítés" eszköze mellett döntött, hogy „elpusztítsa a lázongó törzseket, és patakokban folyjon a vér".[382] A hererókhoz intézett dermesztő kiáltványában kezdetleges otjiherero nyelven elmagyarázta, mit jelent a német fajelmélet a gyakorlatban:

> „Én a németek nagy tábornoka vagyok. Szólok hozzátok, hererók, ti, akik hererók vagytok, nem álltok többé a németek alatt [azaz többé nem a németek alattvalói]... Nektek, hereróknak el kell hagynotok ezt a földet, ez a németeké. Ha ezt nem teszitek meg, akkor én eltávolítalak benneteket a *Groot Rohr*ral [a nagy ágyúval]. A német földön maradó személyt puskával megöljük. A nőket és a betegeket nem fogom elkapni, de a főnökeik után űzöm, vagy puskával megölöm őket.
>
> Ezek az én szavaim a herero néphez.
>
> A nagyhatalmú német császár nagy tábornoka.
>
> Trotha."[383]

A waterbergi fennsíkon 1904. augusztus 11-én lezajlott hamakari csata nem is tekinthető valódi csatának, inkább tömegmészárlásnak. A hererókat egy hatalmas táborba gyűjtötték, ők pedig, miután látták a német erő távozását, béketárgyalásra számítottak. Ehelyett Trotha körbekerítette őket, halálos erejű tüzérségi támadást indított ellenük,

majd a Maxim-puskákkal egyaránt letarolták a férfiakat, a nőket és a gyerekeket. Ahogyan számítottak rá, a túlélők az Omaheke sivatagba menekültek, ahol aztán Trotha szavaival „utolérte őket a végzet". A sivatag vízlelőhelyeit ugyanis szoros őrizet alatt tartották. A délnyugat-afrikai tábornoki kar hivatalos jelentése szerint: „A víz nélküli Omaheke majd befejezi azt, amit a német puskák elkezdtek." Trotha sem kertelt, amikor kijelentette: „Úgy vélem, az ilyen nemzetet meg kell semmisíteni."[384]

A németek nem hagyatkoztak kizárólag a sivatagra. Azokat a hererókat, akik nem vettek részt a felkelésben, felkutatták a telepesek „tisztogató járőrei". A *Schutztruppen* jelszava a következő volt: „megtisztítani, felakasztani, lelőni, míg az összes el nem tűnik".[385] Akiket nem öltek meg helyben, főként a nőket és a gyerekeket, öt koncentrációs táborba osztották. Hozzájuk csatlakoztak hamarosan a nama klánok is, mert elkövették azt a hibát, hogy csatlakoztak a németellenes felkeléshez, majd egy még nagyobb hibát azzal, hogy letették a fegyvert, mert ígéretet kaptak arra, hogy meghagyják az életüket. Ezek a koncentrációs táborok különböztek a britek által Dél-Afrikában, a búr háború alatt felállított táboroktól. Ott még tombolt a gerillaharc, és a táborok a búr vonalak szétzilálását szolgálták. A megdöbbentő halálozási arányt pedig a mérhetetlenül rossz egészségügyi viszonyok előre nem látott következményének tudhatták be. A németek Délnyugat-Afrikájában a háború már véget ért, és a koncentrációs táborokat haláltáboroknak szánták. A leghírhedtebb Shark Islanden volt, Lüderitz mellett.

A tábort a sziget legtávolabbi végén létesítették, hogy a lehető legjobban ki legyen téve a szélnek. A megfelelő szállás, ruházat és étel nélkül tartott foglyokat arra kényszerítették, hogy derékig a jéghideg vízben állva kőgátakat építsenek. A munkájukat rosszul teljesítőket kíméletlenül megkorbácsolták a *sjambok*kal, azaz a rinocéroszbőrből készült korbáccsal kiválóan bánó őrök. Egy August Kuhlman nevű hittérítő 1905 szeptemberében látogatott a szigetre. Elszörnyedve látta, amint egy kimerült asszony halálos lövést kapott egyszerűen azért, mert négykézlábra ereszkedve víz után kutatott. 1906 szeptembere és 1907 márciusa között az 1795 Shark Island-i fogoly közül 1032-en meghaltak. A végső halálozási arány megközelítette a 80 százalékot. A felkelés előtt a hererók 80 000-en voltak, utána mindössze 15 000-en

maradtak. A namák száma 20 000-et tett ki, közülük az 1911-es népszámlálásra alig 10 000-en maradtak. Minden tíz nama fogoly közül egy élte túl a táborokat. Miután az 1905. decemberi birodalmi rendelet értelmében elkobozták a hererók és a namák földjeit, a német telepesek száma a háromszorosára nőtt, 1913-ra 15 000-en voltak. A megpróbáltatásokat túlélő hererók és namák helyzete alig volt jobb a kényszermunkásokénál, a legcsekélyebb kihágásért is embertelen testi fenyítést kaptak.[386]

És itt még nem ért véget Délnyugat-Afrika bennszülött lakosságának a szenvedése. Mintha a temérdek ember elpusztítása még nem lett volna elég, a németek újabb megpróbáltatások elé állították a hererókat és a namákat, mégpedig a „faji higiénia" nevében. Legalább egy orvos halálos kimenetelű kísérleteket végzett a délnyugat-afrikai koncentrációs táborok foglyain. 1906-ban 778 boncolást végeztek a foglyokon az úgynevezett faji-biológiai kutatások égisze alatt. Ezt követően egyes koponyákat mintának elküldték Németországba a további vizsgálatok érdekében. Hihetetlen, de a női foglyoknak egy üvegcseréppel kellett megtisztítaniuk a koponyákat.[387]

Dr. Eugen Fischer egyike volt azoknak a német tudósoknak, akik élénken érdeklődtek a divatos új versenyterület iránt. Lenyűgözve attól, amit addig hallott a délnyugat-afrikai kevert fajú népről, a rehoboth bastersről, Fischer két hónapot a területen töltött, és tetőtől talpig alaposan megvizsgálta a testfelépítésüket. 1913-ban közzétette az eredményeket, amelyeket úgy harangozott be, mint legelső kísérletet arra, hogy embereken alkalmazzák az osztrák Gregor Mendel genetikai örökségről alkotott elveit. „A korcsok", ahogy ő hívta ezt a népcsoportot, szerinte faji értelemben a tisztán négerek fölött álltak, ugyanakkor a tisztán fehérek alatt. Úgy gondolta tehát, hogy a vegyes származású emberek hasznos szerepet tölthetnének be a gyarmati rendőrség vagy az alacsonyabb hivatalok alkalmazottaiként. A további faji keveredést azonban kerülni kell:

> „Teljes bizonyossággal tudjuk: kivétel nélkül minden európai... aki befogadta egy kevésbé értékes faj vérét – és csakis egy vakbuzgó tagadhatja, hogy a feketék, hottentották és sokan mások kevésbé értékesek [mint a fehérek] –, szellemi és kulturális hanyatlással fizetett ezért."[388]

Addigra már összetett törvényeket hoztak a fajkeveredés megakadályozására a német uralom alatt álló Délnyugat-Afrikában.

Németországban azonban nem mindenki osztotta ezeket a nézeteket. A német szocialisták és katolikusok felemelték a szavukat az Afrikában zajló események miatt, melyekért saját, általuk civilizáltnak tartott országuk volt a felelős.[389] Még a gyarmati közgazdaságtan elméleti szakembere, Paul Rohrbach is elítélte Trotha népirtó politikáját, és rámutatott, hogy Délnyugat-Afrika képtelen lesz boldogulni az afrikai munkaerő nélkül.[390] A zavarba ejtő kérdés azonban mégis az: vajon Délnyugat-Afrika nem a jövőbeni, jóval nagyobb népirtások próbahelyszínéül szolgált-e?[391] Talán nem volt-e igaza Joseph Conradnak, amikor *A sötétség mélyén* című regényében azt sugallta, hogy nem az európaiak civilizálták Afrikát, hanem sokkal inkább Afrika változtatta vademberekké az európaiakat? Hol volt a sötétség igazi mélye? Afrikában? Vagy inkább az európaiak lelkében, akik Afrikát egy áltudomány laboratóriumának tekintették, hogy aztán az itt kialakított ideológia, a kommunizmus mellett, a nyugati civilizáció leggyilkosabb exporttermékévé váljon?[392]

Az afrikaiakkal szemben alkalmazott kegyetlenség azonban szörnyen megbosszulta magát. A faji ideológia ugyanis túlságosan virulens volt ahhoz, hogy csakis a gyarmati perifériára korlátozódjon. Az új évszázad hajnalán Európába is megérkezett. A nyugati civilizáció hamarosan szembetalálkozott legveszélyesebb ellenségével: önmagával.

Az 1914-ben kezdődött háború a legkevésbé sem néhány egymással viszálykodó európai állam háborúja volt: a világbirodalmak háborúja tört ki, a nyugati civilizáció háborúja. Ez volt az első jele annak, hogy a Nyugat magában hordozza saját elpusztításának csíráját is. Ebben a háborúban a Nyugat minden korábbinál jobban szabadjára engedte gyilkos alkalmazásait, mégpedig önmaga ellen. Az ipari gazdaság szolgáltatta a gépesített pusztítás kellékeit, és a modern gyógyászat is szerepet kapott a totális háború véres üzletágában.

Egyetlen más háborús hadszíntéren sem okozott olyan súlyos nehézségeket a kapcsolattartás, mint Afrikában. Kiterjedt vasúti hálózat és megbízható teherhordó állatok hiányában egyetlen megoldás kínálkozott: az emberi munkaerő. Több mint kétmillió afrikai szolgált az

első világháborúban, szinte mindannyian mint utánpótlás, a fegyverek és a sebesültek hordárai, és bár távol voltak a flandriai harcmezőktől, ezek az elfelejtett segéderők éppen olyan pokoli időket éltek át, mint a legsúlyosabb csatákban részt vevő európai frontharcosok. Nem elég, hogy alultápláltak voltak, és halálra dolgoztatták őket: mivel távol kerültek megszokott lakóhelyüktől, éppen olyan fogékonnyá váltak a betegségek iránt, mint az őket irányító fehérek. A hordárként alkalmazott afrikaiak körülbelül egyötöde elhalálozott, sokan közülük a gyarmati hadseregek mindegyikében dühöngő vérhasjárvány miatt. Kelet-Afrikában 3156 brit szolgálatban lévő fehér halt meg szolgálatteljesítés közben, de alig egyharmaduk ellenséges cselekmény következtében. Ha azonban a fekete katonákat és hordárokat is beleszámoljuk, az összes veszteség meghaladta a 100 000-et.[393]

Amint már láttuk, a fehérek afrikai uralmukat a civilizációs előnyök elterjesztésével indokolták. Azonban a háború miatt, amely Németország összes afrikai gyarmatát (Togo, Kamerun, Kelet-Afrika és Délnyugat-Afrika) is érintette, ez az indok nevetségessé vált. „Mögöttünk elpusztított földeket, kifosztott raktárakat, a közeljövőre pedig éhínséget hagyunk – írta Ludwig Deppe, a német kelet-afrikai hadsereg orvosa. – Többé már nem vagyunk a kultúra ügynökei; utunkat halál, fosztogatás és kiürített falvak jelzik, mint ahogy a saját és az ellenséges hadak útját is mutatták a harmincéves háborúban."[394]

Az első világháború jelentős részét az állóháború tette ki. A németek, akiket a franciáknak és a briteknek valahogyan ki kellett ugrasztaniuk a nyugati front sáncai mögül, védekező helyzetben olyan előnyt élveztek, amely a történelem legnagyobb ostromát eredményezte. A trentinói és isonzói frontokon is hasonló patthelyzet alakult ki, itt az olaszok nem boldogultak az osztrák–magyar hadsereggel. Keleten jóval mozgalmasabban alakult a háború, és a németek, Habsburg szövetségesük baklövései ellenére, itt is fölényt élveztek. A holtpontról való elmozdulás reményében nyitott új frontok – Gallipolinál, Theszaloníkinél és Mezopotámiánál – szörnyű eredménnyel jártak. A csodafegyverek sem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, mint ahogy később az atombomba. A mérges gázok ugyan széles körben elterjedtek, kellően szörnyű hatásukat is kifejtették, de nem hoztak döntő áttörést. A tengeralattjárók szétzilálták ugyan Nagy-Britannia importkereskedelmét, de teljes egészében meggátolni nem tudták. 1917 tavaszán, ahogy az anyagháború egyre tovább húzódott, Franciaország kilátásai egyre sötétebbnek tűntek. Az oroszországi zendülés és forradalom a keleti fronton aratott győzelem esélyével kecsegtetett Németország számára. Az Egyesült Államok, bár hivatalosan már április 6-a óta hadban állt Németországgal, még legalább hat hónapon át nem tudott jelentős katonai szerepet játszani a nyugati fronton. A francia kormánynak pedig a verduni csatában (1916) elszenvedett elképesztő veszteségek után a súlyos emberhiány okozott alapvető gondot. Franciaországban a családok méretének csökkenése már hamarabb megkezdődött, mint másutt – talán mert a francia nők szexuális téren felvilágosultabbak voltak, és a fogamzásgátlás lehetőségei is szélesebb körben elérhetőek voltak számukra –, úgyhogy jóval kevesebb francia fiatal állt rendelkezésre, mint német. 1917 márciusának végére már 1,3 millió franciát öltek meg vagy ejtettek fogságba. Összességében a francia háborús veszteség majdnem a kétszerese volt a britekének. A 15 és 49 év közötti franciák közül nagyjából minden nyolcadik vesztette életét. Valóban súlyos „véradó" – *l'impôt de sang* – volt ez.

Könnyű megfeledkezni arról is, hogy 1870 és 1940 között Franciaország három háborúból kettőt elvesztett Németország ellen. 1917-ben úgy tűnt, hogy az első világháborút is hamarosan elveszíti. Hová fordulhatott volna segítségért? A válasz: Afrikához. Bár, mint láttuk, többségüktől megtagadták a teljes francia állampolgárságot, Franciaország érdemesnek tartotta afrikai alattvalóit arra, hogy fegyvert fogjanak az anyaország védelmében. Az afrikaiak azonban mindenütt – Szenegálban, Francia Kongóban, Francia Szudánban, Dahomeyben és Elefántcsontparton – megtagadták a segítséget. Jól érzékelteti az akkori közhangulatot egy anyának egy francia tiszthez intézett panasza: „Mindenemet elvettétek már, most pedig az egyetlen fiamat viszitek el." A legtöbben úgy érezték, hogy a hadseregbe való besorozás egyenlő a „biztos halálos ítélettel". Az egyetlen ember, aki megoldást hozhatott az adott helyzetben, Blaise Diagne volt, a francia nemzetgyűlés első megválasztott afrikai képviselője. De vajon hajlandó volt-e visszatérni Szenegálba, hogy egyfajta felmagasztalt sorozótiszt váljon belőle?

Diagne esélyt látott a miniszterelnökkel, Georges Clemenceau-val kötendő egyezségre. Ragaszkodott ahhoz, hogy minden, Franciaország oldalán harcoló afrikai megkapja a francia állampolgárságot; több kórházat és iskolát építsenek Nyugat-Afrikában; a veterán lövészek mentesüljenek az adófizetés alól, és megfelelő nyugdíjban részesüljenek. Diagne sürgönyzött dakari kollégáinak, hogy akadályozzák a sorozást mindaddig, amíg az általa követelt pontokban megegyezés nem születik.[395]

A francia nemzetgyűlés előtt tartott szűzbeszédében Diagne a következőket mondta: „Amennyiben idejöhetünk törvényt alkotni, francia állampolgárok vagyunk, ha pedig azok vagyunk, követeljük a jogot, hogy szolgálhassunk [a hadseregben], ahogy az összes többi francia állampolgár teszi." Zseniális ötlet volt a francia forradalom hagyományára hivatkozni, amely idealizálta a fegyverben összeforrt nemzet fogalmát: mindenki állampolgárnak számít, akinek joga van a szabadsághoz, egyenlőséghez és testvériséghez, ugyanakkor szent kötelessége a nemzet védelmében fegyvert ragadni. Clemenceau-t sikerült megnyerni: „Azok, akik a tűz elé állnak, se nem fehérek, se nem feketék, amikor élesnek – jelentette ki. – Franciákként esnek el, ugyanazért a zászlóért."[396]

A francia állampolgárság elnyerése meglepően hatékony ösztönzőként hatott a hadseregbe való jelentkezéseknél. Legalább 63 000 nyugat-afrikai jelentkezett Diagne felhívására, több mint kétszer annyi, mint amennyit a franciák kértek. Francia Nyugat-Afrikából és Egyenlítői Afrikából összesen 164 000-en harcoltak Európában az első világháború alatt, és a félmilliós gyarmati haderő jelentős részét a Francia Birodalomból besorozottak tették ki. Egy besorozott katona, Ndematy Mbaye így emlékezett vissza: „Azt mondta nekünk [Diagne], hogy Franciaország háborúba lépett Németországgal. Azt is mondta: »Ti a franciák barátai vagytok. Ha pedig barátságban vagytok valakivel, aki bajban van, segítenetek kell neki. Úgyhogy a franciák megkértek benneteket, hogy gyertek és segítsetek nekik a háborúban."[397] Az önkéntesek többsége lelkes volt, és bizonygatták, hogy mennyire „örülnek" a szolgálatnak, milyen „boldogok", amiért harcolhatnak, milyen „büszkék", amiért a hadseregben lehetnek. Demba Mboup is azok között volt, akik alig várták, hogy Franciaországért harcolhassanak:

„Nagyon boldog voltam, mert nem tudtam, milyen is igazából a háború. Úgyhogy egyfajta kíváncsiság volt ez – hogy megtudjam, miről is szól a háború, és milyen katonának lenni... Úgyhogy boldog voltam, amiért új tapasztalatokat szerezhetek. Nem tudtam."[398]

Hamarosan megtudta.

Parancsnoka, Charles Mangin tábornok azt hitte, tud egy-két dolgot az afrikaiakról, hiszen részt vett Marchand Fashoda-expedíciójában. 1910-ben becsvágyó fiatal alezredesként egy csoport tudóssal végigutazta Nyugat-Afrikát azzal a paranccsal, hogy minél több embert sorozzon be. Miután a kutatócsoport tagjai a vizsgálatok során áltudományos módszereik teljes tárházát bevetették a sorozandó katonákon, arra a következtetésre jutottak, hogy az afrikai katonák, vélhetően alulfejlett idegrendszerüknek köszönhetően, kevésbé érzik a félelmet és a fájdalmat, mint európai társaik. Tűzharcban tehát kivételesen állhatatosak lesznek majd. 1917-ben Mangin próbára tehette elméletét. Vezetése alatt Mboup és tüzértársai a Nyugat talán legjobban képzett katonáival kerültek szemközt: a birodalmi német hadsereg háborús gépezetével.

FEKETE SZÉGYEN

1917 áprilisában Demba Mboup és bajtársai a Francia Gyarmati Hadtestben szolgáltak, amely a Charles Mangin tábornok vezette hatodik hadsereg és a Denis Duchêne irányítása alatt álló tizedik hadseregének részét képezte. A katonák szemtől szembe kerültek a Hans von Boehn tábornok parancsnoksága alatt álló hetedik német hadsereg alaposan megerősített állásaival a Hölgyek útján (Chemin des Dames), amely XV. Lajos két lányáról kapta a nevét a XVIII. században. 1814 márciusában Napóleon visszavonuló katonái is ezen az úton harcoltak a megszálló osztrák és orosz hadak ellen. Ez volt a német védelmi vonal kulcsa a nyugati fronton.

A francia parancsnok, Robert Nivelle tábornok magabiztosan úgy vélte, ő lesz az, akinek sikerül a régóta áhított áttörés a nyugati fronton. A franciák 450 kilométernyi új vasútvonalat építettek ki, hogy 872

munícióval megrakott vonat segítségével biztosítsák a támadás utánpótlását. Összességében több mint egymillió ember állt támadásra készen egy közel 40 kilométer hosszú frontvonalon. Több napon át tartó tűzzárral próbálták meggyengíteni a németeket, majd április 16-án, reggel 6 órakor a gyarmati csapatok megindultak fölfelé a jeges esőtől csúszóssá vált hegyoldalon. Mangin a szenegáliakat helyezte a támadás első vonalába. Titkolt célja szinte biztosan az volt, hogy mentse a francia katonák életét. Debieuvre alezredes, a gyarmati hadsereg 58. ezredének parancsnoka szerint az afrikaiak „mindenekfelett kiváló támadó egységei lehetővé tették a fehérek életének megmentését, mögöttük pedig a fehérek kiaknázták a sikerüket, és megszervezték az általuk [feketék] meghódított pozíciókat".[399]

Reinhold Eichacker kapitány döbbenten figyelt a német lövészárkokból:

> „A fekete szenegáli négerek a franciák vágóhídi marhái. Meredt, rémisztő, halálos, harcos tekintetek százai. És jöttek. Először egyenként, nagy szünetekkel. Tapogatózva haladtak, mint egy szörnyű tintahal karjai. Buzgók és mohók voltak, mint egy hatalmas szörny karmai. Így rohantak előre, vibrálva és néha el-eltűnve saját ködükben. Erős, vad fickók, úgy mutatták vicsorgó fogukat, mint egy párduc. Szörnyűek a természetellenesen nagyra nyitott, égő, vérben úszó szemeik.
>
> Csak jöttek, mint egy emelkedő és süllyedő, előrelendülő majd megtorpanó, áthatolhatatlan, vég nélküli, tömör, lehengerlő, fekete fal.
>
> »Összezár! Egyénileg tüzel! Jól céloz!« – hangzott élesen és tisztán a parancsom.
>
> Az első feketék teljes sora fejjel előrebukott a drótakadályban, úgy bukfencezve, mint a bohócok a cirkuszban. Egész csoportok tűntek el. Megcsonkított testek, ragacsos föld, szétporladt sziklák keveredtek vad összevisszaságban. A fekete felhő megállt, megingott, zárta a sorait, egyre közelebb és közelebb gördült feltartóztathatatlanul, lehengerlőn és pusztítón!
>
> Egy ólom- és vasfal hirtelen rárontott a támadókra és a lövészárkaink előtt lévő drótakadályokra. Fülsüketítő kalapálás és dobogás, ropogás és kopogás, csörgés és zörgés, ahogy minden a földbe csapódik, fülsértő, idegtépő lármával. Géppuskáink oldalba kapták a feketéket!

> Láthatatlan kézként végigsuhantak az emberek fölött, és leterítették őket a földre, összekaszabolva és darabokra tépve őket! Egyedül, kettesével, sorokban és halmokban a feketék elhulltak. Egymás mellett, egymás mögött, egymás hegyén-hátán."[400]

Tizenegy nappal a csata előtt a németek megszerezték a támadás részletes tervét a foglyul ejtett francia altisztektől. A franciák bombáitól jól védte őket a Sárkány Barlangja nevű mély kőfejtő rendszer, ahová a bombázás alatt húzódtak. A gyalogság előrenyomulását pedig a legmodernebb, hordozható gépfegyverekkel felszerelkezve, felkészülve várták. A támadók vesztesége csak az első napon 40 000 ember volt. Május 10-re minden ötödik francia katona elesett vagy megsebesült. A robbanólövedéktől lebénult Demba Mboup számára mindez egyfajta megvilágosodást hozott az európaiak totális háború alatti civilizálatlanságával kapcsolatban. Az afrikaiak annyira kiábrándultak voltak, hogy sokan közülük csatlakoztak a franciák soraiban nem sokkal később kitört lázadáshoz, melynek során kierőszakolták a kormánytól Nivelle leváltását. Augusztusban a szenegáli lövészek 61. zászlóaljának 200 embere – akiket parancsnokuk után Malafosse-zászlóaljnak hívtak – nem volt hajlandó elfoglalni az állásokat a Chemin des Dames mentén. Egyikük röviden így fogalmazta meg a helyzetüket: „A Malaffosse zászlóalj nem jó. Nem pihen, mindig háborúzik, mindig megölik a feketéket."[401]

Több lázadót haditörvényszék elé állítottak, és négyüket halálra ítélték, bár az ítéletek végrehajtására nem került sor.

Blaise Diagne ugyan tiltakozott az ellen, ahogyan honfitársai életét elpocsékolták, mégis hamar visszatért Szenegálba, hogy újabb katonákat sorozzon, és ez alkalommal már nemcsak állampolgárságot ígérhetett, hanem egy Croix de Guerre-t is. 1918. február 18-án Clemenceau a szenátorok egy csoportja előtt megvédte a sorozások újraindítását, és nyilvánvalóvá tette, hogyan vélekednek a franciák a szenegáliakról:

> „Bár végtelen tiszteletet érzek ezek iránt a bátor feketék iránt, sokkal jobbnak tartom, ha tíz feketét ölnek meg, mint ha egyetlen franciát, mert úgy vélem, már elég francia halt meg, és a lehető legkevesebbet szabad csak feláldozni közülük."[402]

Összesen több mint 33 000 nyugat-afrikai vesztette életét az első világháborúban, a besorozottak közül minden ötödik. A francia katonáknál ez az arány nem érte el a 17 százalékot. Összehasonlításképpen, a britek indiai katonái közül feleannyian haltak meg, mint az Egyesült Királyság katonái.[403]

A háború pokoli dolog. Amikor 1915-ben a birodalom dalnoka, Rudyard Kipling ellátogatott a nyugati front francia szakaszához – nem sokkal azelőtt, hogy a fia a loosi csatában életét vesztette –, szembesülhetett a civilizáció nagy háborújának a valóságával.

„Ugyanaz a munka. Mindig ugyanaz a munka! – mondta egy tiszt. – És innen a tengerig vagy Svájcig is elsétálhatna ebben az árokban – és mindenhol ugyanaz a munka folyik, majd meglátja. Ez nem háború.

– Ez még annál is jobb – mondta egy másik. – Ez fölzabálja az embereket. Jönnek, megtöltik az árkokat, aztán meghalnak és meghalnak; aztán még többet küldenek, és *azok* is meghalnak. Velünk is ez lesz, persze, de – odanézzen!

A megsárgult part menti, meg-megújuló, hatalmas, lassú füstcsóvákra mutatott.

– Az ott a civilizáció határa. Az egész civilizáció ellenük van – azok ellen a barmok ellen, ott [értve ezen a németeket]. Mi nem a régi háborúk helyi győzelmeit akarjuk. A barbárokat – az egész barbárságot [*sic*]. Most már látta az egészet kicsiben."[404]

A háború mindezek ellenére az emberiség fejlődését is magával hozhatja. Mint már láttuk, a tudományos forradalom lenyűgöző eredményeit sokkal inkább segítette, semmint hátráltatta az európai államok folyamatos viszálykodása. Ugyanez elmondható a birodalmak 1914 és 1918 közötti összecsapásairól is. A nyugati front vágóhídja olyan volt, mint egy óriási és félelmetes orvostudományi laboratórium, amely jelentős fejlesztéseket eredményezett a sebészet terén, nem is beszélve a pszichiátriáról. Feltalálták a bőrátültetést és a sebek fertőtlenítő tisztítását. Elsőként kísérleteztek a vérátömlesztésekkel is. Először történt, hogy a brit katonákat beoltották tífusz ellen, a sebesült katonák pedig rutinszerűen tetanusz elleni oltást kaptak.[405]

Nem mintha ezek az előrelépések sokat segítettek volna a fekete lövészeken. Ha nem ölték meg őket a lövészárkokban, akkor hatalmas számban végzett velük a tüdőgyulladás. Hogy miért? A francia orvosok szerint a fajuk miatt eleve fogékonyabbak voltak erre a betegségre.

Az európaiak civilizációs céllal érkeztek Afrikába. Ezzel együtt – még a franciák is – minden jó szándékuk ellenére a nyugati civilizációnak csak egy igen korlátozott változatát honosították meg. Egyébiránt pedig a zord körülmények és a törzsi ellenállás kihozta az európaiak legpusztítóbb énjét; legnyilvánvalóbban, de korántsem egyedülálló módon a német gyarmatokon. A totális háború egyes, elsőként a hererókon és a hozzájuk hasonlókon kipróbált módszereit aztán visszaimportálták Európába, majd az iparilag gyártott fegyverzet következő generációjával párosítva minden addiginál pusztítóbb hatást értek el. Végső és keserű csavar a történetben, hogy az afrikaiakat Európába csalogatták, majd feláldozták őket a háború egyik legostobább offenzívájában.

Az afrikai háború létjogosultsága éppen olyan magától értetődő volt Európában, mint Afrikában. Paul Emil von Lettow-Vorbeck tábornok, aki szintén szerepet kapott a hererók elleni népirtásban, a kelet-afrikai brit erők ellen vezetett hadjárat parancsnokaként szintén ismertté vált. A háború végeztével Lettow-Vorbeck visszatért Németországba, de hamarosan ő és veteránjai újabb csatározásban vehettek részt. Mivel a német hátországban forradalom tört ki, bevonultak Hamburgba, hogy kíméletlenül elhárítsák egy szovjet típusú köztársaság létrejöttének veszélyét. Polgárháború dúlt nemcsak Németország nagyvárosaiban, hanem a keleti német határvidéken is, ahol a Franz Xavier Ritter von Epp és Hermann Ehrhardt veteránok által vezetett úgynevezett Freikorpsok ugyanúgy harcoltak a bolsevikok és a szláv nacionalisták ellen, mintha azok is afrikai törzsek lettek volna, csak más volt a bőrszínük. Epp és Ehrhardt számára mindez természetes volt, hiszen mindketten tisztként szolgáltak a hererók és namák ellen vívott háborúban.[406]

Bár a fajelmélet egyik teoretikusa, Eugen Fischer végül a vesztes oldalra került, az első világháború meglepően gyümölcsözőnek bizonyult az általa képviselt kutatási területen. Mivel a gyarmati katonák

közül sokan a német fogolytáborokban végezték, megfelelő számú és könnyen elérhető alanyként szolgáltak a fajelmélet területén kutakodó tudósok, köztük Otto Reche számára.[407] Fischer *Emberi örökléstan és faji egészségtan* című 1921-ben kiadott könyve (társszerzők: Erwin Bauer és Fritz Lens) hamar az eugenika gyorsan növekvő területének egyik alapművévé vált. Adolf Hitler is elolvasta, miután az 1923-as sikertelen müncheni puccs után bebörtönözték; a *Mein Kampf*ban utalt a könyvre. Hitler számára a legborzalmasabb dolgok egyike volt, hogy a Rajna-vidéken állomásozó szenegáli katonák a háborút követően teherbe ejtettek néhány német nőt. Ez volt a hírhedt „fekete szégyen", amelyből a „rajna-vidéki fattyúk" születtek, friss bizonyítékául az árja faj vérének beszennyezését célzó összeesküvésnek. Az 1927-ben Berlinben alapított Vilmos Császár Antropológiai, Örökléstani és Eugenikai Intézet igazgatójaként Fischer hatása éppen olyan kiterjedt volt, mint amilyen káros. Később a Gestapo hármas számú különleges ügyosztályának tudósaként is tevékenykedett, ahol megtervezték és végrehajtották a „rajna-vidéki fattyúk" erőszakos sterilizálását. Az ő tanítványai közé tartozott Josef Mengele is, az auschwitzi foglyokon végzett embertelen kísérletek felelőse.[408]

A náci párthoz csatlakozó, egykor a gyarmatokon szolgálatot teljesítő katonák számára – akiktől az SA első barna ingjei származtak – teljességgel természetes volt, hogy az afrikai koncentrációs táborokban fogant elméleteket a nácik a kelet-európai gyarmatosítás során is alkalmazták, amelyből egyenesen következett a holokauszt raszszista, gyilkos politikája. Nem véletlen, hogy a Luftwaffe élén álló Reichsmarschall a délnyugat-afrikai Reichskomissar fia volt, mint ahogy az sem a véletlen műve, hogy Hans Grimm, a *Volk ohne Raum* (Tér nélküli nép, 1926) című mű szerzője tizennégy évet Dél-Afrikában töltött; valamint, hogy 1939-ben Hitler azt a Viktor Böttchert nevezte ki Posen tartományi kormányzójává, aki Német Kamerunban köztisztviselőként tevékenykedett. Ő is azok közé a náci funkcionáriusok közé tartozott, akik „a Birodalom keleti részén azt a konstruktív munkát akarták megvalósítani, amelyet egykor Afrikában végeztek." A nácik mindig is „gyarmati nézőpontból" tekintettek a kelet-európai annektált területekre, hogy „a gazdasági kizsákmányolás gyarmati módszerekkel" történjen.[409]

A kortársakat leginkább megdöbbentő különbség azonban az volt, hogy a Kelet-Európában gyarmatosított népeknek ugyanolyan bőrszínük volt, mint a gyarmatosítóknak. „Egyetlen, a fehér fajhoz tartozó nemzet sem kényszerített ilyen állapotokat a saját fajára" – írta Eugene Erdely (Erdély Jenő), a náci birodalmi uralom egyik legkorábbi elemzője. A náciknak azonban ez nem okozott nehézséget, saját fajelméletük erősen elfogult találékonyságának köszönhetően. Az SS-főnök Heinrich Himmler az összes szláv népet a „mongol típus"-ba sorolta, akiket ki kell cserélni árjákra, hogy keleten új „szőke provincia" jöhessen létre. Hitler az oroszokat könnyen azonosította a „rézbőrűek"-kel. Amennyiben Auschwitz a faji szempontból idegennek minősített népek elleni állami erőszakpolitika betetőzését jelentette, úgy a hererók és a namák elleni háború mindenképpen az ehhez vezető első lépést.

Egyes birodalmak rosszabbak a többieknél. Egyszerű tény, hogy ha mindenkit egy kalap alá veszünk az imperializmus értékelése során, számos tényező elkerüli a figyelmünket. Amennyiben a két világháború közötti időszak francia birodalmi működéséről szeretnénk képet kapni, érdemes megnézni a *La Croisière noire* című dokumentumfilmet, amelyet a Citroën autógyár megrendelésére az 1920-as években készítettek. Amikor Georges-Marie Haardt és Louis Audoin-Dubreuil 1924 októberében félhernyótalpas kocsijukkal nekivágtak az Expédition Citroën Centre-Afrique-nak, nemcsak még több kocsit szerettek volna eladni. Franciaország Afrika feletti nyájas uralmát is hirdetni kívánták, amely kiterjedt a *„l'inconnu de la forêt équatoriale"*. A „civilizáció hódítását" ünneplő filmben egymás mellett jelennek meg a „fehér varázslók", amint technikai vívmányaikkal lenyűgözik az afrikaiakat, és az erdőkben felbukkanó „furcsa kis gnómok" (pigmeusok). A reklám végén a francia trikolór büszkén belengi az egész afrikai kontinenst, Algiers-től Dakarig, Brazzaville-től Madagaszkárig. Nem volna nehéz kigúnyolni ezt a francia birodalmi törekvésekről festett klasszikus képet.[410] Pedig ezek a törekvések nem voltak teljesen hiábavalóak. Szenegálban, mint azt már láthattuk, a gyarmati uralommal együtt járt a várható élettartam tíz évvel való növekedése, vagyis harmincról negyvenre emelkedése.

Az egészségügyi átalakulás ideje és üteme a Francia Birodalomban

	Szenegál	Tunézia	Algéria	Vietnam	Franciaország
Átalakulás kezdete	1945 körül	1935	1940 körül	1930 körül	1795 körül
Évi javulás (években)	0,63	0,68	0,70	0,67	0,25
Kezdetben várható élettartam	30,2	28,8	31,2	22,5	28,1
Várható élettartam 1960-ban	39,6	45,8	45,2	42,6	69,4
Várható élettartam 2000-ben	52,3	72,1	71,0	69,4	78,6
Meghaladja a 65-öt (évszám)	–	1985 körül	1987	1987	1948

Algériában és Tunéziában is viszonylagos fejlődés volt tapasztalható.[411] 1945 után az egyre jobb orvosi ellátás – kiváltképpen a csecsemőhalandóság és a korai meddőség csökkenése – miatt Francia Afrikában nagyon gyorsan növekedett a lakosság száma.[412] Indokínában a franciák 30 000 kilométer utat és 3000 kilométer vasutat építettek, szén-, ón- és cinkbányákat nyitottak, és gumiültetvényeket létesítettek.[413] 1922-ben mintegy 20 000 vietnami kapta meg a francia állampolgárságot, ami még mindig egy parányi kisebbség a hárommilliós népességen belül, ugyanakkor mégsem elhanyagolható.[414] Francia Nyugat-Afrikában 1946-ban egymillió afrikaira terjesztették ki a választójogot, öt év múlva pedig további hárommillióra.[415] Az álomkórt, amely a németek uralma alatt álló Kamerun csapása volt, a franciák uralta területen nagyrészt kiírtották.[416]

Ezzel szemben a belgák a legrosszabb afrikai birodalmat építették ki Kongóban,[417] a Harmadik Birodalom pedig az összes európai birodalom közül érdemelte ki a legrosszabb címet. A hitleri Németország megcsúfolta a XIX. századi civilizációs küldetés fogalmát – *reductio ad absurdum*

16. A város, amelyet a spanyoloknak nem sikerült megtalálniuk: Machu Picchu, Peru

17. Boneyard Beach, Dél-Karolina

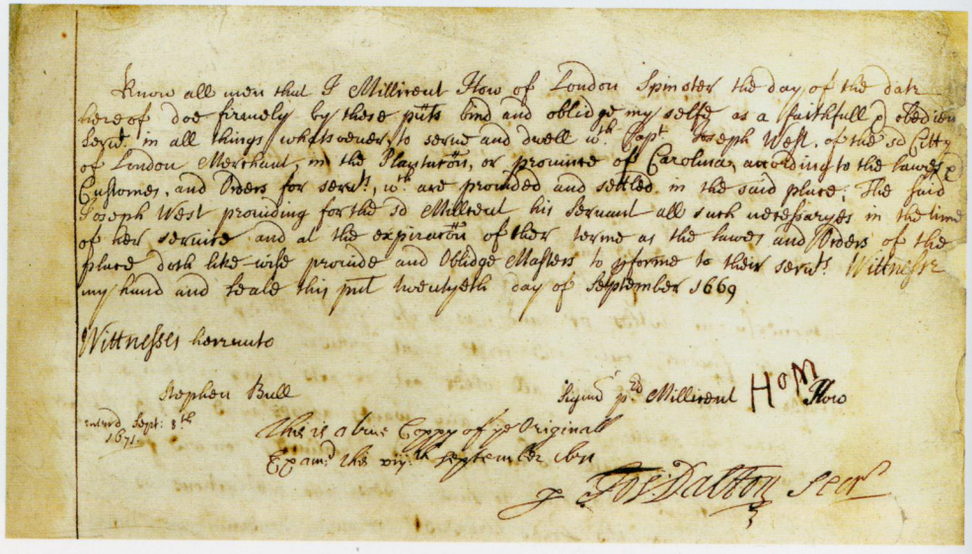

18. Szolgai munkát vállal… Millicent How szolgának szerződik

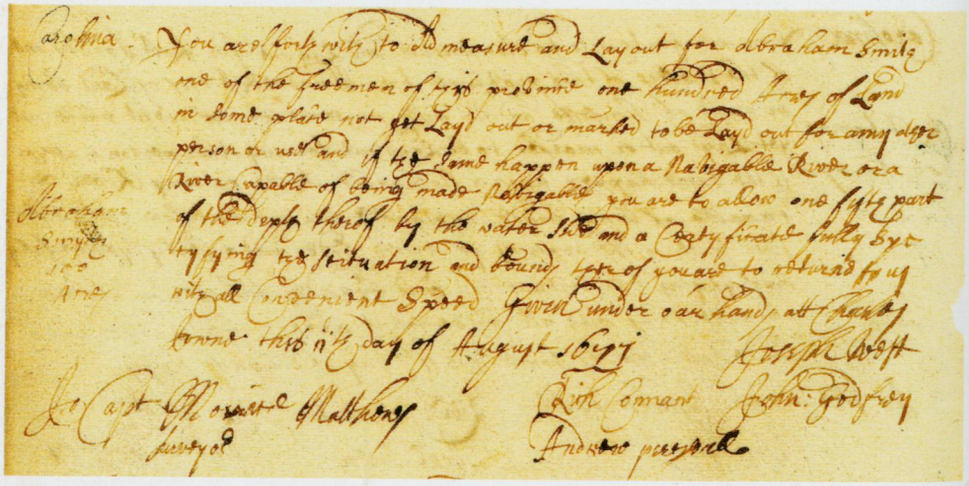

19. …földet kap cserébe: földbirtokot biztosító adománylevél Abraham Smithnek

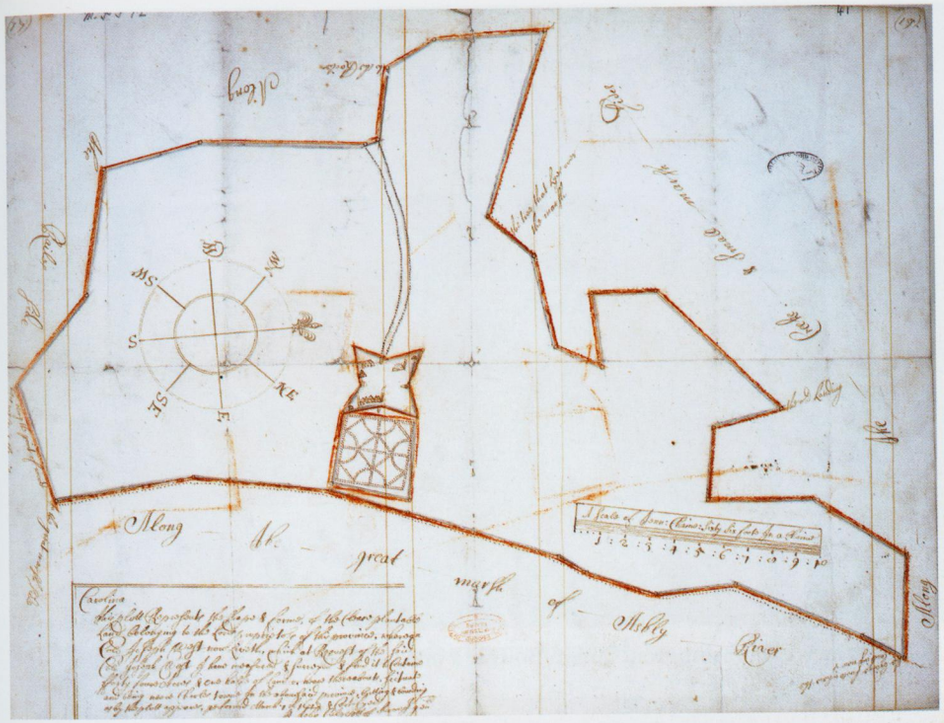

20. Az amerikai álom: Charleston egy része

21. Konkvisztádor: Jerónimo de Aliaga

22. A latin-amerikai Washington: Simón Bolívar a mai Caracasban

23. A rabszolgaság nyomai az Egyesült Államokban

24. A bagett mint birodalmi örökség: Saint-Louis, Szenegál

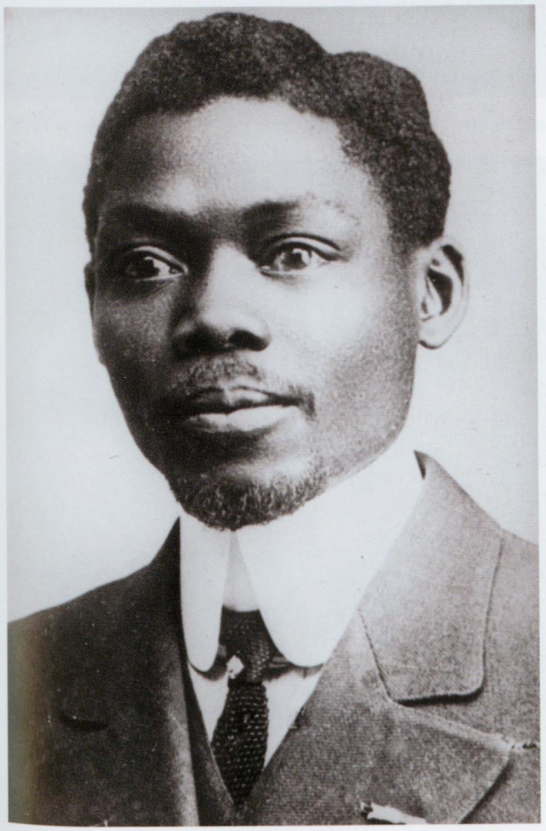

25. A fekete bárány, aki legyőzte a fehér bárányt: Blaise Diagne, a Francia Nemzetgyűlés első fekete képviselője

26. Louis Faidherbe, szenegáli kormányzó, amint talán éppen a *mission civilisatrice*-en tünődik

27. Szenegáli lövészek egy borkóstolón

28. Orvostudomány határok nélkül, birodalmi stílusban – vállalkozó szellemű francia orvosok a trópusokon

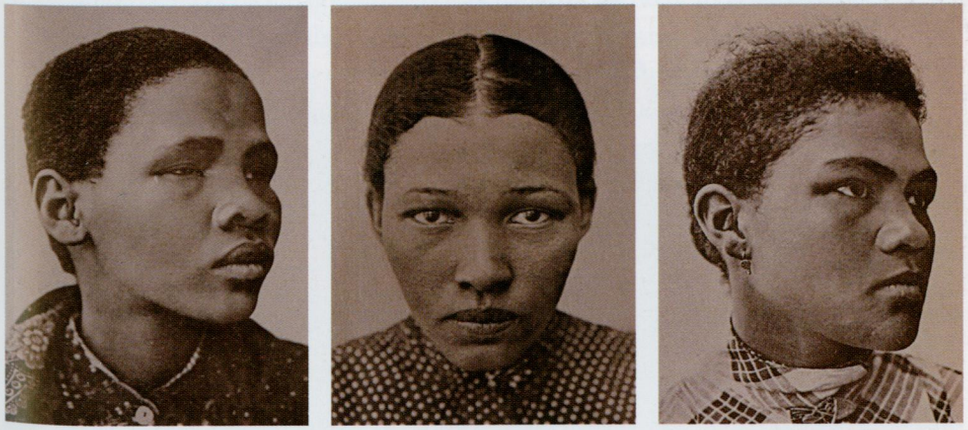

29. „Elkorcsosult" nőket ábrázoló fényképek Eugen Fischer német fajkutató tanulmányából

30. „Nem tudtam, milyen is valójában a háború" – szenegáli lövész a nyugati fronton

31. Lüderitz, Namíbia

és *ad nauseam* –, mert szinte barbarizálta az általa rövid ideig uralt területeket. A cél, ahogy azt Himmler 1942 szeptemberében megfogalmazta, az volt, hogy a „német népek" 83 milliós népessége 120 millióra növekedjen, és benépesítsék azokat a területeket, amelyeket Németország Csehszlovákiától, Lengyelországtól és a Szovjetuniótól elfoglalt. Letelepednének és sokasodnának az új – például Ingermanlandnak nevezett – tartományokban. Autósztrádák és nagy sebességű vasutak kapcsolnák össze a „gyöngyfüzér"-t – a megerősített német előretolt állásokat – egészen a Donig, a Volgáig, sőt végül az Uráligig. Himmler azt mondta a „Kelet" németek általi meghódításáról, hogy az lesz „a legnagyszerűbb gyarmatosítás, amelyet a világ valaha látott."[418]

A valóságban azonban a Náci Birodalom a gyarmatosítás történetének legsikertelenebb vállalkozását hajtotta végre. Az 1938-ban kezdődött hadjárat, amellyel Németország 1871-ben megállapított határait kívánták kiterjeszteni, 1942 vége felé érte el a csúcspontját, amikorra is a birodalom az európai kontinens területének egyharmadát, népességének pedig csaknem a felét, 244 millió embert magáénak tudhatott. 1944 októberére azonban, amikor a Vörös Hadsereg bevonult Kelet-Poroszországba, a birodalom odalett, ezzel elnyerte a történelem legrövidebb életű – és az egyik legrosszabb – birodalmának címét. Ezt a röpke időtartamot elsősorban természetesen katonai okokkal magyarázhatjuk. Mihelyt a Harmadik Birodalom nemcsak a Brit Birodalommal, hanem a Szovjetunióval és az Egyesült Államokkal is szembekerült, sorsa megpecsételődött. Létezik azonban egy másodlagos, belülről fakadó magyarázat is a Harmadik Birodalom bukására.

Egyszerű demográfiai szempontból nézve semmi kivitelezhetetlen nem volt abban, hogy 80 millió német uralja Európát. Elméletben Németországnak könnyebb lett volna uralkodnia Ukrajna fölött, mint Nagy-Britanniának Uttar Pradesh fölött. Először is, Kijev közelebb fekszik Berlinhez, mint Kanpur Londonhoz. Másodszor, a németeket 1941-ben Ukrajna számos részén felszabadítókként üdvözölték. És nem csak ott. Sztálin a Szovjetunió nyugati vidékén számos etnikai kisebbséget gyanúsnak talált, ezért az 1930-as években erőszakot alkalmazott velük szemben. Sokan úgy vélték, hogy a német uralom jobb lesz az orosznál. A németeknek azonban egyáltalán nem sikerült kiaknázniuk ezeket az előnyöket.

Ahogyan az „arrogáns és fennhéjázó birodalmi németek" kifogástalan egyenruháikban páváskodtak, még az idegen uralom alól felszabadítandó német etnikumú lakosságot is elidegenítették. És ami ennél is rosszabb, büszkélkedtek az újonnan alávetett népek kiéheztetésével. „Az utolsó akármit is kipumpálom ebből az országból – jelentette ki az Ukrajna élére frissen kinevezett Reichskommissar, Erich Koch. – Nem az üdvösséget terjeszteni jöttem ide..." Göring azzal dicsekedett, hogy a legkevésbé sem érdekli, hogy a nem németek „összeesnek-e az éhségtől".[419] Hogy mit jelentett ez a fajta embertelenség, azonnal nyilvánvalóvá válik abból, ahogyan a Barbarossa-hadművelet után bántak a Vörös Hadsereg hadifoglyaival. 1942 februárjára a 3,9 millió fogolyból mindössze 1,1 millió maradt életben. Egyszerűen hagyták, hogy a szögesdróttal körülvett, rögtönzött táborokba beterelt foglyokkal végezzen az alultápláltság és a különféle betegségek. A náciknak azonban nem volt elég a meghódítottak kiéheztetése. Állandó erőszakkal zaklatták őket, amelyek a rögtönzött verésektől (akár azért, mert nem a megfelelőképpen szalutáltak, akár minden ok nélkül, ízlés szerint) egészen az ipari méreteket öltő népirtásig terjedtek. A hererók földje volt ez, csak nagyban.

Néhány német látta, hogy nem jó irányba mennek a dolgok. Alfred Frauenfeld gauleiter 1944 februárjában így írt erről:

> „A könyörtelen brutalitás elve, az országgal [Ukrajna] való bánásmód mind elméletében, mind módszereiben az elmúlt évszázadokban volt használatos a színes bőrű rabszolgák ellen; az a tény pedig – minden értelmes politikára rácáfolva –, hogy az emberek iránti megvetés nemcsak az egyének ellen elkövetett cselekedetekben nyilvánul meg, hanem minden lehetséges és lehetetlen alkalommal szavakban is... az idegen népekkel való bánásmódra vonatkozó érzék teljes hiányát bizonyítja, ami a következményeit tekintve csakis... végzetesnek mondható."[420]

Ahogy a keleti politikáért felelős minisztériumban az egyik tisztviselő megállapította, „a helytelen bánásmód iskolapéldája... hogy egy éven belül partizánként az erdőkbe és mocsarakba űztek egy korábban kimondottan németbarát népet, akik örömmel köszöntöttek minket mint felszabadítóikat".[421]

Az arrogancia, illetve az azzal együtt járó érzéketlenség és embertelenség az uralkodásra való teljes alkalmatlanságot jelentették. A Wehrmacht egyik tisztje már 1938-ban megjegyzést tett arra, hogy az „állam... súlyos mértékben... képtelen a kormányzásra" az újonnan megszerzett Szudéta-vidéken. Alfred Rosenberg keleti minisztériuma (Ost-Ministerium) hamarosan a „káosz minisztériuma" (Cha-Ost-Ministerium) becenevet kapta. Az SS szeretett volna egyfajta központi megszorítást alkalmazni az egész birodalomban, de Himmler és talpnyalói még a kisebbségben élő 800 000 német áttelepítését is elhibázták. Otto Ohlendorf, aki mint állhatatos *Einsatzgruppe*-parancsnok több tízezer orosz zsidó tömeges lemészárlásáért felelt, amiatt panaszkodott, hogy Himmler specialitása a „rendetlenség megszervezése".[422] A Náci Birodalom szervezetlenségéért azonban végső soron nem Rosenberg vagy Himmler tehető felelőssé, hanem a felettesük. Végeredményben Hitler volt a Harmadik Birodalom vezére. (A háború alatt kihirdetett 650 főbb rendeletből mindössze 72 volt az, amit nem az ő nevében adtak ki.) Hitler volt az, aki a Szovjetunió megtámadása után azt nyilatkozta: „A keleten meghódított területek hatalmas méretűek, ezért a biztonságukat garantálni hivatott erők csakis akkor lesznek elegendőek, ha az ellenállást nem bírósági ítéletekkel büntetjük, hanem a terror erejével fogjuk eltiporni a lakosság mindennemű ellenállási szándékát." Hitler részesítette előnyben a megszállt területek pacifikálásának azt a módszerét is, hogy „le kell lőni mindenkit, aki bármilyen módon is gyanús". Werner Best szemében – aki a Harmadik Birodalomban egyike volt azon keveseknek, akik félig-meddig józan elképzelésekkel rendelkeztek a birodalmi uralommal kapcsolatban – Hitler egy új keletű Dzsingisz kán volt, a pusztítás szakértője, akinek barbár birodalma reménytelenül elbukik.[423]

Sok tekintetben tehát a Náci Birodalom egy 1945-re már idejétmúlt elképzelés utolsó, visszataszító megtestesülését jelentette. Évszázadokon át tetszetősnek tűnt, hogy a gazdagsághoz vezető út az idegen népek és földjük kizsákmányolásán át vezet. Az európai birodalmak már jóval a *Lebensraum* (élettér) szó megalkotása előtt szerettek volna új helyeken megtelepedni, új népeket megadóztatni – előttük pedig ugyanezt tették az ázsiai, amerikai és afrikai birodalmak. A XX. század folyamán azonban fokozatosan nyilvánvalóvá vált, hogy az iparra

épülő gazdaság tökéletesen boldogul gyarmatok nélkül is. Sőt a gyarmatok esetleg szükségtelen terhet is jelenthetnek. 1942-ben Helmut Schubert közgazdász megjegyezte, hogy Németország valódi jövőjét egy, a külföldi munkásoktól állandóan és egyre növekvő mértékben függő „óriási ipari övezet" jelentette. A Kelet elnémetesítése lehetetlen vállalkozásnak bizonyult, ezzel szemben Németország keletiesedése jóval valószínűbbnek látszott, mivel a mezőgazdaságról egyre inkább az ipari tevékenységre helyeződött a hangsúly. A háborús gazdálkodás szükségletei is ezt bizonyították. 1944 végére mintegy ötmillió külföldit alkalmaztak a birodalom gyáraiban és bányáiban. A dolog iróniája, hogy a fajilag tiszta birodalom álma Németországot egy több etnikumú állammá változtatta, bár nem rabszolgatartó állammá. A háború után a kelet-európai rabszolgákat felváltó török és jugoszláv „vendégmunkások" miatt a gazdasági érvrendszer nem változott. A modern Németországnak nem „élettér"-re volt szüksége, hanem élő bevándorlókra.

A Francia Birodalom soha nem volt olyan jóvátehetetlenül barbár, mint a Náci Birodalom. Ha az lett volna, bizonyára nem lehetett volna annyi mindent életre kelteni belőle a második világháború után – még a régi asszimilációs ambíciót is a „Francia Unió" elképzelésében. Még az 1944-es brazzaville-i konferencia, valamint a Dien Bien Phu-i vereség és az algériai felkelés okozta kettős sokk között eltelt tíz év is hosszabb időszak volt, mint Hitler német birodalmának fennállása. Mindazonáltal a világháborúk a *mission civilisatrice* hübriszének szörnyű nemezisét jelentették, mivel az európai birodalmak egymás ellen alkalmazták azokat a módszereket (bár eltérő kegyetlenséggel), amelyeket az afrikaiak ellen már kipróbáltak. A betegségek elleni háborúban egyetemes megváltónak tűnő orvostudományt lezüllesztették a faji előítéletek és az eugenika áltudományává, sőt még egyes orvosok is gyilkosokká váltak. 1945-re a „nyugati civilizáció" valóban ellentmondásossá vált, ahogy korábban Gandhi is állította. A háború utáni években az európai birodalmak gyors szétesése éppen elég büntetésnek tűnt, függetlenül attól, hogy a korábbi gyarmatok többsége készen állt-e az önálló kormányzásra, vagy sem.[424]

Különös, hogy a pusztítás gyalázatos korából valahogyan kialakult a nem a gyarmatosításon, hanem a fogyasztáson alapuló, újfajta civilizációs modell. 1945-ben elérkezett az idő a Nyugat számára, hogy letegye a fegyvert, az emberek pedig kezükbe vegyék a bevásárlótáskákat, az egyenruhák helyett pedig felvegyék a farmernadrágokat.

5.

Fogyasztás

„Át kell alakítanunk a birodalmunkat és a népünket: a birodalmat olyanná tenni, mint Európa országai, népünket pedig olyanokká, mint Európa népei."

Inoue Kaoru

„Vajon a Nyugat, amelyik nagy felfedezéseit, demokráciáját komolyabban veszi, mint Isten szavát, szembeszegül-e a karsi demokráciának véget vető államcsínnyel?... Vagy arra a következtetésre kell-e jutnunk, hogy a demokrácia, a szabadság és az emberi jogok nem számítanak, hogy a Nyugat mindössze annyit vár a világ többi részétől, hogy majomként utánozzák őt? Vajon elviseli-e a Nyugat a rá legkevésbé sem hasonlító ellenségek által teremtett demokráciát?"

Orhan Pamuk

A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM SZÜLETÉSE

1909-ben – egy Japánban tett utazás hatására – a francia–zsidó származású bankár és filantróp Albert Kahn* színes albumot szeretett volna készíteni a világ legkülönbözőbb tájain élő emberekről. A célja nem volt más, mint „fényképes leltárt készíteni a XX. század elején a föld felszínét benépesítő és alakító Emberről." Az újonnan felfedezett autokróm lemezes eljárással készített 72 000 fényképen és száz órányi filmen Kahn több mint ötven különböző ország lenyűgözően tarka ruházatát és divatját mutatja meg: az írországi Gaeltacht nyomorban élő parasztjait, Bulgária zilált külsejű újonc katonáit, Arábia félelmetes törzsfőit, Dahomey anyaszült meztelen harcosait, India virágfüzérekkel ékesített maharadzsáit, Indokína csábos papnőit és a vadnyugat furcsán közönyös cowboyait.[425] Akkoriban – és ez ma már meglepő – mindenki az volt, aminek a ruházata alapján látszott.

* Kahnt, a filozófus Henri Bergson tanítványát a nagy gazdasági világválság tönkretette, ezért nagyszabású terve kudarcba fulladt. Képeinek egy része megtekinthető a http://www.albertkahn.co.uk/photos.html webcímen.

Manapság, száz évvel később, Kahn munkája szinte fölösleges lenne, hiszen az emberek világszerte nagyjából hasonlóan öltözködnek: ugyanolyan farmernadrágot viselnek, ugyanolyan tornacipőt, ugyanolyan pólót. Nagyon kevés olyan hely létezik, ahol ellenállnak az óriási szabászati turmixgépnek. Közülük az egyik a vidéki Peru. Az Andok hegyvidékén a kecsua nők még mindig élénk színű ruhákat és kendőket, ferdén feltűzött, törzsi jelvénnyel díszített nemezkalapkákat viselnek. Csak az a bökkenő, hogy egyáltalán nem ilyen a kecsuák hagyományos öltözéke. A ruhák, kendők és kalapok valójában Andalúziából származnak, és a spanyol alkirály, Francisco de Toledo kényszerítette rájuk 1572-ben, miután Túpac Amaru vereséget szenvedett. Az eredeti női ruházat az Andokban egy, a deréknál széles selyemövvel *(chumpi)* megkötött tunikából *(anacu)* állt, amely fölött egy tűvel *(tupu)* összetűzött köpenyt *(lliclla)* viseltek. A kecsua nők mai öltözéke ezeknek a korábbi ruháknak és a spanyolok által rájuk kényszerített öltözéknek az ötvözete. A bolíviai nők között elterjedt keménykalapok is későbbi keletűek, az ország első vasútvonalát megépítő brit munkásokkal kerültek az országba.[426] Az Andokban élő férfiak jelen divatja, amely az amerikaiak hétköznapi öltözékéből áll, mindössze a szabászat hosszú, elnyugatiasodó történetének utolsó fejezete.

Mi lehet az a ruházatunkban, aminek a többiek egyszerűen képtelenek ellenállni? Talán az, hogy szeretnének úgy öltözni, mint mi, azt is jelenti egyben, hogy olyanok is szeretnének lenni, mint mi? Nyilvánvaló, hogy itt az öltözködésnél többről van szó. Az egész populáris kultúra felöleléséről szól a történet, a zenén keresztül a filmekig, nem is szólva az üdítőkről és a gyorsétkezésről. Ez a fajta populáris kultúra egy finom üzenetet is magában hordoz. A szabadságról szól – arról a jogról, hogy úgy öltözzünk, együnk, igyunk, ahogy kedvünk tartja (még ha ez végül ugyanolyan is, mint bárki másé). A demokráciáról szól – hiszen csakis azokat a fogyasztói termékeket gyártják, amelyeket az emberek valóban szeretnek. Természetesen a kapitalizmusról is szól, mert a hatalmasra nőtt vállalatok termékeik eladása révén tesznek

szert haszonra. Az azonban, hogy a ruházkodás az elnyugatiasodás központi tényezője, egyetlen nagyon egyszerű okra vezethető vissza. A történészek által régen ipari forradalomnak elnevezett hatalmas gazdasági átalakulás – az emberiség egyre nagyobb hányadát érintő, az anyagi javak birtoklása terén történt, mennyiségileg mérhető életszínvonal-növekedés – eredetileg a textilgyártásból indult ki. Részben a technikai találmányok hulláma révén kialakult tömeggyártás csodájáról volt szó, amelyet a korábbi tudományos forradalomból kiinduló technikai találmányok hulláma tett lehetővé (lásd a 2. fejezetet). Az ipari forradalom azonban el sem kezdődött volna Nagy-Britanniában, és nem terjedt volna el a Nyugat többi részén, ha ezzel párhuzamosan nem alakult volna ki az olcsó ruházat iránt végtelenül rugalmas igényeket támasztó, dinamikus fogyasztói társadalom. Az iparosítás csodája abból fakadt, bár erről a kortárs elemzők általában megfeledkeztek, hogy a munkás maga volt a fogyasztó is. A „bérrabszolga" is eljárt bevásárolni. A proletárság legaljának is egynél több inge volt, és szeretett volna kettőnél többet.

A fogyasztói társadalom manapság olyannyira áthat mindent, hogy könnyen feltételezhető, hogy öröktől fogva létezett. A valóságban azonban annyira új keletű, hogy általa sikerült a Nyugatnak megelőznie a többieket. A legszembeötlőbb jellemzője a látszólag ellenállhatatlan csábereje. A modern orvostudománnyal szemben, amelyet (mint ahogy az előző fejezetben láthattuk) gyakran csak erőszakkal lehetett rákényszeríteni a Nyugat gyarmataira, a fogyasztói társadalom olyan gyilkos alkalmazás, amelyet a világ többi része általában alig vár, hogy átvehessen. Még a kimondottan antikapitalista társadalmi trendek – a legnyilvánvalóbbak ezek közül a Karl Marx doktrínáit követők – sem tudták függetleníteni magukat ettől. Az eredmény a modern történelem egyik legnagyobb paradoxona: az egyének számára a lehetőségek végtelen tárházát kínáló gazdasági rendszer végül az egész emberiséget homogenizálja.

Az ipari forradalmat gyakran félreértelmezik, mintha a technikai találmányok széles skálája egyúttal több gazdasági tevékenységet is átalakított volna. Pedig nem ez történt. Az iparosítás első szakasza kimondottan a textiliparra összpontosult. A gyárak ősei a pamutfonodák

voltak, mint például a skóciai ipar virágkorának emléket állító paisleyi Anchor Mill.*

Mi is történt pontosan? Az egyik egyszerű magyarázat szerint a XIX. század egy adott pillanatában az egy főre jutó brit gazdasági teljesítmény, amely a XVII. századtól kezdve folyamatosan javult, kilőtt, mint egy rakéta. Mivel visszamenőleg rendkívül nehéz kiszámolni az olyan anakronisztikus mérőket, mint a hazai össztermék vagy a nemzeti jövedelem, a tudósok eltérő véleményt alakítottak ki a precíz időpontot illetően. Az egyik meghatározó becslés szerint a nemzeti jövedelem egy főre jutó évi átlagos növekedése az 1760 és 1800 közötti 0,2 százalék alatti értékről 1800 és 1830 között 0,52 százalékra javult, 1830 és 1870 között pedig 1,98 százalékra.[427] Bár a XXI. századi átlagnövekedéshez képest ezek az adatok szánalmasan alacsonyak, akkoriban forradalmi eredménnyel jártak. Korábban soha nem történt ilyen állandó javulás a gazdasági növekedés terén, ami ráadásul nem akarózott megtorpanni. Ellenkezőleg, az egyre gyorsuló fejlődés azt jelentette, hogy az átlag brit 1960-ban majdnem hatszor gazdagabbnak mondhatta magát, mint a dédapja 1860-ban.[428] Különösen megdöbbentő volt az a gyorsaság, ahogyan a brit mezőgazdasági munkaerő más szektorokba vándorolt (nemcsak az ipari, hanem a szolgáltatói szektorba is). 1850-ben Nagy-Britanniában az aktív társadalom alig több mint egyötöde foglalkozott mezőgazdasággal, miközben akkoriban ez a szám még a Németalföldön is megközelítette a 45 százalékot. 1880-ra kevesebb mint minden hetedik brit dolgozott a földeken; 1910-re pedig minden tizenegyedik.[429] Az egymás mellé állított növekedési adatok elfedik a változás drámai jellegét. Bár időtartamát tekintve évtizedeken keresztül zajlott, az ipari forradalom területileg erősen koncentrált volt. Glocestershire-ben például alig volt észrevehető; Lancashire-ben nem lehetett nem észrevenni, bár a szmog mögé rejtőzött. A Skót-felföldet érintetlenül hagyta; ezért kedvelték meg annyira a viktoriánusok azt, amit dr. Johnson kortársai csupán zord, kietlen vidéknek láttak. Glasgow-t ezzel szemben az

* A gyárat felépítő cég, a Clark's (amelynek révén Kenneth Clark is működevelő történésszé válhatott) 1812-ben alakult. A ma ismert formáját 1886-ban építették haszonelvű stílusban, amely Jeremy Benthamnek is nagyon tetszett volna. 1968-ban bezárták, mivel a Japánnal folytatott versenyben alulmaradt brit textilgyárak többségéhez hasonlóan veszteségessé vált.

ipar és a kereskedelem a Brit Birodalom „második városává" avatta, és kéményei még a híresen bűzös Edinborought is lepipálták.

Az ipari forradalom elindította a „szerkentyűk hullámát".[430] Természetesen a technikai találmányok magyarázzák a föld termőképességének, a munka és a tőke termelékenységének döntő javulását (ezek az úgynevezett produktivitási tényezők). A munka és a tőke termelékenységének mennyiségi javulása a XIX. században zajlott,* de az igazi változást a minőségi javulás hozta – az a tény, hogy a kimeneti teljesítmény nagyobb volt, mint amennyivel a munkások és a gyárak száma nőtt. A készlet szemszögéből nézve az ipari forradalom nem volt más, mint a hatékonyság utáni hajsza. James Hargreaves „fonó Jenny"-je (1766), Richard Arkwright vízierő meghajtású fonógépe (1769), Samuel Crompton „fonó öszvér"-e (1779), Edmund Cartwright mechanikus szövőgépe (1787) és Richard Roberts szelfaktora (1830) arról szóltak, hogyan lehet munkaórákra vetítve minél több fonalat vagy szövetet készíteni. A „fonó Jenny" például lehetővé tette, hogy egyetlen munkás egy időben nyolc orsóval fonja a fonalat. Ezeknek a találmányoknak köszönhetően a brit pamuttermékek egységára megközelítőleg 90 százalékkal csökkent az 1790-es évek közepe és 1830 között.[431] Ugyanez vonatkozott a többi kulcsfontosságú áttörésre is a vasgyártás és a gőzenergia előállítása terén. James Neilson 1828-ban szabadalmaztatott nagyolvasztója jelentősen javított az Abraham Darby által 1709-ben feltalált kokszolvasztási folyamaton. Darby coalbrookdale-i kohójában a termelés az 1709-es 81 tonnáról 1850-ben 4632 tonnára ugrott. Thomas Newcomen 1705-ben feltalált gőzgépe szintén kevés gyakorlati haszonnal járt, James Watt külön kondenzátora azonban sokat

* Anglia népessége az 1740-es és 1790-es évek között több mint egyharmadával megemelkedett, az 1860-as évekre több mint háromszor akkora lett. A házasodók átlagos életkora huszonhatról huszonháromra esett vissza, kevesebb nő maradt pártában, és több házasságon kívüli gyermek született. Gregory Clark szerint az a tendencia, hogy a gazdagok gyerekei tovább élnek, mint a szegényeké, magyarázatot ad az ipari forradalomra is, hiszen „a középosztályi értékek és a gazdasági orientáció nagy valószínűséggel reproduktív módon is terjedt... a takarékosság, a megfontoltság, a tárgyalási hajlam és a kemény munka beszűrődtek az addig tékozló, erőszakos, megfontolatlan és kényelemszerető közösségekbe" (Clark: *Farewell to Alms*, 132 és 166.o.). Feltehetően azonban a gazdag francia és olasz gyerekek is jobban boldogultak, mint a szegények.

javított rajta, Richard Trevithick magasnyomású változata pedig még annál is jobbnak bizonyult. Newcomen motorja húsz kg szenet égetett el az óránkénti egy lóerő előállítása érdekében. A XIX. század vége felé a gőzgépek ugyanennyi energiát nagyjából fél kilogramm szénből állítottak elő.[432] 1870-re Nagy-Britannia gőzgépei együttesen négymillió lóerőt generáltak, ami negyvenmillió ember munkájának felelt meg. Ennyi ember élelmezéséhez háromszor annyi búzára lett volna szükség, mint a britek teljes termelése.[433] Intellektuális értelemben ezeknek a találmányoknak egyike sem volt olyan alapvető, mint a XVII. század nagy áttörései, bár Boulton és Watt tagsága a birminghami Lunar Societyben – amely szellemi nagyságai között tudhatta a kémia egyik úttörőjét, Joseph Priestleyt is – a két forradalom közötti szoros kapcsolatot bizonyítja.[434] Inkább egy kumulatív, evolúciós folyamatról volt szó, amely időnként csekély tudományos ismeretekkel rendelkező emberek kontárkodása révén haladt előre. A korszellem már nem a magas lovon ülő tudósokat helyezte előtérbe, hanem a Boulton & Watt Soho Manufactory műhelyeiben robotoló munkásokat. A zord Watt által megszemélyesített innováció és az élettől duzzadó Boulton által megszemélyesített vállalkozószellem: ez volt az ipari forradalom legfontosabb társulása.

„Itt, uram, azt áruljuk – mondta Boulton James Boswellnek 1776-ban –, amit az egész világ szeretne: ERŐT."[435] De miért? Semmi értelme nem lett volna az ipari forradalomnak, ha mindössze az egy év alatt megtermelhető textil, vas és mechanikai erő mennyiségét növelte volna meg jelentős mértékben. Éppen olyan fontos volt az ezekből a dolgokból részesedni kívánó fogyasztói társadalom gyors fejlődése és terjedése.[436] Amennyiben a technikai találmányok a kínálati oldalt ösztönözték, az ipari forradalom keresleti oldalát az embereknek a ruházat iránti, látszólag csillapíthatatlan étvágya hajtotta előre. Semmi sem serkentette jobban ezt az étvágyat, mint a XVII. század elejétől a Kelet-indiai Társaság által nagy tételekben importált indiai ruházat. (Hasonló hatást fejtett ki a kínai porcelánbehozatal az edények iránti kereslet terén.)[437] A háziasszonyok szerettek volna ilyesmit vásárolni, tehát ennek megfelelően viselkedtek, és ehhez igazították költési szokásaikat.[438] A vállalkozók igyekeztek az új technológia segítségével lemásolni, majd kiszorítani ezeket az import termékeket.[439]

A brit gazdasági csoda központi tényezője a pamut volt. A textilipar a brit nemzeti jövedelem körülbelül egytizedét adta, a pamutgyártás pedig az egyik leghatékonyabb ágazattá nőtte ki magát. Manchester gyárai és Oldham műhelyei váltak az átalakulás fókuszpontjaivá. Meglepő azonban, hogy a brit pamutgyártás igen nagy része nem a hazai fogyasztást szolgálta. Az 1780-as évek közepén a pamutkivitel a brit export összességének csupán mintegy 6 százalékát tette ki. Az 1830-as évek közepére ez az arány 48 százalékra növekedett, és a pamut tetemes részét a kontinentális Európába szállították.[440] A történészek gyakran vitatkoztak arról, melyik jött előbb létre Nagy-Britanniában: a technológiai hullám vagy a fogyasztói társadalom. A kontinensen nem fér kétség ahhoz, hogy az emberekben jóval hamarabb kialakult az olcsó gyári ruházat iránti igény, mint hogy megtanulták volna, hogyan gyártsák azt le a maguk számára.

Vajon miért Nagy-Britannia iparosított először? A fogyasztói társadalom nem volt sokkal fejlettebb, mint a többi északnyugat-európai államban. A tudományos ismeretek szintje és hatása sem mondható lényegesen jobbnak. A XVIII. század folyamán jelentős fejlődés figyelhető meg a brit gazdaság más ágazataiban is, például a mezőgazdasági, a banki és a kereskedelmi szektorban, az azonban nem feltétlenül egyértelmű, miért ezek indították el a termelékenységet elősegítő befektetéseket a pamut-, a vas- és a gőztermelés terén. Egyesek szerint Nagy-Britannia korai iparosításának magyarázata a politika és a jog terén keresendő. A szokásjogról például azt mondják, hogy kedvez a nagyvállalatok létesítésének, és nagyobb védelmet biztosít a hitelezők számára, mint a kontinentális rendszerek, köztük a napóleoni polgárjogon alapulók.[441] Az intézményi előnyök természetesen segítették Nagy-Britanniát abban, hogy leelőzze a többi leendő birodalmat a XVII. – és különösen, mint azt már láttuk, a XVIII. – században. Az azonban egyáltalán nem világos, hogy a parlamentáris hatalom vagy a szokásjog kialakulása miért jelentett erősebb késztetést Boulton és Watt számára, mint a kontinens országaiban élő vállalkozók és tudósok számára. Lehetséges, hogy a XVIII. században az indiai kelmék ellen bevezetett vámok némi előnyhöz juttatták a brit gyárosokat, mint ahogy a szintén protekcionista politika megsegítette az Egyesült Államok születőben lévő iparát a brit versennyel szemben.[442] David Ricardo komparatív

előnyökről alkotott tétele* nem szolgál egyedüli magyarázatul a brit pamutexportnak a XIX. század első felében tapasztalt szárnyalására. Emellett az sem elég meggyőző érv, hogy a brit (vagy ha már itt tartunk, az amerikai) politikai vagy jogi intézmények kedvezőbbeknek bizonyultak az ipari fejlődés szempontjából, mint a holland, francia vagy német intézmények.[443] A kortársak szemében a brit politikai és jogi rendszerben uralkodó állapotok a rohamos ipari fejlődés kezdetének kulcsévtizedeiben éppen hogy nem kedveztek a szárnyait bontogató ipar számára. „Régi korrupció" – ezzel a kifejezéssel jellemezte William Cobbett radikális újságíró a parlament, a korona és a City egymáshoz fűződő viszonyát. Charles Dickens az *Örökösök* (1852–1853) című regényében egy nevetséges módon rosszul működő intézményként ábrázolta a kancelláriai törvényszéket, amely csak hátráltatja a vagyoni vitába keveredett felek megegyezését, a *Kis Dorrit*ban (1855–1857) azonban szatírájának célpontja a „Sóhivatal", a gazdasági fejlődést akadályozni hivatott kormányzati szakminisztérium. A részvénytársaságok alapítása illegális volt mindaddig, amíg az 1720-as buboréktörvényt (Bubble Act) 1824-ben el nem törölték, miközben az adósbörtönök – köztük a *Kis Dorrit*ban olyan érzékletesen ábrázolt Marshalsea – egészen az 1869-ben hozott csődtörvényig működtek. Azt sem árt felidézni, hogy

* A komparatív előny egy adott ország azon képességét jelenti, hogy egy terméket vagy szolgáltatást alacsonyabb lehetséges áron/nagyobb relatív hatékonysággal tud előállítani, mint egy másik. Ricardo híres példája az Anglia és Portugália közötti kereskedelmet ábrázolja. Portugáliában mind a bort, mind a textíliát könnyebben és olcsóbban állíthatják elő, mint Angliában. Angliában azonban a bor előállítása jóval drágább, mint a textíliáé. Mindkét oldal nyer tehát, ha Portugália a bor termelésére koncentrál, ahol a komparatív előny a legnagyobb, és hagyja, hogy Anglia csakis textíliát gyártson. A portugálok a fölösleges bort elcserélik a fölösleges angol textíliára. A portugálok több textíliát kapnak, mint ha ők maguk gyártanák, az angolok pedig olcsóbb borhoz jutnak. Ez az elmélet Írországra alkalmazva végzetes következményekkel járt. Az angol piacra szánt hús termelésére való specializálódás azt jelentette, hogy az írek túlzott mértékben függtek a helyi munkaerő táplálékául szolgáló burgonyától, ezért kivételesen sebezhetőnek bizonyultak az 1840-es évek közepén elterjedt burgonyavésszel *(Phytophthora infestans)* szemben. Ricardo elméletének védelmére legyen mondva, a brit kormány elmulasztott élelmiszersegélyt nyújtani az éhínség csökkentésére. Egymillió ember halt éhen, érvényt szerezve, ha nem is Ricardo, de Thomas Malthus elméletének, aki a *Tanulmány a népesedés törvényéről* (1798) című művében megjósolta az ilyen csapásokat. Az éhínséget túlélő írek kénytelenek voltak önmagukat exportálni, mégpedig főként Amerikába.

a viktoriánus parlament textiliparra vonatkozó törvényeinek jó része korlátozni kívánta a gyártulajdonosok gazdasági szabadságát, főként a gyermekmunkára vonatkozóan.

Nagy-Britannia az ipari forradalom kialakulásának szempontjából két tekintetben jelentősen különbözött a többi északnyugat-európai országtól. Az első az, hogy a munkát sokkal többre becsülték, mint a kontinensen – vagy bárhol máshol, ahonnan adatok állnak a rendelkezésünkre. A XVIII. század második felében egy párizsi munkás reálkeresete (a fogyasztói árakhoz viszonyított ezüstben számolva) alig volt több, mint a londoni munkás keresetének a fele. A milánói reálkereset 26 százaléka volt a londoninak.[444] A kínai és dél-indiai bérek még ezeknél is alacsonyabbak voltak, és nem csak azért, mert az ázsiai rizstermelés hatékonyabbnak bizonyult az európai búzatermelésnél.[445] A második ok a Nagy-Britanniában rendelkezésre álló bőséges és könnyen hozzáférhető, vagyis a Csatorna túloldalán lévőkénél jóval olcsóbb szénkészlet volt. Az 1820-as és 1860-as évek között a brit szénbányák termelése megnégyszereződött, a szén tonnánkénti ára pedig a negyedével visszaesett. Ezek a különbségek együttesen magyarázatot adnak arra, miért érdekelték a brit vállalkozókat sokkal jobban a technikai újítások, mint a kontinensen élő kollégáikat. Nagy-Britanniában sokkal több értelme volt felváltani a drága munkásokat az olcsó szénnel fűtött üzemanyagra, mint bárhol másutt.

A francia forradalomhoz hasonlóan a brit ipari forradalom is Európaszerte elterjedt. Ez azonban békés hódítás volt.[446] A nagy újítók jobbára képtelenek voltak megvédeni azt, amit ma a szellemi alkotások szabadalmi jogának hívnánk. Az új technológiát tehát figyelemre méltó sebességgel lemásolták és elkészítették a kontinensen, illetve az Atlanti-óceán túlpartján is. Az első igazi textilgyárat Richard Arkwright építtette a derbyshire-i Cromfordban 1771-ben. Hét év múlva Franciaországban is megépült a párja. Mindössze három év kellett a franciáknak ahhoz, hogy lemásolják Watt 1775-ben feltalált gőzgépét. 1784-re, jórészt az ipari kémkedésnek köszönhetően, mindkettőnek megvolt már a német változata is. Az amerikaiak, akiknek megvolt az az előnyük, hogy képesek voltak saját gyapotot termelni és saját szenet bányászni, egy kicsit lassabbnak bizonyultak: az első pamutszövő

a massachusettsi Bass Riverben létesült 1788-ban, az első gőzgépet pedig 1803-ban építették meg.[447] A belgák, a hollandok és a svájciak nem maradtak le nagyon. Hasonlóan alakult a helyzet, miután 1825-ben elindult az első gőzmozdony a Stockton és Darlington közötti vasútvonalon, bár ennek az újdonságnak mindössze öt év kellett ahhoz, hogy átjusson az óceán túlpartjára. Ehhez képest Németországot csak tizenkét év múlva érte el, Svájcot pedig huszonkét év múlva.[448] Ahogy a technikai hatékonyság egyre javult, úgy vált egyre vonzóbbá azokon a helyeken is, ahol aránylag olcsó volt a munkaerő és kevés a szén. 1820 és 1913 között az orsók száma világszerte négyszer olyan gyorsan nőtt, mint a népességé, a növekedés aránya azonban külföldön kétszer olyan gyors volt, mint az Egyesült Királyságban. A produktivitás – no és a kereslet – olyan jól alakult, hogy a világ pamutiparának összterméke háromszor olyan gyorsan nőtt, mint az orsók száma.[449] Ennek eredményeként 1820 és 1870 között néhány északnyugat-európai és észak-amerikai ország elérte a britek növekedési arányát. Sőt Belgium és az Egyesült Államok meg is előzték őket.

A XIX. század végén az iparosítás két széles sávban haladt a legjobban: az egyik az amerikai északkeleten húzódott, Lowell, Massachusetts stb. központokkal, a másik Glasgow-tól Varsóig, sőt egészen Moszkváig. 1800-ban a világ tíz legnagyobb városa közül hét még mindig ázsiai volt, és Peking a méretét tekintve még mindig megelőzte Londont. 1900-ra jórészt az ipari forradalomnak köszönhetően a legnagyobbak közül mindössze egy volt ázsiai, a többi európai vagy amerikai.

A brit típusú iparvárosok világméretű elterjedése egyes megfigyelőket lelkesített, másokat elkeserített. A lelkesedők között találhatjuk Charles Darwint is, aki *A fajok eredete* (1859) című művében elismerte, hogy az ipari forradalom során szerzett tapasztalatai révén „alaposan felkészült a létért folyó küzdelemre". Darwin természetes szelekcióról vallott nézetei éppen olyan jól megállták volna a helyüket a XIX. század közepén jellemző textilgyártás gazdasági világában is:

> „Minden szerves lény kemény küzdelemnek van kitéve... Mivel több egyed jön létre, mint ahányan képesek a túlélésre, minden esetben küzdeni kell a létért: vagy a fajon belül az egyes egyedekkel kell megküzdeni, vagy más fajok egyedeivel, vagy az élet fizikai körülményei-

vel. Minden szerves lénynek... küzdenie kell az életéért... Mivel a természetes kiválasztás kizárólag a csekély, folytonos, kedvező variációk akkumulációja alapján működik, nem hozhat létre jelentős vagy hirtelen módosulásokat..."[450]

Ebből a szempontból talán több értelme volna, ha a történészek ipari *evolúcióról* beszélnének a darwini világfelfogásnak megfelelően. Amint azt Thorstein Veblen és Joseph Schumpeter közgazdászok később megjegyezték, a XIX. századi kapitalizmus egy hiteles darwini rendszer volt, amelyet a látszólag véletlenszerű mutáció, az alkalmankénti elfajzás és a differenciált túlélés – Schumpeter emlékezetes kifejezésével élve: „kreatív destrukció" – jellemzett.[451]

Az ipari forradalom által életre hívott, többé-kevésbé szabályozatlan piac kiszámíthatatlansága azonban számos kortárs elemzőben aggodalmat keltett. Az előző fejezetben ismertetett közegészségügyi áttörésig ugyanis az ipari városok halandósági mutatója lényegesen rosszabban alakult, mint vidéken. Sőt az újfajta és a legkevésbé sem szabályos „üzleti ciklus" megjelenése, amelyet rendszeres időközönként utolért az ipari túltermelés és a pénzügyi pánik válsága, általában erősebb benyomást keltett az emberekben, mint a gazdaság átlagos növekedésének fokozatos felgyorsulása. Bár az ipari forradalom hosszú távon látványosan javított az életminőségen, rövid távon úgy tűnt, mintha csak minden rosszabbra fordult volna miatta. William Blake *Milton* című versének bevezetőjéhez készült illusztráció a többi komor jelenet mellett egy sötét alakot is ábrázol, aki egy vérrel áztatott, hosszú pamutfonalat mutat fel.* A zeneszerző Richard Wagner számára London nem volt más, mint „Alberich álmának megvalósulása – Nibelheim, világuralom, tevékenység, munka, mindenütt a gőz és a köd nyomasztó érzése". A brit gyárak pokoli képei ihlették a törpék föld alatti birodalmát *A Rajna kincse* című operában, és az egész *A Nibelung gyűrűje*-cikluson végigvonuló egyik vezérmotívumot, a több kalapács folyamatos, staccato ritmusát:

* A „sötét sátáni gyárak" a szövegben feltehetően az Albion Flour Millsre utal, amelyet 1769-ben a Boulton & Watt épített Londonban, majd 1791-ben tűz martaléka lett.

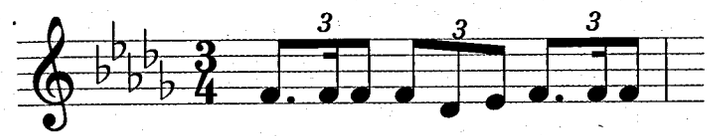

A német irodalomtól és filozófiától elragadtatott skót író, Thomas Carlyle elsőként azonosította be az ipari társadalom végzetesnek látszó hibáját: azt, hogy a társadalmi érintkezés az általa az *Egykor és most* című könyvében „pénzviszony"-nak nevezett kapcsolatra redukálódik:

„A világ olyan tüzes elevenséggel rohan előre a lehető legtöbb munka elvégzése érdekében, hogy nincs ideje a bérek felosztásával foglalkozni; hagyja, hogy [az emberek] mindössze az erősebb törvénye, a kínálat-kereslet törvénye, a laissez-faire törvénye és más hiábavaló törvények és törvénytelenségek alapján tülekedjenek. Ezt hívjuk társadalomnak, és nyíltan hirdetjük a legteljesebb elkülönülést, magányt. A mi életünk nem a kölcsönös segítségnyújtásról szól; inkább egy a »tisztességes verseny«-nek és a többinek nevezett, a valódi háborús törvények leple alá bújtatott kölcsönös gyűlölködésről. Mindenütt teljességgel elfelejtettük azt, hogy a *pénzfizetés* nem az egyetlen kapcsolat az emberi lények között... Nem ez az egyetlen viszony ember és ember között – de még mennyire nem! Mélyen, a kínálat-keresletnél sokkal mélyebben, ott vannak a törvények, a kötelességek, amelyek éppen olyan szentek, mint maga az emberi élet."[452]

Maga a kifejezés – „pénzviszony" – annyira tetszett egy rajnai hitehagyott zsidó jogász fiának, hogy ő és társszerzője, a wuppertali textilgyáros örököse, elcsenték az 1848-as forradalmak előestéjén kiadott és hatalmas felzúdulást keltő „kiáltványuk" számára.

A kommunizmus alapítói, Karl Marx és Friedrich Engels az ipari társadalom számos radikális kritikusa közé tartoztak, de nekik sikerült elkészíteniük az első, minden szinten következetes tervezetet az általuk elképzelt alternatív társadalmi rendről. Mivel ez jelentette a nyugati civilizáció majdnem másfél évszázadig tartó nagy szakadásának kezdetét, érdemes egy kicsit elidőzni azon, hogy miből is fakadtak ezek

a nézetek. A történelmi folyamatokat dialektikusan ábrázoló hegeli filozófiának és Ricardo munkaérték-elméletén és a vasbértörvényen alapuló politikai gazdaságtanának keverékeként a marxizmus átvette Carlyle ellenszenvét az ipari társadalommal szemben, és a nosztalgiát egy utópiával helyettesítette.

Marx maga is meglehetősen ellenszenves személyiség volt. Az ápolatlan külsejű potyázó és dühödt vitázó hírében álló filozófus szeretett azzal dicsekedni, hogy a felesége egy „*née* Baroness von Westphalen"*, ennek ellenére törvénytelen fiút nemzett a cselédjükkel. Az egyetlen alkalommal, amikor munkára adta volna a fejét (vasúti hivatalnokként), nem alkalmazták, mert olyan csapnivaló volt a kézírása. Megpróbált tőzsdézni, de reménytelenül rosszul ment neki az is. Élete nagy részében tehát Engels alamizsnájától függött, aki a szocializmust egyik esti hobbijának tekintette a róka- és szoknyavadászat mellett. Nappali foglalatosságként apja egyik manchesteri textilgyárát igazgatta. (A „Diamond-cérná"-t szabadalmaztató gyárat.) A történelem folyamán senki sem harapott nagyobb élvezettel abba a kézbe, amelyik enni adott neki, mint Marx a „pamutkirály" kezébe.

A marxizmus lényege szerint az ipari gazdaság a tőkét birtokló burzsoázia és a nincstelen proletariátus kettősének elviselhetetlenül egyenlőtlen társadalmát hozza létre. A kapitalizmus a tőke minél kevesebb kézben való összpontosulását követeli hajthatatlanul, a többieket pedig bérrabszolgaságba taszítja, ami annyi fizetséget jelent, amennyi feltétlenül szükséges a munkás létfenntartásához. Szinte olvashatatlan művének, *A tőké*nek (1867) az első vaskos kötetében Marx megjósolta az elkerülhetetlen végkifejletet (32. fejezet):

> „Az ezen átalakulási folyamat előnyeinek bitorlói és monopolizálói, a kapitalista mágnások számának állandó csökkenése mellett fokozódik a nyomor, az elnyomás, a rabszolgaság, a lealacsonyodás és a kizsákmányolás; ezzel együtt azonban nő a munkásosztály forradalmi késztetése is...
>
> A termelési eszközök centralizálása és a munkaerő szocializálása elér egy olyan pontot, amelynél összeférhetetlenné válnak kapitalista közegükkel. Ez a közeg tehát darabokra szakad. Megkondul a kapitalista magántulajdon lélekharangja. A kizsákmányolók kizsákmányoltatnak."

* Született vesztfáliai bárónő – A szerk.

Az sem véletlen, hogy ennek a fejezetnek egyfajta wagneri hangulata van – részben a *Götterdämmerung*,* részben a *Parsifal*. Mire azonban *A tőké*t kiadták, a nagy zeneszerző már régen túl volt az 1848-as hangulaton. A marxisták himnuszául Eugène Pottier *Internacionálé*ját választották. A Pierre De Geyter által megzenésített dal fölkelésre buzdítja a „föld rabjait", arra, hogy töröljék el végképp a múltat, most semmik, de mindenek lesznek, és ez a harc lesz a végső, csak fogjanak össze.

Mielőtt rávilágítanánk arra, hogy miben nem volt igazuk, el kell ismernünk azokat a dolgokat, amelyekben Marxnak és tanítványainak igazuk volt. Az ipari forradalom hatásaként nőtt a társadalmi egyenlőtlenség. 1780 és 1830 között az Egyesült Királyságban az egy munkásra jutó teljesítmény 25 százalékkal nőtt, ugyanakkor a bérek csak 5 százalékkal lettek magasabbak. 1801-ben a lakosság felső egytizede a nemzeti jövedelem 25 százalékát mondhatta magáénak, 1848-ban pedig 35 százalékát. 1820-ban Párizsban a lakosság mintegy 9 százaléka tartozott az úgynevezett „tulajdonosi és *rentier*" réteghez, vagyis azokhoz, akik a befektetéseikből éltek, és a nyilvántartott vagyon 41 százalékát birtokolták. 1911-re a tulajdonrészük 52 százalékra növekedett. Poroszországban a felső 5 százalék jövedelme az 1854-es 21 százalékhoz képest 1896-ban 27 százalékra nőtt, 1913-ban pedig 43 százalékra.[453] Nyilvánvaló tehát, hogy az ipari társadalmak egyenlőtlenebbé váltak a XIX. század folyamán. Ez pedig megjósolható következményekkel járt. Az 1892-es hamburgi kolerajárvány idején például az évi 800 márkánál kevesebbet keresők közül tizenháromszor annyian haltak meg, mint az 50 000 márkát keresők közül.[454] Nem kellett ahhoz marxistának lenni, hogy valakit elborzasszon az ipari társadalom egyenlőtlensége. A walesi születésű gyártulajdonos, Robert Owen, aki 1817-ben megalkotta a „szocializmus" fogalmát, kidolgozta az együttműködéses termelésen alapuló, alternatív gazdasági modellt, és olyan utópista falvakat létesített, mint a skóciai Orbiston és az indianai New Harmony.[455] Még az ír esztéta és zse-

* *Istenek alkonya (A Nibelung gyűrűje*-ciklus befejező része.) – A szerk.

niális író-költő Oscar Wilde is felismerte a társadalmi nyomorúság alapjait, amelyre a szépirodalom kifinomult világa is támaszkodott:

„Ezek a szegények; közöttük nincs finom modor, vagy tetszetős beszédmód, vagy civilizáltság... Az Emberiség kollektív ereje sokat nyer belőlük az anyagi jólét terén. Ám csakis anyagi eredményt remélhet tőlük, és az az ember, aki szegény, önmagában a legkevésbé sem fontos. Ő mindössze egy erő parányi atomja, amely erő nemhogy számításba venné, inkább összezúzza őt: voltaképpen összezúzva kedveli inkább, mert ez esetben engedelmesebb... Az agitátorok egy csapat alkalmatlankodó, minden lében kanál népség, akik leereszkednek a közösség valamely tökéletesen elégedett osztályához, és elvetik közöttük az elégedetlenség magvait. Ezért van feltétlenül szükség az agitátorokra. Nélkülük, tökéletlen társadalmunkban, nem lehetne a civilizáció irányába mutató fejlődés... Tény azonban, hogy a civilizációhoz szükség van a rabszolgákra. A görögöknek is jórészt igazuk volt e téren. Ha nincsenek rabszolgák, akik elvégzik a visszataszító, alantas, unalmas munkát, a kultúra és az elmélkedés szinte ellehetetlenülnek. Az emberi rabszolgaság helytelen, veszélyes és demoralizáló. A mechanikus rabszolgaságon, a gépek rabszolgaságán azonban a világ jövője múlik."[456]

Az a forradalom azonban, amelytől Wilde tartott, Marx pedig repesve várt, soha nem vált valósággá – legalábbis nem ott, ahol kellett volna. 1830 és 1848 megrázkódtatásai sokkal inkább az élelmiszerárak felszökésének és a pénzügyi válság rövid távú hatásainak voltak köszönhetőek, semmint a társadalmi polarizációnak.[457] Mivel Európában javult a mezőgazdaság termelékenysége, és nőtt az ipari foglalkoztatás is, ezért lanyhult az üzlet ciklikussága, és csökkenni kezdett a forradalmi veszély. A proletariátus ahelyett, hogy a nincstelenek sokaságává olvadt volna össze, kettéoszlott a szakképzett munkásarisztokráciára és az alantas lumpenproletariátusra. A munkásarisztokrácia a sztrájkok és a kollektív egyezkedés fegyverét helyezte előtérbe, és ezzel magasabb reálkeresetre tett szert. A lumpenproletárok inkább a ginhez nyúltak. A munkásosztály tiszteletre méltó része szakszervezeteket és munkásklubokat alapított.[458] A „proli csibészek" – Glasgow-ban például keelie-nek hívták őket – inkább az utcai verekedésekben és táncmulatságokban jeleskedtek.

A *Kommunista kiáltvány*ban felvázolt megoldások különösen a célközönségnek, az ipari munkások sokaságának nem tetszettek. Marx és Engels a magántulajdon eltörlésére szólították fel, a múlt örökségének eltörlésére, a hitel és a kapcsolati rendszer központosítására, a gyárak és a termelőeszközök állami tulajdonba vételére, „a mezőgazdaság ipari hadseregének" létrehozására, a város és a falu közötti különbség megszüntetésére, a család eltörlésére, „női közösségek" megalkotására (feleségcsere) és a nemzetek eltörlésére buzdítottak. Ezzel szemben a XIX. század közepén a liberálisok alkotmányos kormányzatot szerettek volna, szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadságot, a választási reform révén szélesebb politikai képviseletet, szabadkereskedelmet, és ahol nem létezett, nemzeti önrendelkezést (Home Rule). Az 1848-as forrongást követő fél évszázadban ezeknek jó részét meg is kapták – legalábbis eleget ahhoz, hogy Marx és Engels drasztikus megoldásai túlzóaknak tűnjenek. 1850-ben mindössze Franciaországban, Görögországban és Svájcban volt olyan választójog, mely szerint a lakosság több mint egyötöde szavazhatott. 1900-ra tíz európai országban vezették ezt be, Nagy-Britannia és Svédország pedig majdnem elérték ezt a küszöböt. A széles körű képviselet az alacsonyabb jövedelműek számára kedvező törvényhozást eredményezett. A szabadkereskedelem Nagy-Britanniában olcsó kenyeret jelentett, az olcsó kenyér plusz a szakszervezeti nyomásnak köszönhető nominálbér-emelkedés pedig jelentős javulást hozott a munkások életfeltételeiben. A londoni építőmunkások napi bére 1848 és 1913 között reálviszonylatban megkétszereződött. A szélesebb képviselet progresszívabb adózást eredményezett. Nagy-Britannia úttörő volt a tekintetben, hogy 1842-ben Sir Robert Peel bevezette a békeidőben szedett jövedelemadót. 1913-ra a mérvadó arány a fontonkénti 14 penny volt (6 százalék). 1842 előtt szinte az összes brit állami bevétel a fogyasztás közvetett megadóztatásából származott a vámok és a fogyasztási adók révén, a regresszív adók pedig arányaikban annál kevesebbre rúgtak, minél gazdagabb volt valaki. 1913-ra az állami bevételek egyharmada a viszonylag gazdagok közvetlen adóiból származott. 1842-ben a központi kormányzat voltaképpen semmit sem költött az oktatásra vagy a művészetekre és tudományokra. 1913-ra az ezekre költött összeg már a kiadások 10 százalékát tette ki. Addigra Nagy-Britannia, a német példát követve, bevezette az időseknek járó nyugdíjat is.

Marx és Engels tehát két dologban tévedett. Először is, a vasbértörvény ostobaságnak bizonyult. A vagyon valóban erősen koncentrálódott a kapitalizmusban, és egészen a XX. század második negyedéig így is maradt. A vagyoni különbségek azonban a reálkereset növekedésével és a kevésbé regresszív adózással csökkenni kezdtek. A kapitalisták megértették azt, amit Marx nem: a munkások is fogyasztók. Nem volt tehát értelme a létfenntartás minimumára szorítani a bérüket. Ellenkezőleg, ahogy az Egyesült Államok példája egyre inkább megmutatta, nem létezett nagyobb potenciális piac a legtöbb kapitalista vállalkozás számára, mint saját alkalmazottainak a piaca. Tehát ahelyett, hogy a tömegeket „nyomorba döntötte" volna, a textilipar gépesítése egyre javuló munkalehetőségeket teremtett a nyugati munkások számára – bár az indiai fonók és szövők kárára –, ráadásul a textil és más cikkek árának csökkenése azt jelentette, hogy a nyugati munkások többet vásárolhattak a heti bérükből. Ennek hatása ott érzékelhető a leginkább, hogy a nyugati és a nem nyugati munkások bére és életszínvonala közötti különbség robbanásszerűen megnövekedett. Még a Nyugaton belül is az iparosított élvonal és a vidéki lemaradók közötti szakadék drámaian kiszélesedett. A kora XII. századi Londonban egy szakképzetlen munkás reálbére (a megélhetéshez viszonyítottan) nem nagyon különbözött milánói társáétól. Az 1750-es és az 1850-es évek között azonban a londoniak alaposan elhúztak a többiek előtt. Az európai nagy szétszakadás tetőpontján a londoni reálbérek hatszorosát tették ki a milánóinak. Észak-Olaszország XIX. század második felében lezajlott iparosításával azonban a szakadék olyannyira csökkenni kezdett, hogy az első világháború előestéjére az arány megközelítette a 3:1-et. A német és a holland munkások is jól jártak az iparosítással, bár még 1913-ban is angol kollégáik mögött kullogtak, alaposan lemaradva.[459] A kínai munkásoknak ezzel szemben a legkevésbé sem sikerült felzárkózniuk. Ott, ahol a legmagasabb béreket fizették, Pekingben és Kantonban, az építőmunkások napi 3 gramm ezüstnek megfelelő összeget kaptak, amely a XVIII. század folyamán sem változott, sőt a XIX. században és a XX. század elején is csak csekély emelkedés volt tapasztalható (5-6 grammra). 1900 után némileg javult a munkások helyzete Kantonban, de minimálisan, ugyanakkor például a szecsuáni munkások továbbra is nagy nyomorban éltek. A londoni munkások

bére eközben az 1800 és 1870 közötti 18 gramm ezüstnek megfelelő összegről 1900 és 1913 között 70 grammra nőtt. Ha a családfenntartáshoz szükséges összeget vesszük figyelembe, az átlagos kínai család életszínvonala folyamatosan esett a XIX. század folyamán, a legmeredekebben a Tajping-felkelés alatt (lásd 6. fejezet). Igaz, hogy önfenntartás Kínában kevesebbe került, mint Északnyugat-Európában. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a londoniak és a berliniek ekkorra már sokkal változatosabban étkeztek, kenyeret, tej- és hústermékeket fogyasztottak, amit jócskán leöblítettek alkohollal, miközben a legtöbb kelet-ázsiai őrölt rizsen és más gabonaféléken élt. A XX. század második évtizedére tehát a londoniak életszínvonala hatszor jobb volt, mint a pekingieké, miközben a XVIII. században még csak kétszer éltek jobban a brit fővárosban, mint a kínaiban.[460]

Marx és Engels második tévedése az volt, hogy alulértékelték a XIX. századi állam alkalmazkodási képességeit – különösen, amikor megkezdődött a *nemzet*államok legitimizációja.

Marx a *Bevezetés a hegeli jogfilozófia kritikájához* című írásában a vallást a „tömegek ópiuma" elhíresült kifejezéssel illette. Ha pedig ez így van, akkor a nacionalizmus a középosztály kokainja volt. 1846. március 17-én a velencei Teatro La Fenice az akkor már ünnepelt olasz zeneszerző, Giuseppe Verdi új operájának, az *Attilá*nak a premierjére készült. Verdi voltaképpen franciának született, Joseph Fortunin François Verdi néven anyakönyvezték, mert a szülőfaluja napóleoni uralom alatt állt, miután a Pármai és a Piacenzai Hercegség többi részével együtt Franciaországhoz csatolták. Velencét is meghódították a franciák, 1814-ben azonban átadták Ausztriának. A Habsburg-katonaság és hivatali szervezet népszerűtlensége megmagyarázza, miért fogadta a túlnyomó többségében olasz közönség olyan kitörő lelkesedéssel a következő sorokat:

„Tardo per gli anni, e tremulo,
È il regnator d'Oriente;
Siede un imbelle giovine
Sul trono d'Occidente;
Tutto sarà disperso

Quand'io mi unisca a te...
Avrai tu l'universo,
Resti l'Italia a me."

(Idős és gyenge / a Keleti Birodalom uralkodója; / Egy ifjú bolond ül a Nyugati Birodalom trónján; / Mindenkit legyőzünk / Ha te és én egyesülünk... / *Tiéd lehet a világegyetem / De Rómát hagyd meg nekem.*)

Róma kifosztását követően a római követ, Ezio Attilához intézett szavai alig leplezetten a nacionalista érzelmek húrjait pengették. Tökéletesen érzékeltetik azt, amiben a nacionalizmus mindig is jobb volt a szocializmusnál: a nacionalizmusnak volt stílusa.

Persze ennek az ideológiának is megvolt a maga kiáltványa. Egy másik Giuseppe – Mazzini – állt talán a legközelebb ahhoz, hogy a nacionalizmus teoretikusa lehessen. Ahogy 1852-ben igen jól megfogalmazta, a forradalom „két formában mutatkozik meg; az egyik az, amit mindannyian társadalmi kérdésnek hívunk, a másik a hazafiság kérdése". A Risorgimento olasz nacionalistái

„küzdöttek... mint ahogy Lengyelország, Németország és Magyarország is, az országért és a szabadságért; egy lobogóra felírt szóért, amellyel a világ tudtára adták, hogy ők is mindenki javára élnek, gondolkodnak, szeretnek és munkálkodnak. Ugyanazt a nyelvet beszélik, magukon viselik a vérrokonság jegyeit, ugyanazoknál a síroknál térdepelnek, ugyanazt a hagyományt dicsőítik; és követelik, hogy szabadon, akadályok nélkül, külföldi uralomtól mentesen szövetkezhessenek...[461]

Mazzini számára mindez egyszerűnek látszott: „Európa térképét újra kell rajzolni." Úgy vélte, hogy a jövőben tizenegy nemzetállamot kell kialakítani. Ezt azonban könnyebb volt mondani, mint véghezvinni, ezért a nacionalizmus kedvelt módszerei inkább művésziek voltak vagy mutatvány jellegűek, mintsem programadók. A nacionalizmus a legjobban az egyes népek költészetében érzékelhető, mint például a görög Rigasz Fereosz verseiben („Jobb egy óra szabad emberként, mint negyven év rabszolgaság és börtön.") vagy a német diákszövetségek buzdító dalaiban (*Fest steht und treu die Wacht am Rhein* – A Rajnán az

őr szilárdan és hűen áll"), vagy a sportpályákon, mint amikor 1872-ben, Szent András napján Skócia Anglia ellen játszott a világ első nemzetközi futballmérkőzésén (az eredmény: 0–0). Nehézkesebbnek bizonyult, amikor a politikai, a nyelvi és a vallási határok nem estek egybe, mint a Baltikum, a Balkán és a Fekete-tenger által határolt végzetes háromszögben. 1830 és 1905 között nyolc új állam vált függetlenné vagy egységessé: Görögország (1830), Belgium (1830–1839), Románia (1856), Olaszország (1859–1871), Németország (1864–1871), Bulgária (1878), Szerbia (1867–1878) és Norvégia (1905). Az amerikai délieknek azonban nem sikerült kivívniuk a külön államiságot, mint ahogy az örményeknek, a horvátoknak, a cseheknek, az íreknek, a lengyeleknek, a szlovákoknak, a szlovéneknek és az ukránoknak sem. A magyaroknak – a skótokhoz hasonlóan – meg kellett elégedniük a segítségükkel működtetett, dualista monarchián belüli alárendelt szereppel. Az olyan, etnikailag és nyelvileg különálló népeket, mint a romák, a sintik, a kasubok, a szorbok, a vendek, a vlachok, a székelyek, a kárpát-ruszinok és a ladinok, senki sem tartotta képesnek a politikai autonómiára.

Akár sikeres volt, akár nem, a nemzetépítő játék végül is a reálpolitikáról szólt. Ahogy Camillo Bensónak, Cavour grófjának megfelelt, hogy Itália többi részét a Szárd-Piemonti Királyság függelékévé csatolja, pont annyira fontos volt Otto Eduard Leopold von Bismarcknak, Bismarck-Schönhausen grófjának, hogy a szövetségi Német Birodalmon belül megőrizze a porosz monarchia előjogait. „Soha nem kételkedtem abban – írta Bismarck a *Gondolatok és visszaemlékezések* című művében –,

hogy a német politika megoldását hercegeknél és dinasztiáknál kell keresni, nem pedig a publicistáknál, akár a parlamentben, akár a sajtóban, akár a barikádokon... A német helyzet gordiuszi csomóját... csakis karddal lehet elvágni: úgy áll a helyzet, hogy Poroszország királyát, tudatosan vagy sem, és vele együtt a porosz hadsereget, meg kell nyerni a nemzeti ügynek, akár a porosz hegemóniát jelentő »borussi« szempontból, akár nemzeti szempontból, amely Németország egységesítését tűzi ki célul: mindkét cél egyformán fontos... A dinasztiák mindenkor erősebbek voltak, mint a sajtó és a parlament... A német patriotizmus aktivitása és hatékonysága érdekében szabályként kell

követni, hogy mindenáron egy dinasztián kell függeni... Poroszként, hannoveriként, württembergiként, bajorként vagy hesseniként, és nem németként kell egyértelmű bizonyítékát adni a hazaszeretetnek."[462]

Az osztrák dominanciájú, harminckilenc államból álló német *Bund* átalakítása a porosz dominanciájú, huszonöt államból álló *Reiché* Bismarck mesterfogásának tekinthető. Azt, hogy Poroszország 1866-ban győzelmet aratott Ausztria és a Német Konföderáció más államai fölött, jobb, ha nem egy egységesítő háborúként tartjuk számon, hanem mint az Észak Dél fölött aratott győzelmét a német polgárháborúban, mégpedig azért, mert ezzel együtt igen sok németajkút kizártak az új Németországból. Bismarck győzelme azonban mindaddig nem volt teljes, amíg nem sikerült keresztülhúznia otthoni liberális ellenfelei számításait, először az általános választójog bevezetésével, amelynek révén elveszítettek néhány helyet az új birodalmi gyűlésben (Reichstag), majd pedig azzal, hogy 1878-ban sikerült megosztania őket a szabadkereskedelem kérdésében. Ennek az volt az ára, hogy a délnémetek megszereztek két erőteljes blokkoló pozíciót: a Katolikus Középpárt kulcsfontosságú helyet kapott a Reichstagban, a délnémet államok pedig kombinált vétót élveztek a Bundesratban.

Se vogliamo che tutto rimanga come è, bisogna che tutto cambi – „Ha azt akarjuk, hogy minden úgy maradjon, ahogy most van, mindennek meg kell változnia." Giuseppe Tomasi di Lampedusa *A párduc* (1958) című történelmi regényének gyakran idézett sora jól összefoglalja az itáliai egyesítés titkon konzervatív jellegét. Az új nemzetállamok azonban nem csak az állandó ostrom alatt álló európai földbirtokos elit nagy becsben tartott előjogait kívánták megőrizni. Az olyan több államból álló entitások, mint Olaszország és Németország, minden állampolgáruk számára temérdek előnyt kínáltak: nagy léptékű gazdaságot, externáliák (külső gazdasági hatások) egész hálózatát, alacsonyabb kereskedelmi költségeket és az olyan kulcsfontosságú közjók, mint a törvény és a rend, az infrastruktúra és az egészségügy hatékonyabb megszervezését. Az új államok végre biztonságossá tették Európa nagy ipari városait, amelyek korábban a kolera és a forradalmak melegágyai voltak. A megtisztított nyomornegyedek, a barikádok emelésére alkalmatlan, kiszélesített sugárutak, a korábbiaknál nagyobb templomok, zöld parkok, sportstadionok, és mindenekfölött a több rendőr, átalakították Európa fővárosait, közöttük Párizst, amelyet Georges Hausmann báró III. Napóleon ízlése szerint tökéletesen átformált. Az új államok mindegyikének lenyűgöző homlokzatot építettek: még a legyőzött Ausztria sem vesztegette az idejét, és sietve újrafogalmazta magát. A „császári és királyi" Osztrák–Magyar Monarchia építészeti megtestesülése a bécsi Ringstrasse környéke lett.[463] Az impozáns homlokzatok mögött azonban valódi tartalom is rejlett. Iskolákat építettek, mert nem ártott az egységesített nemzeti nyelvet beleverni az ifjúság fejébe. Kaszárnyákat emeltek, mert nem ártott a középiskolai végzettségűeket megtanítani a haza védelmére. Vasutat telepítettek oda, ahol a költség megtérülése kétségesnek látszott, mert nem árt, ha szükség esetén a csapatokat a határokig szállíthatják. A parasztokból francia honpolgárok lettek, vagy németek, vagy olaszok, vagy szerbek, attól függően, éppen hol születtek.

A dolog paradoxona, hogy a nacionalizmus korában került sor az öltözködés egységesülésére. A katonai egyenruhák persze nemzetenként különböztek, nehogy a csata hevében a *poilu*t ne lehessen megkülönböztetni a *boche*-tól vagy *rosbif*tól, csupán a sziluettje alapján is. A XIX. század katonai találmányai, amelyek révén jelentősen javult a tüzérség pontossága és hatóereje, valamint a füst nélküli puskapor feltalálása miatt szükségessé vált a XVIII–XIX. századi feltűnő zubbonyok helyett a tompább színű egyenruhák bevezetése. A britek az 1879-es angol–zulu háborút követően khaki színű gyakorlóruhát választottak maguknak, és példájukat a későbbiekben az amerikaiak és a japánok is követték. 1908-ban az oroszok is khakire váltottak, csak éppen egy szürkésebb árnyalatra. Az olaszok a szürkészöld mellett döntöttek; a németek és az osztrákok a csukaszürke különböző árnyalatai mellett. Miközben a hadseregek mérete nőtt, a gazdaságosság egyszerűsödést követelt. A csata külcsín tekintetében elszürkült.

A férfilakosság szintén lemondott a korábbi generációk eleganciájáról. A Beau Brummell által a régensség időszakában kitalált öltöny is egyszerűsítésnek számított a XVIII. századi divathoz képest. Onnantól kezdve a trend feltartóztathatatlanul a polgári józanság irányában haladt. Brummell frakk-kabátját és Albert herceg kedvenc kétsoros, magas gallérú kabátját felváltotta az egygombos, pingvin-

szárnyú „Newmarket" szalonkabát, amelyet ma már csak előkelősködő esküvőkön látni. A mellények a színes kínai selyemtől a fekete vagy szürke irányába haladtak. A térdnadrágok helyet adtak a hosszúnadrágnak, a harisnyák pedig végleg eltűntek a színről, hogy lecseréljék őket az unalmas fekete zoknira. Az ingek egyöntetűen fehérek voltak. A gallérok mérete egészen addig csökkent, míg a végén csak egy kis csirkeszárnyvég maradt, amelyet aztán egy kötelezően fekete nyakkendővel bebugyoláltak. A kalapok is összementek, míg aztán megmaradt a lapos keménykalap. Olyan volt, mintha az egész társadalom halottvirrasztásra készült volna.

Természetesen a női ruházatot jóval nagyobb változatosság és összetettség jellemezte a viktoriánus korban. A kantáros nadrágot viselő proletárok és a rongyos szegények között is másféle egyöntetűség létezett persze. Mindamellett a viktoriánus időszak egységesülő ruházata – amely széltében-hosszában elterjedt Európában is, sőt az Egyesült Államok keleti partján is túl – különösnek hat akkor, amikor a nacionalizmus is éppen felemelkedőben volt. Látszólag tehát létezett „internacionalizmus", még ha csak a polgári öltözködési szabályok területén is. A magyarázat, ahogy az az iparosítás korában elvárható, technikai jellegű.

Az első Singer-varrógép 1850-ben készült, amikor Isaac Merritt Singer a massachusettsi Bostonba költözött, és rájött, hogy mi lehet a hiba az Orson C. Phelps műhelyében készült varrógépekkel. A tűnek egyenesnek kellett lennie, nem ferdének, a hajónak pedig átlósnak. Az egész szerkezetet lábbal kellett hajtani, és nem kézzel. Marxhoz hasonlóan Singer sem volt egy szimpatikus ember. Összesen huszonnégy gyereke született öt különböző nőtől, akik közül az egyik bigámiáért feljelentette. Singernek emiatt menekülnie kellett az Egyesült Államokból. Marxhoz – valamint a XIX–XX. századi, különösen a ruházati és kozmetikai üzletben* érdekelt nagyvállalkozók aránytalanul sok

* A következő lista magáért beszél: Donna Karan, Calvin Klein, Estée Lauder, Ralph Lauren, Helena Rubenstein, Levi Strauss. Mint ahogy a nagyáruházak listája is: Abraham & Straus, Bergdorf Goodman, Bloomingdale's, Macy's, Neiman Marcus, Saks and Sears, hogy a brit ruházati kereskedésről, a Marks & Spencerről el ne feledkezzünk.

képviselőjéhez – hasonlóan, Singer zsidó származású volt, és ő is megváltoztatta a világot – csakhogy Marxszal ellentétben ő jobbá tette.

Az I. M. Singer & Company – később: Singer Manufacturing Company – befejezte a James Hargreaves által nem egész száz évvel korábban elkezdett folyamatot, a ruhagyártás gépesítését. Most már a ruhadarabok összevarrását is gépi segítséggel végezték. Ennek az áttörésnek a forradalmi jellegéről könnyen nem vesz tudomást egy olyan generáció, melynek tagjai néhány gombnál többet biztosan nem varrtak fel életükben. Singer minden bizonnyal kedvelte a nőket, és nem hiszem, hogy létezett valaha olyan férfi, aki többet tett volna a nőkért. Singernek köszönhetően egy ing beszegésének küzdelmes órái percekre, majd másodpercekre rövidültek. A Singer-varrógép története tökéletesen érzékelteti az ipari forradalom jellegét, ahogy az egyik találmány utat tör a következőnek. A kezdeti áttörést követően szüntelen volt a megújulás: a Turtleback modellt (1856) követte a Grasshopper (1858), a The New Family (1856) és az elektromos 99K (1880). 1900-ban már negyven különféle modellt gyártottak, 1929-ben háromezret.

Kevés XIX. századi találmány terjedt gyorsabban. A New York-i Broadway 458. (később 149.) szám alatti központból Singer megdöbbentő sebességgel terjeszkedett, hogy a világ egyik első, valóban globális márkájává növekedhessen. Gyárakat telepített Brazíliába, Kanadába, Németországba, Oroszországba és Skóciába. Működése csúcsán a clydebanki Kilbowie-gyár több mint kilencezer négyzetméter alapterületű volt, és 12 000 embert foglalkoztatott. 1904-ben világszerte több mint 1,3 millió varrógépet adott el, 1914-re ez a szám bőven megduplázódott. A márkajelzés – egy varrónő köré fonódó „S" betű – mindenütt előfordult, a cég reklámstábja szerint még a Mount Everest csúcsán is. A modernitással való ritka megbékélés példája volt, hogy még Mahatma Gandhi is elismerte, hogy a varrógép „a kevés, valóban hasznos találmányok egyike". Valódi dicséret egy olyan embertől, aki még a modern orvostudományt is lenézéssel kezelte.[464]

Singer kitűnő példa az amerikaiak előnyös helyzetére. Az Egyesült Államok most már nem csupán a világ született hazardőreit vonzotta, ahogy korábban. Most már elegen voltak ahhoz, hogy egy valóban egyedülálló belső piacot hozzanak létre. 1870 és 1913 között az Egyesült Államok megelőzte az Egyesült Királyságot. 1820-ban még

kétszer annyian éltek az Egyesült Királyságban, mint az Egyesült Államokban. 1913-ra ez megfordult. 1870 és 1913 között az amerikai növekedési ráta 80 százalékkal volt magasabb.[465] Az USA már 1900-ban nagyobb arányban vett részt a világ ipari termelésében: 24 százalékban szemben Nagy-Britannia 18 százalékával.[466] 1913-ra az Egyesült Államok már az egy főre jutó ipari termelés tekintetében is a világ vezető ipari gazdaságává lépett elő.[467] Ami talán még ennél is fontosabb, az amerikai produktivitás is jó úton haladt, hogy megelőzze a britet (bár valójában ez az 1920-as évekig nem történt meg).[468] Ráadásul éppen úgy, mint a brit iparosítás esetében, Amerika „aranykorának" is a pamut és a textil állt a középpontjában. Az első világháború előtti években a déli nyersgyapot az USA exportjának még mindig a 25 százalékát tette ki.[469] Az Amerikában gyártott ruházat többségét azonban továbbra is hazai fogyasztásra szánták. 1910-ben Nagy-Britannia nettó pamutcikkexportja 453 millió dollár volt, ugyanez az USA-ban 8,5 millió. De talán ami a legmeglepőbb a statisztikák közül, hogy a pamutcikkek második legnagyobb exportőre akkoriban egy nem nyugati ország volt, hanem „a többiek" közül az első, amelyik kidolgozta, hogyan veheti fel sikeresen a versenyt a Nyugattal. Ez az ország pedig Japán volt.[470]

TEKINTS NYUGATRA

1910-re a világ gazdasági értelemben minden korábbinál integráltabb volt. A föld különböző pontjait összekötő kapcsok – vasúti és gőzhajózási társaságok, illetve a sürgöny – szinte teljes egészében nyugati találmányok voltak, és nyugati kézben összpontosultak. A Nyugat összeszűkítette a világot. Ha az Egyesült Államok összes vasúti sínét egymás mellé helyezték volna, tizenháromszor körbeérte volna a világot. Ha valakinek kedve támadt, vonattal eljutott Versailles-ból Vlagyivosztokig. A gőzhajók állandó tökéletesítése révén – hajtócsavar, vasból készült hajótörzs, megosztott expanziójú gőzgép és felszíni kondenzátor – olcsóbb és gyorsabb volt átkelni az óceánon, mint a szárazföldön. A *Mauretania* (1907) össztömege 46-szor nagyobb volt, mint a *Siriusé* (1838), lóerőben mért motorteljesítménye azonban 219-

szer volt jobb, mint az elődjéé, tehát több mint háromszor gyorsabban átkelt az Atlanti-óceánon, és egy jóval nagyobb teherrel is 16 helyett 9 és fél nap alatt megtette az utat.[471] Az óceáni fuvarozás költségei harmadára estek vissza 1870 és 1910 között. Egy tonna pamutáru vasúton való szállítása Manchesterből a 45 kilométerre eső Liverpoolba 8 shillingbe került, és mindössze 30 shillingbe, ha ugyanezt az árut a több mint 10 000 kilométerrel arrébb lévő Bombaybe hajóztatták. A textiláru hajón való szállításának költségei a termék árának 1 százalékát tették ki. A Szuezi- (1869) majd a Panama-csatorna (1914) megnyitása még kisebbre szűkítette a világot, mert az előbbi a London–Bombay-távolságot rövidítette le több mint kétötödével, az utóbbi pedig egyharmadával csökkentette az Egyesült Államok keleti és nyugati partja közötti hajózási költségeket.[472] Az 1860-as évek végére a guttapercsa bevonatnak köszönhetően tengeralatti kábeleket fektettek le, és sürgönyöket küldözgettek London és Bombay vagy éppen Halifax között.[473] 1857-ben az indiai lázadás híre 46 nap alatt ért el a brit fővárosba, tehát óránként nagyjából 6 kilométeres sebességgel utazott. Az 1891-es hatalmas japán földrengés híre mindössze egyetlen nap alatt jutott el Londonba, tehát óránként 390 kilométert tett meg, vagyis 65-ször olyan gyorsan utazott.[474]

A munkaerő minden addiginál nagyobb hullámokban hömpölygött át a határokon. 1840 és 1940 között mintegy 58 millió európai vándorolt ki Amerikába, 51 millió orosz Szibériába, Közép-Ázsiába és Mandzsúriába, és 52 millió indiai és kínai Délkelet-Ázsiába, Ausztrálázsiába vagy az Indiai-óceán peremterületeire.[475] Dél- és Kelet-Ázsiából mintegy 2,5 millióan vándoroltak ki Amerikába. 1910-ben az USA minden hetedik lakosa külföldi születésű volt, és ezt a rekordot azóta sem döntötték meg.[476] A tőke is körbeutazta a földet. Nagy-Britannia a világ bankára volt, és elképesztő összegeket exportált a világ többi részére. A kortársaknak talán örülniük kellett volna az angolok „megtakarítási étvágy"-ának, semmint morogniuk az imperializmus miatt. A tengerentúli befektetési láz csúcspontjain – 1872-ben, 1887-ben és 1913-ban – a brit folyószámla többlete meghaladta a GDP 7 százalékát.[477] A brit cégek már nemcsak pamutot exportáltak, hanem a pamut feldolgozását végző gépeket és a megvásárlásukhoz szükséges tőkét is.

Ennek az első globalizációnak a legfigyelemreméltóbb teljesítménye talán mégis a szabászat területéről származik. A kimondottan nyugati öltözködési stílus elképesztő sebességgel söpört végig a világon, hogy a hagyományos ruházatot a történelem nagy ruháskosarába temesse. Pedig biztosan nem ez volt a célja Singerék nagyvállalatának. Az 1892-es Chicagói Világkiállításra – amelyet Amerika felfedezésének 400. évfordulójára és Kolumbusz tiszteletére rendeztek – Singer egy harminchat darabos üzleti névjegykártya-sorozatot küldött „A világ ruhái" címmel. A kártyák mindenféle színű és öltözetű embert ábrázoltak, amint nemzeti viseletükben boldogan varrnak a Singer-varrógépekkel. A magyarok bő ingétől kezdve a japán kimonóig* mindenféle ruhánál jól jött néhány Singer-féle vasmasinával készített öltés. A bosnyákok és a burmaiak egyaránt jól jártak Isaac Merritt Singer zseniális találmányával; voltaképpen mindenki, Algérián át a zuluk földjéig. Nem csoda tehát, hogy Singer varrógépét választották a külföldi hatalmasságok – köztük a sziámi király, a brazil II. Dom Pedro és a japán Hirohito császár – megajándékozására. A történetben azonban itt van a csavar. Ahelyett, hogy a régi hagyományos ruhák megfoltozására vették volna igénybe ezeket a csodamasinákat, a hálás megajándékozottak teljesen más célra használták a varrógépet – nevezetesen arra, hogy lemásolják a nyugati ruházatot, és onnantól kezdve azt hordják. Az újfajta ruházkodás alapdarabja a férfiak számára a szalonkabát volt, a kemény gallérú, fehér ing, a nemezkalap és a bőrcsizma; a nők számára pedig a fűző, az alsószoknya és a bokáig érő ruha.

1921-ben két királyi és császári örökös – a japán Hirohito koronaherceg (a későbbi Sóva császár) és Eduárd walesi herceg (a későbbi VIII. Eduárd) – egymás mellett pózoltak a fényképész kamerája előtt. A rájuk váró két trón – földrajzi értelemben – aligha lehetett volna távolabb egymástól. Mégis a képen, amint a Henry Poole & Co. Savile Row-i szabászatának** lépcsőin állnak, szinte teljesen egyforma öltözéket viselnek. A japán herceg az esküvője előtti nagybevásárlásra érkezett Londonba. A Henry Poole-cég egyik képviselője már egészen Gibraltárig utazott, hogy levegye a méreteket, amelyeket aztán elsürgönyözött Londonba. Henry Poole könyveléséből kiolvasható, milyen hatalmas rendeléseket adtak le a kérdéses évben Hirohito nevében: katonai egyenruhákat, hímzett mellényeket, szmokingokat és zsaketteket készíttettek. Így szól a lista egyik jellemző sora: „Egy díszes kasmíröltöny, egy kék vászonöltöny és egy csíkos flanelöltöny".[478] Aligha Hirohito volt az egyetlen külföldi előkelőség, aki a makulátlanul szabott angol öltönyök piacául szolgált. Henry Poole alagsori raktárában megőrizték az utolsó etióp császártól, Hailé Szelassziétől kezdve az utolsó orosz cárig, II. Miklósig terjedő klientúra összes szabásmintáját. Poole leghűségesebb vásárlója a nyugat-bengáliai Cooch Behar maharadzsája, Jitendra Narayan volt, aki élete során ezernél is több méretre szabott öltönyt rendelt. Mindenesetre a cél mindenkinél ugyanaz volt: olyan elegánsan öltözni, mint a tökéletes angol úriemberek – és pokolba „a világ viseletei"-vel! Magáért beszél, hogy az „öltöny" a japán nyelvben *szebiro*, azaz „Savile Row". Tokióban a legelegánsabb öltönyök még ma is az angol szabást követik, innen az Eikokuya márka népszerűsége, amely szó szerint azt jelenti: angol bolt. A kifinomult anglofilek Tokió nyugati végén, Ginzában még mindig felkeresik a Savile Row-n tanult szabó által alapított Icsibankant.

A japánok divatforradalma az 1870-as évekre vezethető vissza. A *bunmei kaika* („civilizáció és felvilágosodás") és a *fukokukjohei* („gazdag ország, erős hadsereg") nevében a Meidzsi-korszak birodalmi elitje sutba vágta szamurájviseletét és kimonóját az európai öltönyök és női ruhák másolataiért. Mindez a Meidzsi-miniszter, Ivakura Tomomi és kíséretének kétéves egyesült államokbeli és európai körutazásának hatására következett be, miután el kellett ismerniük, hogy az évszázadokon át tartó önkéntes elszigetelődés hatására civilizációjuk „számos tekintetben alatta marad az övéknek".[479] 1853 és 1854 óta, amikor az amerikai Matthew C. Perry hadihajó-parancsnok fenyegető „fekete hajói" kikényszerítették a kereskedelmi kikötők megnyitását, a japánok azon dolgoztak, hogy kitalálják, miért lett a Nyugat annyival gazdagabb és erősebb a többieknél. A Nyugat bejárása – amely olyan gyakorivá vált, hogy még egy *szugorokut* (társasjátékot) is ihletett – csak

* A valóságban a kimonók esetében nincs is szükség a varrógépek szoros öltéseire.

** James Poole, Henry Poole apja az 1800-as évek elején kezdett „szabó"-ként dolgozni Londonban, és az Old Burlington Street 4.-ben üzletet alapított, amelyet 1828-ban a Savile Street 32. felől is megnyitottak. Az apa katonai egyenruhák gyártásával foglalkozott, ám fia egy huszárvágással áttért a királyok számára is elfogadható civil ruházat tervezésére.

még több kérdést vetett fel. Talán a politikai rendszerük miatt jobbak? Talán az oktatási intézményeik miatt? Talán a kultúrájuk miatt? Vagy az öltözködésüknek köszönhetően? A bizonytalankodó japánok nem akartak kockáztatni. Mindent lemásoltak. Az 1889-ben bevezetett poroszos alkotmánytól kezdve az 1897-ben átvett brit aranyalapig az összes japán intézményt nyugati mintára szervezték újjá. A hadsereg német mintára gyakorlatozott; a haditengerészet a britekhez hasonlóan vitorlázott; az állami általános- és középiskolai oktatást amerikai stílusban szervezték át. A japánok még a mindaddig tabunak számító marhahúsra is ráfanyalodtak, sőt egyes reformerek odáig mentek, hogy a japán nyelv helyett be akarták vezetni az angolt.

A leglátványosabb változás azonban mégis a japánok külsejében mutatkozott meg. 1870-től kezdődően a bíróságokon formálisan betiltották a fogak feketére festését és a szemöldök leborotválását. Ugyanakkortájt a miniszterek nyugati stílusban kezdték viselni a hajukat. Az 1871-es birodalmi rendelet értelmében a magas rangú tisztségviselőknek *jofukut*, azaz európai szalonkabátot kellett viselniük a magas gallérú, fehér ing fölött. 1887-ben már minden köztisztviselőnek ilyet kellett hordania.[480] Egy évvel később, a reform iránt elkötelezett tanácsadók javaslatára, az addig elzárkózva élő Meidzsi uralkodó első ízben megjelent a nyilvánosság előtt, és az osztrák nagykövet szerint „egy különös európai, félig haditengerészeti, félig nagyköveti egyenruhát" viselt – egy fecskefarkú kabátot rengeteg aranypaszománnyal.[481] A fegyveres erőknek is át kellett venniük az európai egyenruhadivatot. A tengerészek új egyenruhájához a Királyi Haditengerészet szolgált mintául, miközben a szárazföldi hadsereg uniformisa eredetileg francia ihletésű volt, majd később átváltott poroszra.[482] 1884-től kezdődően – ekkortól fogadtak külföldi vendégeket az újonnan épített Rokumeikanban* – az elithez tartozó japán nők is egyre inkább nyugati ruhákat hordtak, bár a magánszférában megmaradt a kimonó. Még a gyerekruházat-

* Itt történt, az angol Josiah Conder által tervezett Szarvasbőgés Pavilonban, hogy a japán elit báli ruhát és szalonkabátot viselt, francia négyest, keringőt, polkát és mazurkát táncolt a legújabb európai zenére. A dolog iróniája, hogy a nyugati kultúra átvétele egybeesett azzal, hogy nyugaton divatba jött a japán festészet – amelyet egy rövid időre még Vincent van Gogh is a magáévá tett –, bár ez összességében véve jóval mulandóbbnak bizonyult.

ban is nyugati mintát követtek, és a fiúknak az elit magániskolákban porosz stílusú egyenruhát kellett viselniük. A lányok egyenruhája az 1920-as években követte a trendet (és azóta sem változott sokat). Senki sem utánozta céltudatosabban az újfajta nyugati külsőt, mint Ókubo Tosimicsi, a Meidzsi-átalakítás egyik legfőbb mestere. Az, akit valaha kardját tartó szamurájként fényképeztek le, amint keresztbe tett lábbal, büszkén feszít bő köpenyében, most finoman szabott, fekete frakkjában, kezében a cilinderével mereven ül egy széken a fényképész előtt. Amikor az általa vezetett delegáció 1872-ben megérkezett Angliába, a *Newcastle Daily Chronicle* jelentése szerint „az úriemberek rendes zsakettet viseltek, bőrszínüktől és keleti vonásaiktól eltekintve alig lehetett őket megkülönböztetni angol kísérőiktől". Tizenhét évvel később, azon a napon, amikor az új japán alkotmányt formálisan bevezették, a császár egy európai tábornagy egyenruháját viselte, hitvese egy elbűvölő kék és rózsaszín estélyi ruhát, a kormány miniszterei pedig arany vállbojtokkal díszített, fekete katonai zubbonyt.[483]

Voltak, akiket felháborított a nyugati stílus majmolása, és egyes nyugati karikaturisták valóban majmoknak ábrázolták az elnyugatiasodott japánokat.[484] Az önfeladás a hagyománytisztelő japánokat is undorral töltötte el. 1878. május 14-én Ókubót, miközben a tokiói Akaszaka-palotában lévő államtanácsba igyekezett, megtámadta és lekaszabolta hét szamuráj. A torkára mért halálos csapás akkora erejű volt, hogy a kard mélyen a földbe fúródott.[485] A Meidzsi-korszak következő áldozata Ómura Maszudzsiró volt, aki a japán hadsereg nyugati mintára történő átszervezését végezte. Vele is a hagyományokhoz hű bérgyilkosok végeztek, akik egészen az 1930-as évek végéig állandó fenyegetést jelentettek a Nyugat felé forduló miniszterek számára. Visszafordulni azonban nem lehetett. Bár a japánok továbbra is ragaszkodtak a szamurájok kódexéhez, a *bushidó*hoz, a legtöbben elfogadták Ókubo érvelését, mely szerint elengedhetetlen volt a nyugatosítás, amennyiben Japán egyenrangú szeretett volna lenni az európai és amerikai birodalmakkal, és egyenlő bánásmódot akart a kereskedelmi szerződések és általában a nemzetközi jog terén.[486] Egy Japánt jól ismerő nyugati megfigyelő szerint a japánok érvei tökéletesen ésszerűek voltak:

„Legfőbb céljuk, hogy emberként, úriemberként bánjanak velük, mint akik egyenlőek a nyugatiakkal. Tudták, hogy régies ruháikban sem őket, sem az országukat nem fogják komolyan venni. Láttuk, hogy a ruházatuk nagyon gyorsan megváltozott, nemcsak a katonák és a szamurájok között, hanem az összes kormányhivatalnok, sőt maga a Mikádó esetében is... A ruhák forradalma erőteljesen segített abban, hogy az egész világ egyenlőnek ismerje el Japánt a nemzetek testvériségében."[487]

A japánok a nyugati ruhákban a fejlődés hatékony közvetítőjét látták. Ez tehát nem csupán egy külsőségekben megnyilvánuló váltás volt. Központi áttörést jelentett a világtörténelemben, mivel Japán lett az első, nem a Nyugathoz tartozó társadalom, amelyik megtapasztalta az ipari forradalom átalakító hatását.

Az új ruházkodási szabályok terjedése egybeesett a japán textilipar gyors fejlődésével. 1907 és 1924 között Japánban a pamutszövödék száma megduplázódott: 118-ról 232-re nőtt, az orsók száma több mint háromszorosára emelkedett, a szövőszékek száma pedig meghétszereződött.[488] 1900-ra a textilgyárak az összes japán gyári munkás 63 százalékát foglalkoztatták.[489] Tíz évvel később Ázsia egyetlen nyereséges cérna-, fonal- és textilexportőre Japán volt. Valójában a japán export meghaladta Németország, Franciaország és Olaszország kivitelét. A japán textilmunkások messze a leghatékonyabban dolgoztak egész Ázsiában. 1907-től 1924-ig a japán pamutipar egy munkásra jutó termelése 80 százalékkal növekedett – annak ellenére, hogy amint az Adacsi Ginkó *Varró hölgyek* (1887) című képén is látszik, ezek a munkások többségükben a fiatal nők közül kerültek ki, akiknek az átlag életkora tizenhét év volt.[490] Az olyan cégek számára, mint például a Kanegafuchi, a nagy gazdasági világválság felé vezető évek a fellendülés évei voltak, a tőkéhez viszonyított több mint 44 százalékos haszonnal.[491] Azzal, hogy nemcsak viselték a nyugati ruhákat, hanem elő is állították azokat, Japán véget vetett a nyugati egyeduralomnak a modern gyáripar területén.

Mint ahogy a Nyugaton, Japánban is egymást érték az ipari áttörések. Az első brit tervezésű japán vasútvonalat Tokió és Jokohama között építették az 1870-es évek elején. Hamarosan aztán a tokiói Ginza-

területből kiindulva az ország jelentősebb városai sürgönyvezetékeket telepítettek, utcai lámpákat, vashidakat építettek, és téglafalakat raktak a papír helyett. Négy üzleti konglomerátum – úgynevezett *zaibacu* – emelkedett ki a gazdasági élet meghatározó szereplőjeként: a Mitsui, a Mitsubishi, a Sumitomo és a Yasuda. Hamarosan a japánok, a britek instrukciói mellett, a gőzmozdonyok vásárlásáról áttértek a gyártásukra.* 1929-ben már az oldhami Platt fivérek – akik közel egy évszázadon át a textilgyártó gépek legfőbb előállítóinak számítottak – szabadalmi díjat fizettek az automata Toyoda-szövőszék japán feltalálóinak.[492]

Egyetlen másik ázsiai ország sem vette át az európai életmódot olyan lelkesen, mint a japánok. Sőt amikor India felszabadulni látszott a brit uralom alól, a nacionalisták tudatosan törekedtek az indiai öltözködés visszaállítására, kezdve Gandhi ágyékkötőjével Nehru gallér nélküli ingén át Indira Gandhi szárijáig. A nyugati normák szimbolikus elutasítása is teljesen érthető volt. A brit protekcionizmus és termelékenység teljességgel tönkretette a hagyományos kézi munkán alapuló indiai textilipart. A japánokkal ellentétben azonban az indiaiak lassan vették át és aknázták ki az ipari forradalom technológiai vívmányait. S íme, itt a XIX. század egy újabb talánya. A britek nem kívántak egyeduralmat kialakítani az új technológia terén. Éppen ellenkezőleg, az egész birodalmuk területén elterjesztették azt. Az indiaiaknál jóval hamarabb bevezették a textilgyárakat, a gőzgépet és a vasutat, mint a japánoknál. Az 1900-as évek elejére a textilgyártás hozzávalói semmivel sem voltak drágábbak Ázsiában, mint a kontinentális Európában. És persze a szén sem volt drágább. A bérek az angliai fizetések 16 százalékát tették ki. Az ázsiai gyárak munkaóráit nem korlátozták törvények, mint a britekét. A nyers gyapot sokkal közelebb elérhető volt, mint Angliában. Ennek ellenére Indiában – vagy ha már itt tartunk, Kínában, ahol még olcsóbb volt a munkaerő – csak nem akart megindulni az ipari fejlődés.[493] A magyarázat a következő: akármilyen olcsó volt is a munkaerő Indiában és Kínában, az előnyt semmissé tette a lesújtóan alacsony produktivitás. Ugyanazon eszkö-

* 1893-ban Richard és Francis Trevithick, Richard Trevithick unokái segítettek a japánoknak az első mozdony megépítésében Kobéban. Ők is az úgynevezett *yatoik* (élő gépezetek) közé tartoztak, akiknek a szaktudását csak úgy szívták magukba a japánok a Meidzsi-korszakban.

zök mellett egy amerikai munkás átlagosan 6-10-szer hatékonyabb volt, mint egy indiai.[494] A brit és amerikai szakértők számos magyarázatot adtak erre a fajokból fakadó alá-fölérendelődéstől elkezdve a krónikus munkakerülésen át a lustaságig. „Mindenhol nyilvánvaló volt a kevés vagy rossz ellenőrzés és a fegyelem teljes hiánya – panaszolta egy amerikai egy bombayi szövödében tett látogatása után. – Üres orsók és laza tekercsek vagy bobbik gurultak a lábunk alatt, a szemét és a csévés dobozok halmokban hevertek, miközben a kosaras fiúk, sőt még néhány idősebb fonodai munkás is, csoportokba gyűlve rágták a *bhang*ot és a *chunam*ot. A felvigyázók, főként mahratták, unottan ténferegtek."[495] Egy modern magyarázat a szörnyű munkakörülményeket teszi felelőssé: az általában rossz ventillációt, valamint a véget nem érő munkaórák, a hőmérséklet és a Lancashire-ben és Lowellben ismeretlen betegségek együttesét.[496] Amire nehezebb volt magyarázatot adni, hogy miért éppen egy ázsiai országnak – Japánnak – sikerült olyan gyorsan javítania a termelékenységén, ami az 1930-as évek vége felé már a bombayi textilgyárak 15 százalékát bezárásra kényszerítette.

A brit ruházat természetesen nem csak a gazdasági modernitásról árulkodott. Semmi más nem segített olyan jól eligazodni a brit osztálytársadalom kifinomult rendszerében, mint a jól szabott ruházat. Ebben a világban természetes módon meg lehetett állapítani egy ember társadalmi státusát öltönye szabásmintája alapján. Hirohito és általában véve a japánok szerencsétlenségére ebben a világban az is igen természetes volt, hogy egy ember értékét arcvonásai és bőre színe is befolyásolták.

Miközben Hirohito méretre szabott, nyugati öltönyeivel viszszatért Japánba, a jövendőbeli angol király, VIII. Eduárd egy farsangi mulatságra ment cimborájával, Edward Dudley „Fruity" Metcalfe őrnaggyal, és mindketten „japán teherhordó kuli"-nak öltöztek be. Szerintük a jelmezük éppen olyan abszurd volt, mint az, hogy a japánok nyugati ruhákba öltöznek. Eduárd a szeretőjéhez írt egyik levelében Hirohitóra mint „nagybecsű majom"-ra utalt, és megjegyezte, hogy a japánok „úgy szaporodnak, mint a nyulak". Az a Japán, amelyben Hirohito felnőtt, éppen úgy becsülte a Nyugat modernitását, mint amennyire megvetette arroganciáját. Úgy tűnt, ahhoz, hogy Japánt is

egyenrangú félnek tekintsék, be kell szereznie a legfontosabb nyugati kelléket: egy birodalmat. Ez nem is tartott sokáig. 1895-ben Japán európai stílusú hadiflottája Vejhajvejnél alapos vereséget mért a roszszul irányított kínai Pejjang-flottára. Az akkori japán ábrázolásokon a győztesek szinte teljesen európainak néznek ki – még az arcvonásaik is. A legyőzött kínaiak külseje – hatalmas ruhaujjaik és lófarkaik – viszont azt sugallja, hogy veszíteni fognak.[497] Ez azonban csak a kezdet volt. A japánok – csalódottan, amiért a területszerzés helyett meg kellett elégedniük a pénzben fizetett hadizsákmánnyal – lassacskán felismerték, hogy európai példaképeik nem nagyon hajlandóak egyenlő birodalmi státust biztosítani a számukra. Ahogy Inoue Kaoru külügyminiszter őszintén megfogalmazta mindezt:

> „Egy új európai stílusú birodalmat kell létesítenünk a Keleti-tengernél... Hogyan tudnánk harmincnyolcmillió emberünk tudatába belevésni ezt a merész lelkületet, független és autonóm viselkedésmódot? Véleményem szerint az egyetlen út, ha összeütköztetjük őket az európaiakkal, ha majd személyesen is megérzik alárendeltségüket, felismerik hátrányos helyzetüket és tudatosul bennük a nyugati erő... Úgy vélem, hogy ehhez lehetőséget kell teremteni a valóban szabad érintkezésre a japánok és a külföldiek között... Csakis így tud birodalmunk a nyugati országokéval egyenrangú pozíciót kivívni magának a szerződések terén. Csakis így lehet a birodalmunk független, virágzó és erős."[498]

A nyugatiakkal való első összecsapás 1904-ben történt a Mandzsúriáért folytatott japán–orosz háború során. Japán döntő tengeri és szárazföldi győzelme jelzést küldött a világnak: semmi isteni elrendelés nincs a nyugati dominanciával kapcsolatban. A megfelelő intézményekkel és technológiával – hogy a megfelelő ruhákat ne is említsük – egy ázsiai birodalom is legyőzhet egy európait. Egy gazdasági előrejelzés már 1910-ben előrevetíthette volna, hogy Japán még az évszázad vége előtt magát Nagy-Britanniát is megelőzi, ami aztán meg is történt. 1980-ban Japán egy főre jutó nemzeti összterméke első ízben haladta meg a britekét. Sajnálatos módon azonban az 1910-től 1980-ig vezető út minden volt, csak egyenes nem.

RAGTIME A GAZDAGOKNAK

Az első világháború, mint láttuk, a birodalmak közötti harc volt, amely birodalmak céljaik és módszereik tekintetében a tengerentúlon edződtek. A háború megdöntött négy dinasztiát, és birodalmaikat is összezúzta. Az amerikai Woodrow Wilson elnök – az első azon négy demokrata elnök közül, akik jelentős tengerentúli háborúba sodorták országukat – szerette volna ezt a konfliktust a nemzeti önrendelkezésért vívott háborúként felfogni. Ezt a nézetet azonban a brit és francia birodalmak – amelyeknek lankadó háborús erőfeszítéseik csakis az amerikai pénznek és katonáknak köszönhetően nem fulladtak kudarcba – soha el nem ismerték volna. Nemcsak a csehek, észtek, örmények, magyarok, litvánok, lettek, lengyelek, szlovákok és ukránok érezték meg a szabadság szelét, hanem az arabok és a bengáliak is, nem is szólva a katolikus írekről. Az írektől és a finnektől eltekintve az első világháború után született nemzetállamok közül egyiknek sem sikerült megőriznie valódi szabadságát (kivéve talán Magyarországnak) 1939 végéig. A Mazzini-féle Európa-térkép megszületett, majd egy szempillantás alatt el is tűnt.

Vlagyimir Iljics Lenin háború utáni alternatív vízióját a Szovjet Szocialista Köztársaság Uniója testesítette meg, amely akár egész Eurázsián is végignyúlhatott volna. Ez az elképzelés a háború kivételes gazdasági körülményeiből merítkezett. A kormányok bizonyos mértékig rövid távú kötvények kibocsátásával és ezeknek a központi banknál való pénzre váltásával (röviden: pénzkibocsátással) finanszírozták a háborút, ezért felgyorsult az infláció. Mivel sok férfi harcolt, a munkaerőhiány következtében az „otthoni front"-on küzdő munkások könnyebben kivívhatták a magasabb béreket. 1917-re több százezer munkás sztrájkolt Franciaországban, Németországban és Oroszországban. Először a spanyol influenza, majd az orosz bolsevizmus söpört végig a világon. Ahogy 1848-ban is, a városi rend felbomlott, csakhogy ez alkalommal a járvány egészen Buenos Airesig és Bengálig, Seattleig és Sanghajig terjedt. A proletárforradalom azonban mindenütt kudarcot vallott, kivéve az Orosz Birodalmat, amelyet a bolsevikok egy vérszomjas polgárháború után ismét összeraktak. Egyetlen szocialista vezér sem volt olyan kegyetlen, mint Lenin a „demokratikus centralizmus" (ami éppenhogy a demokratikus ellentéte volt) kiépítése során, melynek keretében megszüntette a parlamentarizmust, és a terror eszközeivel számolt le az ellenfeleivel. A bolsevikok egyes ténykedései – a bankok nemzeti tulajdonba vétele, a föld kisajátítása – egyenesen Marx és Engels *Kommunista kiáltvány*ából fakadtak. Más cselekedeteik – „a legkegyetlenebb és legvadabb elnyomás... a tengernyi vér"[499] – inkább Robespierre-hez köthetők. A „proletárdiktatúra" – amely valójában a bolsevik vezérkar diktatúráját jelentette – Lenin saját találmányának tekinthető. Ez még Ivan Turgenyev *Apák és fiúk* (1856) című művében a nihilista Bazarov újraéledésénél is rosszabb. Fjodor Dosztojevszkij a *Bűn és bűnhődés* epilógusában, a gyilkos Raszkolnyikov rémálmán keresztül figyelmeztette a számára egyre idegenebbnek tűnő Oroszországot az Ázsia mélyéről érkező „szörnyű, sose látott, sose hallott, gyilkos ragály"-ra, amely megfertőzte az egész világot.

> „Akinek a testébe behatoltak, tüstént olyan lett, mint az ördögöktől megszállott, őrjöngeni kezdett. De ember még soha olyan okosnak nem hitte magát, olyan rendíthetetlenül nem bízott a maga igazában, mint ezek a megfertőzöttek. Soha senki olyan rendíthetetlenül nem bízott az ítéletében, tudományos eredményeiben, erkölcsi törvényeiben és feltételezéseiben. Egész községek, egész városok, népek fertőződtek meg, és estek őrületbe... Egymást öldösték dühükben, minden ok nélkül... a harcosok egymásnak estek, ütötték, vágták, harapták, felfalták egymást."*

Keleten nem volt, ami megállíthatta volna a bolsevik ragályt. Nyugaton nem jutott túl a Visztulán, délen pedig a Kaukázuson, mégpedig egy tehetséges politikai triónak köszönhetően, amely a nacionalizmus és a szocializmus szintézisével valóban a korszellemet képviselte. A trió tagjai: a lengyel Józef Piłsudski, a török Kemal Atatürk és az olasz Benito Mussolini. A Vörös Hadsereg Varsó melletti veresége (1920. augusztus), az anatóliai görögök kiűzése (1922. szeptember) és a fasiszták bevonulása Rómába (1922. október) egy új korszak – és egy új külső – beköszöntét jelezték.

* Görög Imre és G. Beke Margit fordítása – A szerk.

Mussolini kivételével, aki háromrészes öltönyt vett fel szárnyas gallérral és bokavédővel, a szenzációszámba menő római bevonulás résztvevőinek többsége egy fekete ingből, lovaglónadrágból és térdig érő, bőr lovaglócsizmából álló, rögtönzött egyenruhát viselt. Ennek alapötletéül az szolgált, hogy a világháború férfias hadierényeit békeidőben is kamatoztathassák. Először egy kisebb háborúval indították, és az utcákon, mezőkön harcoltak a baloldal ellen. Akkor éppen az uniformitás volt napirenden – a ruházat uniformitása, a valódi hadsereg vasfegyelme nélkül. Még a híres Marcia su Roma is inkább egy sétának tűnt a korabeli újságok fényképei alapján. A vörös inget az olasz nacionalista Giuseppe Garibaldi alkalmazta először politikai mozgalma szimbólumaként. Az 1920-as évekre egy adott színű felső kötelező volt a jobboldal számára. Az olasz fasiszták a feketét választották, a Német Nemzetiszocialista Sturmabteilung pedig a gyarmati barnát.

Az ilyesfajta, rossz ízlésről tanúskodó mozgalmak akár feledésbe is merülhettek volna, ha nem siet a segítségükre a nagy gazdasági világválság. Az 1920-as évek elejére jellemző infláció, majd az 1930-as évek elejének deflációja halálos csapást mért Wilson nemzeti identitásra és demokráciára épülő Európa-víziójára. Az amerikai kapitalizmus válsága következtében az értéktőzsde 89 százalékot zuhant, a termelés a harmadával, a fogyasztói árak az egynegyedükkel csökkentek, a munkanélküliség aránya több mint egynegyed volt. Nem minden európai országot érintett a válság ilyen súlyosan, de egyikük sem maradt sértetlen.[500] Miközben a kormányok védővámokkal igyekeztek megvédeni a saját iparukat – az amerikai Smoot–Hawley-vámtörvény 46 százalékra emelte az import pamuttermékek aktuális *ad valorem* (érték szerinti) rátáját –, a globalizmus egyszerűen összeomlott. 1929 és 1932 között a világkereskedelem az egyharmadára zsugorodott. A legtöbb ország választhatott a fizetésképtelenség, a hazai valuta leértékelése, a védővámok, az importkvóták és tilalmak, az importmonopóliumok és az exportprémiumok valamely kombinációjából. Úgy tűnt, elérkezett a nemzetiszocialista állam ideje.

Ez azonban csak illúziónak bizonyult. Bár az USA gazdasága látszólag vészesen összement, ennek elsődleges oka a bankrendszert a tönk szélére sodró Szövetségi Jegybanki Tanács (Federal Reserve Board) katasztrofális politikája volt.[501] Az innovációs kedv – az ipari fejlődés

motorja – az 1930-as években sem lanyhult. Egyre több és több új automobil, rádió és más tartós fogyasztási eszköz jelent meg. Olyan új társaságok nevéhez fűződnek ezek a termékek, mint a DuPont (nejlon), a Revlon (kozmetika), a Procter&Gamble (Dreft mosószerek), az RCA (rádió és televízió) és az IBM (könyvelőgépek), amelyek ráadásul az üzletvezetés teljesen új stílusát fejlesztették ki és terjesztették el. Sehol nem lehetett olyan jól megcsodálni a kapitalizmus kreativitását, mint Hollywoodban, a mozgóképipar otthonában. 1931-ben – amikor az USA gazdasága a vak pánik szorításában vergődött – a nagy stúdiók megjelentették Charlie Chaplin *Nagyvárosi fények* (City Lights), Howard Hughes *Címlapsztori* (The Front Page) és a Marx fivérek *Majomságok* (Monkey Business) című filmjeit. Az előző évtized próbálkozása az alkoholtilalommal gyászos kudarcot vallott, és leginkább a szervezett bűnözés gazdasági megerősödését idézte elő. Ez azonban tálcán kínált témát jelentett a filmgyártás számára. Még mindig 1931-ben csak úgy özönlöttek a nézők, hogy láthassák James Cagneyt és Edward G. Robinsont minden idők két legjobb gengszterfilmjében, *A közellenség*ben (The Public Enemy) és *A kis cézár*ban (Little Caesar). Hasonló alkotóerő rejlett a zenei életben is az élő, lemezre vett és rádión át sugárzott zene tekintetében, miután a fehér amerikaiak felismerték, hogy a legjobb dallamok többségükben a fekete amerikaiaktól származnak. A dzsessz a fénykorát élte Duke Ellington szvinges nagyzenekarával, amely egymás után ontotta a slágereket – *Mood Indigo* (1930), *Creole Rhapsody* (1931), *It Don't Mean a Thing (If It Ain't Got That Swing)* (1932), *Sophisticated Lady* (1933) és *Solitude* (1934) – éppen akkor, amikor az autógyártó-sorok leálltak. Egy rabszolga fiaként Duke Ellington olyan kirándulásokat tett a különféle fúvós hangszerekkel, mint korábban senki más: a spirituáléktól a New York-i földalattiig mindent utánozni tudtak. Az együttesének hosszú ideig otthont adó Cotton Club a Harlem-reneszánsz egyik központi helyszínévé vált. Természetesen, arisztokratikus becenevének megfelelően, Duke Ellington mindig kifogástalanul öltözködött, mégpedig a Savile Row-i Anderson & Sheppardnek köszönhetően.

Röviden tehát a kapitalizmus nem szenvedett végzetes kudarcot, és a legkevésbé sem volt a halálán. Mindössze a rossz irányítás és az abból következő bizonytalanság áldozatává vált. A kor legtehetségesebb közgazdásza, John Maynard Keynes a tőzsdét megvetően csak „kaszinó"-

nak nevezte, és a befektetők döntéseit az újságok szépségversenyeihez hasonlította. A nagy gazdasági világválság vége felé elnökké választott Franklin D. Roosevelt többször is kikelt a „lelkiismeretlen pénzváltók" ellen. A főbűnösök a központi bankok vezetői voltak, akik túlzottan laza pénzpolitikájukkal először egy tőzsdei lufit generáltak, és csak akkor szorították (vagyis inkább végképp kudarcot vallottak a lazítással), miután a lufi kidurrant. 1929 és 1933 között csaknem 15 000 amerikai bank – az összes kétötöde – tönkrement. Ennek következményeként a rendelkezésre álló pénz irgalmatlanul megfogyatkozott. A csúcstól a mélypontig az árak egyharmadukkal csökkentek, a reálkamatok 10 százalék fölé emelkedtek, így az eladósodott intézmények vagy háztartások összeomlottak. Keynes a következőképpen foglalta össze a defláció negatív hatásait:

> „A modern üzlet, mivel főként kölcsönpénzből folytatják, szükségszerűen megtorpan egy ilyen folyamat során. Minden üzletfél érdekét az szolgálja, ha egy időre felhagy az üzlettel; és mindenki, aki költeni akar, elhalasztja a megrendeléseit, amíg csak lehet. Az a bölcs ember, aki kintlévőségeit pénzzé teszi, kerüli a kockázatot és az erőn felüli cselekvést, és vidéki visszavonultságban várja meglévő pénze értékének szilárd növekedését. A defláció valószínűsítése helytelen."[502]

Hogyan lehet elkerülni a defláció csapdáját? A szunnyadó kereskedelem és a befagyasztott tőkeimport mellett Keynes ajánlata – hogy a kormány kölcsönből finanszírozott közmunkára költsön – nagyon is ésszerű volt. Az aranyalaptól való eltérést is segítette, vagyis a valutáknak fix dollárárfolyamuk lett, hogy az árfolyamesés lökést adjon az exportnak (bár a kereskedelem egyre inkább területi tömbök mentén zajlott), és lehetővé tegye a kamatok csökkenését. Azok a parlamentáris kormányok azonban, amelyek mindössze ezeket az intézkedéseket hozták, a legjobb esetben is csak vérszegény javulást értek el. Akkor kezdett gyorsabban csökkenni a munkanélküliség, amikor a tekintélyelvű rezsimek nekiláttak az ipari fejlesztésnek és a fegyverkezésnek. Akkoriban úgy tűnt, mintha a „szocializmus egy országban" (Oroszországban) és a „nemzetiszocializmus" (Németországban) jobb megoldásokat kínáltak volna, mint amelyek a két nagy anglofón gazdaságban

rendelkezésre álltak. A Szovjetunió a világon egyedülálló módon 1929 és 1932 között javulást ért el az ipari termelés terén – azt azonban igen kevesen kérdezték meg, hányan haltak meg minden egyes tonna acélért, amelyet Sztálin alatt termeltek. (A válasz: tizenkilencen.) Hitlernek sem kellett sok, hogy megelégelje a gazdasági minisztere, Hjalmar Schacht által propagált realitásokat. Ahelyett, hogy lassított volna a fegyverkezés ütemén, hogy figyelembe vegye a fizetési mérleg jelentette megszorításokat (röviden azt, hogy a Reichsbanknak nem volt elég aranyfedezete az exportot meghaladó import költségeinek fedezésére), Hitler – Sztálin ötéves tervének mintájára – felvázolt egy négyéves tervet. A két hatalom nyilvánvaló módon versengett egymással: egyikük sem akart kimaradni a spanyol polgárháborúból, és az 1937-es Párizsi Világkiállításon is egymással rivalizáló pavilonokat állítottak. A kiállításon – a két totalitárius rendszer tornyai tetején álló izomkolosszusokat vizsgálva – két jelentős különbségre derült fény: a kommunizmus eszményét egy szerény, kezeslábasba és köpenybe bújtatott pár testesítette meg, az árja eszményt pedig két mezítelen férfi. A szocialista realizmus prűdségénél már csak az árja mezítelenség mindenféle nemiségtől mentes megjelenítése volt groteszkebb. A meztelen test már az ókori görögök óta a nyugati művészet fontos részét képezte, és arra emlékeztet, hogy az, amit nem viselünk, gyakran éppen olyan fontos, mint az, amit viselünk. A reneszánsz óta a nyugati művészek kedvtelve ábrázolták a különféle testhelyzetekben megmutatkozó, ruhátlan női testet, olyan erotikus mesterműveket alkotva, mint Edouard Manet *Reggeli a szabadban* és *Olympia* című, 1863-ban készült képei, amelyek Giorgone *A vihar* (1506 körül) és Tiziano *Urbinói Vénusz* (1538) című festményei előtt tisztelegnek. A náci aktok ezzel szemben inkább lelohasztják a vágyakat, mivel a férfiak valószerűtlenül izmosak, a nőknek pedig lapos a mellük, és nincs csípőjük.

Sztálin és Hitler egyaránt a nacionalizmus és a szocializmus egyfajta kombinációjának segítségével ígért gazdasági növekedést és munkahelyeket. Végre is hajtották mindkettőt. 1938-ban az amerikai gazdaság még mindig több mint 6 százalékkal alatta maradt a válság előtti, 1929-es csúcsnak. Ezzel szemben a német termelés 23 százalékkal magasabb volt, a szovjet még magasabb, már amennyiben hihetünk a „nettó anyagi javak"-ról készített hivatalos statisztikáknak. Németországban

a munkanélküliség már 1937 áprilisára egymillió alá esett a négy évvel korábbi hatmillióhoz képest. 1939 áprilisára százezernél is kevesebb németnek nem volt munkája, ami már szinte teljes foglalkoztatottságnak tekinthető. Az Egyesült Államok alaposan lemaradt e tekintetben, még akkor is, ha a hivatalos munkanélküliségi adatokhoz hozzáadjuk a szövetségi munkaprogramban résztvevők számát. A modern definíció szerint az USA munkanélküliségi rátája 1938-ban még mindig 12,5 százalékos volt. A bajt azonban az jelentette, hogy a totalitárius rendszerek gazdasági növekedése nem hozott magával jelentős életszínvonal-emelkedést. A gazdasági modell nem éppen a keynesi elvek alapján működött; nem arra használta a közköltségek megnövekedését, hogy a fogyasztás megindulásának sokszorozó hatása révén hirtelen megnövelje az összkeresletet. A tervgazdálkodás inkább a nehéziparban, az infrastruktúrában és a fegyverkezésben mozgósította a munkaerőt, és mindezt erőszakos költségvisszafogással finanszírozta. Ennek eredményeképpen a fogyasztás stagnált. Az emberek ugyan dolgoztak és fizetést is kaptak, mivel azonban az üzletekben egyre kevesebb árucikket lehetett megvásárolni, nem tehettek mást, mint megtakarítási számlára tették a pénzt, ahonnan az visszakerült a kormányzati pénzalapba. A náci propagandában hemzsegtek az olyan képek, amelyeken jómódú, jól táplált, divatosan öltözött családok utaznak ragyogó bogárhátú Volkswagenjükben az autósztrádán. A statisztikák azonban másról mesélnek. Mivel 1934-től kezdődően felgyorsult a fegyverkezés üteme, a textilgyártás üteme változatlan maradt, a behozatal pedig csökkent. A civilek közül igen kevesek engedhették meg maguknak az autót.[503] A Harmadik Birodalomban minden évben egyre nehezebb lett beszerezni az olyan fontosabb árucikkeket, mint a kávé. Ha a német férfiak elegánsnak szerettek volna tűnni 1938-ban, egyenruhát kellett felvenniük. A Szovjetunióval ellentétben a németek kitüntető figyelmet fordítottak a katonai ruházat eleganciájára. A feketébe öltözött Schutzstaffel (SS) élvezte a legsötétebben elegáns ruházatot, amelyet Karl Diebitsch és Walter Heck terveztek, Hugo Boss* pedig legyártott. Az SS és általában véve a nemzetiszocializmus

* Boss metzingeni központú gyára 1930-ban a gazdasági világválság következtében tönkrement. Miután azonban a tulajdonos a következő évben csatlakozott a náci párthoz, hamarosan a „hitleri mozgalom" egyenruháinak fő szállítójává nőtte ki magát.

elételeme a pusztítás volt, nem pedig a fogyasztás. Hitler gazdasági modellje, amint azt a Hossbach-protokoll nevű dokumentumból tudjuk, az élettérszerzésen – a szomszédos területek elfoglalásán – alapult, hogy Németország hozzájuthasson azokhoz a nyersanyagokhoz, amelyek importálását többé nem engedhette meg magának. A fegyverkezésen keresztül a teljes foglalkoztatottság felé vezető erőltetett menet tehát a korábbinál is valószínűbbé tette a háborút. Márpedig a háború, az 1930-as évek végének változata szerint, a haditechnika akkori állása alapján ítélve, látványos pusztításnak ígérkezett. Már 1937-ben kiderült – és nemcsak Guernicában, ahol német és olasz zuhanóbombázók támadták a spanyol köztársasági erők állásait, hanem a japán légitámadásokban súlyosan megsérült Sanghajban is –, micsoda rombolást eredményezhet a légibombázás. A légierő a katonákat és a civileket egyaránt félelemben tartó, rettegett fegyvernem volt. A szárazföldön a tankok és a gépesített tüzérség más formái oldották meg az első világháborúban a Nyugatot jellemző immobilitás problémáját; ugyanakkor rávilágítottak az állóháború előnyeire is. A „villámháború" ugyanis jóval több emberéletet követelt, mégpedig nemcsak a harcokban érintettek részéről, hanem a második világháború áldozatainak többségét kitevő civilek részéről is.

Felszínesen nézve a második világháború a nyugati civilizáció négy elkülöníthető változata között zajlott: a nemzetiszocializmus, a szovjet kommunizmus, az európai imperializmus (amelyet a japánok is magukévá tettek) és az amerikai kapitalizmus között. Kezdetben az első és a második egyesítette az erőit a harmadik ellen, miközben a negyedik semleges maradt. A sorsdöntő 1941-es évet követően aztán, amikor a nácik megtámadták a szovjeteket és a japánokat, a tengelyhatalmak – Németország, Olaszország és Japán –, valamint sebtében szerzett birodalmaik és néhány csatlósuk a Nagy Három – a Szovjetunió, a Brit Birodalom és az Egyesült Államok –, valamint mindenki más ellen harcolt (innen az „Egyesült Nemzetek" elnevezés, ahogyan a szövetségesek nevezték magukat). A valóságban azonban jelentős konvergencia zajlott, miközben az iparosított pusztítás szörnyű zenitjére ért. Az összes jelentősebb harcoló fél erősen központosított államapparátust hozott létre a forrásoknak (az anyagi javak és a munkaerő) nem a piaci mechanizmusok, hanem az előzetes tervek igen összetett rendszere alapján történő szétosztására. Az egyéni szabadságot mindenütt

alárendelték a totális katonai győzelem és az ellenség feltétel nélküli megadása céljának. Az épkézláb emberek minden korábbinál nagyobb arányban fogtak fegyvert. A civil lakosságot az összes érintett fél legitim katonai célpontként kezelte. Az ellenőrzésük alatt álló területek bizonyos civil csoportjait mindannyian diszkriminatív módon kezelték, bár sem a britek, sem az amerikaiak – sem az olaszok – még csak meg sem közelítették azt a fajta brutalitást, amelyet a németek és az oroszok az általuk megbízhatatlannak tartott etnikai kisebbségekkel szemben tanúsítottak. Még a japánok kínai civilek és szövetséges hadifoglyok ellen elkövetett bűntettei sem mérhetők össze Hitlernek a zsidókérdés elintézésére javasolt „végső megoldás"-ával és Sztálinnak „a kulákok mint osztály likvidálásá"-nak korábbi tervével, amelyek a népirtás eufemisztikus megközelítését takarják.[504]

Akkoriban mintha mindenki egyenruhát viselt volna. 1944-re a háborúban érintett hat legnagyobb országban 43 millióan fogtak fegyvert, a férfi lakosság szinte teljes egésze. Az összes érintett országban ez a szám minden bizonnyal meghaladta a 100 milliót. Ez az összlakosság tekintetében valahol az egyötöd és az egynegyed között volt, de még mindig sokkal nagyobb arányt képviselt, mint bármikor a modern történelemben ezt megelőzően vagy azóta.[505] Több mint 34 millió szovjet polgár teljesített katonai szolgálatot, 17 millió német, 13 millió amerikai, a Brit Birodalom lojális alattvalói közül majdnem 9 millióan és 7,5 millió japán. A nem kincstári tulajdonban lévő ruhákat viselő fiatal férfiak kisebbségbe kerültek. Ennek eredményeképpen a világ textiliparának óriási hányada katonai egyenruha gyártására állt át. Az, hogy mit csináltak a katonák ezekben az egyenruhákban, igen eltérő képet mutatott. A németek, a japánok és az oroszok többsége a szervezett erőszak különféle változataiban volt érintett. Az amerikaiak és a britek többsége a frontvonalak mögött maradt, és meghagyták a csatát a pórul járt kisebbségnek. A Németország elleni háborút a brit hírszerzés, a szovjet katonák létszáma és az amerikai tőke együttes erejével lehetett megnyerni. A britek feltörték a németek kódjait, az oroszok lemészárolták a németek katonáit, az amerikaiak pedig lebombázták a német városokat. A japánok fölött aratott győzelem elsősorban, bár nem kizárólag, az Egyesült Államoknak volt köszönhető, hiszen az amerikaiak a Manhattan-terv során (amely az 1942-ben a Manhattan

Engineering Districtben kezdődő kutatások után kapta a nevét) létrehozták az Új-Mexikóban letesztelt, majd 1945-ben Hirosimában és Nagaszakiban ledobott három atombombát, amelyek véget vetettek a háborúnak, egyúttal megváltoztatták a világot.

Az atombomba egyértelműen nyugati vívmánynak tekinthető: Albert Einstein figyelmeztette Roosevelt elnököt, hogy ha nem sietnek, a németeknek sikerül elsőként létrehozniuk egy ilyen fegyvert, a britek pedig felfedezték a 235-ös urániumizotóp hasadási jellemzőit, aminek a jelentőségét az amerikaiak csak lassan ismerték fel. Az atombombát létrehozó tudósok sokféle nációhoz tartoztak: voltak köztük ausztrálok, britek, kanadaiak, dánok, németek, magyarok, olaszok és svájciak csakúgy, mint amerikaiak. Sokan közülük (név szerint Otto Frisch és Teller Ede) európai zsidó menekültek voltak, és ez nemcsak arra világít rá, milyen jelentős arányban képviseltette magát a zsidóság az intellektuális élet minden terén a francia forradalmat követő emancipációs folyamat óta,* hanem arra is, mekkora árat kellett fizetni a német háborús erőfeszítések során Hitler antiszemitizmusáért. Az atombomba megalkotói közül ketten szovjet kémnek bizonyultak. Talán furcsának tűnik, hogy az atombombát a nyugati civilizáció egyik legnagyobb eredményének tekintjük. Bár drámaian megnövelte az emberiség pusztító erejét, csökkentette a háború méretarányát és rombolásának mértékét, kezdve ott, hogy szükségtelenné vált a japán partraszállás, amely feltehetően nagy véráldozatot követelt volna. Meg kell vallani azonban, hogy a hagyományos háborúskodásnak sem fellegzett be végképp: alig értek véget a negyvenes évek, amikor egy újabb nagyszabású és véres, repülőkkel és tankokkal vívott háború kezdődött Koreában. Az atombomba, majd az 1952-ben (a szovjetek által 1953-ban) tesztelt, még sokkal pusztítóbb hidrogénbomba határt szabott a koreai háborúnak és az utána következő háborúknak is, mert eltérítet-

* A XX. században a nyugati – különösen az amerikai – intellektuális életben a zsidóság szerepe valóban aránytalanul nagy volt, ami egyfajta genetikai, ugyanakkor kulturális előnyt sugall. A zsidóság a világ népességének mintegy 0,2 százalékát, Amerika lakosságának pedig 2 százalékát teszi ki, ugyanakkor zsidók kapták az összes Nobel-díj 22 százalékát, a matematikai Fields-érem 20 százalékát, a negyven alatti közgazdászok John Clarke Bates-érmének 67 százalékát. Az Oscar-díjak közül a legjobb rendezőnek járó díjat 38 százalékban vehették át, a Pulitzer-díjat non-fiction kategóriában 20 százalékban, a Grammy-életműdíjat pedig 13 százalékban.

te az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót a frontális összeütközéstől. A szuperhatalmakként ismertté vált ellenfelek által vívott korlátozott háborúk mindegyikét csatlósok ellen vagy időnként rajtuk keresztül vívták. Bár a nukleáris háború esélye soha nem érte el a nullát, utólag látható, hogy a totális háború kora Japán kapitulációjával lejárt.

Ha a hidegháború valaha is felforrósodott volna, nagy valószínűséggel a Szovjetunió nyerte volna meg. Amellett, hogy a Szovjetunió a súlyos veszteségek elszenvedésére sokkal alkalmasabb politikai rendszert épített ki (a második világháborús halálozási arány a háború előtti populációhoz viszonyítva 50-szer akkora volt, mint az Egyesült Államokban), gazdasági rendszere is kiválóan megfelelt a kifinomult fegyverzet tömeggyártásának. 1974-re a Szovjetuniónak jóval nagyobb stratégiai bombázókból és ballisztikus rakétákból álló arzenált sikerült felhalmoznia, és tudományos szempontból is csak egy kicsit maradt le. Ráadásul egy olyan ideológiával volt felfegyverkezve, amelyik sokkal tetszetősebbnek tűnt, mint amerikai alternatívája a harmadik világként ismertté vált, gyarmatosítás utáni társadalmakban, ahol a szegény parasztság keserves munkával is csak tengődött az összes földet birtokló és a fegyveres erőket uraló, korrupt elit árnyékában.[506] Voltaképpen be is lehetne bizonyítani, hogy a Szovjetunió kerekedett felül „a harmadik világ háborúja"-ban. Ahol jelentős osztályharc dúlt, ott győzött a kommunizmus.[507]

Mindezek ellenére kiderült, hogy a hidegháború sokkal inkább szólt a vajról és labdajátékokról, mint a puskákról és a bombákról. Az Armageddon árnyékában élő társadalmaknak boldogulniuk kellett a civil életben, hiszen hibába duzzadtak nagyra a hadseregek az 1950-es, 1960-as években, ezek még mindig jóval kisebbek voltak, mint az 1940-es évek katonaságai. Az 1945-ös csúcshoz képest, amikor az USA hadereje a lakosság 8,6 százalékát tette ki, 1948-ra ez az arány 1 százalék alá ment, és utána sem emelkedett 2,2 fölé, még a koreai és vietnami intervenciós háborúk idején sem. A Szovjetunió militarizáltabb nemzet maradt, de a háború utáni 7,4 százalékos arányról 1957 után következetesen 2 százalék alá mentek.[508] A Szovjetunió problémája egyszerű volt: az Egyesült Államok jóval vonzóbb polgári életet kínált, mint ők. Ez nem csak a forráselosztásból származó előny miatt volt így. A központi

tervgazdálkodás, bár elengedhetetlennek bizonyult a nukleáris fegyverkezési verseny terén, a legkevésbé sem felelt meg a fogyasztói kívánalmak kielégítése terén. A tervgazdálkodásban egyetlen megrendelőt kell kielégíteni az abszolút fegyver megtervezésével és legyártásával: az államot. Azt azonban soha nem remélhetik, hogy milliónyi egyedi fogyasztó folyton változó ízlést tükröző vágyainak is megfelelhetnének. Ez volt az éleslátásról tanúskodó, számos megállapítás közül az egyik, amelyet Keynes fő vetélytársa, az osztrák közgazdász Friedrich von Hayek tett, aki az *Út a szolgaságba* (1945) című művében figyelmeztette Nyugat-Európát a békeidőben is fenntartott tervgazdálkodás veszélyeire. Az amerikai piaci modell fogyasztói szükségleteinek való megfelelés (vagy azok megteremtése) legyőzhetetlennek bizonyult már csak azért is, mert ez a modell a háború alatt minden idők legnagyobb fiskális és pénzügyi ösztönzését élte át, ugyanakkor földrajzilag elzárva maradt a totális háború pusztításától.

Egy egyszerű példa kiválóan szemlélteti az iméntiek lényegét. A háború előtt minden ruhát mérték utáni szabóságban készítettek. A több tízmilliónyi katonai egyenruha legyártásának szükséglete azonban nagyban elősegítette a konfekcióméretek kialakulását. A valóságban az emberi méretarányok nem is olyan szerteágazóak. Az emberi magasság és szélesség normál megoszlású, ami azt jelenti, hogy legtöbben egy középarány mentén csoportosulnak. 1939-ben és 1940-ben mintegy 15 000 amerikai nő vett részt az Amerikai Mezőgazdasági Minisztérium Háztartástani Nemzeti Irodája által készített nemzeti felmérésben. Ez volt az első kiterjedt tudományos felmérés a női arányok feltérképezésére. Minden egyes önként jelentkezőn ötvenkilenc mérést végeztek. Az eredményeket 1941-ben tették közzé a minisztérium közlönyében, *Női méretek ruházati és szabászati célból* címmel. A konfekcióméretek lehetővé tették a civil ruhák – csakúgy, mint az egyenruhák – tömeges gyártását. Csak le kellett akasztani a fogasról, és már föl is lehetett venni. Néhány évtizeden belül már csak a tehetős elit ruháit varrták szabóságokban: a férfiak öltönyeit a Savile Row-n, a nők legújabb divat szerint készített ruháit pedig Párizsban és Milánóban.

A háború utáni Egyesült Államokban a fogyasztói társadalom tömeges jelenséggé vált, ami jelentősen csökkentette a társadalmi osztályok között megnyilvánuló különbségeket a szabászat terén. Mindez

része volt egy általános kiegyenlítődési folyamatnak, amely a háború után következett be. 1928-ban a népesség felső 1 százaléka részesült a jövedelmek majdnem 20 százalékában. 1952 és 1982 között ez az arány soha nem érte el a 9 százalékot, ami kevesebb volt, mint Franciaországban a felső 1 százaléknak jutó arány.[509] A hazatérő katonák számára nyújtott jobb oktatási feltételek és a külvárosi házépítési hullám következtében lényeges életminőségbeli javulás volt tapasztalható. Elsőként az úgynevezett baby boom generáció szülei juthattak hozzá nagy számban a fogyasztói hitelekhez. Hitelre vették az otthonukat, az autójukat és a háztartási gépeiket – a hűtőszekrényt, a televíziót és a mosógépet.[510] 1930-ban, a nagy gazdasági világválság küszöbén az amerikai háztartások több mint felében volt elektromosság, autó és hűtőszekrény. 1960-ra az amerikaiak 80 százaléka már nemcsak ezekkel rendelkezett, hanem telefonnal is. A tartós fogyasztási eszközök terjedési sebessége pedig csak nőttön-nőtt. A mosógép világválság előtti, 1926-ra tehető találmány volt. 1965-ben, harminckilenc évvel később, a háztartások felében volt ilyen. A légkondicionálót 1945-ben találták fel, de már 1974-ben, huszonkilenc évvel később átlépte az 50 százalékos küszöböt. A ruhaszárítógép 1949-ben következett, és az 50 százalékos elterjedtséget már 1972-ben, huszonhárom évvel később elérte. (A mosogatógép, amelyet szintén 1949-ben találtak fel, lassabban terjedt; és csak 1997-ben rendelkezett minden második háztartás egygyel.) A színes televízió minden addigi rekordot megdöntött: 1959-ben találták fel, de már 1973-ban, tizennégy évvel később a háztartások felében volt egy. 1989-ben, amikor a hidegháború gyakorlatilag véget ért, az amerikaiak kétharmadának mindene megvolt az iméntiek közül, a mosogatógépet kivéve. Mikrohullámú sütőt is vásároltak (1972-ben találták fel) és videomagnót is (1977). 15 százalékuk személyi számítógéppel (1978) is rendelkezett már. Úttörő jelleggel 2 százalékuk mobiltelefont is vásárolt. Az ezredfordulón a háztartások fele már ezekkel is rendelkezett, és a világhálóhoz is csatlakozni tudott.[511]

Azokban a társadalmakban, ahol mindez elérhető volt, a szovjet kommunizmus vonzereje gyorsan megfakult. Nyugat-Európa az amerikai segítséggel megtámogatott talpra állítását követően gyorsan visszaállt a gazdasági világválság előtti növekedés útjára (bár nem a George Marshallról elnevezett programból leginkább részesülők fej-

lődtek a leggyorsabban). A fasizmus évei Európa legnagyobb részén meggyöngítették a szakszervezeteket, ennek megfelelően a munkaviszonyok kevésbé voltak problémásak, mint a háború előtt. A sztrájkok hamarabb véget értek (bár nagyobb részvételi arány jellemezte őket), és csak Nagy-Britanniában, Franciaországban és Olaszországban voltak gyakoribbak az ipari megmozdulások. Korporációs szinten működő kollektív alkuk, tervgazdálkodás, keynesi keresletirányítás és jóléti állam: ezeket az ellenszereket alkalmazták Nyugat-Európában a kommunizmus fenyegetése ellen, valamint az 1957-ben aláírt Római Szerződésben meghatározott, határokon átnyúló gazdasági integrációt. Valójában a Moszkvából terjedő kór addigra már visszavonulóban volt. A szovjet sarc, a nehézipar szakadatlan fejlesztése, a mezőgazdasági kollektivizáció és a – Milovan Gyilasz jugoszláv ideológus szóhasználatával élve – a pártkáderekből álló „új osztály" felemelkedése addigra már Berlinben (1953) és Budapesten (1956) is fellobbantotta a forradalom lángját. A valódi gazdasági csodák Ázsiában történtek, ahol nemcsak Japánnak, hanem Hongkongnak, Indonéziának, Malajziának, Szingapúrnak, Dél-Koreának, Tajvannak és Thaiföldnek is sikerült fenntartható, sőt a legtöbb esetben egyre gyorsabban növekvő fejlődést elérnie a háború utáni időszakban. 1950 és 1990 között Ázsia részesedése a világ GDP-jéből 14 százalékról 34 százalékra emelkedett, és ami ennél is lényegesebb, Ázsia gazdasági fejlődése az 1970-es és 1980-as években is tovább nőtt, amikor a világ többi részén lassulás, vagy Afrika és Latin-Amerika esetében visszaesés volt tapasztalható. Különösen Dél-Korea teljesítménye volt lenyűgöző. Az az ország, amely 1960-ban az egy főre jutó jövedelem alapján még Ghána mögött kullogott, 1996-ra már elég fejlett volt ahhoz, hogy csatlakozzon a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezethez (OECD), azaz a gazdag országok klubjához. 1973 és 1990 között Dél-Koreáé volt a világ leggyorsabban fejlődő gazdasága.

A hidegháború kulcsa a kelet-ázsiai gazdasági csodában keresendő. Ha Korea helyett Vietnam lett volna a követendő példa – más szóval, ha az amerikai katonai intervenció többnyire kudarcot vallott volna –, a végeredmény kevésbé lenne tetszetős. Miért alakultak így a dolgok? Először is, mert az Egyesült Államok és szövetségesei (nevezetesen Nagy-Britannia Malajziában) hiteles biztonsági garanciákat nyújtottak

az érintett kormányoknak a katonai intervenciót követően. Másodszor, mert a konfliktus utáni reformok megteremtették a növekedés biztos intézményi alapjait. Ezek egyik tökéletes példája az 1946-os japán földreform, amely elsöpörte a feudális maradványokat, és alapvető egyensúlyt teremtett a birtoktulajdonlás terén (amit a Meidzsi-reformok idején elmulasztottak). Harmadszor, mert az Egyesült Államok által fenntartott egyre nyitottabb globális gazdasági rend nagyon is előnyös volt ezeknek az ázsiai országoknak. Végül, mert az állami irányítás különféle eszközeivel biztosították, hogy a megtakarítások az exportra termelő iparágakba folyjanak, melyek közül az elsődleges szektor természetesen a textilipar volt. A fogyasztói társadalom nemcsak példaképül szolgált Kelet-Ázsia számára, hanem piacul is az olcsó ruházati termékeiknek.

Nem árt megjegyezni, hogy a japán példát – a pamutárukhoz hasonló főbb termékek kivitelén alapuló iparosítást – követő „ázsiai tigrisek" közül szinte egyik sem a demokratikus intézmények segítségével tette ezt. Dél-Koreát két tábornok, Park Csung-hí (1960–1979) és Cson Tuhvan (1980–1987) vezényelte végig az ipari forradalmon, Lí Kuan Jü Szingapúrban és Suharto Indonéziában lényegében abszolút hatalmat élvezett (az előbbi felvilágosult abszolutistának tekinthető), Tajvanon és Japánban pedig többpárti uralom volt. Hongkong brit gyarmat maradt egészen 1997-ig. A gazdasági sikert azonban mindegyik esetben, noha némi késéssel, demokratizálódás követte. Kelet-Ázsia tehát azért tudott kiszabadulni a szovjetek hatósugarából, mert az amerikai fogyasztói társadalom mellett tették le a voksukat. Kedvezőtlenebbül alakultak a dolgok azokban az országokban – Irán, Guatemala, Kongó, Brazília, a Dominikai Köztársaság és Chile –, ahol az amerikai beavatkozás rövidebb időtartamú volt, és még kedvezőtlenebbül ott – Kuba, Vietnam, Angola és Etiópia –, ahol a szovjet beavatkozás vagy segítség hatékonyabbnak bizonyult.

Az, hogy a tömeges fogyasztás, a belőle következő szabványosítással együtt összebékíthető a féktelen individualizmussal, a nyugati civilizáció egyik legügyesebb trükkje. Ennek kulcsa pedig nem máshol keresendő, mint a vadnyugaton. Talán megbocsátható a Szovjetuniónak, amiért nem sikerült feltalálnia és elterjesztenie a színes televíziót és a mikrohullámú sütőt. De a fogyasztói társadalomban nem minden

meghatározó termék számított technikai csodának. A legegyszerűbb tulajdonképpen az Egyesült Államok nyugati partvidékén feltalált munkásnadrág volt, és talán az egész hidegháború legnagyobb talánya, hogy miért nem sikerült a munkások paradicsomában egy valamirevaló farmernadrággal előrukkolni.

A VARÁZSFARMER

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy vadnyugat, ahol megszületett a világ legelterjedtebb ruhadarabja. A farmernadrág a bányászok és marhahajcsárok felettébb praktikus nadrágjaként kezdte pályafutását, hogy aztán az 1970-es évekre a világ legnépszerűbb ruhadarabjává váljon – ráadásul egy politikailag hathatós szimbólummá, ami rávilágított arra, hogy mi is a baj a szovjet gazdasági rendszerrel. Hogyan lehetséges az, hogy a szovjetek képtelenek voltak lemásolni a Levi's 501-es farmert úgy, ahogyan annak idején lemásolták az atombombát is?

A jelenlegi formájában ismert farmernadrágot 1873-ban találták fel, amikor a sváb születésű rövidáru-kereskedő, Levi Strauss és a renói szabó, Jacob Davis szabadalmaztatták a rézszegecseket a bányásznadrágok zsebeinek megerősítésére. A hozzá használt anyag neve denim volt (eredetileg „serge de Nîmes", mint ahogy az angol elnevezés – jeans – valószínűleg a Genova szóból származik), és a New Hampshire-i Manchester Amoskeag Mill üzemben gyártották Amerikában termesztett indigóval festett amerikai gyapotból. Az eredeti Levi's gyárak San Franciscóban létesültek, és ott vezették be 1886-ban a jól ismert bőrcímkét is, amelyen két ló hiába próbálja kétfelé húzni a nadrágot; a piros címkét 1936-ban tették hozzá. A farmernadrágok gyártása olcsó, könnyű tisztítani őket, nehezen kopnak el és kényelmesek. De a Nagy-Britanniában viselt munkásnadrágok (melyek közül a leghíresebb az a fajta, amelyet Churchill hordott a világháború alatt) is éppen ilyenek voltak, vagy az indiai Dongriból származó anyag alapján elnevezett kezeslábasok, a dungaree-k is. Miért éppen a kaliforniai farmernadrág – amelyet számos állami büntetőintézményben rabok is viseltek – vált a világdivat vezető ruhadarabjává? A választ a XX. század két legsikeresebb iparága adja: a film és a reklám.

Akkor kezdődött, amikor az ifjú John Wayne lecserélte a korai cowboyfilmek finom kidolgozású, rojtos bőrnadrágját arra az egyszerű farmernadrágra, amelyet a *Hatosfogat* (Stagecoach, 1939) című filmben visel. Aztán Marlon Brando következett a farmernadrág-bőrdzseki párosítással *A vad* (The Wild One, 1953) című filmben. Őt követte James Dean a piros dzseki, fehér póló és farmernadrág összeállítással a *Haragban a világgal* (Rebel without a Cause, 1955) című filmben, végül Elvis Presley következett a fekete farmerrel a *Börtönrock*ban (Jailhouse Rock, 1957). A reklámosok még inkább megtámogatták ezt az újfajta, kemény stílust a cigarettázó, farmeres cowboy „Marlboro Man" megteremtésével, aki 1954-ben Leo Burnett reklámmenedzser fejében fogant meg. Marilyn Monroe is a farmernadrág korai népszerűsítői közé tartozott. Egyik első forgatásán egy elítélt nem éppen hízelgő szerepében adták rá. A farmernadrágot a kezdetektől fogva a fiatalos lázadással kötötték össze. Brigham Young mormon vallási vezető már az 1830-as években „parázna nadrág"-nak bélyegezte a sliccnél gombos, és nem cipzáras nadrágokat. 1944-ben a *Life* magazin hatalmas vihart kavart, amikor bemutatta két Wellesley College-ba járó nő farmernadrágos képét.[512] Mire a Levi's versenytársa, Lee bevezette a cipzárt, a farmernadrághoz már hozzákapcsolódott egyfajta szexuális vonzerő – ami különös, ha belegondolunk, milyen nehéz valakit kivetkőztetni egy szűk szabású, gombos farmernadrágból. A farmer ráadásul a társadalmi ranglétrán is csak kúszott és kúszott felfelé. Lent kezdte a gazdaságok hátsó épületeiben és az elítéltek között; a háború alatt kötelezővé tették a védekezésben szolgálatot teljesítők között; a háború után már a biciklis bandák feszítettek benne; aztán a nyugati parton és az előkelő keleti parti egyetemeken is viselni kezdték az egyetemisták; az 1960-as években a beatnemzedék írói, a countryénekesek és a zenekarok vallották magukénak; végül pedig Richard Nixon után már minden elnök megjelent nyilvánosan is a farmernadrágjában. A Levi's látványosan fejlődött. Míg a cég 1948-ban négymillió farmernadrágot adott el, 1959-ben már tízmilliót. 1964 és 1975 között a Levi's eladása megtízszereződött, és meghaladta az egymilliárdos határvonalat. 1979-re a kétmilliárdot. Pedig a Levi's csak egy volt a sikeres márkanevek közül, ahová a Lee és a Wrangler is tartozott.

Ezek a tipikusan amerikai ruhák vonzóak voltak a nem amerikaiak számára is, amint az kiderült a Levi's cég 1960-as, majd 1970-es sikeres exportakciójában. A farmer az egész világon a háború utáni időszak fülledt szabászati konvencióinak felrúgását jelentette a fiatalok számára. A farmer szellemét kiengedték a palackból, és ez a palack nagyobb lehetett, mint a Coca-Cola jellegzetes üvege. Csak idő kérdése volt, hogy a Levi Strauss & Co. beteljesítse küldetését, és „felruházza a világot". „Most már az egész világ egy farmernadrágország" – hirdette a *Life* 1972-ben[513]. A tengerentúli terjeszkedés során Levi's kitépett egy lapot a Coca-Cola forgatókönyvéből. A barnás, szénsavas üdítőital, amelyet 1886-ban John Pemberton talált fel, amikor a kokacserje leveléből származó kokaint és a koladió koffeinjét összekeverte és szénsavval feldúsította, még Singernél is nagyobb világmárkává vált. A Coca-Cola már 1929-ben „nemzetközi üdítőital"-nak minősítette önmagát, hiszen már 79 országban, köztük még Burmában is terjesztették, ahol a jellegzetes spenceri betűkkel írt logo – meglehetősen oda nem illő módon – a rangooni Schwe Dagon Pagoda bejárata előtt díszelgett[514]. A második világháborúban a Coca-Cola hat háborús hadszíntéren hatvannégy palackozóüzemet működtetett. 1973-ban, a vietnami háború csúcspontján még Laoszban is nyitott egy palackozót.

A Levi's és a Coca-Cola számára nem létezett áthatolhatatlanabb határ, mint a hidegháború alatt Európa közepén húzódó vasfüggöny. A Coca-Cola főnöke, Robert W. Woodruff elvi alapon elutasította az 1959 júliusában megrendezett moszkvai Amerikai Nemzeti Kiállításon való részvételt. A megnyitót egy tévé által is közvetített nyilvános vita követte Richard Nixon (akkor még alelnök) és Nyikita Hruscsov között. Woodruff magát Nixont hibáztatta azért, mert a Pepsi rávette Hruscsovot a rivális ital megkóstolására.[515]

A hidegháborús szóhasználatban mindig is nyilvánvaló volt, hogy ki tartozik a „Nyugat"-hoz és ki a „Kelet"-hez. A Kelet ott kezdődött, ahol az Elba folyó kettéválasztotta a Német Szövetségi Köztársaságot, valamint a Német Demokratikus Köztársaságot, és a Koreai Demokratikus Népköztársaság valamint a Koreai Köztársaság határánál ért véget. A valódi Kelet – a Közel-Kelettől a Távol-Keletig – szemszögéből nézve azonban a világot mintha két egymással vetélkedő Nyugat osztotta volna fel egy-

más között, a kapitalista és a kommunista. A két világ vezetője nagyjából hasonlított egymásra. A Szovjetunió tulajdonképpen sok tekintetben utánozni kívánta az Egyesült Államokat, ugyanolyan fegyvereket akart, és ugyanolyan fogyasztási cikkeket. Amint azt Hruscsov nyilvánvalóvá tette a Nixonnal folytatott úgynevezett „konyhai párbeszéd"-ben, a szovjetek szerettek volna minden egyes amerikai terméket maguk is legyártani. Öltözködés tekintetében egyikük sem volt éppen követendő példa. A tökéletes fekete-fehérbe öltözött Nixon mintha csak a reklámozni kívánt színes televíziót akarta volna megcsúfolni, és éppen annak látszott, ami volt: egy fagyos kaliforniai jogásznak. Hruscsov pedig világos öltönyében és kalapjában olyan volt, mint egy déli államokból való, tipikus demokrata, aki a kelleténél több Martinit fogyasztott ebéd előtt.

Mint ahogy a világon mindenütt, a fiatalok a Szovjetunióban és a kelet-európai csatlósállamokban is rajongtak a farmerért. Igazán bizarr tehát, hogy a világháború után az Egyesült Államok elsődleges riválisa képtelen volt lemásolni ezt a nagy fontosságú ruhadarabot. Azt lehetett volna gondolni, hogy a nyugatiak farmerőrülete megkönnyítette a dolgot a szovjetek számára, hiszen a Szovjetunió mégiscsak a proletárok paradicsoma volt, és a farmernadrágot jóval könnyebb volt előállítani, mint mondjuk a Levi's Strauss 1964-ben piacra dobott másik termékét, a gyűrhetetlen Sta-Prest (a „Stay pressed" szóból) nadrágot. A kommunisták azonban valahogy nem fogták fel annak a ruhadarabnak a vonzerejét, amelyik akár a keményen dolgozó szovjet munkások erényeit is jelképezhette volna. Így a farmernadrág és a tőle hamarosan elválaszthatatlan popzene a nyugati fölény lényegi jelképeivé nőtték ki maguk. Ráadásul a nukleáris robbanófejekkel ellentétben a farmert tényleg kilőtték a szovjetek ellen: a Levi's 1959-ben és 1967-ben is részt vett a moszkvai kiállításon.

Tegyük fel, hogy a vasfüggöny mögött, például Kelet-Berlinben élünk diákként a hatvanas években: nem valószínű, hogy szívesen viseltük volna a cserkészekéhez hasonló úttörőegyenruhát. Úgy szerettünk volna öltözni, mint a fiatalok odaát, a nyugati oldalon. Stefan Wolle keletnémet diák így emlékszik vissza erre:

> „Eleinte lehetetlen volt [farmert vásárolni az NDK-ban]. A farmert úgy tekintették, mint az angolszász kulturális imperializmus megtes-

> tesítőjét. Erősen helytelenítették a viselését. Venni sem lehetett. De sokan rávették a nyugati rokonaikat, hogy hozzanak nekik... Ezt viselték, és emiatt a tanárok, a munkáltatók és a rendőrök az utcán dühösek voltak. Létrejött a nyugati cikkek feketepiaca, amely fenyegetni látszott az államot."[516]

Olyan népszerűvé vált ez a ruhadarab, hogy a szovjet rendfenntartók megalkották a „farmerbűntény" kifejezést, amely „a farmeranyagból készült árucikkek megszerzésére irányuló törvényszegő magatartás"-ra utalt. 1986-ban Régis Debray, francia baloldali filozófus, Che Guevara egykori bajtársa, így nyilatkozott: „Több ereje van a rockzenének, a videóknak, a farmernadrágnak, a gyorséttermeknek, a hírcsatornáknak és a tv-műholdaknak, mint az egész Vörös Hadseregnek."[517] Bár az 1980-as évek közepére mindez már világossá vált, 1968-ban még aligha lehetett biztosra venni.

1968 sok tekintetben a forradalmak éve volt Párizstól Prágáig, Berlintől a Berkeleyig, sőt még Pekingben is.[518] A hidegháborús kétpólusú hatalmi verseny szétzúzására irányuló megmozdulások közös tényezője a fiatalság volt. A modern időkben ritkán tette ki a társadalom akkora hányadát a tizenöt és huszonnégy év közötti fiatalság, mint az 1968-at követő évtizedben. Az ötvenes évek közepére az USA-ban a fiatalok aránya 11 százalékra esett vissza a lakosságon belül, a hetvenes évek közepére azonban elérte a 17 százalékos csúcsot. Latin-Amerikában és Ázsiában ez az arány a 20 százalékot is meghaladta. Ugyanakkor a felsőoktatás kiterjesztése – különösen az Egyesült Államokban – azt jelentette, hogy minden addiginál nagyobb arányban jártak a fiatalok egyetemre. 1968-ban az amerikai össznépesség több mint 3 százalékát tették ki az egyetemisták, az 1928-as 1 százalék alattihoz képest. Európában a felsőoktatás kiterjesztésének egy szerényebb változata volt tapasztalható. A háború utáni gyerekinvázió tagjai fiatalok voltak, iskolázottak és gazdagok. Minden okuk megvolt arra, hogy hálásak legyenek szüleik generációjának, amelyik harcolt a szabadságért, és temérdek lehetőséget hagyott örökül. Ők azonban lázadtak.

1968. március 22-én francia egyetemisták elfoglalták a Párizsi Egyetem X Nanterre – vagy ahogy a ronda betonból épült diákvárost

akkor ismerték, az „Őrült Nanterre" – nyolcemeletes tanári szárnyát. Májusban több tízezer diák, köztük az elit Sorbonne hallgatói Párizs utcáin összecsaptak a rendőrökkel.[519] Általános sztrájk söpört végig az országon, amikor a szakszervezetek kapva kaptak az alkalmon, hogy magasabb béreket csikarjanak ki a meggyöngült kormánytól. Hasonló jelenetek játszódtak le a Kaliforniai Egyetemen, a Berkeley-n, a Free Universityn, Berlinben – még a Harvardon is, ahol a Diákok a Demokratikus Társadalomért szervezet tagjai elfoglalták az elnök házát, a Munkás–Diák-Szövetség tagjai pedig megrohamozták a University Hallt (amelyet ideiglenesen Che Guevara Hallnak neveztek át), és kirakták onnan az ott dolgozó dékánt.

A felszínen ez az egyetemi lázadássorozat a vietnami háborúban Dél-Vietnam önállóságának megőrzését segítő amerikaiak ellen irányult, az ellen a háború ellen, amely 1968-ra már több mint 30 000 amerikai életét követelte, és jórészt elveszítette a közvélemény támogatását. A 68-asok támogatták az afroamerikaiak polgárjogi mozgalmát is, amely az USA déli részén tapasztalható faji egyenlőtlenségek ellen küzdő hagyományos liberális mozgalom volt. 1968 nyelvezetének többsége azonban marxista volt, ezáltal Izraeltől Indokínáig szinte az összes konfliktust antiimperialista küzdelemmé nyilvánította. A merevebben doktrinér gondolkodású diákvezérek – köztük Daniel („Danny le Rouge") Cohn-Bendit és Rudi Dutschke – szerint a céljuk az volt, hogy lázadást szítsanak a kapitalizmus központjaiban. „Az emberiség nem lesz boldog – jelentették ki a felbőszült lázadók –, amíg fel nem akasztják az utolsó kapitalistát az utolsó bürokrata zsigereivel." Az anarchistákhoz hasonlóan a szituacionisták magát a munkát akarták eltörölni, és arra biztatták diák híveiket: *Ne travaillez jamais!* – Sose dolgozz![520] Volt azonban egy gyakorlati követelés, amely sokat elárult a forradalmárok valódi céljairól: korlátlan belépést biztosítani a férfiak számára a női kollégiumokba. Talán innen származik az utasítás is: „Olyan gyakran nyisd meg a tudatod, mint a slicced". Az egyik graffitiművész a következőképpen fogalmazta ezt meg: „Minél jobban szeretnék szerelmeskedni, annál jobban kívánom a forradalmat. Minél jobban szeretnék forradalmat csinálni, annál jobban akarok szerelmeskedni."[521] A diáklányokat arra biztatták, hogy az addigi tabukat megdöntve minél többet mutassanak meg magukból. Az 1968-as forradalom a ruhákról szólt: Mao vörös gárdistáinak alaktalan pizsamáiról és a hippik trapézfarmerjáról. Ezzel szemben a szexuális forradalom a ruhák hiányáról szólt: a miniszoknyáról és a bikiniről. „A nőknek vissza kell utasítaniuk a rájuk mért szerepet, mely szerint ők a kapitalista állam elsődleges fogyasztói" – jelentette ki az ausztrál születésű feminista Germaine Greer, aki sokkal jobban szerette a partikat, mint a kommunista pártot.[522]

A dolog iróniája, hogy a hatvannyolcasok, akik már csak megszokásból is elutasították az amerikai imperializmust Vietnamban, és szimbolikusan betörték az American Express párizsi irodájának ablakait, krónikusan ragaszkodtak az amerikai populáris kultúrához. A farmernadrág – ezúttal alacsony derékkal és bő szárral – megmaradt a fiatalos lázadás egyenöltözetének. A lemeztársaságok ontották magukból az ideillő számokat: a Rolling Stones *Street Fighting Man* (Utcai harcos – 1968. december, Decca) és a Beatles *Revolution* (Forradalom – négy hónappal korábban az együttes saját lemezcége, az Apple címkéje alatt) című számai egyaránt szkeptikusan szólnak a forradalom áldásairól. Farmernadrág és bakelitlemez: ezek voltak a XX. század végén a kapitalizmus legsikeresebb termékei. Ahogyan a húszas években a szesztilalom, most a narkotikumok nyújtottak új lehetőségeket a „Bűn Rt." számára. A francia szituacionisták nyugodtan szidalmazhatták a fogyasztói társadalmat, valamint annak vaskos materializmusát és mindent átható reklámjait (mindezt Guy Debord gúnyosan csak a „látványosság társadalmá"-nak hívta), a kapitalizmusellenes párizsi lázadók alaposan alábecsülték a rendszer azon előnyeit, amelyekből ők is jócskán részesedtek. Ha leszámítjuk azt a néhány gumibotos támadást, amelyet a vörös nyakú, kék galléros rendőrök intéztek az általuk lenézett, kivételezett helyzetben lévő, hosszú hajú, középosztálybeli fiatalok ellen, a nyugati hatóságok általában biztosították a diákok számára a tiltakozás szabadságát. Sőt a legtöbb egyetem meghajolt a diákok követelései előtt. Újabb irónia a dologban, hogy ahhoz a fiatalos mozgalomhoz, amely szerint inkább szeretkezni, semmint háborúzni kell, temérdek erőszak tapadt: fehérek és feketék közötti lincselések az amerikai nagyvárosokban, az erőszakos és terrorcselekmények megszaporodása Nyugat-Európában és a Közel-Keleten. 1968. július 23-án új korszak kezdődött, amikor a Palesztin Felszabadítási Szer-

vezet eltérítette a Rómából Tel Avivba tartó El Al repülőjáratot. Nem sokkal korábban vált Jasszer Arafat PFSZ-vezető kendője éppen olyan divatossá, mint Che Guevara baszk sapkája.

Áthatolni a vasfüggönyön 1968-ban olyan volt, mint áttörni a tükörképen. A nyugat-európai sok olyat találhatott, ami ismerős volt a számára. A várostervezők Európa mindkét felén ugyanazt a hibát követték el: kitelepítették az embereket a városközpontokból, és besuvasztották őket a háború utáni építészeket lázban tartó Bauhaus-stílusnak megfelelő, embertelenül funkcionális és lehangolóan hitvány minőségű panelépületekbe. Egyes látszólag hasonló dolgok azonban homlokegyenest eltérő jelentést hordoztak. Prágában a hosszú haj és a farmernadrág igen kedvelt volt a fiatalok körében, szemben a kommunista párt által előírt rövidre nyírt frizurával, műszálas öltönnyel és vörös nyakkendővel. A cseheket a farmer és a hosszú haj éppen hogy a kapitalista Nyugatra emlékeztette. A farmernadrágot egyenesen *Texas-skis*nek, azaz texasi nadrágnak hívták.[523] Mivel a tervgazdálkodásban nem kívántak ilyen ruhadarabokat gyártani, kizárólag csempészet útján lehetett beszerezni őket. Petr Janda popénekes, akinek az együttese, az Olympic a cseh Beatles* címére pályázott, szintén így szerezte be az első Levi's 501-esét. Bár túl rövid volt rá, a barátait akkor is majd megette a sárga irigység.[524] Ahogy Párizsban, Prágában is az egyetemek lettek a generációk közötti összeütközés középpontjai. Allen Ginsberg, a beatnemzedék költője 1965 tavaszán ellátogatott a Károly Egyetemre, május elején azonban már írásai „buja és erkölcsre veszélyes" természete miatt távoznia kellett. 1967 novemberében a Károly Egyetem diákjai egy elsötétítés alkalmával gyertyával a kezükben bevonultak Prága belvárosába. A tiltakozás egyik résztvevője, Ivan Touška így emlékszik vissza:

> „Annyi áramkimaradás volt akkoriban, hogy gyertyáink volt, de mi elektromos áramot akartunk. A gyertyák az első tiltakozás alkalmával praktikus jelképnek bizonyultak. A »Fényt akarunk!« jelszavunk nyilvánvalóan szélesebb jelentéssel bírt: »fényt« az akkori legmagasabb politikai testület, a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának »sötétsége« ellen."[525]

* Legnépszerűbb számuk, a *Zelva* (Teknős) szövegét egyértelműen a néhai John Lennon ihlette: „Ha nem figyeltek a teknősökre / Átráznak benneteket. / Nehéz elkapni a teknősöket / Ha a vízben vannak."

1968 áprilisában Alexander Dubček elindította a gazdasági és politikai liberalizációs „akcióprogram"-ot. Lényegi eleme, hogy az új gazdaságpolitika a nehéziparról a fogyasztói termékekre helyezte át a hangsúlyt. A moszkvai szovjet vezetés azonban elfogadhatatlan fenyegetésnek látta a prágai tavaszt. 1968. augusztus 21-én hajnali négy órakor szovjet tankok vették körbe a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának épületét. A feldühödött tömeg fenyegetése miatt a tankok tüzet nyitottak, és megöltek egy fiatalembert. Reggel kilenc körül fegyveresek rohamozták meg az épületet. Dubčeket a Szovjetunióba röpítették, ahonnan szerencséjére élve visszatérhetett. Az ellenállás központi helyszíne a Vencel tér volt, ahol a csehek naponta összegyűltek Vencel, a X. századi, boldoggá avatott cseh herceg lovas szobra előtt. Párizsban a diákok lángoló Molotov-koktélos palackokat dobáltak a rohamrendőrség ellen. Prágában 1969. január 19-én Jan Palach cseh diák kerozinba mártotta a ruháit, és felgyújtotta magát. Három nappal később meghalt. Nyugaton a diákok marxista retorikával vértezték fel magukat, igazából azonban a szabad szerelemért küzdöttek. A vasfüggöny mögött azonban jóval több forgott kockán. Maga a szabadság.

1968 után a helyére visszaállított kommunista rezsim elvárta minden cseh rockzenésztől, hogy írásbeli vizsgát tegyen a marxista-leninista tanokból. Egy különc avantgárd együttes, a szovjet megszállás után egy hónappal alakult Plastic People of the Universe olyan számokkal ütött vissza, mint a *100 pont:* „Félnek a szabadságtól. / Félnek a demokráciától. / Félnek az [ENSZ] Emberi Jogok Kartájától. / Félnek a szocializmustól./ Úgyhogy mi a pokolért félünk mi tőlük?"[526] Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy miért kell félni tőlük. 1970 januárjában az együttestől visszavonták a működési engedélyt. Két évvel később kitiltották őket Prága színpadairól, és csak vidéki magánrendezvényeken játszhattak. Az egyik ilyen illegális esemény – az 1976 februárjában megtartott bojanovicei Másodlagos Kultúra Második Zenei Fesztiválja – után az együttes összes tagját, köztük a kanadai származású

vezető énekest, Paul Wilsont, letartóztatták. Két zenészt, Vratislav Brabenecet és Ivan Jiroust „szélsőséges vulgarizmus... antiszociális magatartás... nihilizmus... és dekadencia" vádjával bíróság elé állították, és tizennyolc, illetve nyolc havi börtönre ítéltek. Részben az ő perük ösztönözte a Charta 77, a másként gondolkodók csoportjának megalapítását, amely a drámaíró és leendő csehszlovák elnök, Václav Havel nevéhez fűződik. A történelem során soha nem játszott akkora politikai szerepet a rockzene, mint Prágában az 1970-es években.*

Miért nem hagyták egyszerűen, hogy a csehszlovák diákok kedvükre viseljék a farmernadrágjukat, és hallgassák a rock and rollt? Mert a fogyasztói társadalom halálos fenyegetést jelentett magára a szovjet rendszer egészére. A fogyasztás piaci alapon történik. Visszacsatol a fogyasztók jelzései alapján – hogy jobban kedvelik a farmert, mint a flanelnadrágot, vagy Mick Jaggert, mint Burt Bacharachot. Ezeknek az igényeknek a kielégítéséhez egyre több forrást kellett volna átcsoportosítani. Ezt a szovjet rendszer egyszerűen képtelen volt megtenni. A Párt tudta, kinek mire van szüksége – barna műszálas öltönyre –, és ennek megfelelően adta le a rendelést az állami tulajdonban lévő gyáraknak. Bármiféle más megoldás önmagában is romboló hatású lett volna. Jellemző, hogy a keletnémet hatóságok az 1953-as munkástüntetésekért a „cowboynadrágos és texasi inges" nyugati provokatőröket hibáztatták.[527] Lehet, hogy Hruscsov nagyon szerette volna lemásolni a színes tévét, de a Beatlest egyértelműen elutasította. „A Szovjetunió ifjúságának nincs szüksége erre a lármás vacakra – jelentette ki. – A szaxofontól csak egy kis lépés a rugós bicska."[528] Mindenesetre ahhoz, hogy a szovjetek lépést tarthassanak a jóval gazdagabb amerikaiakkal a hidegháborús fegyverkezési versenyben, a tankok előnyt élveztek a spagettipántos pólókkal szemben, a stratégiai bombázók pedig az elektromos gitárokkal szemben. Egy szovjet kritikus találó megállapítása szerint „a táncparketten felhasznált összes energiát sokkal inkább egy vízerőmű építésére kellett volna szánni".[529] Ettől persze még nem állt le a farmernadrágok Oroszországba való csempészése, amit a feketepiaci csencselők végeztek, akik a farmerért szőrmesapkát és kaviárt

* Havelt 1989. december 29-én választották elnökké. Első hivatalos prágai vendégei között ott volt Frank Zappa és Lou Reed is.

kínáltak, a Moszkvába látogató nyugati turisták egyetlen szóba jöhető ajándékötletét. A feketepiacon egy farmernadrág 150–250 rubelbe került akkor, amikor az átlagos havi kereset 200 rubel alatt volt, és egy rendes államilag legyártott nadrágért 10–20 rubelt kellett fizetni.

A prágai tavasz szétzúzását követően a kelet-európai kommunizmus mintha sértetlen maradt volna. Berlin felosztása mintha örökkévaló tény lett volna. Miközben azonban a kommunisták kiválóan letörték a politikai ellenzéket, a nyugati fogyasztói társadalomnak nehezebben álltak ellen. A nyugati divat hatását lehetetlen volt kiküszöbölni, különösen onnantól kezdve, hogy a keletnémetek is nézhették a nyugatnémet televíziós csatornákat (a nyugati rádiót már régóta hallgathatták). Az olyan tervezők, mint Ann Katrin Hendel, saját nyugati stílusú ruhákat terveztek, és az autójuk csomagtartójából árulták azokat. Hendel saját farmernadrágot is készített:

> „Megpróbáltuk vitorlavászonból vagy lepedőből, vagy más, nem igazi farmeranyagból megvarrni. Megpróbáltuk befesteni is, de a festékhez is nagyon nehezen jutottunk hozzá... Olyan népszerűek voltak, hogy az emberek kikapkodták a kezünk közül."[530]

A lényeg tehát, hogy a nyugati fogyasztói ipar sikere mellett egy torz tükörképként ott volt a szovjet rendszer nyomorult sikertelensége. Nem elég, hogy a növekedés 1973 után szinte leállt (1 százalék alá esett), a gyáripar összterméke is csökkent. Egyes állami vállalkozások ráadásul elvontak az általuk feldolgozott nyersanyag értékéből. Ahogy Hayek is figyelmeztetett, jelentéssel bíró árak hiányában rosszul osztották el a forrásokat. A korrupt hivatalnokok korlátozták a termelést, hogy törvénytelen módon a lehető legtöbbet nyerjék ki a maguk számára. A munkások úgy tettek, mintha dolgoznának, cserében a vezetők úgy tettek, mintha megfizetnék őket. Nemcsak az ipari tőkeállomány, hanem az emberi tőkeállomány is leromlott: az atomerőművek omladoztak, az alkoholizmus szárnyalt. Ahelyett, hogy fölülmúlták volna az amerikai gazdaság elért eredményeit, ahogy Hruscsov ígérte, a Szovjetunió az egy főre jutó amerikai fogyasztási szint 24 százalékát tudta csak teljesíteni. Ezzel legfeljebb Törökország szintjét múlhatták felül.[531]

Ugyanakkor a szuperhatalmak kapcsolatában beállt változás, az enyhülés és a leszerelés irányába való elmozdulás következtében a szovjetek tömegesen gyártott rakétái jóval kevesebbet értek. Az 1970-es évek magas olajárai egy kis haladékot adtak a szovjet rendszernek. Amikor azonban a nyolcvanas években ismét lement az olaj ára, a szovjet blokknak csak a valutaadóssága maradt – azok a visszafizetendő kölcsönök, amelyeket a Hruscsov által eltemetni kívánt rendszertől kellett kérni. A Szovjet Kommunista Párt élére 1985 márciusában kinevezett Mihail Gorbacsov úgy érezte, nincs más hátra, meg kell újítani a gazdaságot és a politikai rendszert is, köztük a kelet-európai Szovjet Birodalmat. A Moszkvában már jelszavakká érlelődött *peresztrojka* és *glasznoszty* miatt a kelet-berlini keményvonalasok magukra maradtak – most már nemcsak a nyugati publikációkat és jelentéseket kellett cenzúrázniuk, hanem a Szovjetunióból érkezőket is.

Ahogy 1848-ban és 1918-ban, az 1989-es forradalmak is járványszerűen terjedtek. Varsóban 1989 februárjában a lengyel kormány tárgyalásokat kezdett a szabad szakszervezeti mozgalommal, a Szolidaritással, és az ország hamarosan szabad választásokra készült. Budapesten májusban a magyar kommunisták úgy döntöttek, hogy megnyitják az osztrák–magyar határt. A vasfüggöny bomlani kezdett. Mintegy 15 000 keletnémet indult Csehszlovákián keresztül magyarországi „nyaralás"-ra, ami a valóságban azt jelentette: végleg Nyugatra távoznak. Júniusban a Szolidaritás megnyerte a lengyel választásokat, és hozzálátott a demokratikus kormány megalakításához. Szeptemberben a magyar kommunisták is követték a lengyel példát, és szabad választásokra készültek. A következő hónapban, miközben Erich Honecker az NDK megalakulásának negyvenedik évfordulójára készülődött, Lipcsében százak, majd ezrek, majd tízezrek és százezrek gyűltek az utcára. Először azt skandálták: „Wir sind das Volk" (Mi vagyunk a nép), amelyet később arra változtattak, hogy „Wir sind ein Volk" (Egy nép vagyunk). Az 1956-os budapesti és az 1968-as prágai eseményekkel ellentétben – mivel nem felejtették el az 1981. decemberi gdański és 1989. júniusi pekingi történéseket – a katonák ezúttal a laktanyákban maradtak. A keletnémet kommunista párton belül, ahol egyre nyilvánvalóbbá vált az NDK-ban eluralkodott korrupció, Honeckert félreállították a fiatalabb „reformerek". A reformokkal azonban már

elkéstek. Másutt, nevezetesen Romániában, a fürgébb apparatcsikok már színt is váltottak, mert kiszámolták a piaci váltás esetleges személyes előnyeit.

1989. november 9-én értesítették a zavart kelet-berlini sajtótestületet, hogy „döntés született arról, hogy minden polgár számára engedélyezett az ország elhagyása a hivatalos határátkelési pontokon... mégpedig azonnali hatállyal". A hír hatására kelet-berliniek áradata lepte el az átkelőpontokat. A felkészületlen őrök nem tanúsítottak ellenállást. Éjfélre minden átkelési pontot megnyitottak, és megkezdődött az évszázad egyik legnagyobb bulija, amelyet egy legalább akkora bevásárlási láz követett. A berlini fal leomlásával gyakorlatilag véget ért a hidegháború, bár a balti államok, Ukrajna és Fehéroroszország, valamint a három nagy kaukázusi köztársaság (Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán) és Közép-Ázsia öt „sztán"-ja (Kazahsztán, Üzbegisztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán) csak az 1991. augusztusi sikertelen moszkvai puccs és a Szovjetunió azt követő szétesése után válhatott szabad állammá.

Kevesen látták, hogy mindez be fog következni.* Egyesek számára ez volt a „történelem vége", a liberális kapitalista modell végső győzelme.[532] Mások számára „a Nyugat győzelmé"-t jelentette, három karizmatikus vezető – Ronald Reagan, II. János Pál pápa és Margaret Thatcher – politikai sikerét.[533] Egy harmadik nézet a nacionalizmus előretörését várta. A megoldáshoz legközelebb azonban egy olasz divatárus jutott, aki tapadós „peresztrojka-farmer"-t árult. A Szovjetunió és csatlósai végtére is mint fogyasztói társadalmak buktak el a leginkább. Nem véletlen, hogy a 2006-os fehéroroszországi tüntetések a javíthatatlanul zsarnoki rezsim ellen farmernadrágban zajlottak – bár Minszkben azóta is várat magára a farmerforradalom.[534]

* A legmeglepőbben pontos jóslat az amerikai újságíró, James P. O'Donnell nevéhez fűződik, akinek a „The Ghost Train of Berlin"című cikkét a *Reader's Digest* nyugatnémet változata, a *Das Beste* 1979. januári száma közölte le. Ebben a cikkben O'Donnell előre látta a fal tíz évvel későbbi leomlását, sőt azt is, hogy a fal darabjait szuvenírként fogják árusítani. Sajnálatos módon az ilyesfajta előrelátásért csekély jutalom jár – mint ahogy az érdemtelen „szovjetológusok" egész generációját sem büntették meg kellőképpen. A politikai prognosztizáció nem egy hatékonyan működő piac.

PIZSAMA ÉS KENDŐ

Mao Ce-tung 1949-es kommunista forradalmát követően Kína a világ legszürkébb társadalma lett. Eltűntek a Csing-dinasztia utolsó selyememlékei. Eltűntek a két világháború között a nacionalisták által kedvelt nyugati ruhák. A szigorú egyenlőség nevében mindenki egy olyan ruhadarabot kapott, amely leginkább a pizsamához hasonlított. Mégpedig szürkét. Ha azonban ma végigsétálunk egy tipikus kínai városon, a nyugati ruházat teljes skáláját megtaláljuk. A nagyobb városokban hirdetőtáblák magasztalják a nyugati márkák erényeit, Armanitól Ermenegildo Zegnáig. Mint minden más ipari forradalom, a kínai is a textilgyártással kezdődött. Egészen mostanáig a partvidéki különleges gazdasági zónában gyártott ruhaneműket kizárólag nyugati exportra szánták. Most, hogy a válság sújtotta nyugati gazdaságokban megcsappant a kereslet, a pekingi felelősök elsődleges feladata, hogy valahogy rávegyék a kínai munkásokat arra, hogy kevesebbet takarékoskodjanak, és többet fogyasszanak. Más szóval, hogy több ruházati cikket vásároljanak. Úgy tűnik, mintha a nyugati fogyasztói társadalom győzelme szinte kiteljesedett volna. Vagy mégsem?

Isztambul egy kozmopolita város, ahol a nyugati civilizáció felszíni csapdái már régóta közhelyszámba mennek az utcákon. Sétáljunk végig a bevásárló-főutcán, az İstiklâl Caddesin, és szinte bárhol másutt is lehetnénk a Földközi-régióban. De menjünk el máshova ugyanabban a városban – például az Ahmed szultán mecsetje melletti Fatih kerületbe –, és a dolgok mindjárt egészen másként festenek. A hívő muszlimok számára a nők nyugati normák szerinti öltözködése elfogadhatatlan, mert többet felfed a női testből, mint amennyit a vallásuk megenged.* Ezért a túlnyomórészt muszlim országokban a fejkendő, a fátyol (*niqāb* vagy

* A női fej és test befedésének eszménye (arabul *hidzsáb* és *dzsilbáb*) a *Korán*ból származik, amely megparancsolja a nőknek, hogy „süssék le tekintetüket, őrizzék meg erényüket, s ne nyilvánítsák meg szépségüket, csak mi megjelenik abból. S vonják fátylaikat kebeleikre, s ne nyilvánítsák meg szépségüket, csak hitvesüknek, atyjuknak, hitvesük atyjának, fiaiknak, hitvese fiainak, fivéreinek, fivérei fiainak, nővéreik fiainak, az ő asszonyaiknak, a szolgálóknak, mit jobbjuk bír, a férfi személyzetnek, kik az életerő híján vannak, avagy a gyermekeknek, kiknek nem tűnik fel az asszonyi csupaszság." (24. Szúra (Al-Nur): 31; Mihálffy Balázs fordítása) A Mohamed cselekedeteit elmesélő *hadith* továbbmegy, és a nyak, a boka és a csukló befedését is megköveteli.

khimār) és a laza, fekete, egész testet elfedő lepel *(abaya)* viselése ismét egyre gyakoribb.

Mindez egy fő irányváltást jelez Törökország esetében. Ahogy a második fejezetben láthattuk, a Török Köztársaság alapítója, Kemal Atatürk látott hozzá, hogy nyugati mintára átalakítsa a török öltözködési szokásokat, és megtiltotta a vallási ruházat viselését az állami intézményekben. Az 1982-ben hatalomra került világi katonai kormányzat felélesztette ezt a politikát, és megtiltotta az egyetemista lányoknak a kendő viselését az egyetem területén. Ezt a tilalmat 1997-ig nem tartatták be szigorúan. Ekkor azonban az alkotmánybíróság nyíltan kimondta, hogy oktatási területen – az iskolák és az egyetemek is ide tartoztak – a kendő viselése megsérti az alkotmány második pontját, amely kimondja a köztársaság világi jellegét. (Szintén alkotmányellenes a hosszú szakáll viselése a férfi hallgatók számára.) Amikor az egyetemi és iskolai hatóságok a rohamrendőrök segítségét kérték a szabály betartatására, az országban zavargások törtek ki. 1998 októberében mintegy 140 000 ember tüntetett a tilalom ellen, és kézfogással emberi láncot alkottak több mint huszonöt tartomány területén. Isztambulban lányok ezrei inkább nem mentek iskolába, mint hogy levegyék a kendőjüket. Egyesek az iskolakapuk előtt virrasztottak. A kelet-anatóliai Inönü Egyetemen a tiltás elleni felvonulás elfajult, és 200 tiltakozó letartóztatásába torkollott. A keletre fekvő Kars városában számos ifjú hölgy öngyilkosságot követett el az ügy miatt,* miközben a tiltáshoz ragaszkodó bírók egyikét 2006 májusában a bíróságon lelőtték. 2008-ban az iszlamista kormány, amelyet 2003 óta Recep Tayyip Erdoğan Igazság és Fejlődés Pártja vezet, az alkotmány kiegészítéseként engedélyezte a kendők viselését az egyetemeken, ezt a döntést azonban az alkotmánybíróság elutasította. Az Emberi Jogok Európai Bírósága szintén fenntartja a kendők viselésének tilalmát.

A buzgó muszlimok a *burka* viselését is elvárják, amely a *niqāb*ot és az *abayá*t foglalja magában.

* Ezek az események ihlették Orhan Pamuk nagy hatású művének, a *Hó* (2002) című regénynek a megírását. Bárki, aki szeretné megérteni az iszlám terrorizmus lelki hátterét, olvassa el Pamuk képzeletbeli utolsó beszélgetését a karsi oktatási igazgató és gyilkosa között.

Az ügy ismét rávilágít arra, hogy a külső csapdák mögött mélyebb jelentés húzódhat. Vajon a kendő vagy a fátyol csupán a személyes hit egyfajta megnyilvánulása, amelyet bármely nyugati társadalomnak el kellene tűrnie a szabad véleménynyilvánítás elvének megfelelően? Vagy talán az iszlám által hirdetett nemi egyenlőtlenség ősi szimbólumai ezek a ruhadarabok, melyeket egy világi társadalomnak meg kell tiltania? A kérdést az olyan iszlamista újságírók, mint Nihal Bengisu Karaca, az egyéni szabadság és az emberi jogok hatálya alá rendelik:

> „Olyan bánásmódot szeretnénk, mint azok a nők, akik nem viselnek kendőt. Ugyanolyanok vagyunk, nincs különbség köztünk, ugyanolyan bánásmódot szeretnénk. Ugyanolyan jogaink vannak, mint nekik... Mi csak demokráciát szeretnénk azok között a nők között, akik nem viselnek kendőt, és azok között, akik igen."[535]

Az iszlamisták úgy érvelnek, hogy a beburkolózás nem más, mint egy ártalmatlan lehetőség, amellyel egyes nők szabadon élnek. A fátyol, állítják, a női ruházkodás egy darabja, amelyet az isztambuli boltokban mindenféle színben és stílusban árusítanak, a hivalkodást kedvelőknek akár diadémmal is. A valóság természetesen inkább az, hogy a kendő viselésének propagálása része egy szélesebb kérdéskörnek, amely a nők jogainak beszűkítéséről szól, a saría törvény törökországi bevezetéséről, arról, hogy fokozatosan szeretnék elérni azt, amit Iránban az 1979-es forradalom után hirtelen értek el – visszafordítani a sah Irán „elnyugatiasítására" (*gharbzadegi*) tett törekvéseit, ami Khomeini ajatollah drasztikus szexuális ellenforradalmává nőtte ki magát.[536] Isztambul utcáin még most is lehet látni burkát, amely tetőtől talpig feketébe burkolja a viselőjét, hogy csak egy apró résen lásson ki, és annyira elfedje a kilétét, hogy 2010-ben a francia nemzetgyűlés teljes egészében betiltotta az ilyen ruhákat. Nem véletlen, hogy a török ruházkodásban tapasztalható változást külpolitikai váltás is kíséri. Törökország, a NATO valaha még Amerika-barát pillére és az Európai Unió tagjelöltje, most egyre inkább keletre tekint, és az Iráni Iszlám Köztársasággal verseng a muszlim világ vezető szerepéért, miközben növekvő nosztalgiával tekint az Oszmán Birodalom dicső napjaira.

Röviden (vagy ha úgy inkább tetszik, hosszan) tehát: számít, hogy mit viselnek az emberek. A Nyugat két nagy gazdasági lépése – az ipari fejlődés és a fogyasztói társadalom kialakulása – nagy mértékben a ruházatról szólt: az első arról, hogyan lehet hatékonyabban előállítani, a második pedig, hogy miként lehet minél jobban megmutatni magunkat benne. A nyugati ruházkodás terjedése elválaszthatatlan volt a nyugati életmód terjedésétől, ahogyan a nyugati ruházkodás ellenzése a muszlim világban a globális iszlamista megújulás egyik ismérve. Az iráni forradalmárok *fokoli*nak csúfolták a nyugatiakat, amely szó a francia *faux-col*ból (csokornyakkendő) ered, és a teheráni férfiak manapság tudatosan mellőzik a nyakkendőt.[537] Nyugat-Európában a muszlim közösségek növekedése miatt London utcáin éppen olyan gyakori látvány a lefátyolozott nő, mint Sanghaj utcáin a Manchester United-zászló. Talán Nagy-Britanniának is követnie kellene a francia példát, és betiltania a burkát? Vagy létezik a nyugati fogyasztói társadalomban a fátyol viselésére valamilyen ellenszer, amely olyan hatékony lehet, mint a farmer volt a maoista pizsama ellen?

Jobban megfontolva a dolgot, talán nem is jól tesszük fel a kérdést. Mert ezzel azt is állítjuk, hogy a nyugati civilizáció minden eredménye – a kapitalizmus, a tudomány, a törvény hatalma és a demokrácia – eltörpül a vásárlás fontossága mellett. A vásárlási terápia nem orvosolhatja minden bajunkat. A Nyugatot talán nem is a radikális iszlámizmus vagy valami más külső tényező fenyegeti a leginkább, hanem az, hogy képtelenek vagyunk megérteni a saját kulturális örökségünket, és képtelenek vagyunk hinni benne.

6.

Munka

„A kereszténység el fog tűnni. Elenyészik és összezsugorodik. Szükségtelen erről vitatkoznom. Igazam van, és ez be is fog bizonyosodni. Mi már most népszerűbbek vagyunk, mint Jézus. Nem tudom, melyik fog előbb eltűnni: a rock and roll vagy a kereszténység. Jézus még rendben volt, de a tanítványai kövérek voltak, és közönségesek. Ők csűrték-csavarták, és ezzel számomra elrontották az egészet."

John Lennon

„Az elmúlt húsz évben rájöttünk, hogy az önök kultúrájának a szíve a vallásuk: a kereszténység. Ezért volt olyan erős a Nyugat. A társadalmi és kulturális élet erkölcsi alapja tette lehetővé a kapitalizmus kialakulását, majd pedig a sikeres átalakulást a demokratikus politika irányába. Efelől semmi kétségünk nincs."

A Kínai Társadalomtudományi Akadémia névtelen tagja

MUNKAETIKA ÉS A SZÓ BECSÜLETE

Nagyjából ötszáz év leforgása alatt, amint azt láthattuk, a nyugati civilizáció a világ uralkodó hatalmává lépett elő. Az olyan nyugati intézményi struktúrák, mint a részvénytársaság, a piac és a nemzetállam a versenygazdaság és a politika globális mintáivá léptek elő, sablonokká, amelyeket a többiek lemásoltak. A nyugati tudomány paradigmaváltást idézett elő, a többiek pedig vagy követték, vagy lemaradtak. A nyugati jogrendszerek és a belőlük következő politikai modellek, köztük a demokrácia, felváltották vagy legyőzték a többi alternatívát. A nyugati orvostudomány marginalizálta a kuruzslókat és a többi vajákost. Az ipari termelés nyugati modellje és a tömeges fogyasztás térnyerését követően az összes többi alternatív gazdasági rendszer csak vergődött. A Nyugat még az 1990-es évek vége felé is nyilvánvalóan a világ uralkodó civilizációja volt. Az öt vezető nyugati hatalom – az Egyesült Ál-

lamok, Németország, az Egyesült Királyság, Franciaország és Kanada – a globális ipari termelés 44 százalékát adta. A tudományos világban a nyugati egyetemek domináltak, alkalmazottaik számos Nobel-díjat és más jeles kitüntetéseket kaptak. Demokratikus hullám söpört végig a világon, leglátványosabban az 1989-es forradalmakat követően. A nyugati fogyasztói márkák, mint például a Levi's és a Coca-Cola, szinte mindenütt hatalmas sikert könyvelhettek el maguknak. A McDonald's aranyló ívei is feltűntek a világ összes jelentősebb városában. Nem elég, hogy a Szovjetunió összeomlott, Japán, amelyről sokan úgy vélték, hogy hamarosan megelőzi az Egyesült Államokat, botladozni kezdett, és egy elvesztegetett évtized során szinte nullás növekedést és deflációt produkált. A nemzetközi kapcsolatok elemzői nagy erőfeszítéssel keresték a nyugati világ vezető hatalma, az Egyesült Államok felemelkedését kellőképpen érzékeltető szót: talán egy birodalomról van szó? Egy hegemón államról? Egy *hiperhatalomról*?

Könyvem keletkezésének idején, két pénzügyi lufi kipukkanása, két váratlanul nehéz háború, egy hatalmas recesszió után és mindenekfelett azt követően, hogy Kína figyelemre méltó módon átvette Japán helyét mint a világ második legnagyobb gazdasága, a kérdés az, vajon a végéhez közeledik-e a fél évszázados nyugati uralom?

Vajon a Nyugat hanyatlását tapasztaljuk-e meg most? Nem ez lenne az első alkalom. Edward Gibbon a következőképpen írta le azt, hogyan fosztották ki a gótok Rómát i. sz. 410 augusztusában:

„Az engedély órájában, amikor minden szenvedély lángra gyúlt, és minden akadály elhárult... a rómaiak kegyetlen mészárlása következett; és... a város utcáit holttestek borították, amelyek az általános megdöbbenés miatt temetetlenül maradtak... Ha a barbárok bármikor ellenállással találták szembe magukat, még inkább fokozták a gyöngék, az ártatlanok és a gyámoltalanok válogatás nélküli lemészárlását... Róma matrónáinak és szüzeinek, tisztaságuk fényében, a halálnál is szörnyűbb szenvedéseket kellett kiállniuk... Az embertelen katonák kielégítették szexuális étvágyukat anélkül, hogy kérdezősködtek volna női foglyaik hajlandósága vagy kötelessége felől... Róma feldúlása során jogos előnyt élvezett az arany és az ezüst... miután azonban ezeket a könnyen hordozható javakat a

szorgosabb rablók már eltávolították, Róma palotáit durván megfosztották csodás és drága bútoraitól...

A kincsek megszerzése mindössze csak fokozta a kapzsi barbárok mohóságát, akik fenyegetésekkel, ütésekkel és kínzásokkal kikényszerítették foglyaikból az elrejtett drágaságokra vonatkozó vallomásokat... Nem volt könnyű megszámlálni a sokaságot, amely tisztes helyről és virágzó vagyonból hirtelen a foglyok és száműzöttek nyomorult állapotába került... Róma csapásai... a legmagányosabb, legbiztonságosabb, legtávolabbi menedékhelyekre űzték a lakosokat."[538]

Az 1776 és 1788 között hat kötetben kiadott *A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története* című mű a Nyugat utolsó összeomlásának történetét meséli el. Manapság sok nyugati ember attól tart, esetleg valami hasonlót élünk át mi is. Ha végiggondoljuk, mi okozta az ókori Róma bukását, nem teljesen légből kapottak ezek a félelmek. Gazdasági válság, a lakosságot pusztító járványok, a birodalmi határokat elözönlő bevándorlók, egy rivális birodalom – Perzsia – felemelkedése keleten; az Alarich gótjai és Attila hunjai jelentette fenyegetés. Lehetséges volna, hogy a hatalmi fölény évszázadai után most egy hasonló helyzetben vagyunk? Miközben a Nyugat most gazdaságilag megrekedt a nagy gazdasági világválság óta legjelentősebb pénzügyi krízist követően, a többiek közül sokan minden korábbinál gyorsabb fejlődést produkálnak. Folyamatosan járványoktól és a globális éghajlatban bekövetkezett mesterséges változástól rettegünk. Riasztó bizonyítékok léteznek arra vonatkozóan, hogy társadalmunkon belül egyes bevándorló közösségek az iszlamista ideológia és a terrorista hálózatok melegágyaivá váltak. Egy London vagy New York ellen intézett nukleáris támadás sokkal pusztítóbb lenne, mint a gótok Róma elleni támadása volt. Időközben keleten egy rivális birodalom, Kína is feltört, és két évtizeden belül a világ legerősebb gazdaságává válhat.

Gibbon legprovokatívabb állítása az imént idézett művében az, hogy a nyugati civilizáció első változatának egyik végzetes bomlasztó szere nem volt más, mint a kereszténység. A monoteizmus a túlvilági élet hangsúlyozásával alapvetően eltért a birodalom aranykorának tarka pogányságától. Pedig a kereszténység egyik nagyon jellegzetes változata, a XVI. századi Nyugat-Európában kialakult vallás, a protestantizmus adta a nyugati civilizáció modern változatának hatodik kulcsfontosságú fölényét a világ többi részével szemben – a kemény munkába és takarékosságba vetett jellegzetes hitet, a protestáns munkaetikát. Ideje megértenünk, milyen szerepet játszott Isten a Nyugat felemelkedésében, és elmagyarázni, hogy a XX. század vége felé miért fordított oly sok nyugati ember hátat neki.

Ha jómódú gyárosok lettünk volna a XIX. század második felében, aránytalanul nagy eséllyel a protestánsok közé tartoztunk volna. A reformáció óta, melynek során számos észak-európai állam szakadt el a római katolikus egyháztól, a gazdasági hatalom átkerült a katolikus országok – mint Ausztria, Franciaország, Olaszország, Portugália és Spanyolország – kezéből az olyan protestáns országok kezébe, mint Anglia, Hollandia, Poroszország, Szászország és Skócia. Olybá tűnt, mintha a hit természete és az istentisztelet mikéntje valamilyen módon kapcsolatban álltak volna az emberek gazdasági jólétével. A kérdés tehát adott volt: mi lehet más a protestantizmusban? Mi lehetett Luther és követői tanításaiban az, ami az embereket nemcsak a kemény munkára ösztönözte, hanem a tőkefelhalmozásra is? Aki ezeket a kérdéseket a legtalálóbban megválaszolta, nem volt más, mint a többnyire depressziós német professzor, Max Weber, a modern szociológia atyja és a „protestáns etika" kifejezés megalkotója.

Max Weber egy koraérett ifjú volt. A német reformáció egyik központjában, Erfurtban nevelkedett tizenhárom éves fiú a szüleinek karácsonyi ajándékként „A német történelemről, különös tekintettel a császár és a pápa helyzetére" című értekezését adta. Tizennégy évesen leveleit teletűzdelte a klasszikus szerzők idézeteivel Cicerótól Vergiliusig, és jelentős tudással rendelkezett többek között Kant és Spinoza filozófiájára vonatkozóan. Tudományos karrierjének korai szakaszában egyik diadal jött a másik után: huszonkét évesen már képzett ügyvédnek mondhatta magát. Három éven belül megszerezte a doktorátust „A középkori üzleti szervezetek története" című értekezésével, huszonhét évesen pedig a habilitációt a „Római agrártörténelem és jelentősége az alkotmány- és magánjog területén" című írásával, amely előadói állást biztosított számára a berlini egyetemen. Harmincévesen közgazdasági professzorrá nevezték ki a freiburgi egyetemen, ahol egy

erőteljesebb német imperializmusért kiálló székfoglaló előadásával híressé, sőt hírhedtté vált.

Tudományos pályájának meredek íve 1897-ben sajnálatos módon megtört, mert Weber súlyos ideg-összeroppanást kapott, miután egy vele folytatott súlyos vitát követően meghalt az édesapja. 1899-ben visszavonult a tanítástól. Három éven át megpróbált felépülni, és ez idő alatt egyre inkább érdeklődni kezdett a vallás és annak a gazdaságra gyakorolt hatásai iránt. Szülei mindketten protestánsok voltak. Anyai nagyapja erősen hívő kálvinista volt, másik nagyapja pedig sikeres vászonkereskedő. Anyja aszketizmusában igazi kálvinistának mondhatta magát, apja ezzel szemben egy bonvivánnak, aki örökölt vagyonának köszönhetően alaposan kiélvezte az életet. A vallásos és a gazdasági élet közötti összefüggés jelentette Weber saját életének nagy rejtélyét is. A szülei közül melyiknek a hozzáállása volt a helyes a világi gazdagság szempontjából?

A keresztény vallásos odaadást egészen a reformációig a világ anyagi vonzataitól elkülönülő dolognak tartották. Pénzt kölcsönözni kamatra bűnnek számított. A gazdagok kisebb valószínűséggel jutottak be a mennyországba, mint a szegények. A jámbor, istenfélő élet jutalmát a túlvilágon lehetett élvezni. Az 1520-as éveket követően azonban ez megváltozott, legalábbis a reformációt követő országokban. Saját tapasztalataiból kiindulva Weber azon tűnődött, vajon mi lehetett a reformációban az, ami miatt Észak-Európa barátságosabb légkört jelentett a kapitalizmus számára, mint Dél-Európa. Egy tengerentúli utazás megadta a választ. 1904-ben Weber a Missouri államban lévő St. Louis-ba utazott, hogy ellátogasson a világkiállítás művészeti és tudományos kongresszusára.[539] A kiállítás területe egy közel százhektáros parkot foglalt el, mégis alig fértek el benne az amerikai kapitalizmus termékei. Webert elkáprázatták az Elektromos Palota csillogó fényei. Maga Thomas Edison, a váltóáram királya és az amerikai vállalkozó szellem megtestesítője is megjelent. St. Louis csordultig tele volt a modern technika csodáival, a telefontól a mozgóképig. Mi adhatott magyarázatot ennek a társadalomnak a dinamizmusára, amely mellett még az iparosodott Németország is megfontoltan lassúnak tűnt?

Weber szinte megszállott nyugtalansággal száguldotta körbe Amerikát a válasz után kutatva. A szórakozott német professzor karikatúrájaként mély benyomást tett amerikai unokahúgaira, Lola és Maggie Fallensteinre, akiket legfőképpen különc ruházata, barna kockás térdnadrágos öltönye és barna térdzoknija lepett meg. Ez a meglepetés azonban eltörpült a mellett a benyomás mellett, amelyet Amerika keltett Weberben. Úton St. Louis-ból Oklahomába, miközben a vonat ablakából végigszemlélhette Missouri kisvárosait, olyanokat mint Bourbon és Cuba, Weber végre megtalálta a választ:

> „Ez a hely tényleg hihetetlen: munkások, különösen az épülőben lévő számos vasútvonalon dolgozó vasúti pályamunkások sátortáborai; a természetes állapotban megmaradt »utcák«, amelyeket általában nyaranta kétszer petróleummal meglocsolnak a por ellen, de a szag magáért beszél; legalább 4-5 felekezet fatemplomai... Ehhez adjuk hozzá a telegráf- és a telefonvezetékek szokásos kuszaságát és az építés alatt álló elektromos vasútvonalakat, mert a »város« a végtelen távolba terjed." [540]

A St. Louis-tól 150 kilométerre nyugatra fekvő kisváros, St. James egy jellegzetes példája volt a nyugatra terjeszkedő vasúti hálózat mentén hirtelen keletkezett több ezer kistelepülésnek. Amikor Weber száz évvel ezelőtt áthaladt rajta, meglepte a mindenféle felekezethez tartozó templomok és kápolnák nagy száma. Mivel még frissen éltek az emlékezetében a világkiállítás ipari különlegességei, szent szövetséget vélt felfedezni Amerika anyagi sikerei és viruló vallásos élete között.

Amikor visszatért Heidelbergbe a munkájához, megírta alapvető jelentőségű esszéje, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* második részét. Ebben a könyvében Weber egy alapvető megállapításra jut a nyugati civilizációval kapcsolatban: nevezetesen, hogy a Nyugat gazdasági dinamizmusa a protestáns reformáció egyik nem várt következménye volt. Miközben a többi vallás a világi dolgokról való lemondáshoz kapcsolja a szentséget – a kolostorba zárt szerzetesekhez, a barlangban élő remetékhez –, a protestáns felekezetek az igyekvést és a takarékosságot egy újfajta, kemény munkát igénylő vallásosság megnyilvánulásainak tekintették. Más szóval a kapitalista hívószó vallási eredetű volt: „A magabiztosság [a kiválasztottakhoz való tartozás szempontjából] elnyeréséhez... megfeszített világi munkálkodás ajánlott... [Így] a keresztény aszketizmus... bevonul az élet piacára."[541]

A „fáradhatatlan munka" – ahogy Weber hívta – a legbiztosabb jele volt annak, hogy valaki a kiválasztottak közé tartozott, akiket Isten eleve elrendelt a megváltásra. A protestantizmus, érvelt, „felszabadítja a *vagyonszerzést* a hagyományos etika gátlásaitól; széttöri a haszon iránti vágy béklyóit azzal, hogy nemcsak igazolja azt, hanem... egyenesen Isten akaratának tekinti". Ráadásul a protestáns etika a kapitalistát „józan, lelkiismeretes és szokatlanul alkalmas munkásokkal látja el, akik odaadóan dolgoznak, hiszen számukra ez az Isten által kijelölt cél az életben".[542] A történelem folyamán az emberek többnyire azért dolgoztak, hogy éljenek. A protestánsok azért éltek, hogy dolgozzanak. Weber szerint ennek a munkaetikának köszönhetően született meg a modern kapitalizmus, amelyet ő úgy határozott meg, mint „józan, polgári kapitalizmus a szabad munka racionális megszervezésével".[543]

Weber tézisének is megvannak a maga buktatói. Az elhivatottságon nyugvó racionális viselkedés szerinte „a modern kapitalizmus szellemének egyik alapvető eleme".[544] Másutt azonban beismerte a „keresztény aszketizmus" irracionális voltát: „A kapitalista vállalkozó ideális típusa... semmit sem nyer a maga számára a gazdagságából, kivéve azt az irracionális érzést, hogy jól végezte a munkáját"; „az üzlete érdekében létezik, és nem fordítva", amely „személyes boldogsága szempontjából" ismét csak „irracionális".[545] Még inkább problematikus Weber éles kritikája a zsidókról, akik nyilvánvaló kivételt képeztek az általa alkotott teória szempontjából.* „A zsidók – Weber szerint – a politikai és spekulációs szempontból kalandos kapitalizmus szélén álltak, az ő erkölcsi világképük... a pária-kapitalizmus. Csakis a puritánok hordozták magukban a tőke és a munka racionális megszervezésének ethoszát."[546] Ezen túlmenően Weber különös módon vaknak bizonyult a francia, a belga és a többi katolikus vállalkozás sikerei tekintetében. Esszéje egyik legszembetűnőbb hibája a bizonyítékok kezelésének módja.

* A zsidók valójában a protestánsoknál is jobban teljesítettek az Egyesült Államokban az elmúlt évszázad folyamán, jóval több pénzt kerestek, és jóval nagyobb volt közöttük a vállalkozók aránya. A *Fortune* magazinban szereplő 100 legnagyobb vállalat legmagasabb vezetői között legalább 10 százalék volt a zsidók aránya, a Forbes 400 között pedig 23 százalék. A zsidók nemcsak a pénzügyi cégek alapítása terén bizonyultak kivételesen sikeresnek, hanem alapítóként vagy társalapítóként a világ legnagyobb technológiai cégeit is ők jegyzik, köztük a Dellt, a Google-t, az Intelt és az Oracle-t.

Luther Márton szavai és a Westminsteri Hitvallás furcsán hatnak a Benjamin Franklintől származó idézetek és a németországi Baden protestáns és katolikus oktatási eredményeire és jövedelmeire vonatkozó, nyilvánvalóan pontatlan adatok mellett. Később tudósok – köztük a fábiánus gazdaságtörténész, R. H. Tawney – megkísérelték megcáfolni Weber mögöttes érvét, amely szerint az ok-okozati viszony a vallásos doktrínától a gazdasági magatartás irányába mutat.[547] Ellenkezőleg, a kapitalizmus felé vezető első lépések többsége már a reformáció előtt megtörtént a lombardiai és flandriai városokban, a vezető reformerek közül sokan pedig kimondottan antikapitalista nézeteket vallottak. Az egyik jelentős empirikus tanulmány szerint 1300 és 1900 között a vizsgált 276 német városban „nem volt hatása a protestantizmusnak a gazdasági növekedésre", legalábbis a város méretének növekedése szempontjából.[548] Egyes, több országon átívelő tanulmányok hasonló következtetésekre jutottak.[549]

Mindazonáltal nem ok nélkül hisszük, hogy Weber rátalált valamire, még akkor is, ha helytelen következtetés révén jutott el az igazságig. Feltételezésének megfelelően ugyanis a reformáció után Európában gyorsabban fejlődtek a protestáns országok, mint a katolikusok, úgyhogy 1700-ra a reformátusok nyilvánvalóan lekörözték a katolikusokat az egy főre jutó kereset tekintetében, 1940-re pedig a katolikus országokban lakók átlagosan 40 százalékkal rosszabbul éltek, mint a protestáns országokban élők.[550] Az 1950-es évek óta a korábbi protestáns gyarmatok is jobban boldogultak gazdaságilag, mint a katolikusok, még akkor is, ha a vallás nem ad kielégítő magyarázatot erre a különbségre.[551] Mivel Luther gondolkodásában központi fontossággal bírt a *Biblia* egyéni olvasása, a protestantizmus elősegítette az írni-olvasni tudás terjedését, nem is beszélve a nyomtatásról, márpedig ez a két dolog feltétlenül hozzájárult a gazdaság (az „emberi tőke" felhalmozása) és a tudományos kutatás fejlődéséhez.[552] Ez az állítás nemcsak az olyan országokra igaz, mint Skócia, ahol kivételesen sokat költöttek az oktatásra, a beiskolázási arány növelésére és az írástudatlanság arányának csökkentésére, hanem a protestáns világ egészére. Akárhová is mentek a protestáns misszionáriusok, ott mindenütt csökkent az írástudatlanság, ennek pedig mérhető, hosszú távú előnyei voltak a megtérítendő társadalomra nézve. Mindez nem mondható el a ka-

tolikus misszionáriusokról az ellenreformációtól a második vatikáni zsinatig (1962–1965) terjedő időszakban.[553] A protestáns misszionáriusoknak köszönhető, hogy a brit gyarmatokon az iskolákba beíratottak aránya átlagosan négyszer-ötször akkora volt, mint a többi ország gyarmatain. 1941-ben a ma Keralának nevezett délnyugat-indiai államban élők több mint 55 százaléka tudott írni, ami magasabb arányt jelentett, mint Indiában bárhol: négyszer több volt, mint az indiai átlag, és a Portugáliához hasonló, szegényebb európai országokéhoz lehetett mérni. Mindez annak köszönhető, hogy a protestáns misszionáriusok aktívabbak voltak az ősi keresztény közösséggel rendelkező Keralában, mint bárhol másutt Indiában. Ahol nem voltak protestáns misszionáriusok (például a muszlim régiókban vagy az olyan protektorátusi területeken, mint Bhután, Nepál és Sikkim), a brit gyarmatokon élők nem voltak mérhető módon iskolázottabbak.[554] A protestáns misszionáriusi tevékenység szintje kiválóan előrevetítette a függetlenség elnyerése utáni gazdasági teljesítmény és politikai stabilitás milyenségét. A viselkedésnormákról készített friss felmérések szerint a protestánsok között szokatlanul magas a kölcsönös bizalom szintje, ami fontos előfeltétele a hatékony hitelhálózatok kiépítésének.[555] Általánosabb értelemben bármiféle vallásos hit (a formális vallásgyakorlattal szemben) hatást gyakorol a gazdasági fejlődésre, különösen ott, ahol a mennyország és a pokol képzetei hozzájárulnak az e világi jó magaviselethez. Ez nemcsak kemény munkát és kölcsönös bizalmat jelent, hanem takarékosságot, becsületességet, az idegenek iránt tanúsított bizalmat és nyitottságot, márpedig ezek mindegyike előnyös jellemvonás a gazdasági boldogulás szempontjából.[556]

A vallások számítanak. A korábbi fejezetekben láthattuk, hogy a konfucianizmus „stabilitási etikája" szerepet játszott abban, hogy a birodalmi Kínának nem sikerült azt a fajta intézményi keretet létrehoznia, amely Nyugat-Európában serkentette volna az innovációt – bár Kínában korántsem volt olyan statikus és változatlan a társadalom, mint ahogy azt Weber lefestette *A protestáns etika* folytatásának szánt *Konfucianizmus és taoizmus* (1916) című művében. Azt is láthattuk, ahogy az imámok és mollahok hatalma ellehetetlenítette az iszlám világban a tudományos forradalmat; majd azt is, ahogy a római katolikus egyház a dél-amerikai gazdasági fejlődés egyik fékjeként működött.

De a vallás talán leginkább azzal járult hozzá a nyugati civilizáció történetéhez, hogy a protestantizmus révén nyugaton az emberek nemcsak dolgoztak, hanem takarékoskodtak és olvastak is. Az ipari forradalom valóban a technikai találmányok és a fogyasztás termékének tekinthető. Ugyanakkor szükség volt hozzá a munka intenzitásának és mennyiségének növekedésére, valamint a takarékosság és a befektetés segítségével történő tőkefelhalmozásra; és mindenekfelett az emberi tőke felhalmozására. A protestantizmus által propagált írni-olvasni tudás központi szerepet játszott mindebben. Ha jól belegondolunk, jobban tennénk, ha nem is protestáns munkaetikáról, hanem protestáns szóetikáról beszélnénk.

A kérdés tehát adott: vajon ma a Nyugat – vagy legalábbis egy számottevő része – elveszítette-e mind a vallását, mind pedig az azzal együtt járó etikát?

HARC A LELKEKÉRT

Az európaiak ma a világ lustái. Átlagosan kevesebbet dolgoznak, mint az amerikaiak, és sokkal kevesebbet, mint az ázsiaiak. A hosszan elnyúló oktatásnak és a korai nyugdíjazásnak köszönhetően az európaiak kisebb hányada fogható munkára. Például a 15 év fölötti belgák és görögök 54 százaléka jelenik meg a munkaerőpiacon, szemben az amerikaiak 65 százalékával és a kínaiak 74 százalékával.[557] 1980 és 2010 között átlagosan a munkaerő nagyobb hányada volt munkanélküli Európában, mint a fejlődő világban másutt. Az európaiak sztrájkolni is jobban szeretnek.* Ráadásul a rövidebb munkanapok és a hosszabb szabadságok miatt az európaiak kevesebb munkaórát is dolgoznak.[558]

* Ezek a transzatlanti különbségek azonban mostanában kisebbek, mint régen. A munkanélküliség a pénzügyi válság miatt magasabbra emelkedett az Egyesült Államokban, mint az Európai Unió nagy részén. Az OECD-n belül, a könyv keletkezésének idején, csak Magyarországon, Írországban, Portugáliában, Szlovákiában és Spanyolországban magasabb a munkanélküliek aránya, mint az USA-ban. Öt év átlagában mérve (1996–2000) az 1000 alkalmazottra jutó sztrájk miatt munka nélkül töltött napok száma alapján Dánia, Spanyolország, Írország, Olaszország és Franciaország is hajlamosabb a sztrájkra, mint az Egyesült Államok, az Európai Unió többi tagja azonban kevésbé.

Munkaetika: az évi munkaórák száma Nyugaton és Keleten, 1950–2009

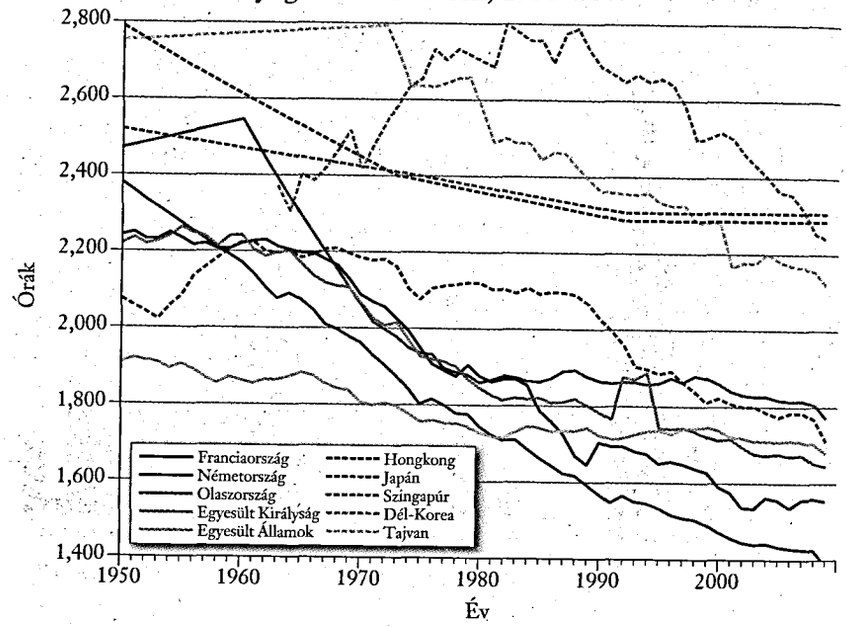

2000 és 2009 között az átlagos amerikai munkavállaló alig kevesebb mint évi 1711 órát dolgozott (ezt a számot a pénzügyi válság lejjebb szorította, mivel sok munkás kényszerült rövidebb munkanapra); az átlag német pedig mindössze 1437 órát dolgozott – teljes 16 százalékkal kevesebbet. Mindez egy hosszan elhúzódó divergencia hatása. 1979-ben az amerikaiak és az európaiak munkaórái közötti különbség csekély volt, sőt akkoriban az átlag spanyol munkás évente több munkaórát dolgozott, mint az átlag amerikai. Onnantól kezdve azonban az európai munkaórák száma ötödével lecsökkent. Az ázsiai munkaórák száma is csökkenést mutatott, az átlag japán munkás azonban még mindig annyi órát dolgozik évente, mint az átlag amerikai, miközben az átlag dél-koreai 39 százalékkal többet. Hongkongban és Szingapúrban az emberek nagyjából egyharmadával többet dolgoznak évente, mint az amerikaiak.[559]

Szembeötlő, hogy a transzatlanti munkabeosztás divergenciája szinte pontosan egybeesett a vallás terén tapasztalható divergenciával. Nem elég, hogy az európaiak kevesebbet dolgoznak, kevesebbet

Vallásgyakorlás és hit az 1980-as évek elején és a 2000-es évek közepén

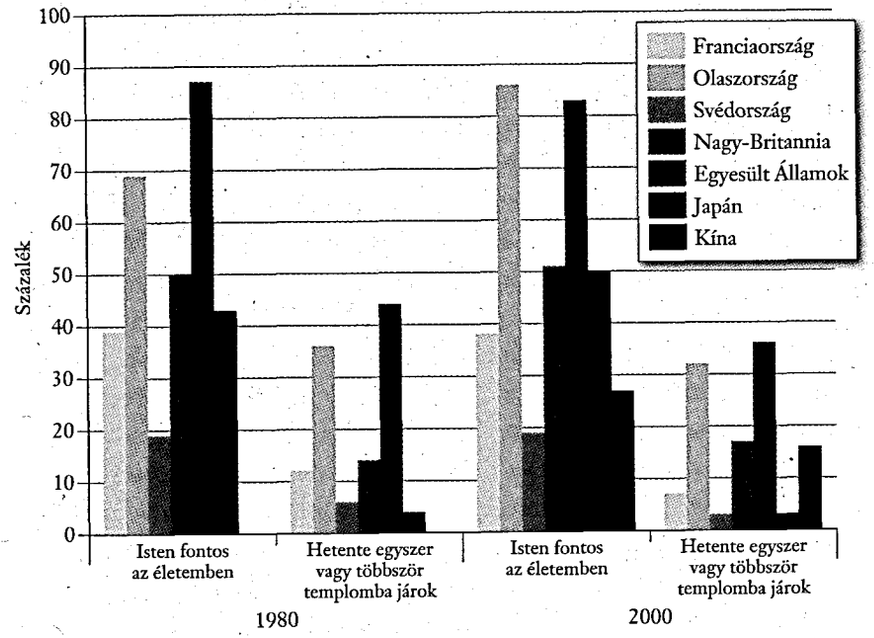

is imádkoznak – és kevésbé hisznek. Volt idő, amikor Európa jogosan hívta magát keresztény világnak. Az európaiak csodálatos épületeket emeltek vallásuk gyakorlásának színhelyéül. Heves vitákat folytattak az egylényegűségről és a hasonlényegűségről (homousion vagy homoiusion). Zarándokokként, misszionáriusokként és konkvisztádorokként körbehajózták a Földet, főként azért, hogy az igaz hitre térítsék a pogányokat. Most az európaiak a pogányok. A *World Values Survey* legutóbbi (2005–2008) felmérése szerint a norvégok és a svédek 4 százaléka, a franciák és a németek 8 százaléka jár templomba hetente legalább egyszer, szemben az amerikaiak 36 százalékával, az indiaiak 44 százalékával, a brazilok 48 százalékával és a szubszaharai afrikaiak 78 százalékával. Egyes – túlnyomórészt katolikus – országokban, mint Olaszország (32 százalék) és Spanyolország (16 százalék), ez az arány jóval nagyobb. A protestáns európai országoknál csak Oroszországban és Japánban alacsonyabb a templomba járók aránya.

A németek és a hollandok között Isten tíz emberből mindössze egynek „nagyon fontos" az életében, és a franciák között is csak csekély

mértékben jobb ez az arány. Ezzel szemben az amerikaiak 58 százaléka állítja, hogy Isten nagyon fontos az életében. Ez az arány Latin-Amerikában és Afrika szubszaharai részén még magasabb, és a legmagasabb a Közel-Kelet muszlim országaiban. Európánál mindössze Kínában vannak kevesebben azok, akiknek Isten fontos volna az életükben (5 százaléknál is kevesebben). Míg az amerikaiak valamivel kevesebb mint egyharmada érzi úgy, hogy azok a politikusok, akik nem hisznek Istenben, alkalmatlanok a közszolgálati hivatalokra, Norvégiában és Svédországban az emberek 4 százaléka gondolja így, Finnországban a 9 százalékuk, a németek és a spanyolok 11 százaléka és az olaszok 12 százaléka. Az indiaiaknak és a braziloknak mindössze fele tűrne el egy ateista politikust.[560] Nyugat-Európánál mindössze Japánban számít kevésbé, vajon hisznek-e Istenben a politikusok.

Különösen érdekes Nagy-Britannia esete, ha tekintetbe vesszük, milyen elszántsággal terjesztették a britek a vallásukat a XIX. század folyamán. Ma a *World Values Survey* szerint a britek 17 százaléka állítja magáról azt, hogy hetente legalább egyszer elmegy a templomba – amely arány magasabb, mint Európa többi részén, de még mindig feleakkora, mint az amerikai. A britek kevesebb mint negyede állítja, hogy Isten nagyon fontos az életében, amely arány ismét kevesebb mint a fele az amerikainak. Igaz, hogy az Egyesült Királyságban ez az arány némi javulást mutatott 1981 óta (amikor az ott élő embereknek mindössze 14 százaléka mondta, hogy hetente egyszer ellátogat a templomba, és az egyötödüknél is kevesebben állították, hogy Isten fontos az életükben). A felmérések azonban nem tesznek különbséget a vallások között, úgyhogy szinte biztosan alábecsülik a brit kereszténység hanyatlását. Egy 2004-es tanulmány szerint egy átlagos héten több muszlim megy mecsetbe, mint ahány anglikán ember templomba. A templomi látogatottság mostanában tapasztalható növekedése szinte kivétel nélkül a nem fehér kongregációk növekedésével magyarázható, különösen az evangélikus és a pünkösdista egyházak esetében. Amikor a Christian Research kutatóintézet 2005. május 8-án vasárnap 18 720 templomában népszámlálást tartott, a valódi látogatottság mindössze a lakosság 6,3 százalékát mutatta, 1998 óta tehát 15 százalékkal lejjebb esett. Ha közelebbről szemügyre vesszük a dolgot, azt látjuk, hogy Nagy-Britannia a nyugateurópai templomba járás és hit radikális csökkenését példázza.

Nagy-Britanniában a kereszténység térvesztése egy aránylag friss jelenség. G. K. Chesterton *Anglia rövid története* (1917) című művében szinte magától értetődőnek tekintette, hogy a kereszténység a civilizáció szinonimája.

> „Ha bárki tudni szeretné, mit is értünk azon, hogy a keresztény világ egy kultúra vagy egy civilizáció volt, és ma is az, kissé durván, de egyszerűen elmagyarázhatjuk. Meg kell kérdeznünk, milyen jelentésében használjuk a leggyakrabban... a »keresztény« szót... Az egyszerű emberek hétköznapi beszédében régóta egyetlen jelentése van, és azt jelenti: kultúra vagy civilizáció. Ben Gunn a kincses szigeten nem azt mondta Jim Hawkinsnak, hogy »Úgy érzem, mintha elvesztettem volna a kapcsolatot a civilizációval«, hanem azt, hogy »Régóta nem ettem keresztény ételt«.[561]

A brit protestánsok valójában soha nem gyakorolták különösebben odaadóan a vallásukat (ellentétben például az ír katolikusokkal), az 1950-es évek végéig azonban az egyházi tagok száma aránylag magas volt, és állandó, bár a templomi látogatottságról ugyanezt nem mondhatjuk el. Még 1960-ban is az Egyesült Királyság lakosságának majdnem egyötöde egyházi tagnak mondhatta magát. 2000-re azonban ez az arány egytizedre csökkent.[562] 1960 előtt Angliában és Walesben a legtöbb házasságot templomban is megszentelték, aztán ez az arány csökkenni kezdett, és az 1990-es évek végére már lecsökkent 40 százalékra. A XX. század első felének jó részében húsvét vasárnap az anglikán úrvacsorában részesülők Anglia lakosságának 5–6 százalékát tették ki, és mindössze 1960 után csökkent le ez az arány 2 százalékra. A skót egyház adatai is hasonló trendről árulkodnak: 1960-ig állandóság mutatkozott, majd a látogatottság nagyjából a felére csökkent. Különösen szembeszökő a konfirmációk számának csökkenése. 1910-ben 227 135 konfirmáció volt Angliában; 2007-ben mindössze 27 900 – és ez 16 százalékkal volt kevesebb, mint öt évvel korábban. 1960 és 1979 között a 12–20 évesek között a konfirmálók aránya több mint felével esett vissza, és azt követően is tovább zuhant. Manapság a megkereszteltek kevesebb mint ötöde konfirmál.[563] A skót egyház esetében a hanyatlás még meredekebb.[564] Ma már Londonban vagy

Edinboroughban senki sem használná a „keresztény" szót Ben Gunn értelmezése szerint.

Ezek a folyamatok szinte biztosan folytatódni is fognak. A gyakorló keresztények egyre idősödnek: például 1999-ben a metodistáknak és az egyesült reformált egyház tagjainak 38 százaléka volt 65 éves vagy annál idősebb, miközben a teljes népességen belül ez az arány 16 százalék volt.[565] Az ifjabb britek jóval kevésbé hisznek Istenben vagy a mennyországban.[566] Bizonyos mutatók alapján Nagy-Britannia a világ egyik legkevésbé istenfélő országa, hiszen az emberek 56 százaléka soha nem megy templomba – és ez a legmagasabb arány Nyugat-Európában.[567] A Michael Buerk televíziós sorozata számára 2000-ben készített „Nagy-Britannia lelke" elnevezésű felmérés a vallásosság döbbenetes mértékű csökevényesedését mutatta ki. A megkérdezettek mindössze 9 százaléka vélte úgy, hogy a keresztény hit a legjobb út Istenhez; 32 százalékuk minden vallást egyformán hitelesnek gondolt. Bár mindössze 8 százalékuk vallotta magát ateistának, 12 százalék nem tudta, miben higgyen. A válaszadók több mint kétharmada azt mondta, nem ismer tisztán meghatározott erkölcsi útmutatót, ugyanez a 24 év alattiak esetében 85 százalék volt. (Meghökkentő módon a megkérdezettek 45 százaléka szerint a vallás hanyatlása miatt már nem olyan jó ebben az országban élni.)

A XX. századi brit írók legjobbjai közül néhányan előre látták a hit válságát. Az oxfordi professzor C. S. Lewis (ma már leginkább allegorikus gyermekmeséiről ismert) abban a reményben írta meg a *Csűrcsavar levelei* (1942) című művét, hogy az ördög kifigurázásával talán távol tarthatja a gonoszt. Evelyn Waugh tudta, miközben megírta a *Sword of Honour* (1952–1961) című háborús trilógiáját, hogy az angol római katolicizmus ősi formájának sírfeliratát veti papírra. Mindkét író érzékelte, hogy a második világháború súlyos fenyegetést jelentett a keresztény hitre. Az elvilágiasodásra vonatkozó balsejtelmeik azonban csak az 1960-as évektől kezdtek beigazolódni. Miért veszítették el a britek történelmi hitüket? Mint oly sok más nehéz kérdést, első látásra ezt is könnyű megválaszolni. Mielőtt azonban egyszerűen a hatvanas évekre kennénk a dolgot, mint ahogy a költő Philip Larkin tette – a Beatlesre, a fogamzásgátló tablettára és a miniszoknyára – nem árt emlékeztetni önmagunkat arra, hogy az Egyesült Államokban is élvezték ezeket a földi örömöket, mégis megmaradtak keresztény országnak. Kérdezzünk meg akárhány európait, többségük azt fogja mondani, hogy vallásos hitük csupán anakronizmus, a középkori babonák maradványa! Rosszallóan ingatják a fejüket az amerikai Dél „bibliai övezet"-nek nevezett részén uralkodó vallásos hevületre – és nem tudják, hogy saját hitnélküliségük az igazi anomália.

Ki ölte meg a kereszténységet Európában, ha nem John Lennon?[568] Talán ahogy Weber maga is megjósolta, a kapitalizmus szelleme arra volt hivatott, hogy elpusztítsa a nemzőjének számító protestáns etikát, miközben a materializmus tönkretette az istenfélő emberek eredeti aszketizmusát (ez az úgynevezett „szekularizációs hipotézis")?[569] Ez az elmélet meglehetősen közel áll az öreg korára mélyen vallásos regényíró, Lev Tolsztoj nézeteihez, aki alapvető ellentmondást látott Krisztus tanításai és „az élet azon szokásos körülményei között, amelyet civilizációnak, kultúrának, művészetnek és tudománynak hívunk".[570] Ha ez így van, a gazdasági fejlődés melyik része volt kimondottan ellenséges a vallásos hittel szemben? Talán a nők megváltozott szerepe és a szűken vett családok hanyatlása – ami magyarázatot nyújthat a családok méretének radikális összeszűkülésére és a Nyugat demográfiai hanyatlására is? Talán a tudományos ismeretek – Weber szóhasználatával: „a világ demisztifikálása" –, különösen Darwin evolúciós elmélete volt az, ami megdöntötte az isteni teremtés bibliai történetét? Talán a hosszabb élettartam miatt a túlvilág már nem tűnt olyan rémisztően közeli úti célnak? Talán a jóléti állam az, ami világi juhászként őriz minket a bölcsőtől a sírig? Vagy talán a modern kultúrába vetett megrögzött hitünk ölte meg az európai kereszténységet? Esetleg Sigmund Freud volt az, aki megölte az európai protestáns munkaetikát?

Egy illúzió jövője (1928) című művében Freud, a moráviai születésű pszichológus és a pszichoanalízis alapító atyja Weber megcáfolását tűzte ki célul. Vallását nem gyakorló zsidóként Freud úgy vélte, a vallás nem lehet a nyugati civilizáció eredményei mögött rejlő mozgatóerő, mert lényegében nem más, mint egy „illúzió", egy „egyetemes neurózis", amely meggátolja, hogy az emberek utat engedjenek alapvető ösztöneiknek – különösen a szexuális vágyaiknak és erőszakos, pusztító érzéseiknek. Vallás nélkül teljes zűrzavar uralkodna:

„Ha bárki elképzeli, hogy megszűnnek a tilalmak, akkor bármelyik nőt választhatná, aki felkelti az érdeklődését mint szexuális tárgy, habozás nélkül megölhetné vetélytársát vagy bárkit, aki bármely módon útjában áll, és engedély nélkül elragadhatná, amit akar egy másik ember tulajdonából."[571]

A vallás nem csak a zabolátlan szexuális keveredést és az erőszakot tiltotta. Megbékítette az embert „a sors különösen a halálban megmutatkozó kegyetlenségével", és a mindennapi élet „szenvedéseivel és szükségeivel".[572] Amikor a monoteista vallások az isteneket egyetlen személlyé olvasztották össze, „az ember Istenhez fűződő érzései visszanyerték a gyermek apjához fűződő érzelmeinek intimitását és intenzitását. Ha valaki sokat tett az apáért, akkor bizonyára jutalmat érdemel – ha más nem, akkor az egyetlen szeretett gyermek, a választott nép."[573]

Freud kevés reményt fűzött ahhoz, hogy az emberiség teljes egészében felszabadíthatná magát a vallás alól, a legkevésbé Európában. Így fogalmazott:

„Ha ki akarjuk űzni a vallást európai civilizációnkból, azt csakis a doktrínák egy másik rendszerével tehetjük; márpedig egy ilyen rendszer a saját védelmében a kezdet kezdetétől átvenné a vallás pszichológiai jellemzőit – ugyanazt a szentséget, merevséget és türelmetlenséget, ugyanazt a gondolkodási tilalmat."[574]

Ez nyilván jól hangzott az 1930-as években, amikor Sztálin és Hitler is saját torz kultuszaikat hirdették. Pedig a totalitárius politikai vallások mindkét esetben elmulasztották megzabolázni a freudi vallás-elméletben ismertetett elsődleges ösztönöket. 1945-re Európa kimerülten hevert az erőszak orgiája után – közte a tömeges nemi erőszak formájában megjelent, megdöbbentő szexuális agresszióval –, amilyet Timur Lenk óta nem látott a világ. Sok országban, különösen ott, ahol a tömegmészárlások a legsúlyosabbak voltak (mint például a Szovjetunióban), elsődleges válaszreakcióként az emberek visszatértek a valódi valláshoz, hogy a sokat próbált vigasz segítségével gyászolhassák halottaikat.

Az 1960-as évekre azonban az a generáció, amelyik túl fiatal volt ahhoz, hogy emlékezzen a totális háború és a népirtások éveire, egy újfajta posztkeresztény megnyilvánulási lehetőséget keresett elnyomott vágyai számára. Freud elméletei – az elnyomás kedvezőtlen megítélésével és az erotikus késztetések iránti nyílt szimpátiával – minden bizonnyal szerepet játszottak abban, hogy az európaiak a templomok helyett egyre inkább a szexüzletekbe jártak. A *Das Unbehagen in der Kultur* (A kultúra kellemetlensége; 1929–1930-ból származik, de az USA-ban csak 1961-ben jelent meg) című művében Freud azt állította, hogy alapvető szembenállás van a civilizáció jelen létezési formája és az ember legprimitívebb ösztönei között:

„Az agresszióra való hajlam létezése, amelyet felfedezhetünk önmagunkban, és jogosan feltételezzük a meglétét másokban, az a tényező, amely megzavarja a szomszédunkkal való viszonyunkat, a civilizációt pedig igen nagy [energia]ráfordításra készteti. Az emberi lények egymással szembeni, ősi ellenségességének következményeként a civilizált társadalmat az állandó szétesés fenyegeti. A munka iránti érdeklődés általában nem tartja egyben; az ösztönös szenvedélyek erősebbek, mint az ésszerű érdekek. A civilizációnak a legnagyobb erőfeszítéseket kell tennie annak érdekében, hogy pszichikai reakció-formációk által határt szabjon az ember agresszív ösztöneinek, és ellenőrzése alatt tartsa azok megnyilvánulásait. Innen erednek... a szexuális élet megszorításai, és innen ered... az a parancsolat is, hogy szeressük szomszédainkat, mint tenmagunkat – amely parancsolatot igazán az a tény igazol, hogy semmi más nem ellenkezik ilyen erősen az ember eredeti természetével... A civilizáció egy folyamatos szolgálat Érosznak, akinek az a célja, hogy az egyes embereket, aztán pedig a családokat, majd a fajokat, népeket és nemzeteket egy nagy egységgé, az emberiség egységévé forrassza össze. Hogy miért kell ennek megtörténnie, nem tudjuk; Érosz munkássága pontosan ez... Az embereket összeköti a libidójuk... Az ember természetes agresszív ösztöne azonban, az egyes ellenségessége az összessel szemben, és az összes ellenségessége az egyessel szemben, szemben áll a civilizáció ezen programjával. Ez az agresszív ösztön a halálösztön legfőbb képviselője és származéka, amelyet Érosz mellett találhatunk, és amely megosztja

vele a világuralmat. Most pedig azt hiszem, a civilizáció evolúciójának jelentése többé már nem homályos a számunkra. Érosz és a Halál közötti, valamint az életösztön és a pusztítás ösztöne közötti küzdelmet jeleníti meg, ahogy az emberi fajban megnyilvánul. Ez a küzdelem az, amiből az élet alapvetően áll."[575]

Ha ezt elolvassuk, megértjük, mire gondolt a bécsi szatirikus Karl Kraus, amikor azt mondta, hogy a pszichoanalízis „az a betegség, amely gyógymódjául saját magát tünteti fel".[576] Ezt az üzenetet azonban a hippik újfajta parancsolatként élték meg: adj ki magadból mindent! És ők így is tettek. A Hombres együttes *Let It All Hang Out* (1967) című száma a hatvanas évek egyik kevésbé ismert himnusza volt, első sorai azonban – „Prédikációt kaptok most, drága barátaim / John Barleycornról, a nikotinról és Éva kísértéseiről" – jól összefoglalták, miből lehet választani.* A Nyugat leghevesebb bírálói (köztük nem utolsósorban a radikális iszlamisták) szerint a hatvanas évek nyitották meg az ajtót a posztfreudi anticivilizáció számára, amelyet a következők jellemeznek: az egyéni örömök hedonisztikus ünneplése, a teológia elutasítása a pornográfia kedvéért és a Béke Hercegének megtagadása a már groteszk módon erőszakos filmek és videojátékok kedvéért, melyeket leginkább a „harcográfia" szóval lehetne illetni.

Az a baj az európai protestantizmus halálával kapcsolatos elméletekkel, hogy akármit állítanak is Európa kereszténységellenességével kapcsolatban, az égvilágon semmit sem mondanak Amerika folytatólagos kereszténységéről. Az amerikaiak többé-kevésbé hasonló társadalmi és kulturális változásokon mentek keresztül, mint az európaiak. Gazdagabbak lettek. Kiterjedtebb tudományos ismeretekkel rendelkeznek. Ráadásul még jobban ki vannak téve a pszichoanalízisnek és a pornográfiának, mint az európaiak. Az amerikai protestantizmus ennek ellenére nem élt át olyan hanyatlást, mint az európai. Ellenkezőleg, Isten bizonyos tekintetben éppen olyan fontos Amerikában, mint negyven

* A dalt később a brit énekes, lemezproducer és elítélt pedofil Jonathan King (Charterhouse és Trinity, Cambridge) is feldolgozta, aki a *Leap Up and Down (Wave your Knickers in the Air)* című számról és a *Rocky Horror Show* eredeti lemezfelvételének elkészítéséről is ismert.

évvel ezelőtt.[577] A legjobb bizonyíték erre az a több tízmillió hívő, akik minden vasárnap elözönlik az amerikai templomokat.

Különös módon az 1960-as évek szentháromsága, a szex, a kábítószer és a rock and roll az Egyesült Államokban egyszerre élte a virágkorát az evangélikus protestantizmussal. Billy Graham tiszteletes azon versengett a Beatlesszel, ki tud több fiatalt összegyűjteni egy stadionban. Nem is annyira egy válaszreakcióról volt szó, mint inkább egyfajta utánzásról. Az 1969-es Miamiben megrendezett rockfesztiválon Graham arra ösztönözte a közönséget, hogy hangolódjanak Istenre, és forduljanak az Ő hatalmához.[578] 1972-ben a főiskolás keresztényekből álló Campus Crusade nevű csoport Explo '72 elnevezéssel evangélikus konferenciát szervezett Dallasban, amely egy „keresztény Woodstock"-nak szánt koncerttel zárult. (Az 1969-es woodstocki rockfesztivál jelképezte a hippik alternatív kultúráját.)* Amikor Cynthia „Plaster Caster", egy chicagói katolikus tini gipszöntvényeket készített Jimi Hendrix, Robert Plant és Keith Richards (semmi esetre sem tévesztendő össze Cliff Richarddal!) meredező nemiszervéről, mindössze a freudi víziót teljesítette be: Érosz győzelmet aratott a halál démona, Thanatosz fölött. Végtére is az autók hátuljára ragasztható matricán is az állt: Isten a szeretet. Amerika egy és ugyanazon időben született újjá Istenben és a pornóban.

Hogyan magyarázhatnánk meg azt, hogy a nyugati civilizáció mintha kettészakadt volna: keleten az Isten nélküli Európára, nyugaton pedig az istenfélő Amerikára? Mi ad magyarázatot a kereszténység amerikai továbbélésére, ugyanakkor meredek európai hanyatlására? A legjobb választ a Missouri államban Springfieldben kapjuk, a Chicagót és Kaliforniát összekötő, a két világháború között épült autósztráda szülőhelyén, amelyet Bobby Troup 1946-os száma, a *(Get Your Kicks on) Route 66* tett halhatatlanná. Ha Max Webert lenyűgözte a protestáns felekezetek sokszínűsége, amikor egy évszázaddal korábban ezen a vidéken járt, ma végképp megdöbbenne. Springfieldben nagyjából minden ezer állampolgárra jut egy templom. 122 baptista templom épült, 36 metodista kápolna, 25 Krisztus Egyházának temploma

* Még az igazi woodstocki fesztiválon a Who bemutatta énekese, Pete Townsend *Tommy* című rockoperáját, amely egy süketnéma, vak messiásról szól.

és 15 Isten Egyházának temploma – összesen mintegy 400 keresztény imahely. Most tehát nem az örömforrásokat találjuk meg a 66-os úton, hanem a kereszteket.

A dolog jelentősége az, hogy ezek az egyházak ádáz küzdelmet folytatnak a lelkekért. Ahogy Weber is megállapíthatta, az egyes amerikai baptisták, metodisták és mások a helyi vallási közösségen belül azon versenyeztek, hogy megmutathassák egymásnak, ki él igazán Istenhez méltó életet. Springfieldben azonban manapság a verseny az egyházak *között* zajlik, és ez a verseny legalább olyan ádáz, mint az autókereskedők vagy a gyorsétermi láncok között. Az egyházaknak figyelniük kell az üzleti szempontokra, hogy magukhoz vonzhassák és megtarthassák a híveket, és ezen az alapon a nyilvánvaló győztes a James River Gyülekezet. Az európaiak szemében a gyülekezet találkozóhelye inkább egy bevásárlóközpontnak vagy üzleti negyednek tűnhet, valójában azonban Springfield legnagyobb temploma – sőt az egyik legnagyobb az egész Egyesült Államokban. Lelkészük, John Lindell egy tehetséges és karizmatikus prédikátor, aki ötvözni tudja a régi bibliai tanításokat és a leginkább a rock and rollra jellemző színpadi elemeket. Időnként valóban úgy tűnik, mintha Lindell lenne az 1971-ben a *Time* magazin által Jézus-forradalomnak nevezett, a *Jézus Krisztus Szupersztár* (1970) című rockopera ihlette keresztény ifjúsági mozgalomnak az örököse. Lindellben azonban van valami szikárság és éhség; miközben fennhangon szólítja Istent („Istenem, te oly nagyszerű vagy!"), kevésbé emlékeztet Ian Gillanre (a Deep Purple bozontos énekesére, aki az eredeti *Superstar*-lemezen Jézus szerepét énekelte), sokkal inkább Steve Jobsra, amint felfedi az Apple legújabb kézi kütyüjét, mondjuk az „iGod"-ot. Lindell számára még él a protestáns etika, és köszöni, jól van Springfieldben. Biztos abban, hogy gyülekezetének tagjai a hitük miatt keményebben dolgoznak, mint amúgy tennék. Ő maga sem lustálkodik: vasárnaponként három hiperaktív istentiszteletet tart, márpedig ez nem kis prédikációs teher. És mintha a Szentlélek összeolvadna a kapitalizmus szellemével, amikor a gyűjtődoboz körbejár – bár szerencsére nem olyan arcátlanul, mint Mac Hammond minneapolisi Élőszó Keresztény Központjában, ahol Hammond ígéretet tesz arra, hogy „a bibliai elvek elősegítik a szellemi fejlődést, segítenek győzedelmeskedni a munkában, az emberi kapcsolatokban és a pénzügyi küzdőtéren".[579]

Egy James River-i látogatás során nyilvánvalóvá válik az európai és az amerikai protestantizmus közötti különbség. Miközben Európában a reformáció nemzetekhez kötődött, és olyan bevett egyházak létesültek, mint a Church of England vagy a skóciai Kirk, az Egyesült Államokban mindig is szigorúan elvált egymástól az egyház és az állam, lehetőséget teremtve ezzel a számos protestáns felekezet közötti versengésre. Talán ez lehet a legjobb magyarázat az európai vallás különös kimúlására és az amerikai állhatatos kitartására. A vallásban, csakúgy, mint az üzleti életben, nem működnek hatékonyan az állami monopóliumok – még akkor is így van ez, ha egyes esetekben az államvallás megléte növeli az egyházi részvételt (ott, ahol a kormány nagylelkűen támogatja az egyházat, de a lehető legcsekélyebb mértékben vesz részt az egyházi személyek kiválasztásában).[580] A felekezetek közötti verseny a szabad valláspiacon többnyire elősegíti az innovációs készséget, hogy az istentisztelet élménye és az adott egyházhoz való tartozás minél nagyobb elégedettséget ébresszen a tagokban. Ez az, ami életben tartotta a vallást Amerikában.[581] (Ez a megállapítás nem teljesen új keletű, hiszen Adam Smith *A nemzetek gazdagsága* című művében hasonlóan érvel, összehasonlítva a bevett vallással rendelkező országokat azokkal, amelyek lehetővé teszik a versenyt.)[582]

Van azonban valami a mai amerikai protestánsokkal kapcsolatban, ami ha Smithnek nem is, de Webernek bizonyára gyanús lett volna. Felvetődik ugyanis, hogy a legtöbb sikeres felekezet pontosan azért olyan sikeres, mert egyfajta fogyasztói – mondhatni Wal-Mart – kereszténységet alakított ki magának.[583] Az istentiszteleteket könnyű megközelíteni autóval, és szórakoztató ott némi időt eltölteni – kicsit hasonlít a multiplex mozi élményéhez, ahol üdítőt és kávét szolgálnak fel. Ráadásul feltűnően kevés követelményt állít a hívők elé. Ellenkezőleg, ők követelhetnek Istentől,[584] úgyhogy a James River imái gyakran az Isten által megoldandó személyes problémák terjedelmes felsorolását is tartalmazzák. Az Atya, a Fiú és a Szentlélek háromságában egyesülő Istent felváltotta az Analitikus Isten, a Szenvedés Fivér és a Személyes Oktató. Azzal, hogy a fehér amerikaiak több mint kétharmada életében egyszer vallást vált, a hit paradox módon ingataggá vált.[585]

Az egyetlen baj azzal, hogy a vallás is csak a szabadidő eltöltésének egyik módjává vált, az, hogy az amerikaiak is igen messzire elkalandoz-

tak a Max Weber-i protestáns etikától, amelynek utólagos igazolását a belőle fakadó tőkefelhalmozás adta. Weber szavaival megfogalmazva:

> „A protestáns aszketizmus minden erejével a vagyon gátlástalan élvezete ellen dolgozik; eltántorít a fogyasztástól... Ha ez a fogyasztási gát egyesül a haszon iránti vágy szabadságával, az eredmény elkerülhetetlenül a megtakarítás iránti aszketikus késztetés miatti tőketeremtés lesz."[586]

Ezzel szemben mi pontosan az ellenkezőjét tapasztaljuk: a megtakarítás nélküli kapitalizmust. Az Egyesült Államokban az egyes háztartásokra jutó megtakarítás aránya a nulla alá esett a házépítési buborék csúcspontján, mert nem elég, hogy a családok elköltötték teljes jövedelmüket, de még a házuk értékénél nagyobb adósságokba is verték magukat. A takarékosság hanyatlása, mint kiderült, minden esetben pénzügyi válsághoz vezet. Amikor 2006-ban csökkenni kezdtek a házárak, elindult a láncreakció: azok, akik a házuk értékénél nagyobb kölcsönt vettek fel, nem tudták fizetni a jelzálogkamatokat; azok, akik jelzálog hátterű értékpapírokba fektettek, hatalmas veszteségeket könyvelhettek el; a bankok, amelyek óriási összegeket kértek kölcsön, hogy ilyen kötvényekbe fektessenek, először likviditási nehézségekkel küzdöttek, majd fizetésképtelenséggel; a tömeges bankcsőd elkerülése érdekében a kormányok kisegítő csomagokkal közbeléptek; a magánhitelválság közhitelválságot idézett elő. Ma az Egyesült Államok magán és állami adósságterhe a nemzeti össztermék több mint három és félszerese.[587]

Ez persze nem egy kivételes amerikai jelenség. Ugyanannak a témának a különféle variáció fordultak elő a többi angol nyelvű országban is: Írországban, az Egyesült Királyságban, valamint kisebb mértékben Ausztráliában és Kanadában is – fraktális geometria a hitelfinanszírozás korában, amikor a hasonló problémák számtalan formában jelentkeznek. A legtöbb európai országban nagyobb ingatlanpiaci buborék keletkezett – abban az értelemben, hogy a házárak magasabbra kúsztak a jövedelmekhez képest, mint az Egyesült Államokban –, az államadósság pedig jóval súlyosabb válságot okozott Portugáliában, Írországban és Görögországban, ahol az államháztartásban igen nagy deficit keletkezett, miközben monetáris unióban álltak Németország-

gal. A 2007 és 2009 közötti pénzügyi válság azonban, bár hatásait tekintve globális jelenség volt, eredetében nem tekinthető globálisnak. A nyugati világnak a túlfogyasztás és a túlzott hitelfelvétel miatti válsága volt ez. Másutt – különösen Ázsiában – másként festett a dolog.

Általában elismerik, hogy a megtakarítások aránya keleten sokkal nagyobb, mint nyugaton. A magán hitelterhek jóval alacsonyabbak; a házakat gyakran egyből kifizetik, vagy aránylag kevés jelzáloghitelt vesznek fel rájuk. A fogyasztói hitelek egyéb formái sokkal kisebb szerepet játszanak. Az is jól ismert tény, mint azt már tárgyaltuk is, hogy az ázsiaiak évente több órát dolgoznak, mint nyugati társaik – az évi munkaórák száma a tajvani 2120-tól a dél-koreai 2243-ig terjednek. Aminek a jelentőségét viszont kevésbé mérik fel, hogy a takarékosság és az iparosodás fejlődése Ázsiában kéz a kézben haladt az elnyugatiasodás legmeglepőbb melléktermékével, a kereszténység terjedésével, mégpedig legfőképpen Kínában.

KÍNAI JERUZSÁLEM

A kapitalizmus elterjedése Kínában egy mindenki számára ismert történet. De mi a helyzet a protestáns etika terjedésével? A China Partner és a sanghaji East China Normal University által készített felmérésekből kiderül, hogy mintegy 40 millió protestáns keresztény él ma Kínában, szemben az 1949-es alig félmillióval. Egyes becslések még magasabbra teszik a maximumot, 75 vagy 110 millióra.[588] Ha hozzáadjuk a 20 millió egyéb kereszténytt, akkor akár 130 millió keresztény is élhet Kínában. Ma tehát több gyakorló keresztény lehet Kínában, mint Európában.[589] Kínában ma sebesebben épülnek a templomok, mint bárhol máshol a világon, és több *Bibliát* nyomtatnak, mint bármely más országban. A Nanking Amity Printing Company a világ legnagyobb biblianyomdája. Hatalmas nyomdagépei a társaság 1896-os alapítása óta több mint 70 millió *Bibliát* nyomtattak, köztük 50 milliót mandarin és más kínai nyelvjárásban.[590] Lehetséges, hogy három évtized múlva a keresztények teszik ki a kínai lakosság 20–30 százalékát.[591] Mindez különösen szembeötlő akkor, ha belegondolunk, mekkora ellenállást tanúsítottak a kínai történelem folyamán a kereszténység terjesztésével szemben.

A protestantizmus Kínában való korábbi meggyökeresedésének sikertelensége máig érthetetlen. A nesztoriánus keresztény hittérítők már a VII. századi Tang-dinasztia által uralt Kínában is megfordultak. Az első római katolikus templomot 1299-ben Giovanni da Montecorvino építtette, akit 1307-ben Khanbalik püspökévé neveztek ki. A XIV. század végére azonban ezek a keresztény bástyák a Mingek ellenségessége következtében nagyrészt eltűntek. A hittérítők második hulláma a XVII. század elején érkezett, amikor a jezsuita Matteo Ricci engedélyt kapott a Pekingben való letelepedésre. Az 1700-as években mintegy 300 000 keresztény lehetett Kínában. 1724-ben azonban újabb csapás következett, amikor Jung-cseng császár kiadta a keresztények kiűzéséről és vagyonuk elkobzásáról szóló rendeletet.[592]

A keresztények harmadik hulláma a XIX. századi protestáns missziók formájában érkezett. A Brit Missziós Társasághoz hasonló szervezetek szó szerint százával küldték az evangélistákat, hogy eljuttassák a jó hírt a föld legnépesebb országába is. Elsőként a Londoni Missziós Társaságtól érkezett egy huszonöt éves angol fiatalember, Robert Morrison, aki 1807-ben ért Kantonba (Kuang-csou). Még megérkezése előtt nekilátott a mandarin nyelv elsajátításának és a *Biblia* kínai írásjegyekkel való átírásának. Kantonba érve egy latin–kínai szótár szerkesztésébe kezdett. 1814-re Morrison, immáron a Kelet-indiai Társaság alkalmazásában, lefordította az Apostolok cselekedeteit (1810), Szent Lukács evangéliumát (1811), az Újszövetséget (1812) és a Teremtés könyvét (1814) csakúgy, mint az *Isteni megváltás doktrínájának foglalata* (1811) és a *Krisztusi tanítás magyarázó katekizmusa* (1812) című műveket. Mindez elégnek bizonyult ahhoz, hogy rávegye a Kelet-indiai Társaságot egy nyomdagép és az azt üzemeltető nyomdász kiküldésének engedélyezésére.[593] A Társaság végül elbocsátotta Morrisont, mert attól félt, hogy magukra vonják a kínai hatóságok haragját. Morrison tántoríthatatlanul tovább végezte a munkáját, és Malaccába költözött. Ott egy angol–kínai főiskolát alapított „az európai és a kínai irodalom és tudomány művelésére, de legfőképpen a kereszténység keleten való elterjesztésére", valamint William Milne közreműködésével befejezte a *Biblia* fordítását (amelyet aztán 1823-ban ki is adtak). A kínai diákok részére írt egy angol nyelvtankönyvet és összeállított egy angol–kínai szótárt. 1828-ban kiadta a *Kantoni nyelv-*

32. A mára már eltűnt népi viseletek világa – fiatal nő lóháton, Urga (Ulánbátor), Mongólia, 1913. A képet Stéphane Passet készítette Albert Kahn gyűjteménye számára

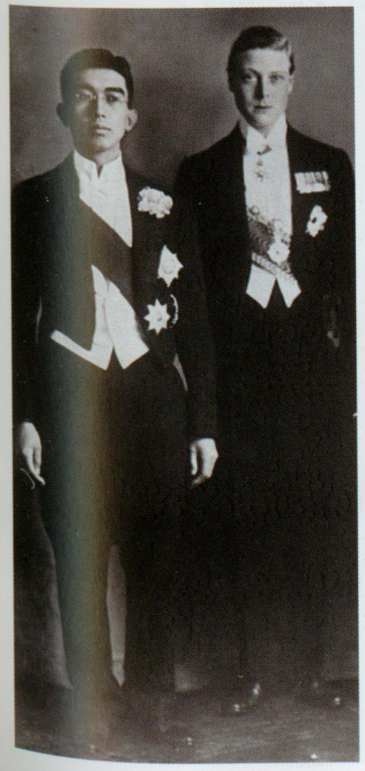

33. Két herceg a Savile Row szabászatában: Hirohito és Eduárd

34. A Meidzsi-váltás I.: *Josu Csikanobu: A Méltóságos Császár megszemléli a szárazföldi hadsereg és a haditengerészet hadgyakorlatát*, 1890

35. A Meidzsi-váltás II.: Adacsi Ginkó: *Varró hölgyek*, 1887

36. James Dean divatba hozza a farmernadrágot *Az óriás* című filmben

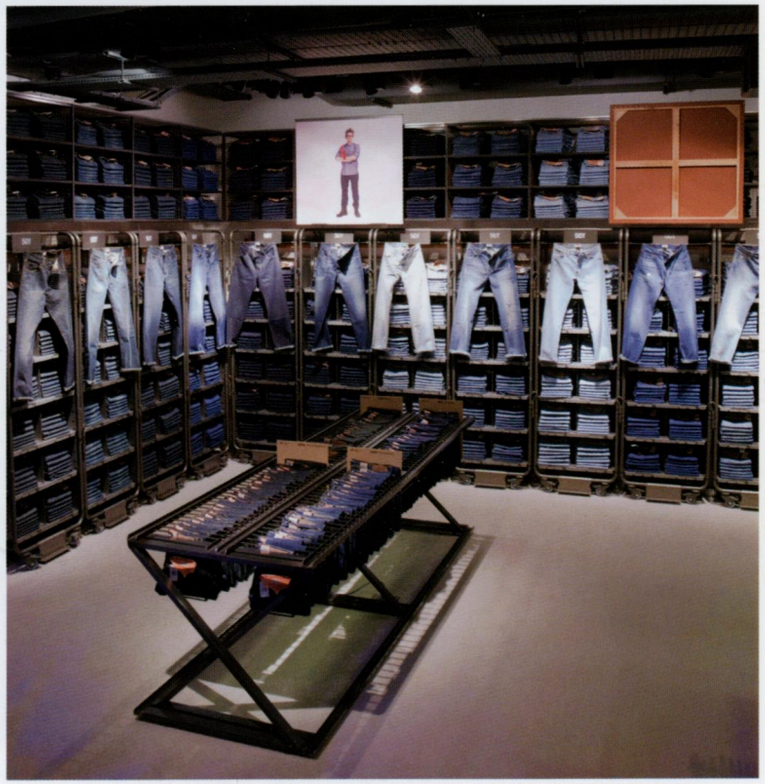

37. A Levi's® londoni zászlóshajója, Regent Street 174–176.

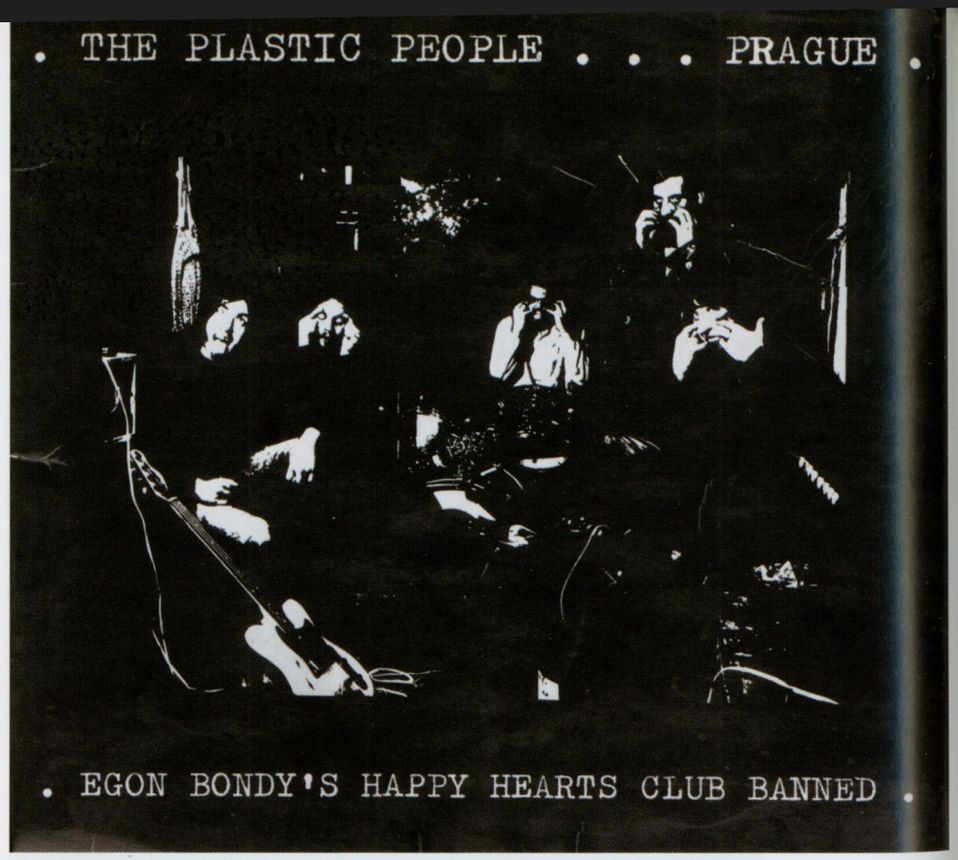

38. „Félnek a szabadságtól. / Félnek a demokráciától... Úgyhogy mi a pokolért félünk mi tőlük?" A Plastic People of the Universe rockegyüttes megrengette a szovjet kommunizmus rendszerét

39. Kendős kirakatbábuk Isztambulban

40. A protestáns etika és a kapitalizmus szellemisége után kutatva: Max Weber Amerikában

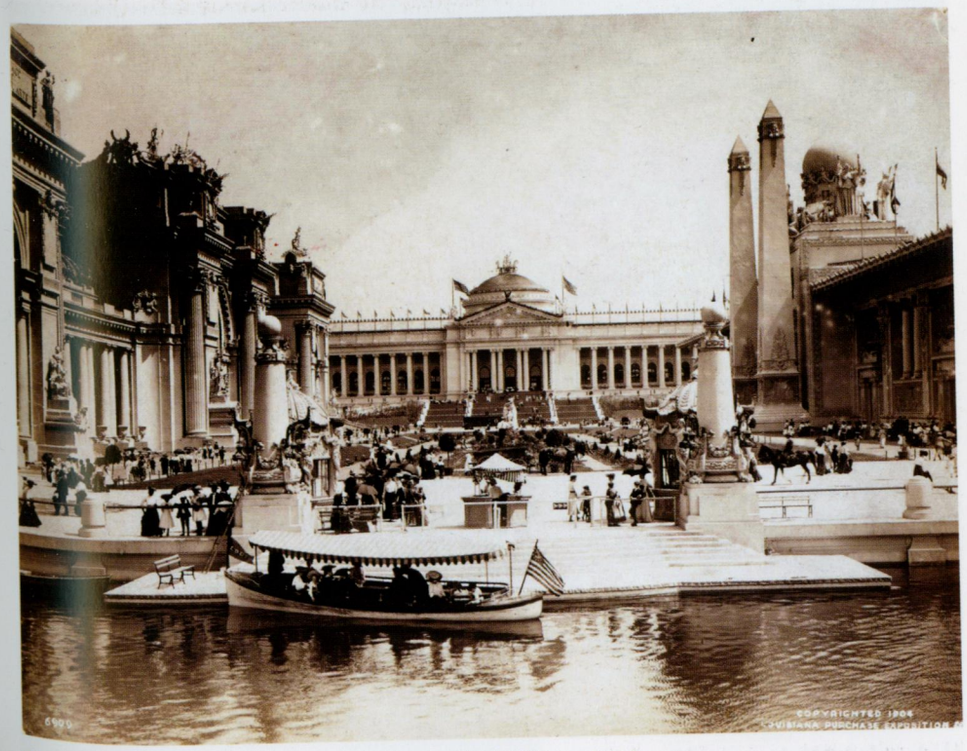

41. Az amerikai bőségszaru: a St. Louis-i Világkiállítás, 1904

42. Az Ige Vencsouba is eljutott: a Kínai Szárazföldi Misszió diákjai tanárukkal, 1900 körül

43. Az üdvözülés kartográfiája: amerikai missziós térkép Délkelet-Kínáról

44. Halál és pusztulás a Tajping-felkelés során

45. A *Szentírás* tömeggyártása: a *Biblia* nankingi nyomdájában

46. Ipari látomás: a mai Kína

47. A Nyugat uralmának vége: Barack Obama amerikai elnök meghajol Ven Csia-pao kínai elnök előtt, 2009. november

járás szótárát is. Morrison 1834-ben Kantonban halt meg; első felesége és fia akkor már nem élt. Valóban elmondható róla, hogy ő volt a protestáns munkaetika megtestesülése és szószólója.

Az első brit misszionáriusok erőfeszítéseinek azonban nem várt következményei voltak. A birodalmi kormány halálbüntetés terhe mellett megtiltotta a keresztény hitre való áttérést, azon az alapon, hogy a kereszténység „a lázadáshoz igen közeli" viselkedést gerjeszt.

> „Az említett vallás sem a szellemeknek nem hódol, sem az ősöket nem tiszteli, tehát nyilvánvalóan szembemegy a szilárd tételekkel; márpedig milyen tekintetben különbözik a köznép, amely követi ezeket a téveszméket, és magáévá teszi azokat, a lázadó tömegtől?"[594]

Kiváló jóslat. Egy Hung Hsziu-csüan nevű megtért férfi a lehető legkülönösebb módon reagált a keresztény tanokra. Eredetileg a hagyományos módon kívánt karriert építeni a birodalmi hivatalnokok között, és megkísérelte letenni az embertelen alkalmassági vizsgákat. Ezeken elbukott, és ahogy az már lenni szokott, egyik sikertelenség után jött a másik, majd a teljes összeomlás. 1833-ban Hung megismerkedett William Milne-nel, a Robert Morrison-féle kínai *Biblia* társszerzőjével, aki nagy hatást gyakorolt a sikertelen vizsgák utáni depresszióból lábadozó ifjúra. Olyannyira, hogy Hung, Milne legnagyobb rémületére, kijelentette, hogy ő nem más, mint Jézus Krisztus kisöccse. Isten, jelentette ki, azért küldte őt, hogy megszabadítsa Kínát a konfucianizmustól – a versenyt, a kereskedelmet és a törekvést a külföldiek által terjesztett mételynek tartó, befelé tekintő filozófiától. Hung létrehozta az Istenimádók (fél)Keresztény Társaságát, amely főként a szegényebb kínaiak tízmillióinak a támogatását élvezte, majd kinevezte magát a Nagy Béke Isteni Királysága vezérévé. A kínaiak között Tajping Tienkuo néven vált ismertté, innen az általa vezetett felkelés neve: Tajping-felkelés. A felkelők Kuang-hsziból Nankingba mentek, ahol az önjelölt Mennyei Király berendezte a főhadiszállását. 1853-ra a követői – akiket vörös kabátjukról, hosszú hajukról lehetett felismerni, és arról, hogy a nemek szigorú elkülönülését követelték – az egész Jangce-völgyet az uralmuk alá vonták. A trónteremben lévő lobogón a következő felirat volt olvasható: „Istentől jött a parancs,

ni maguknak a hívőket: a Charles Haddon Spurgeon által tervezett, úgynevezett „szöveg nélküli könyv"-vel, amely a hagyományos kínai színkozmológiát is magában foglalta. Az egyik elterjedt változatát az amerikai Dwight Lyman Moody tervezte 1875-ben, és ebben a fekete oldal a bűnt jelenítette meg, a piros Jézus vérét, a fehér a szentséget, az arany vagy a sárga pedig a mennyországot.[598]

Timothy Richard, a Baptista Misszionárius Társaság által támogatott hittérítő egy egészen más utat választott, amikor azt mondta: „Kínának a szeretet és megbocsátás evangéliuma kell, ugyanakkor szüksége van az anyagi fejlődés és a tudományos ismeretek evangéliumára is".[599] Richard inkább a kínai elitre, és nem a szegénységben élő tömegekre összpontosított, amikor 1891-ben a Keresztény és Általános Tudás Terjesztése Kínai Társaságának titkára lett, és jelentős hatást gyakorolt Kang Jü-vej fejlesztést célzó mozgalmára, sőt magának a császárnak a tanácsadójává lépett elő. Richard segítette elő az 1902-ben Sanhsziban megnyitott, első nyugati típusú egyetem létrehozását is.

1877-re tizennyolc aktív keresztény misszió és három bibliai társaság tevékenykedett Kínában. A sajátos szellemi beállítottságú Taylor különösen sikeresnek bizonyult az új misszionáriusok toborzásában, akik között igen sok egyedülálló nő volt nemcsak Nagy-Britanniából, hanem az Egyesült Államokból és Ausztráliából is.[600] A protestáns hagyományoknak megfelelően a rivális missziók dühödten versengtek egymással, különösen a Kínai Szárazföldi Misszió és a Baptista Misszionárius Társaság Sanhsziban lévő szervezetei. 1900-ban azonban ismét kitört az idegengyűlölet, és a bokszerlázadás során egy újabb bizarr kultusz, az Igazságot és Békét Teremtő Ökül *(jiho csüan)* az összes „külföldi gonosz" kiűzését tűzte ki céljául – ez alkalommal az özvegy császárné nyílt beleegyezésével. A multinacionális hatalmak beavatkozása és a lázadás leverése előtt ötvennyolc, a Kínai Szárazföldi Misszióhoz tartozó hittérítőt öltek meg a gyermekeikkel együtt.

A hittérítők számos magot elvetettek, ezek azonban a Csing-dinasztia bukásához vezető zűrzavaros időszakban nem tudtak kifejlődni. Az első Kínai Köztársaság alapítója, Szun Jat-szen egy kuantungi (kantoni) keresztény volt, amikor azonban 1924-ben meghalt, Kína a polgárháború szélén állt. Aztán a nacionalista vezető, Csang Kaj-sek

következett, aki feleségével együtt keresztény volt,* de a kommunistákkal folytatott hosszú polgárháborút követően kénytelen volt elmenekülni Tajvan szigetére. Az 1949-es forradalom után nem sokkal Csou En-laj és Vu Jao-cung elkészítették a „Keresztény kiáltvány"-t, amellyel a misszionáriusok helyzetét kívánták ellehetetleníteni, mind az ideológia, mind a patriotizmus talaján.[601] 1950 és 1952 között a Kínai Szárazföldi Misszió a tagság Kínából való kimenekítése mellett döntött.[602] A hittérítők távozását követően a legtöbb templomot bezárták vagy átalakították gyárrá. A következő harminc évben a templomok zárva maradtak. Az olyan kereszténeket, mint Vang Mingtao, Allen Jüan és Moses Hszie, akik nem voltak hajlandóak a kommunista párt által ellenőrzött Protestáns Hármas-Én Hazafias Mozgalomhoz csatlakozni, bebörtönözték (húsz vagy annál is több évre).[603] A tévesen „nagy ugrás"-nak nevezett időszak vészterhes évei alatt (1958–1962) – a valóságban ez nem volt más, mint egy ember által előidézett éhínség, amely 45 millió emberéletet követelt[604] – újabb templombezárási hullám következett. A kulturális forradalom (1966–1976) alatt aztán kezdetét vette a nagy mértékű képrombolás, amely ismét számos ősi buddhista templom elpusztításához vezetett. Mao, „a dolgozó nép messiása" egy Hitleren és Sztálinon is túltevő személyi kultusz központi alakjává vált.[605] Baloldali gondolkodású felesége, Csiang Csing kijelentette, hogy Kínában a kereszténység kizárólag a múzeumokra tartozik.[606]

Max Weber és számos későbbi, XX. századi nyugati szakértő számára Kína protestantizációjának és az ebből következő iparosításának valószínűsége elhanyagolhatóan alacsonynak látszott – szinte olyan valószínűtlennek, mint az, hogy Európában kiveszik a kereszténység. Kína számára adott volt a választás lehetősége: vagy a konfuciánus stagnálás, vagy a káosz.

Mindezek mellett a manapság bekövetkezett változás teljességgel lélegzetelállító.

A Sanghajtól délre, Csöcsiang tartományban fekvő Vencsou maga a megtestesült ipari város. Lakosainak nyolcmilliós létszáma egyre nö-

* Csang 1930-ban tért át a keresztény hitre. Felesége a metodista milliomos, Charlie Soong egyik lánya volt.

vekszik. Azt tartják róla, hogy Kína legvállalkozóbb szellemű városa – egy olyan hely, ahol a szabadpiac uralkodik, és minimális az állami beavatkozás. A viktoriánus korban élt emberek számára ismerős volna a textilgyárakkal és szénkupacokkal teli környék: Ázsia Manchestere. A munkaetika a leggazdagabb vállalkozótól a legszegényebb gyári munkásig mindenkit áthat. A Vencsouban élőkre nemcsak az jellemző, hogy több munkaórát dolgoznak, mint az amerikaiak, hanem jóval többet meg is megtakarítanak a keresetükből. 2001 és 2007 között, amikor az amerikai megtakarítások összeomlottak, a kínai megtakarítások a nemzeti összjövedelem 40 százaléka fölé emelkedtek. A kínai háztartások általában bevételeik egyötödét megtakarítják. A nagyvállalatok még többet megtakarítanak a visszaforgatott bevétel formájában.

Vencsouval kapcsolatban azonban még meglepőbb, hogy az emberek nemcsak a nyugati munkaetikát vették át, hanem a protestantizmust is. A brit misszionáriusok által százötven évvel ezelőtt elvetett magvak most szárba szökkentek, mégpedig meglehetősen különös módon. Miközben a kulturális forradalom előtt 480 templom volt a városban, ma 1339 van – és ezek csak azok, amelyeket a kormány is engedélyez. Az a templom, amelyet George Scott épített száz évvel ezelőtt, most minden vasárnap zsúfolásig megtelik. Egy másik, a Szárazföldi Misszió által 1877-ben létesített, a kulturális forradalom alatt bezárt, majd 1982-ben újra megnyitott templom most 1200 fős gyülekezetet tudhat a magáénak. Új templomok is épülnek, égővörös neonkeresztet a homlokzatukon. Nem csoda hát, ha Vencsout a Kínai Jeruzsálemnek hívják. 2002-ben a vencsoui lakosság mintegy 14 százaléka kereszténynek vallotta magát, és ez az arány ma minden bizonnyal még magasabb. Ezt a várost Mao 1958-ban még „vallásoktól mentes"-nek nyilvánította. Nemrégiben, 1997-ben a hivatalnokok kampányt indítottak a „keresztek eltávolítására". Mostanra mintha feladták volna. A Vencsou környékén lévő falvak nyilvánvalóan azon versengenek, melyikük templomtornya nyúlik a legmagasabbra.

Manapság Kínában a kereszténység a legkevésbé sem a tömegek ópiuma.[607] Vencsou legodaadóbb hívői közé tartoznak az úgynevezett „nagyfőnök keresztények", az olyan nagyvállalkozók, mint például Hanping Csang, aki a világ három legnagyobb tollgyára egyikének, az Ajhaónak (ez a kínai jel jelentheti azt, hogy „szeretet", „jóság" vagy

„hobbi") az elnöke. Hívő keresztényként Csang élő példája a kapitalizmus szellemisége és a protestáns etika közötti kapcsolatnak, pontosan ahogy azt egykor Max Weber is látta. Az egykori gazdálkodó 1979-ben műanyaggal kezdett foglalkozni, majd nyolc évvel később megnyitotta első tollgyárát. Ma már mintegy 5000 embert foglalkoztat, akik évente 500 millió tollat gyártanak. Csang szerint azért virágzik ma a kereszténység Kínában, mert etikai keretet kínál a kommunizmusból a kapitalizmusba való, ijesztően gyors átmenettel küszködő emberek számára. Elmondása szerint igencsak híján vannak a bizalomnak a mai Kínában. A kormányhivatalnokok gyakran korruptak. Az üzletfelek becsapják egymást. A munkások meglopják munkaadójukat. A fiatal nők férjhez mennek, majd eltűnnek a nehezen összekuporgatott hozománnyal. A bébiételek tudvalevőleg mérgező összetevőket tartalmaznak, az iskolaépületeket pedig selejtes anyagokból építik fel. Csang azonban úgy érzi, keresztény testvéreiben megbízhat, mert tudja róluk, hogy ők is keményen dolgoznak, ugyanakkor becsületesek.[608] Csakúgy, mint a protestáns Európában és Amerikában az ipari forradalom hajnalán, a vallási közösségek itt is megduplázódnak, mert egyaránt jelentenek egyfajta hitelhálózatot és a hiteles, megbízható hívő testvérek láncolatát.

A múltban a kínai hatóságok mély gyanakvással viseltettek a kereszténységgel szemben, és nemcsak ezért, mert felidézték magukban a Tajping-felkelés zűrzavaros időszakát, hanem mert a szemináriumi diákok fontos szerepet játszottak a Tiananmen téri demokratikus megmozdulásokban. Sőt az 1989 nyarán leginkább keresett diákvezérek közül ketten később keresztény lelkészek lettek. Ez után a válság után újabb csapás következett a nem hivatalos egyházak ellen.[609] A dolog iróniája, hogy a maoizmus utópizmusa egy olyan igényt hívott elő, amelyet ma, a sokkal inkább technokrata, semmint messianisztikus pártvezetés mellett, csakis a kereszténység képes kielégíteni.[610] Ráadásul – csakúgy, mint a Tajping-felkelés idején – egyes modern kínaiak a kereszténységből sarjadó, kimondottan különc szektákat követnek. A főként a Henan és Hejlungcsiang tartományokban tevékenykedő Keleti Fény mozgalom tagjai úgy vélik, Jézus női alakban tért vissza. Véres harcokba keverednek fő riválisukkal, a Szolgák Három Fokozata nevű szektával.[611] Egy másik radikális félkeresztény mozgalom Peter Hszü Újraszületés mozgalma, amelyet a Teljes Hatókör Egyházának

vagy Kiabálóknak is hívnak rendkívül zajos istentiszteleteik miatt, ahol kötelező a sírás. Az ilyen szektákat a hatóságok *hsziecsiaó*nak, azaz nyíltan ördögi szektáknak tekintik, mint a már a betiltott Falun Kung légzésgyakorló mozgalmat.[612] Nem nehéz megérteni, miért akarja a kormány inkább újrahevíteni a konfucianizmust, amely az idősebb nemzedékek tiszteletét és a „harmonikus társadalom" hagyományos kiegyensúlyozottságát helyezi előtérbe.[613] Az sem meglepő, hogy a 2008-as olimpiai játékok alatt, akkor, amikor a nemzet fővárosa a lehető leginkább ki volt téve a külföldi befolyásnak, még inkább fokozódott a keresztényüldözés.[614]

A protestantizmus egyik hivatalos ágát, az önkormányzat, az önsegélyezés és az önmegvalósítás hármasán alapuló, azaz a külföldi befolyást elutasító Hármas-Én Hazafias Mozgalmát azonban még Mao alatt is eltűrték.[615] Ma a nankingi Szent Pál Egyház tipikus példája a hivatalos Hármas-Én egyházaknak, ahol Kan Zsenping gyülekezete – azóta, hogy a tiszteletes 1994-ben átvette a hívek vezetését – néhány százról mintegy ötezres, rendszeresen templomba járó gyülekezetté duzzadt. Olyan népszerű, hogy az újonnan érkezők zárt láncú televíziós közvetítésen keresztül követhetik az eseményeket a négy közeli mellékkápolnában. Az 1982-ben kiadott 19-es számú pártutasítás óta hivatalosan is eltűrik az úgynevezett „házi egyház" mozgalmait, melyek esetében a gyülekezetek többé-kevésbé titkosan a tagok otthonaiban gyűlnek össze, és gyakran amerikai típusú istentiszteletet tartanak.[616] Magában Pekingben a hívők Csin Mingzsi tiszteletes Zion nevű, 350 tagot számláló, nem hivatalos egyházába gyűlnek, ahol a hívek vállalkozói és értelmiségi körből származnak, és szinte mindannyian a negyven alatti korosztályhoz tartoznak. Kínában divatossá vált a kereszténység. A korábbi olimpiai focikapus, Kao Hung is keresztény, mint ahogy a televíziós színésznő, Lu Liping és a popsztár Cseng Csün is.[617] A kínai tudósok közül többen – köztük Tang Ji is – nyíltan vallják, hogy „a keresztény hit végül meghódíthatja Kínát, és kereszténnyé teheti a kínai kultúrát". Bár ő maga valószínűbbnek véli, hogy „a kereszténység, a buddhizmushoz hasonlóan, végül beolvad a kínai kultúrába... és a kínai faj bűntelen vallásává válik" vagy „a kereszténység megtartja a nyugati jellegét, és egy szubkulturális kisebbségi vallás lesz belőle".[618]

A kínai kommunista vezérek közül néhányan, hosszas tétovázást követően, mintha felismernék, hogy a kereszténység a Nyugat egyik legjelentősebb erőforrása.[619] A Kínai Társadalomtudományi Akadémia egyik kutatója a következőket nyilatkozta:

> „Megkértek minket, hogy nézzük meg, mi miatt előzhette meg... a Nyugat a világ többi részét... Eleinte azt gondoltuk, hogy azért, mert önöknek erősebb fegyvereik voltak, mint nekünk. Aztán azt gondoltuk, hogy azért, mert önöknek volt a legjobb politikai rendszerük. Aztán a gazdasági rendszerükre összpontosítottunk. Az elmúlt húsz évben azonban rájöttünk, hogy az önök kultúrájának a lényege a vallásuk: a kereszténység. Ezért lehetett a Nyugat ilyen erős. A társadalmi és kulturális élet keresztény erkölcsi alapja tette lehetővé a kapitalizmus kialakulását, majd a demokratikus politika felé vezető sikeres átalakulást. Semmiféle kételyünk nincs efelől."[620]

Egy másik akadémikus, Cso Hszinping „a transzcendencia keresztény felfogásá"-t tartja olyasvalaminek, ami „döntő szerepet játszhatott abban, hogy az emberek elfogadják a társadalmi és politikai pluralizmust a mai Nyugaton".

> „A transzcendenciának csakis ezt a felfogását fogadhatjuk el mint kritériumot, ha meg akarjuk érteni az olyan fogalmak, mint szabadság, emberi jogok, tolerancia, egyenlőség, igazságosság, demokrácia, a törvény hatalma, univerzalizmus és környezetvédelem valódi értelmét."[621]

Jüan Cseming keresztény filmrendező egyetért ezzel a véleménnyel: „A legfontosabb dolog, a nyugati civilizáció lényege... a kereszténység."[622] Csao Hsziao – maga is kereszténnyre hitre tért – professzor szerint a kereszténység Kínának egy új „közös erkölcsi alap"-ot kínál, amely képes lenne csökkenteni a korrupciót, csökkenteni a gazdagok és szegények között tátongó űrt, elősegíteni az emberi együttérzést, sőt megakadályozni a környezetszennyezést is.[623] „A gazdasági életképességhez komoly erkölcsi világkép szükséges – állítja egy másik kutató – inkább, mint csupán a hedonisztikus fogyasztói szemlélet és a tisztességtelen stratégia."[624] Azt is állítják, hogy nem sokkal azelőtt,

hogy Csiang Cö-min leköszönt elnöki és a kommunista pártban betöltött főtitkári posztjáról, magas rangú pártvezetők egy csoportja előtt azt nyilatkozta, hogy ha kiadhatna egy rendeletet, amelynek Kínában mindenki engedelmeskedne, a kereszténységet tenné meg Kína hivatalos vallásává.[625] 2007-ben utódja, Hu Csin-tao egy precedens nélküli „tanulmányi ülés"-t tartott a Politbüró számára a vallásról. Ott Kína huszonöt legbefolyásosabb vezetője előtt azt mondta, hogy „számba kell venni a vallásos emberek tudását és erejét egy virágzó társadalom építéséhez." A Kínai Kommunista Párt XIV. Központi Bizottsága elé egy jelentést tettek, amelyben felsorolták a fenntartható gazdasági fejlődés három ismérvét: a tulajdonjog mint mindennek az alapja, a törvény mint biztosíték és az erkölcs mint támogatás.

HITETLENEK FÖLDJE

Mindennek ismerősen kell hangoznia, mert mint azt láthattuk, többek között ezek voltak a nyugati civilizáció alapjai. Pedig az utóbbi években mi, nyugatiak mintha elveszítettük volna az ezekbe az alapokba vetett hitünket. Nem elég, hogy Európában kiürültek a templomok, mintha azoknak a dolgoknak az értékét is megkérdőjeleznénk, amelyek a reformáció után Európában kialakultak. A kapitalista verseny kegyvesztetté vált a legutóbbi pénzügyi válság és a bankárok zabolátlan kapzsisága következtében. A természettudományokat túl kevesen tanulják az iskolákban és az egyetemeken. A magántulajdonhoz való jogot újra és újra megszegik a kormányok, amelyeknek csillapíthatatlan étvágya van jövedelmeink, vagyonunk megadóztatására, hogy aztán a bevétel jó részét eltékozolják. A birodalom szó mintha szitokszóvá vált volna, az európai imperialisták által a világ többi része számára kínált előnyök ellenére. Mindössze egy kiüresedett fogyasztói társadalom és egy relativista kultúra maradt számunkra – egy olyan kultúra, amelybe bármilyen elmélet vagy vélemény belefér, legyen az bármennyire is idegen számunkra, és mi azt éppen olyan jónak látjuk, mint amiben korábban hittünk.

A népszerű tévhittel ellentétben nem Chesterton állította azt, hogy „az ateizmussal az a baj, hogy amikor az ember többé már nem hisz

Istenben, akkor nem a semmiben hisz. Akkor mindent elhisz." De valami nagyon hasonlót adott Brown atya szájába a *Miracle of the Moon Crescent* című írásában:

> „Mindannyian megesküdtek, hogy megrögzött materialisták; pedig ami azt illeti, mindannyian a hit szélén egyensúlyoztak – a szinte mindenben való hit szélén. Ma ezrek egyensúlyoznak ott, pedig ez egy éles, kényelmetlen ülőhely. Addig nem pihenhetnek, amíg hinni nem kezdenek valamiben."[626]

Ha meg akarjuk érteni a hit és a hitetlenség közötti különbséget, gondolkodjunk el egy olyan párbeszéden, amelyik Muktar Said Ibrahim – egy szélsőséges iszlamista, a londoni tömegközlekedés ellen tervezett bombamerényletét 2005-ben hiúsították meg – és a London északi külvárosában, Stanmore-ban lakó, egykori szomszédja között zajlott le. Az Eritreában született Ibrahim tizennégy éves korában költözött Nagy-Britanniába, és a merényletterv előtt nem sokkal kapta meg az állampolgárságot annak ellenére, hogy fegyveres rablásért börtönbüntetésre ítélték. „Megkérdezte tőlem – emlékezett vissza Sarah Scott –, hogy katolikus vagyok-e, mivel ír családból származom. Azt mondtam neki, hogy én semmiben sem hiszek, ő pedig azt felelte, hogy pedig valamiben kellene. Azt mesélte, hogy ha dicsőíti Allahot, és a mennybe jut, az övé lesz az a sok szűz. Azt mondta, hogy ha Allahhoz imádkozik, és hű marad hozzá, nyolcvan szüzet kap, vagy valami ilyesmi." A világon a legkönnyebb dolog nevetségessé tenni egy ilyen képzetet, amely nyilvánvalóan mindennapos a dzsihád harcosai között, azaz, hogy ezt kapják jutalmul a hitetlenek felrobbantásáért. De nem sokkal különösebb-e az, ha Sarah Scotthoz hasonlóan egy ember az égvilágon semmiben sem hisz? Az Ibrahimmal folytatott beszélgetés pontosan azért érdekes, mert rávilágít arra a feneketlen szakadékra, amely ma Nyugat-Eruópában tátong a kisebbségben élő fanatikusok és a többségben élő ateisták között. „Azt mondta – emlékezett vissza Scott korábbi szomszédja letartóztatását követően –, hogy az emberek félnek a vallástól, pedig nem kellene félniük."[627]

Chesterton attól tartott, hogy ha a kereszténység végleg lehanyatlik Nagy-Britanniában, a „babonák... megfojtják a régi racionalizmust

és szkepticizmust". A Nyugatot most valóban elöntötték a posztmodern kultuszok – az aromaterápiától a Zen meg a motokerékpár-ápolás művészetéig –, melyek közül egyik sem ígér olyasmit, aminek megközelítőleg is akkora gazdaságélénkítő vagy társadalomegyesítő hatása volna, mint a régi protestáns etikának. Ami ennél is rosszabb, ez a szellemi vákuum sebezhetővé teszi a nyugat-európai társadalmakat a vallási hittel rendelkező, gonosz álmokat dédelgető kisebbséggel szemben, amelynek ráadásul politikai célkitűzése, hogy új hazájában is növelje hite befolyását és hatalmát. Az, hogy a radikális iszlám és a nyugati civilizáció közötti harc karikírozható a „dzsihád és a McVilág" harcaként is, sok mindent elárul.[628] A valóságban a nyugati civilizáció központi értékeit közvetlenül fenyegeti a Muktar Said Ibrahimhoz hasonló terroristák által képviselt iszlámizmus, amely ebben a formában a XIX. századi vahabista Sahíd Dzsamal al-Din és a Muzulmán Testvériség vezetői, Hassan al-Banna és Sahíd Qutb tanításain alapul.[629] Az egyház és az állam szétválasztása, a tudományos módszertan, a jogrend és a szabad társadalom eszméje – amelyhez az olyan, aránylag új elvek is hozzátartoznak, mint a nemek egyenlősége és a homoszexuálitás legalitása – mind-mind olyan dolgok, amelyeket az iszlamisták nyíltan elutasítanak.

A nyugat-európai országok muszlim lakosságára vonatkozó becslések nagyon eltérőek. Az egyik becslés szerint az 1990-es tízmilliós népesség 2010-re tizenhétmillióra nőtt.[630] Ami a nemzeti lakosságon belüli arányt illeti, a muszlimok aránya igen eltérő a különböző országok esetében, és valahol a franciaországi 9,8 százalék és a portugáliai 0,2 százalék között mozog.[631] Ezek a számadatok rácáfolnak egyes kutatók véleményére, akik szerint a XXI. század végére létrejöhet egy teljességgel iszlamizálódott „Eurábia". Ha azonban az Egyesült Királyság muszlim lakossága továbbra is évi 6,7 százalékos növekedési arányt mutat (mint ahogy 2004 és 2008 között), a 2008-as 4 százalékos lakosságon belüli arány 2020-ra 8 százalékra nő, 2030-ra 15 százalékra, 2040-re 28 százalékra, 2050-ben pedig meghaladhatja az 50 százalékot.[632]

A tömeges bevándorlás nem feltétlenül fejt ki bomlasztó hatást egy adott civilizációra, ha a bevándorlók magukévá teszik – és erre ösztönzik is őket – a letelepedés helyéül választott civilizáció értékeit. Azokban az esetekben azonban, amikor a bevándorló közösségek asszimi-

lációja sikertelen, ráadásul radikális ideológiák martalékává is válnak, az eredmény mélységesen destabilizáló lehet.[633] A lényeg nem a puszta számokban rejlik, sokkal inkább abban, hogy mennyire hatolnak be a muszlim közösségekbe az olyan iszlamista szervezetek, mint az Arab Muszlim Testvériség, a pakisztáni Jama'at-i Islami, a Szaúdból pénzelt Muszlim Világliga és a Muszlim Ifjak Világtanácsa. Nagy-Britanniában, hogy talán a legaggasztóbb példát vegyük, létezik a Muszlim Testvériségnek egy aktív sarja, a Brit Muszlim Szövetség, a Jama-at'i Islamnak két mellékszervezete, a Brit Iszlám Társaság és annak ifjúsági szárnya, az Ifjú Muszlimok (Nagy-Britannia), valamint egy Hizb út-Tahrir (Felszabadítási Párt) nevű szervezet. A Hizb út-Tahrir nyíltan hangoztatott célja, hogy „Nagy-Britannia... 2020-ra iszlám állammá váljon".[634] Ezeken kívül ismert módon aktív tevékenységet fejt ki a terroristák toborzása terén az al-Kaida és a hasonlóan veszélyes Harakat ul-Mudzsahedin. Az ilyen mérvű behatolás a legkevésbé sem csak az Egyesült Királyságra jellemző.*

Shehzad Tanweer esete kiválóan szemlélteti, hogy milyen alattomosan zajlik a radikalizálódási folyamat. Tanweer egyike volt azoknak az öngyilkos bombamerénylőknek, akik végrehajtották a 2005. július 7-i londoni merényletet: Tanweer az Aldgate és a Liverpool Street közötti Circle Line földalatti vasútvonalán robbantott fel egy bombát, megölve ezzel önmagát és hat további utast. A merénylő 1983-ban Yorkshire-ben született, és egyáltalán nem volt szegény. Apja, egy pakisztáni bevándorló sikeres fish&chips ételkiszállító üzletet épített ki, és Mercedesszel közlekedett. Tanweer tanult is, már amennyire a Leeds Metropolitan University sporttagozatának elvégzése tanulásnak számít. Esete kiválóan példázza, hogy akármilyen jó gazdasági, oktatási és sportolási lehetőségeket kap is valaki, ha muszlim családba születik, és rossz társaságba keveredik, könnyen fanatikus terroristává válhat. Ebben a tekintetben lényeges szerep hárul az egyetemek és más intézmények iszlám „központjaira", melyek közül néhány nem más, mint a dzsihád toborzóirodája. Az ilyen központok gyakran belépők

* Hasonló szervezetek az Egyesült Államokban: az Észak-amerikai Iszlám Társaság (ISNA), az Amerikai–Iszlám Kapcsolatok Tanácsa (CAIR) és a Muszlim Amerikai Társaság (MAS). A Muszlim Világligának és a Muszlim Ifjak Világtanácsának szintén léteznek amerikai szervezetei.

az olyan országok kiképzőtáboraiba, mint amilyen Pakisztán, ahol a *bilad al-kufr*ból (azaz a hitetlenek földjéről) érkező újoncok gyakorlatiasabb jellegű átnevelésben részesülnek. 1999 és 2009 között az Egyesült Királyságban száztizenkilenc egyént találtak bűnösnek iszlamista jellegű terrorista bűnök elkövetésében, és több mint kétharmaduk brit állampolgár volt. Alig kevesebb mint egyharmaduk járt felsőoktatási intézménybe, és nagyjából ugyanennyien járták meg a terrorista kiképzőtáborokat.[635] Éppen annyira köszönhető a szerencsének, mint amennyire a terroristaelhárítás hatékonyságának, hogy sikerült megakadályozni az angliai központú dzsihád harcosainak többi támadását, köztük a 2006 augusztusára tervezett merényletet: fiatal brit muszlimok otthon készített bombákat készültek felrobbantani több transzatlanti repülőjáraton. Egy másik meghiúsított merényletterv szerint a University College London egyik nigériai születésű, végzett hallgatója az alsónadrágjába rejtett plasztikbombát robbantott volna fel, amikor Amszterdamból induló gépe 2009 karácsonyának napján megközelítette a detroiti repülőteret.

VÉGNAPOK?

Gibbon *Decline and Fall* (Hanyatlás és bukás) című művében a történelem több mint 1400 évét tekintette át i. sz. 180-tól 1590-ig. Hosszú távú áttekintés ez, amelyben a hanyatlás az egyes császárok alkalmatlanságától a pretoriánus gárda hatalmán át az egyistenhit kialakulásáig szerteágazó okokra volt visszavezethető. Marcus Aurelius 180-ban bekövetkezett halála után a polgárháború állandóan visszatérő problémává vált, mivel a császári címre vágyók harcba szálltak a feltétlen hatalommal járó zsákmányért. A IV. századra a barbárok bevándorlása és támadásaik már jócskán zajlottak, és ezek csak tovább fokozódtak, amikor a hunok egyre nyugatabbra nyomultak. Közben a perzsa Szászánidák jelentette veszély is fokozódott a Keletrómai Birodalomban. A nyugati civilizáció első összeomlása, Gibbon olvasata szerint, lassú égés következménye volt.

Mi van azonban akkor, ha a politikai viszálykodás, a barbár bevándorlás és a birodalmi vetélkedés a késői antikvitás szerves velejárói voltak – a szabályszerűség jelei, nem pedig egy távoli végzet előhírnökei? Ha ezen a lencsén keresztül vizsgáljuk, akkor Róma bukása valójában meglehetősen hirtelen és drámai volt. A Nyugatrómai Birodalom végső összeomlása 406-ban kezdődött, amikor a német hordák beözönlöttek a Rajna-vidékre, Galliába, majd Itáliába. 410-ben magát Rómát is kifosztották a gótok. Egy gyenge császárral társulva aztán a gótok a vandálok ellen harcoltak a spanyol területek fölötti uralomért, ezzel azonban csak délebbre húzódott a probléma. 429 és 439 között Geiserich győzelemről győzelemre vezette a vandálokat Észak-Afrikában, amely hadjárat Karthágó bevételével érte el a tetőpontját. Róma elveszítette a Földközi-tenger déli kenyereskosarát, és ezzel együtt egy hatalmas adóbevételtől is elesett. A római katonák alig tudták legyőzni Attila Balkán felől betóduló hunjait. 452-re a Nyugatrómai Birodalom elveszítette egész Britanniát, Spanyolország nagy részét, Észak-Afrika leggazdagabb provinciáit, valamint Gallia délnyugati és délkeleti részét. Itálián kívül nem sok maradt. Basiliscus, I. Leó császár sógora 468-ban megpróbálta visszaszerezni Karthágót, de nem járt sikerrel. Bizánc tovább élt, a Nyugatrómai Birodalom azonban kimúlt. 476-ra Róma Odoaker szkír király hűbéresévé vált.[636]

Ami a legmeglepőbb ebben a modern történeti értelmezésben, az a Római Birodalom összeomlásának gyorsasága. Mindössze öt évtized alatt magának Rómának a lakossága az egyötödére csökkent. Az V. évszázad végének régészeti leletei – a rosszabb lakhatási körülmények, a primitívebb edények, a kevesebb pénzérme, a kisebb jószágok – azt bizonyítják, hogy Róma üdvös hatása gyorsan eltűnt Nyugat-Európában. Egyetlen emberöltő alatt zajlott le az, amit egy történész a „civilizáció végé"-nek nevezett.[637]

Vajon a mi nyugati civilizációnk is hasonló gyorsasággal omlana össze? Ez a bevallottan régi félelem már több mint egy évszázada kísérti a brit gondolkodókat, Chestertontól Shaw-ig.[638]

Ma azonban ez a félelem talán megalapozottabb. A tudósok nagy többsége osztja azt a véleményt – különösen mivel Kína és más nagy ázsiai és latin-amerikai országok teljesítménye révén egyre inkább szűkül a Nyugat és a többiek között lévő gazdasági szakadék –, hogy az emberiség egy katasztrofális éghajlati változás elé néz. Nem kérdés, hogy minden eddiginél több szén-dioxidot bocsátunk ki a Föld

légkörébe. Arra is akad bizonyíték, hogy ez az átlaghőmérséklet növekedését eredményezi. Ami azonban kevésbé tisztázott, hogy ezeknek a folyamatoknak a továbbélése milyen hatást gyakorol a föld éghajlatára. Nem tűnik teljességgel légből kapottnak az az elképzelés, hogy a sarkvidéki jégréteg további olvadása miatt változás történik az óceáni áramlatok irányában, vagy víz alá kerülnek a mélyen fekvő partvidékek; és az sem lehetetlen, hogy az idáig mezőgazdasági művelésre alkalmas területek elsivatagosodnak. A klímaváltozástól függetlenül egyes természetvédők attól is tartanak, hogy mivel Ázsia sűrűn lakott országai a nyugati mintát követve kilábalnak a szegénységből, az energia, az élelem és a tiszta víz iránti globális igény kielégíthetetlenné válik. A klímaváltozás veszélyeivel kapcsolatban hitetlenkedőknek el kellene menniük Kínába, ahol a történelem legnagyobb mérvű és leggyorsabb ipari forradalma mérhetetlen – tényleg szemmel látható – környezeti károkat okoz.

A legtöbben, akik ezeket a kérdéseket tárgyalják – köztük jómagam is – nem rendelkeznek elég természettudományos ismerettel ahhoz, hogy mérlegeljék a bizonyítékokat. A környezeti katasztrófa gondolata nem is annyira az adatok, mint inkább a jóslat ismerős mivolta miatt foglalkoztatja az embert. A legkorábban lejegyzett mítoszok és legendák óta mindig is lenyűgözte az emberiséget egy látványos világvége képzete. A Nibelung-mondakörben lévő istenek alkonyától kezdve a keresztény eszkatológia kulcsszövegéig, a Patmoszi János evangelista által írt *Jelenések könyvé*ig. Az apokalipszis ezen változata szerint a Messiás vagy Isten Báránya visszatér majd a földre, és az armageddoni csatában legyőzi az Antikrisztust, amely után a Sátán több ezer évre egy feneketlen gödörbe kényszerül. A tetőpont akkor következik be, amikor a Sátán újra feljön a mélyből, és összegyűjti Góg és Magóg népét. „Ekkor villámlás, zúgás és mennydörgés támadt, és olyan nagy földrengés, amilyen nem volt, amióta ember született a földre" (*Jelenések könyve* 16,18). Jehova tanúi és a hetedik napot ünneplő adventisták szó szerint veszik ezt a próféciát, de a legkevésbé sincsenek egyedül ezzel. Az Egyesült Államokban az evangélikus keresztények igen nagy számban állítják, hogy egyre közeleg a világvége. Sokak számára az a kérdés maradt csak, ki marad hátra, amikor eljön a végítélet. Egyesek szerint már el is kezdődött a megpróbáltatások ideje. Úgy tart-

ják, hogy 2008. december 14-én felharsant az első trombita, amikor a pénzügyi válság a mélypontjára jutott. Amikor felharsan a második, harmadik és negyedik trombita is, az Egyesült Államok mint világhatalom összeomlik. Az ötödik trombitaszóra kitör a harmadik világháború, és emberek milliárdjai vesznek oda. A hatalmas megpróbáltatás utolsó napján Jézus Krisztus visszatér majd, hogy megváltsa az igaz hívőket, mint ahogy a *Jelenések könyvé*ben is olvasható. Amikor ellátogattam az izraeli Megiddónál lévő kopár hegyhez, amelyet sokan az eljövendő armageddoni csata helyszínének tartanak, nem lepett meg, hogy amerikai csoporttal futottam össze, akiket pontosan Krisztus ezeréves uralmába vetett hitük vezérelt oda. A kapitalizmus végét váró marxistákhoz hasonlóan, akik minden újabb pénzügyi válságot a vég kezdetének tekintenek, ezek az emberek is beleborzonganak abba a gondolatba, hogy a szemük láttára érkezhet el a vég.

Az a gondolat, hogy a sorsunk megpecsételődött – hogy a hanyatlás és a bukás elkerülhetetlenek, hogy a dolgok csak egyre rosszabbul alakulhatnak –, saját halandóságunkban gyökerezik. Mivel egyéni mivoltunkban szükségszerűen lehanyatlunk, ösztönösen úgy érezzük, a civilizációval is ez fog történni, amelyben élünk. Minden mulandó. Az egykor hivalkodó emlékművek is romként végzik. Korábbi vívmányaink lehangoló relikviáin átfúj majd a szél.

Amit viszont nem könnyű megmondani, hogy vajon hogyan megy majd végbe a hanyatlás és bukás folyamata az összetett társadalmi és politikai rendszerek területén. Vajon egy szempillantás alatt dől majd össze a civilizáció Armageddon csataterén, vagy hosszú, kínkeserves végre számíthatunk? Az egyetlen mód arra, hogy megválaszolhassuk ezt az utolsó kérdést, az, ha visszatérünk a történelmi magyarázat legfontosabb elveihez.

Végkövetkeztetés: A vetélytársak

„Nos, Sir Anthony, mivel Ön úgy óhajtja, nem jósoljuk meg a múltat! – Úgyhogy, vigyázzanak, ifjú emberek – a visszatekintés csakis a jövőre tartozik."

Sheridan

„Úgy érezte, az alvilági régiók elektromos lángcsóva osztályán kellene lennie egy különleges rostélynak, amelyet kizárólag annak az embernek tartanának fönn, aki kitalálta ezeket a civilizáció igaz szellemével végletesen ellentétes [amatőr színházi] előadásokat."

P. G. Wodehouse

Nem létezik jobb ábrázolás a civilizációk életciklusára, mint Thomas Cole öt képből álló festménysorozata, a New York Historical Society galériájában függő *A birodalom útja* (The Course of Empire). A Hudson River School egyik alapítójaként és a XIX. századi amerikai tájképfestészet egyik úttörőjeként Cole csodálatosan ábrázolt egy olyan elméletet, amely a mai napig rejtély a legtöbb ember számára: a civilizációk ciklusának elméletét.

Az öt képzeletbeli jelenet mindegyike egy különálló szikla alatt lévő hatalmas folyó torkolatát ábrázolja. Az elsőn, a *Barbár állapot* (Savage State) című képen egy buja vadont láthatunk néhány vadászó, gyűjtögető emberrel, akik kezdetleges viszonyok között tengődnek egy viharos hajnalon. A második kép, *Az Árkádia* (The Arcadian) a földművelők idilljét ábrázolja: a lakosok kiirtották a fákat, bevetették a földet, és egy tetszetős görög templomot építettek. A harmadik, legnagyobb festmény *A birodalom betetőzése* (The Consummation of Empire) címet viseli. Ezen a vidéki táj helyett egy márványból épült óriási

és csodálatos élelmiszerraktár látható, az előző kép elégedett gazdálkodó filozófusait pedig felváltják a fényűző ruhát viselő kereskedők, prokonzulok és polgárok/fogyasztók. Mindez a déli órákban. Aztán a *Pusztulás* (Destruction) következik. A város lángokban áll, a polgárok egy erőszakoskodó, fosztogató horda elől menekülnek a sötétlő, esti égbolt alatt. Az *Elhagyatatottság* (Desolation) című utolsó képen a hold világít. Egyetlen élőlény sem látható rajta, mindössze néhány vadrózsával és repkénnyel benőtt romos oszlopsor.

Az 1830-as évek közepén született képsorral Cole nyilvánvaló üzenetet közvetít: minden civilizáció, akármilyen magasztos is, hanyatlásra és bukásra van ítélve. Burkoltan azt üzeni vele, hogy korának fiatal amerikai köztársasága is jobban teszi, ha ragaszkodik a kezdeti elvek szerinti pásztoridillhez, és ellenáll a kereskedelem, a hódítás és a gyarmatosítás csábításának.

A történészek, a politikai elemzők, az antropológusok és a nagyközönség évszázadokon át hajlamosak voltak hinni a civilizációk felemelkedésének és bukásának ciklikus és fokozatos bekövetkezésében. *Történelem* című művének Róma felemelkedéséről szóló VI. kötetében Polübiosz a következőképpen írja le a politikai *anacyclosis* folyamatát:

1. monarchia
2. királyság
3. türannisz
4. arisztokrácia
5. oligarchia
6. demokrácia
7. oklokrácia (a csőcselék uralma)

Ez az elmélet a reneszánsz idején újraéledt, amikor Polübioszt újra felfedezték, és Machiavellitől Montesquieu-ig – a mémekhez hasonlóan – sokan továbbadták írásműveikben az ő elképzeléseit.[639] A ciklikusságról szóló nézet azonban egészen függetlenül megjelent a XIV. századi arab történész, Ibn Khaldun írásaiban és a Mingek neokonfucianizmusában is.[640] *Scienza nuova* (1725) című könyvében az itáliai filozófus Giambattista Vico azt írta, hogy minden civilizáció egy három szakaszból álló *ricorsón* megy át: az isteni, a hősi és az

emberi vagy racionális fázison, amely aztán visszafordul az istenihez a Vico által „a visszatükrözés barbarizmusá"-nak nevezett folyamaton keresztül. „A legjobban szervezett kormányok, mint a legjobban megalkotott állati testek is – írta a brit politikai filozófus Henry St. John, Bolingbroke vikomtja 1738-ban –, magukban hordozzák önnön pusztulásuk magvait; és bár egy ideig növekednek és tökéletesednek, hamarosan elindulnak a látható bomlás felé. Minden megélt óra miatt eggyel kevesebb órát élhetnek."[641] *A nemzetek gazdagságá*ban Adam Smith azt írta, hogy a gazdasági növekedést – vagy ahogy ő fogalmazott: a „bőség"-et – végül a „stagnálás állapota" váltja fel.

Az idealisták és a materialisták egy dologban nem vitáztak. Hegel és Marx egyetértettek abban, hogy a dialektika adta a történelem nyilvánvaló ütemét. Oswald Spengler német filozófus szerint a történelem az évszakokhoz hasonlítható, és *A Nyugat alkonya* (1918–1922) című művében azt írta, hogy a XIX. század „a Nyugat tele" volt, a materializmus és a szkepticizmus, a szocializmus, a parlamentarizmus és a pénz győzelmét hozta. A brit történész Arnold Toynbee tizenkét kötetes *Study of History* (Tanulmány a történelemről – 1936–1954) című művében a kihívások, majd a „teremtő erővel bíró kisebbségek" válaszreakcióinak a ciklikusságáról ír, ezt a hanyatlás – civilizációs öngyilkosság – követi, amely akkor következik be, amikor a vezetők nem eléggé találékonyak a rájuk nehezedő kihívásokkal szemben. Egy másik jelentős elmélet az orosz emigráns szociológus Pityirim Szorokin nevéhez fűződik, aki szerint minden nagyobb civilizáció három fejezetet élt meg: a „fogalomalkotási" szakaszt (amelyben a valóság szellemi jellegű), az „érzékelési" szakaszt (amelyben a valóság anyagi jellegű) és az „idealisztikus" szakaszt (amely a kettő szintézise).[642] Az amerikai történész Carroll Quigley azt tanította a hallgatóinak (köztük a későbbi elnöknek, Bill Clintonnak) a Georgetown School of Foreign Service előadásain, hogy a civilizációknak, az emberekhez hasonlóan, hét koruk van: keveredés, kialakulás, terjeszkedés, viszály, egyetemes birodalom, hanyatlás és invázió. Quigley klasszikus életciklus-elméletének a lényege a következő:

> „Minden civilizáció... egy evolúciós folyamat révén születik meg... és belép az élénk terjeszkedés korszakába, melynek során addig növeli méretét és hatalmát..., amíg folyamatosan meg nem jelenik egy szervezeti válság. Amikorra a válság elmúlik, és a civilizáció újraszervezi magát... az élénkség és a közhangulat meggyöngül. A civilizáció stabilizálódik, és végül stagnál. A béke és jólét aranykora után újra egy belső válság következik. Ekkor tűnik fel először egy morális és fizikai gyöngeség, amely kérdéseket vet fel azzal kapcsolatban... vajon a civilizáció képes-e megvédeni magát a külső ellenségekkel szemben... A civilizáció folyamatosan gyöngül egészen addig, amíg a külső ellenségek maguk alá nem gyűrik, és végleg el nem tűnik."[643]

Ezen modellek mindegyike más és más, ugyanakkor közös bennük a történelem ritmikusságára vonatkozó feltevés.

Bár ma már aligha olvassa valaki Spenglert, Toynbee-t vagy Szorokint – Quigley-t még mindig kedvelik az összeesküvés-elméletek hívei* –, hasonló gondolatmeneteket a modernebb szerzőknél is találhatunk. Paul Kennedy *A nagyhatalmak tündöklése és bukása* (The Rise and Fall of the Great Powers, 1987) című könyve szintén a történelem ciklikusságát ábrázolja. Kennedy elmélete szerint a nagyhatalmak ipari alapjaik növekedési aránya, valamint a birodalmi célok gazdasághoz viszonyított költségei mértékében emelkednek fel vagy hanyatlanak le. Mint ahogy az Cole képsorozatán is látható, a birodalmi terjeszkedés magában hordozza a jövőbeni hanyatlás csíráit. „Ha egy állam stratégiai szempontból túlterjeszkedik – olvasható Kennedynél –, azt kockáztatja, hogy a külső expanzió lehetséges előnyeit túlszárnyalják a felmerülő hatalmas költségek."[644] Szerinte a „birodalmi túlterjeszkedés" jelensége minden birodalom sajátja. Kennedy könyvének megje-

* 1966-ban írt *Tragedy and Hope* (Tragédia és remény) című könyvében Quigley jelentős hatalmat tulajdonított egy rejtélyes angol–amerikai „titkos társaság"-nak, amelyet állítólag Cecil Rhodes, Alfred Milner és az újságíró William T. Stead alapítottak a „Brit Birodalom kiterjesztése" és szövetségi állammá való átalakítása érdekében. Quigley szerint a „Rhodes–Milner-csoport" és „kerekasztal"-társaságuk volt a felelős a búr háborúért, a versailles-i szerződés meggyöngüléséért és a náci Németországgal való békülékeny politikáért. Milner 1925-ben bekövetkezett halála után a csoport továbbra is kifejtette kártékony hatását a Rhodes-trösztön, a Nemzetközi Ügyek Királyi Intézményén (Chatham House) és a New York-i Külkapcsolatok Tanácsán keresztül. Quigley eltúlozta Milner tevékenységének mind a titkosságát, mind pedig a sikerességét.

lenésekor sok honfitársa osztozott abban a félelmében, hogy esetleg az Egyesült Államok is áldozatául esik ennek a betegségnek.

Legújabban Jared Diamond antropológusnak a felemelkedésről és hanyatlásról alkotott nagyszerű elmélete foglalkoztatta élénken a közvéleményt. Könyve, az *Összeomlás – Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez* (Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed, 2005) a „zöld kor" ciklikus története: olyan társadalmakról mesél – a XVII. századi Húsvét-szigetektől kezdve a XXI. századi Kínáig –, amelyek a természeti környezet károsításával saját pusztulásukat kockáztatják. Diamond John Lloyd Stevenst, az amerikai felfedezőt és műkedvelő régészt idézi, aki felfedezte a baljós hangulatú, kihalt maja városokat Mexikóban: „Itt voltak egy művelt, kifinomult és különös nép maradványai, azé a népé, amelyik végigjárta a felemelkedés és hanyatlás lépcsőit, elérte az aranykort, majd eltűnt."[645] Diamond szerint a maják a klasszikus malthusi csapdába kerültek, mivel népességük nagyobbra nőtt, mint amekkorát a törékeny és nem túl hatékony mezőgazdasági rendszerük táplálni tudott. A több ember miatt nagyobb megművelt területre volt szükség, a nagyobb megművelt terület azonban erdőkivágásokat, eróziót, szárazságot és a talaj kizsákmányolását is jelentette egyben. Az eredmény az apadó források miatt folytatott polgárháború lett, majd végül az összeomlás.

Diamond természetesen úgy látja, hogy a mai világ is folytathatja a maják útját.[646] A lényeg az, hogy a környezeti öngyilkosság egy lassú, elnyújtott folyamat. Sajnos a politikusok szinte egyetlen társadalomban – legyen az primitív vagy kifinomult – sem fordítanak kellő figyelmet a száz év vagy annál is hosszabb idő múlva jelentkező problémákra. Amint azt az ENSZ 2009 decemberében megrendezett koppenhágai klímakonferenciája világossá tette, a „mentsük meg a földet a jövő generációi számára" típusú hangzatos szólamok nem elegendőek ahhoz, hogy túllépjünk az itt és most, a gazdag és szegény országok között kialakuló, a gazdasági javak elosztása miatt fellépő viszályokon. Szeretjük az unokáinkat, de az ükunokáinkoz már nehezebben kötődünk.

Mégis lehetséges azonban, hogy ez az egész fogalmi keret valójában hibás. Talán Cole művészi megjelenítése a civilizációk születési, növekedési és kimúlási szuperciklusáról nem más, mint a történelmi

folyamatok félreértelmezése. Mi van, ha a történelem nem is ciklikus és lassú, hanem aritmikus – időnként szinte statikus, ugyanakkor hajlamos az erőteljes felgyorsulásra is? Mi van, ha a történelmi idő nem is olyan, mint az évszakok lassú és megjósolható váltakozása, hanem inkább olyan, mint az álmokban érzékelt, rugalmas idő? És legfőképpen mi van akkor, ha a pusztulás nem évszázadok alatt megy végbe, hanem hirtelen tör rá egy civilizációra, mint egy tolvaj az éjszaka közepén?

A civilizációk, ahogy ebben a könyvemben is megkíséreltem bemutatni, erősen összetett rendszerek, igen nagy számú, aszimmetrikusan elrendezett, egymásra kölcsönösen ható összetevővel, így a felépítmény sokkal inkább hasonlít egy namíbiai termeszvárhoz, mint egy egyiptomi piramishoz. Valahol a rend és a rendetlenség között működnek – „a káosz szélén", hogy a számítógéptudós Christopher Langton kifejezését használjuk. Ezek a rendszerek mintha egy ideig stabilan működnének, nyilvánvaló egyensúlyi helyzetben, ami a valóságban állandó igazodást jelent. Aztán elérkezik egy „kritikus" pillanat, amikor egy enyhe zavar elindítja „az átalakulási fázis"-t, és a civilizáció elmozdul az üdvös egyensúlyból a válság felé – egyetlen homokszem képes egy szemmel láthatóan stabil homokvárat bedönteni.

A civilizáció összetettségének megértéséhez segítséget nyújthat, ha megvizsgáljuk, hogyan használják a természettudósok a komplexitás fogalmát.[647] Gondoljunk arra, ahogy félmillió termesz spontán önszerveződés révén felépít egy bonyolult várat, vagy arra, ahogy a vízmolekulákból képződő hópelyhek a fraktális geometria révén végtelen számú hatszögű szimmetriát képeznek. Maga az emberi intelligencia is egy összetett rendszer, a központi idegrendszer billiónyi neuronja közötti interakció terméke, amit az agytudós Charles Sherrington „elvarázsolt szövőszék"-nek nevezett. Az immunrendszerünk egy bonyolult rendszer, amelyben az antitestek mobilizálják önmagukat, hogy védelmi háborút folytassanak az idegen antigének ellen. A természeti világban minden összetett rendszer osztozik bizonyos jellemzőkön. Ezekben a rendszerekben egy kis beavatkozás is hatalmas, olykor előre nem látható változást eredményez, amit a tudósok „felerősítő hatás"-nak neveznek.[648] A véletlenszerű kapcsolatok nem mutatnak linearitást, ami azt jelenti, hogy a megfigyelésen alapuló általánosítás hagyományos

módszerei (ilyenek a folyamatanalízis és a mintavétel) aligha lehetnek hasznosak. Sőt egyes teoretikusok egészen odáig mennek, hogy azt állítják, szinte lehetetlen megjósolni a jövőbeni viselkedést a múlt adatai alapján. Például tipikus vagy átlagos erdőtűz sem létezik. A modern fizika zsargonjával élve egy tűz előtti erdő „az önszervező kritikalitás" állapotában van. A „meghibásodás" szélén billeg, de hogy ez a „meghibásodás" milyen mértékű lesz, azt nem lehet tudni, mivel az erdőtüzek nagyságának megoszlása nem követi a jól ismert harangvonalat, azaz nincs olyan, hogy a legtöbb erdőtűz egy középérték köré csoportosulna, mint ahogy a férfiak testmagassága a 175 cm köré tömörül. Ehelyett, ha grafikonon ábrázoljuk a tűz méretét és az előfordulás gyakoriságát, egy egyenes vonalat fogunk kapni. Vajon a következő erdőtűz aprócska lesz vagy hatalmas, egy tábortűz vagy egy mindent elsöprő tűzvész? A legtöbb, amit mondhatunk, hogy egy, a tavalyinál kétszer nagyobb erdőtűz valószínűsége nagyjából négyszer (vagy hatszor, vagy nyolcszor, erdőtől függően) kisebb az idei évre. Ez a fajta minta – amit „hatványszerű valószínűségi eloszlás"-nak nevezünk – igen gyakori a természeti világban, nemcsak az erdőtüzek esetében látható, hanem földrengések és járványok esetében is. Mindössze az egyenes meredeksége változik.[649]

Az ember által megvalósított politikai és gazdasági szerkezetek az összetett rendszerek számos jellemzőjét magukon viselik. Eretnek gondolkodású közgazdászok, mint például W. Brian Arthur már évtizedek óta ezt a vonalat képviselik, és jóval tovább mennek Adam Smith „láthatatlan kéz"-ről vallott elméleténél, amely a profitot maximalizálni képes egyéneket irányítja, vagy Friedrich von Hayek, aki a gazdasági tervezést és a keresletirányítást kritizálja.[650] Arthur számára az összetett gazdaságot a szétszórt közvetítők interakciója, a központi irányítás hiánya, a számos szervezeti szint, a folyamatos alkalmazkodás, az állandóan megújuló piaci szereposztás és az általános egyensúlyi állapot hiánya jellemzik. A klasszikus közgazdaságtan alapvető jóslatával ellentétben, mely szerint a verseny csökkenő hozadékot eredményez, az összetett gazdaságban nagyon is lehetséges a növekvő hozadék. Ebben a színben feltüntetve a Szilikon-völgy nem más, mint egy működő gazdasági komplexitás, mint ahogy maga az internet is az. A 2007-ben kezdődött gazdasági válságot szintén hasonlóképpen lehet magyarázni.

Nassim Taleb szerint a globális gazdaság 2007 tavaszára egy túloptimalizált elektromos hálózatra hasonlított. Egy aránylag kis törés, ami az Egyesült Államok subprime hitelezésében keletkezett rendszerhiba miatt történt, azt eredményezte, hogy az egész világgazdaság egy áramszünetnek megfelelő pénzügyi válság szélére sodródott, ami egy ideig a nemzetközi kereskedelem teljes összeomlásával fenyegetett.[651] A Santa Fe-i Intézet kutatói mostanában azt vizsgálják, hogyan lehetne a mostani tanulságokat a kollektív emberi aktivitás más területein, köztük a „metatörténelem"-ben is alkalmazni.[652]

Mindez kevésbé ezoterikus, mint amilyennek tűnik, mivel a háborúkra még kevésbé jellemző a normál eloszlás, mint a pénzügyi válságokra. A fizikus és meteorológus Lewis Fry Richardson* nagyság szerint, a tízes alapú logaritmus segítségével, a halottak számának alapján csoportosította a „halálos viták"-at az emberöléstől a világháborúig. A 100 ember életét követelő terrorista támadás tehát 2-es nagyságú, míg a milliós áldozattal járó háború 6-os nagyságú konfliktus. (Érdemes megjegyezni, hogy egy 6 ± 0,5-ös nagyságú háború áldozatainak a száma valahol 316 228 és 3 162 287 között mozog.) Az 1815 és 1945 közötti időszakban Richardson több mint 300 2,5-ös nagyságú vagy annál nagyobb konfliktust talált (más szóval 300-nál több halottat követelő viszályt). Ezek közül a két 7-es nagyságú háború (a két világháború) legalább 36 millió ember halálát okozta (az összlakosság 60 százaléka), ha nem számítjuk a háborúhoz köthető éhínség és betegségek áldozatait, a több millió 0-s nagyságú (egy, két, három áldozattal járó) emberölés együttesen 9,7 millió emberéletet követelt (16 százalék). Ezek az adatok első ránézésre teljesen rendszertelenek, pedig ezek is a hatványszerű valószínűségi eloszlás alá tartoznak.[653]

Amennyiben a háború előfordulása éppen annyira megjósolhatatlan, mint az erdőtüzeké, a civilizációk felemelkedéséről és bukásáról

* Az 1881-ben Yorkshire-ben született Richardson kvéker volt, az első világháború nagy ellenzője (bár mentőautó-sofőrként tevékenykedett a nyugati fronton) és az eszperantó nyelv lelkes híve. Kedvét szegte, hogy képtelen volt bizonyítékot találni arra, hogy a jövőben kevesebb háború várható. Nem sikerült erős statisztikai előrejelzőt sem beazonosítania arra vonatkozóan, hol és mikor lesz a következő konfliktus. Két aránylag gyenge összefüggést talált mindössze, melyek szerint a háborúk a szomszédos és eltérő vallású országok között a leggyakoribbak.

alkotott elméletek jelentősége óriásira nő, hiszen a háborúk nyilvánvaló szerepet játszanak az összetett társadalmi szervezetek felfutásában és hanyatlásában. Márpedig a civilizáció – fogalmi meghatározása szerint – egy erősen összetett rendszer. Akármilyen névleges központi hatalom létezik is, a gyakorlatban az nem más, mint a dinamikus gazdasági, társadalmi és politikai kapcsolatok alkalmazkodó hálózata. Nem meglepő tehát, hogy a civilizációk, legyenek akármilyen formájúak vagy nagyságúak, a természeti világ összetett rendszereinek számos jegyét viselik magukon, köztük azt a tendenciát, hogy hirtelen elmozdulhatnak a stabilitásból az instabilitás felé.

Amint azt az utolsó fejezetben láthattuk, a nyugati civilizáció első inkarnációjának – a Római Birodalomnak – a hanyatlása és bukása nem volt lassú. Egyetlen generáció alatt összeomlott, és a barbár betolakodók az V. század elejére káoszba taszították. Ennek a könyvnek a vezérmotívumául az aránylag gyors összeomlások szolgáltak. 1530-ban még az inkák uraltak mindent, ahova csak elláttak az Andok sziklái között megbújó, büszke városaikból. Egyetlen évtized múlva azonban a lovakkal, puskaporral és halálos betegségekkel érkező külföldi betolakodók szilánkokra zúzták a birodalmat. A kínai Ming-dinasztia uralma is különlegesen gyorsan szétesett a XVII. század közepén. Az egyensúlyi helyzetből ismét alig több mint egy évtized alatt anarchiába süllyedtek. A franciaországi Bourbon-monarchia is megdöbbentő sebességgel zuhant a győzelemből a rettegésbe. A gyarmati lázadók oldalán való beavatkozás a brit uralom ellen jó ötletnek tűnt az 1770-es években, hozzájárult azonban ahhoz, hogy a franciák kritikus pénzügyi helyzetbe kerüljenek. 1789 májusában a rendi gyűlés összehívása elindított egy politikai láncreakciót, és a királyi hatalom olyan gyorsan összeomlott, hogy alig négy év múlva a királyt lefejezte az 1791-ben feltalált guillotine. Az 1908-ban hatalomra került Ifjú Törökök mozgalmának idején még úgy tűnt, hogy az Oszmán Birodalom továbbra is képes a megújulásra. 1922-re azonban, amikor az utolsó szultán elhagyta Isztambult egy brit hadihajó fedélzetén, a birodalom már nem volt sehol. A Japán Birodalom 1942-ben, Pearl Harbor után érte el területének legnagyobb kiterjedését. 1945-re ez a birodalom is eltűnt.

A Brit Birodalom fénye is hasonlóan gyorsan megkopott. 1945 februárjában Winston Churchill miniszterelnök a „nagy hármak" egyikeként lépett a világ színpadára, hogy a nemzetek sorsáról döntsön Franklin Roosevelt amerikai elnökkel és Joszif Sztálin orosz vezetővel Jaltában. Alig lett vége a háborúnak, és Churchillt már ki is söpörték a hivatalából. Az Egyesült Királyság tizenkét év leforgása alatt függetlenséget biztosított Burma, Egyiptom, Ghána, India, Izrael, Jordánia, Malájföld, Pakisztán, Ceylon és Szudán számára. Az 1956-os szuezi válság bebizonyította, hogy az Egyesült Királyság nem képes az Egyesült Államok akaratával szembeszegülve cselekedni a Közel-Keleten, és ezzel megpecsételte egy birodalom végét. Bár Harold Macmillan „változást hozó szele" csak az 1960-as években hatolt el a szubszaharai Afrikáig, hogy Szueztől keletre elfújja a birodalmi uralom maradványait, az Egyesült Királyság hegemóniájának kora gyakorlatilag alig több mint egy évtizeddel a Németország és Japán felett aratott győzelem után lejárt.

A meredek hanyatlás legutóbbi jól ismert példája természetesen a Szovjetunió összeomlása. Az utókor távolából nézve a történészek a szovjet rendszer bomlásának számos jelét látták már a Brezsnyev-korszakban is, és azt megelőzően is. Egy friss értékelés szerint mindössze az 1970-es évek magas olajárai miatt sikerült „elkerülni Armageddont".[654] Akkoriban azonban ez nem volt ilyen egyértelmű. 1985 márciusában, amikor Mihail Gorbacsov került a Szovjet Kommunista Párt főtitkári székébe, a CIA (tévesen) a szovjet gazdaság méretét az USA gazdaságának 60 százalékára becsülte. A szovjet nukleáris arzenál valóban nagyobb volt, mint az USA készlete. Az akkor harmadik világnak nevezett országok kormányai pedig, Vietnamtól Nicaraguáig, a Szovjetunió felé húztak az utolsó húsz évben. Ennek ellenére öt évvel Gorbacsov hatalomra kerülését követően a szovjetek közép- és keleteurópai birodalma szétesett, és ez 1991-ben magán a Szovjetunión belül is megtörtént. Ha létezett olyan birodalom, amelyik lezuhant egy szikláról ahelyett, hogy szépen lassan lehanyatlott volna, akkor minden bizonnyal a Lenin által alapított birodalom volt az.

Amennyiben a birodalmak olyan összetett rendszerek, amelyek előbb-utóbb hirtelen és végzetes módon összeomlanak ahelyett, hogy csendesen járnák végig a ciklust Árkádiától a tetőpontig majd Armageddonig, milyen következtetésekre juthat a mai nyugati civilizáció?

Először is emlékeztetnünk kell önmagunkat arra, hogyan lett domináns hatalommá a Nyugat 1500 után.

Az utóbbi kutatások megcáfolták azt a divatos nézetet, mely szerint Kína gazdasági értelemben fej fej mellett haladt a Nyugattal egészen 1800-ig. Az egy főre jutó össznemzeti termék alapvetően stagnált a Ming-korszakban, és jóval alacsonyabb volt, mint a preindusztriális Nagy-Britanniában. Ennek fő oka az volt, hogy Kína gazdasága továbbra is túlnyomórészt a mezőgazdaságra épült, és a GDP 90 százalékát az alacsony termelékenységű mezőgazdasági művelés adta, amely jóval magasabb arány, mint a korai modern Nagy-Britanniában. Ezenfelül 1520 után egy évszázadon át negatív volt a kínai nemzeti megtakarítási arány. A késői Ming-korszakban nem volt tőkefelhalmozás, éppen ellenkezőleg.[655] Az a történet tehát, amit Kenneth Pomeranz a Kelet és Nyugat közötti „nagy divergenciá"-nak hívott, sokkal hamarabb kezdődött, mint ahogy azt Pomeranz feltételezte. Még a nemrégiben elhunyt Angus Maddison is talán túl optimista volt, amikor azt mondta, hogy 1700-ban az átlagos kínai egy kicsivel jobban élt, mint a leendő Egyesült Államok átlagos lakója. Közelebb járt az igazsághoz azonban azzal az állításával, hogy 1600-ban az egy főre jutó brit GDP 60 százalékkal magasabb volt, mint a kínai.[656]

Ezt követően pedig az történt, hogy Kína teljesítménye és népessége szorosan egymás mellett haladt, ami azt jelentette, hogy az egyéni jövedelem stagnált, miközben az angolul beszélő világ és szorosan mögötte Északnyugat-Európa fejlődése nagyot lendült előre. 1820-ra az USA egy főre jutó GDP-je kétszer akkora volt, mint Kínáé; 1870-re majdnem ötször akkora; 1913-ra pedig csaknem elérte a tíz az egyhez arányt. A nagy világgazdasági válság fájdalmas hatásai ellenére az USA-nak nem kellett olyan pusztító jellegű dolgokat elszenvednie, mint Kínának a szerencsétlenül alakuló XX. század folyamán: forradalmat, polgárháborút, japán inváziót, újabb forradalmat, mesterségesen előidézett éhínséget, majd egy újabb, ezúttal „kulturális" forradalmat. 1968-ban az átlagos amerikai harmincháromszor gazdagabb volt, mint az átlagos kínai, amely adat a vásárlóerő összevetésén alapul (számításba véve a két ország megélhetési költségeinek különbségét). A jelenlegi dollárban számolva a különbség a csúcson több mint hetven volt az egyhez.

A nagy divergencia számos területen kétségbevonhatatlan volt. 1500-ban a világ tíz legnagyobb városa közül szinte mindegyik Keleten volt, és közöttük is Peking számított messze a legnagyobbnak (több mint tízszer akkora volt, mint a nyomorult kis London). 1900-ban a legnagyobb városok szinte mindegyike Nyugaton feküdt, és London több mint négyszer nagyobb volt Tokiónál, Ázsia legnagyobb metropolisánál. A divergencia geopolitikai vetületekkel is rendelkezett. 1500-ban, mint azt már láttuk, az a tíz európai királyság, amelyek a modern kor globális birodalmaivá váltak, a világ területének egyhuszadát adták ki, lakosságának 16 százalékát, termelésének pedig alig több mint egyötödét. 1913-ra ezek az államok – plusz az Egyesült Államok – a világ területének 58, lakosságának pedig 57 százaléka fölött rendelkeztek, a globális GDP-nek pedig a 74 százaléka fűződött hozzájuk – amelyből mindössze 18 százalék áramlott vissza a gyarmati birtokokra. A világban ekkorra már tátongó szakadék keletkezett a Nyugat és a többiek között, és ez mintha a fehérek faji felsőbbrendűségét is jelentette volna egyben, és számos formális és informális akadályt a nem fehérek fejlődésével kapcsolatban. Ez volt a globális kiegyensúlyozatlanság csúcsa.

Könyvemet Rasselas kérdésével kezdtem: „Minek köszönhetően... lettek az európaiak ilyen hatalmasok, vagy ha már ők olyan könnyen ellátogatnak Ázsiába és Afrikába kereskedés vagy hódítás céljából, miért nem tudják az ázsiaiak és az afrikaiak megszállni az ő partjaikat, miért nem tudnak ők gyarmatot telepíteni a kikötőikbe és jogokat biztosítani természetes hercegeik számára?" Imlac válasza az volt, hogy a tudás a hatalom, de hogy az európaiak tudása miért felsőbbrendű az övékhez képest, arról fogalma sem volt. Most már megfelelőbb választ tudunk adni Rasselas kérdésére. Miért uralta a Nyugat a többieket, és nem fordítva? Azt állítottam, hogy azért, mert a Nyugat kifejlesztett hat gyilkos alkalmazást, amelyek a többieknél hiányoztak. Ezek a következők:

1. Verseny, abban az értelemben, hogy Európa politikailag erősen széttöredezett volt, és minden egyes monarchián vagy köztársaságon belül is számos, egymással versengő szervezeti egység létezett.

2. A tudományos forradalom, abban az értelemben, hogy a legfőbb XVII. századi matematikai, csillagászati, fizikai, kémiai és biológiai áttörések Nyugat-Európához köthetők.
3. A törvény hatalma és a népképviseleti kormányzás, abban az értelemben, hogy az angolul beszélő országokban a magántulajdon sérthetetlenségén és a választott jogalkotói testületben a tulajdonnal rendelkezők képviseletén alapuló társadalmi és politikai rend optimális rendszere alakult ki.
4. A modern orvostudomány, abban az értelemben, hogy szinte az összes fontosabb XIX. és XX. századi egészségügyi áttörés, köztük a trópusi betegségek elleni védekezés, Nyugat-Európához és Észak-Amerikához köthető.
5. A fogyasztói társadalom, abban az értelemben, hogy az ipari forradalom ott zajlott, ahol rendelkezésre álltak a termelékenységet elősegítő technológiák, és a több, jobb és olcsóbb cikkek (kezdve a pamutruházattal) iránti igény is létezett már.
6. A munkaetika, abban az értelemben, hogy a nyugatiak voltak az elsők a világon, akik az extenzívebb és intenzívebb munkavégzést összekapcsolták a magasabb megtakarítási aránnyal, amely lehetővé tette a lankadatlan tőkefelhalmozást.

Ez a hat gyilkos alkalmazás jelentette a nyugati felemelkedés kulcsát. Korunk története, amely voltaképpen visszavezethető a japán Meidzsi császárig (1867–1912), nem más, mint annak krónikája, hogyan sikerült a többieknek végül elsajátítaniuk ezeket az alkalmazásokat, ami egyáltalán nem ment könnyen. A japánoknak fogalmuk sem volt arról, melyek lehetnek a nyugati kultúra és intézményrendszer legfontosabb elemei, ezért hát mindent leutánoztak, a nyugati ruházattól és hajviselettől kezdve az idegen népek gyarmatosításának európai gyakorlatáig. Sajnos éppen akkor láttak hozzá a birodalomépítéshez, amikor az imperializmus költségei kezdték meghaladni az általa nyert előnyöket. A többi ázsiai hatalom – például India – évtizedeket vesztegettek el ama hibás feltevés miatt, hogy a Szovjetunióban kipróbált szocialista intézmények jobbak az Egyesült Államok piac alapú intézményeinél. Az 1950-es évektől kezdődően azonban a kelet-ázsiai országok egyre növekvő csapata követte Japánt a nyugati ipari modell

Szabadalmak száma a kérelmező országok szerint, 1995–2008

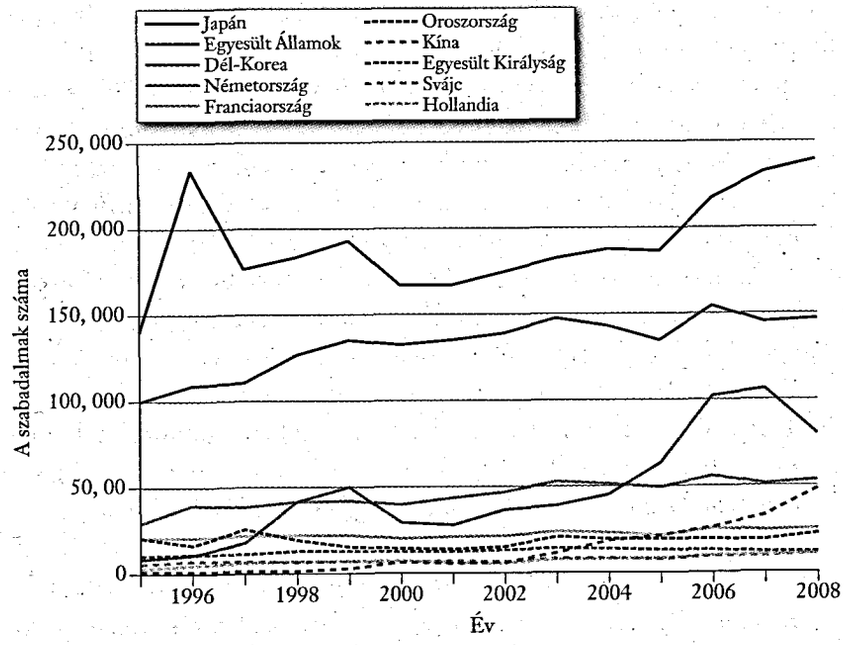

lemásolásában, a textil- és acélipartól kezdve, és egyre följebb haladva. A nyugati alkalmazások elsajátítása ekkor már válogatósabban zajlott. A belső verseny és a képviseleti kormányzás kevésbé fontos elemeit alkották az ázsiai fejlődésnek, annál lényegesebb volt azonban a tudomány, a gyógyászat, a fogyasztói társadalom és a munkaetika (amely kevésbé volt protestáns, mint Max Weber gondolta). Ma Szingapúré a harmadik hely a Világgazdasági Fórum szerinti legújabb versenytáblán (a más országokkal folytatott verseny alapján). Hongkong a tizenegyedik, aztán Tajvan következik (tizenharmadik), majd Dél-Korea (huszonkettedik) és Kína (huszonhetedik).[657] Ezek az országok nagyjából ilyen sorrendben nyugatosították a gazdaságukat.

Ma az egy főre jutó kínai GDP 19 százaléka az USA-énak, szemben a nagyjából harminc évvel ezelőtt kezdődött reformok idején megállapított 4 százalékkal. Hongkong, Japán és Szingapúr már 1950-ben elérték ezt a szintet, Tajvan 1970-ben, Dél-Korea pedig 1975-ben. A Konferenciabizottság szerint Szingapúr egy főre jutó GDP-je jelenleg 21 százalékkal magasabb az Egyesült Államokénál, Hongkongé

nagyjából ugyanannyi, Japáné és Tajvané mintegy 25 százalékkal, Dél-Koreáé pedig 36 százalékkal alacsonyabb.[658] Bátor ember volna az, aki fogadást tenne arra, hogy Kína nem egy hasonló fejlődési ívet fog bejárni az elkövetkező évtizedek folyamán. Az összes valaha létező ipari forradalom közül a kínai a leggyorsabb és a legnagyobb léptékű. A kínai GDP huszonhat év alatt négy faktorral növekedett. A Nemzetközi Valutaalap szerint Kína részesedése a globális GDP-ből (jelen árak alapján) 2013-ban meg fogja haladni a 10 százalékot. A pénzügyi válság előtt a Goldman Sachs közgazdászai azt jósolták, hogy Kína a GDP tekintetében 2027-ben fogja megelőzni az USA-t.[659] A pénzügyi válság azonban kedvezőtlenebbül érintette az USA növekedését, mint a kínait. Ha a jelenlegi ütem továbbra is fennmarad, Kína gazdasága már 2014-ben megelőzi az Egyesült Államokét a hazai vásárlóerő tekintetében, 2020-ra pedig a dollárvaluta tekintetében is.[660] Valójában Ázsia évszázada már el is érkezett. Kína még éppen hogy nem előzte meg az USA-t a világ ipari termelésében való részesedésével, Németországot és Japánt azonban már az évszázad elején lekörözte. Kína legnagyobb városa, Sanghaj már most jóval nagyobb, mint bármelyik amerikai város, és a nem nyugati megacityk legnagyobbjai közt trónol a többi fölött. Pusztán a számok tekintetében Ázsia természetesen már régóta a világ legsűrűbben lakott területe. Afrika lakosságának gyors növekedése azonban a Nyugat hanyatlását szinte már bizonyossággá avatja. 1950-ben a Samuel Huntington meghatározása szerinti Nyugat – Nyugat-Európa, Észak-Amerika és Ausztrálázsia – a világ népességének 20 százalékát tette ki. Az ENSZ szerint ez az arány 2050-re mindösszesze 10 százalék lesz.[661] Huntington számos más területen is kimutatta a Nyugat százalékpontokban mérhető hanyatlását: nyelv (1958 és 1992 között 3 százalékponttal csökkent), vallás (1970 és 2000 között alig 1 százalékponttal csökkent), uralt terület (1971 és 1993 között szakaszosan csökkent), népesség (1971 óta 3 százalékponttal csökkent), nemzeti össztermék (1970 és 1992 között több mint 4 százalékponttal csökkent)* és a katonaság létszáma (1970 és 1991 között csaknem 6 százalékponttal

* Valójában a dollárvalutában mért össznemzeti termék a Huntington által nyugatinak tartott országok esetében feltűnően állandó maradt, a globális össztermék 61 és 69 százaléka között, egészen 1960 óta.

csökkent). A legtöbb esetben a relatív hanyatlás jóval markánsabb volna, ha 1913-tól vagy 1938-tól kezdődően számolták volna.[662]

A 2007 nyarán kezdődött pénzügyi válságot tehát úgy kell értelmezni, mint ami felgyorsította a már amúgy is jellemző folyamatot, a Nyugat relatív hanyatlását. Kis híján kialakult egy nagy gazdasági világválság. Három okra vezethető vissza az, hogy végül csak egy enyhe válságról volt szó. Az első ok Kína bankkölcsöneinek hatalmas expanziója, amely csillapította a nyugati export zuhanásának hatásait. A második ok az USA pénzalapjának masszív kiterjesztése, amelyet az Amerikai Jegybank elnöke, Ben Bernanke valósított meg. A harmadik ok a szinte az összes fejlett országot jellemző óriási államháztartási hiány, amelyet az USA vezet a GDP több mint 9 százalékát meghaladó deficitjével három egymást követő évben. Ezek a politikák – amelyek homlokegyenest ellenkeznek az 1930-as évek elejének megoldásaival – 2009 júniusától kezdődően kihúzták a világgazdaságot az örvényből. A fejlett világ azonban most egyfajta, a túlzott serkentés minden formáját követő másnaposságot él át. Különböző okok miatt három, az eurózónához tartozó ország – Görögország, Írország és Portugália – pénzpolitikája hitelét vesztette a részvénybefektetők szemében, ami a kölcsönök megdrágulásához és a pénzügyi nehézségek elmélyüléséhez vezetett. Ha megvizsgáljuk ezeknek az országoknak a hosszú távú államadósságtrendjét, mint ahogyan a Nemzetközi Fizetések Bankja (Bank for International Settlement) tette 2010 elején, megértjük, miért történt ez így.[663] A pénzügyi válság a hitelfelhalmozás már amúgy is súlyos szerkezeti nehézségének a tetejébe jött. Bár ugyanez az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok esetében is elmondható, mind ez idáig csak az előbbi tett lépéseket a probléma orvoslására.

Nem árt megjegyezni, hogy a civilizációk összeomlásának többsége éppen annyira kapcsolatba hozható az államháztartási válságokkal, mint a háborúkkal. Az összes korábban tárgyalt összeomlást megelőzte a befolyó jövedelmek és a költségek közötti súlyos egyensúlyvesztés, és az államadósság visszafizetésének ellehetetlenülése. Gondoljunk a XVI. századi Spanyolországra: már 1543-ban az átlagos kincstári bevétel majdnem kétharmada a *juros* kamataira ment, azokra a kölcsönökre, amelyekkel a Habsburgok királysága önmagát fenntar-

totta! 1559-ben a *juros* után fizetett kamatok összessége meghaladta a spanyol korona bevételét. A helyzet nem javult sokat 1584-re, amikor a rendes bevétel 84 százaléka ment a kamatokra, 1598-ra pedig az arány ismét 100 százalékra esett vissza. Vagy gondoljunk a XVIII. századi Franciaországra: 1751 és 1788 között, a forradalom előestéjén, a kamat és amortizációs összegek az adóbevétel alig több mint egynegyedéről a 62 százalékára emelkedtek! Aztán ott van a XIX. századi oszmán-törökök helyzete: az adósságszolgálat a bevétel 1868-as 17 százalékához képest 1871-re 32 százalékra nőtt, 1877-re pedig – két évvel a hatalmas csőd után, amely még inkább siettette az Oszmán Birodalom széthullását a Balkánon – 50 százalékra. Végül gondoljunk bele a XX. századi Nagy-Britannia helyzetébe! Az 1920-as évek közepére az adósságterhek a kormányzati kiadások 44 százalékát emésztették fel, meghaladva ezzel az éves védelmi költségeket egészen 1937-ig, amikor aztán tényleg komolyra fordult a fegyverkezés. Ne felejtsük el azonban, hogy Nagy-Britannia valódi nehézségei 1945 után jöttek, amikorra az óriásira duzzadt adósságteher egy része külföldi kézbe került. A világháború végére összegyűlt 21 milliárdos nemzeti adósságból mintegy 3,4 milliárddal külföldi hitelezőknek tartoztak, amely összeg megfelelt a GDP körülbelül egyharmadának.[664]

2001-től kezdődően, mindössze tíz év leforgása alatt, az USA közkézen lévő szövetségi adóssága megduplázódott, mivel a GDP 32 százalékáról 2011-re előreláthatóan 66 százalékra nő. A Kongresszusi Költségvetési Hivatal (Congressional Budget Office, CBO) 2010-es előrejelzései szerint (az „alternatív államháztartási forgatókönyv" alapján, amelyet a CBO politikailag valószínűbbnek tart, mint a „kibővített alapforgatókönyv"-et), 2021-re az adósság a GDP 90 százaléka fölé emelkedhet, 2031-re elérheti a 150 százalékot, 2047-re pedig a 300 százalékot.[665] Ne felejtsük el, hogy ezek az adatok nem veszik számításba az orvosi ellátás (Medicare) és a társadalombiztosítás rendszereit, mint ahogy az egyes államok gyorsan növekvő deficitjét sem, és a közszférában dolgozók nyugdíjrendszerének terheit. Ezen az alapon az Egyesült Államok államháztartási helyzete 2009-ben rosszabb volt, mint Görögországé. A 312 százalékos hitel–bevétel arányával Görögország nyilvánvalóan elkeserítő helyzetben volt. A Morgan Stanley számításai szerint azonban az Egyesült Államok hitel-bevétel aránya 358 százalékra rúgott.[666]

Ezek az adatok nem jók, a pénzügyi stabilitás birodalmában azonban sok tekintetben fontosabb az, amit észlelünk. Ami a jelen helyzetet illeti, a világ még azt várja, hogy az Egyesült Államok kivergődik szorult helyzetéből, és végül helyesen cselekszik, amikor az általában Churchillnek tulajdonított kifejezéssel élve, minden más lehetőség kimerül már. Az 1980-as években a deficittel kapcsolatos múltbéli aggályok túlzóknak bizonyultak. Az 1990-es évekre ugyanis a szövetségi kormány többletet termelt. Miért kellene akkor aggódni? Az ilyesfajta önelégültség meglepően hosszú ideig fennmaradhat – jóval azt követően is, hogy a statisztikai mutatók már jó ideje pirosan villognak. Egy nap azonban egy látszólag átlagos rossz hír – talán az egyik besorolási ügynökség negatív jelentése – főcímmé válik az amúgy csöndes hírek ciklusában. Hirtelen nemcsak néhány szakértő aggódik majd az USA pénzügyi politikájának tarthatatlansága miatt, hanem a nagyközönség is, nem is szólva a külföldi befektetőkről. Ez a változás a lényegbevágó, ugyanis egy összetett adaptív rendszer akkor kerül nagy bajba, ha az őt alkotó kritikus tömeg elveszti a hitét a rendszer életképességében. 2007 nyarától kezdődően a globális gazdaság összetett rendszere a konjunktúrából átfordult a dekonjunktúrába, mert megváltoztak a befektetők kilátásai a subprime válság (a másodlagos jelzáloghitel-válság) valószínűségével kapcsolatban, és hatalmas réseket ütött több ezer magas tőkeértékű pénzügyi intézmény üzleti modelljén. A mostani válság következő szakasza akkor veheti kezdetét, amikor ugyanezen befektetők újraértékelik magának az USA kormányának a hitelképességét. Sem a nullás kamatarányok, sem a pénzügyi serkentők segítségével nem érhető el egy hosszan tartó fellendülés, ha az emberek az USA-ban és külföldön együttesen úgy döntenek, hogy az ilyesfajta intézkedések csak még magasabb inflációhoz vagy egyenesen fizetésképtelenséghez vezetnek. Amint azt a közgazdász Thomas Sargent két évtizeddel korábban kimutatta, az ilyen döntések önbeteljesítő hatásúak, mert nem a készleten lévő bázispénz az, ami meghatározza az infláció mértékét, hanem a pénzforgalom gyorsasága, amelyet pedig a pénzügyi kilátások működtetnek.[667] Ugyanígy, nem a GDP-hez viszonyított hitelarány határozza meg a kormány fizetőképességét, hanem a hitelezők által követelt kamat. A kötvényhozamok felszökhetnek, ha a kormány leendő fizetőképességével vagy

a valuta stabilitásával kapcsolatos kilátások megváltoznak, és az újonnan felvett hitelek kamatainak a drágulása csak még inkább felerősíti az amúgy is súlyos költségvetési válságot.

Az eredmény a romló bizalom, növekvő hozamok és növekvő deficit halálos spirálja lesz. Pontosan ez történt Görögországgal, Írországgal és Portugáliával is 2010-ben.

Természetesen az is igaz, hogy Japán magasabbra emelhette a GDP-hez mért költségvetési hiányát anélkül, hogy bizalmi válságot indukált volna. Tudni kell azonban, hogy a japán adósság szinte teljes egészében japán befektetők és intézmények kezében van, miközben az amerikai közszféra szövetségi hiánya külföldi hitelezők kezében összpontosul, melyeknek alig több mint egyötöde a Kínai Népköztársaság pénzügyi hivatalaihoz tartozik. Amerika mindössze azáltal jut némi levegőhöz, hogy megvan az az „égbekiáltó előjoga", hogy a világ elsődleges rögzített valutáját nyomja.[668] Ezt az előjogot azonban a kínai kormány egyre inkább támadja. „Mivel az Egyesült Államok dollárkiadása elszabadult, és a nemzetközi árukereskedelem árai egyre magasabbak – jelentette ki a kínai kereskedelmi miniszter, Csen Tö-ming 2010 októberében –, Kínát folyamatosan támadja az importált infláció."[669] Hszia Pin, a Kínai Népbank gazdasági tanácsadója szerint az Egyesült Államok „ellenőrizetlen" és „felelőtlen" pénznyomást folytat: „Mindaddig, amíg a világ nem fogja vissza az olyan globális valuták nyomását, mint amilyen a dollár... elkerülhetetlen egy újabb válság bekövetkezése."[670] A mennyiségi könnyítés, azaz a fedezetlen papírpénz-kibocsátás (a kincstári részvényeket felvásárolja a Szövetségi Jegybank) a „pénzügyi protekcionizmus" egy fajtája volt, jelentette ki Szu Csinghsziang, a Kortárs Nemzetközi Kapcsolatok Kínai Intézetének kutatója.[671] 2010 novemberében a Dagong hitelminősítő intézet leminősítette az USA-t AA-ról A+-ra, negatív kilátásokkal.

A kínai aggodalmak teljességgel érthetőek. A válság legmélyebb pontja óta mindössze néhány árucikk ára indult el fölfelé.* Az sem meglepő, hogy a kínaiak a hivatalos amerikai kincstárjegyeiket 2009

* A Nemzetközi Valutaalap átfogó adatbázisa szerint mindössze a földgáz, a fa, az olívaolaj, a garnélarák és a csirke ára nem ment fel 2009 februárja óta – jó hír azok számára, akik királyrákos bélszín grillezésére készülnek a tengerparton.

júliusa és 2010 júniusa között mintegy 10 százalékkal csökkentették.[672] A kínaiak 2010-ben elkezdték felvásárolni az aranyat a minden korábbinál drágább, unciánkénti 1400 dolláros áron, időtálló fedezetként az infláció ellen. Ennek ellenére az Egyesült Államok nem az inflációtól tart, hanem a deflációtól. Az árak 1950 óta, amikor létrehozták a fogyasztói árindexet, nem kúsztak ilyen lassan fölfelé. A Szövetségi Jegybank minden erőfeszítése ellenére a tágan értelmezett pénz összeszűkül, és a bizalom csak nem akar növekedni. Még ha a tízéves nominális kötvényhozamok is alacsonyak maradnak, akkor az azt jelenti, hogy a hosszú távú reálkamatok valószínűleg pozitívak maradnak az előrelátható jövőben, ami pedig azt jelzi, hogy nem lesz könnyű inflációs kiút a háztartásokat, a bankokat és a kormányzatot sújtó óriási adósságteher elől, olyan, amilyet számos országnak sikerült megvalósítania az 1920-as és az 1970-es években. A növekedés nehézkes marad, ami viszont azt vonja maga után, hogy a szövetségi kormány továbbra is deficittel működik, bár talán kisebbel. Ez pedig növekedő kamatszámlát jelent. A Kongresszusi Költségvetési Hivatal alternatív költségvetési terve szerint a szövetségi adósság kamatkifizetései a szövetségi adóbevétel 9 százalékáról 20 százalékra nőnek 2020-ra, 2030-ra 36 százalékra, 2040-re pedig 58 százalékra.[673]

Az ilyen adatok maguk után vonják többek között az amerikai tengerentúli katonai kötelezettségek gyors csökkenését. A CBO már előrevetíti, mennyit takaríthatnának meg, ha a tengerentúlon állomásozó katonák számát 2013-ra 30 000-re csökkentenék.[674] Pontosan ezt várnánk, amikor a kamatkifizetések túlszárnyalják a katonai kiadásokat a szövetségi bevételekből való részesedés tekintetében, ami hamarosan meg is fog történni.

Vajon a világ gravitációs központjának nyugatról keletre való átkerülése konfliktust is eredményez-e a jövőben? Samuel Huntington egyik nagy hatású esszéjében azt jósolta, hogy a XXI. századot a „civilizációk összecsapása" jellemzi majd, amelynek során a kínai Távol-Kelet és a muszlim Közel-Kelet, sőt talán a korábbi Orosz Birodalom ortodox civilizációja száll majd szembe a Nyugattal.[675] „A globális politika elsődleges konfliktusai – írta – a különféle civilizációk nemzetei és csoportjai között zajlanak majd. A civilizációk összecsapása fogja ural-

ni a világpolitikát. A civilizációk közötti törésvonalak lesznek a jövő harcvonalai."[676] Huntington elméletét azonban írása megjelenése után számos kritika érte.[677] Pedig a hidegháború utáni világ jobb jellemzését adja, mint az általa elvetett, egymással versengő elméletek bármelyike: az egyik szerint egy történelem utáni, amerikai vezetésű (vagy neokonzervatív) „egyetlen világ" lesz, egy realista elmélet szerint mindenkinek szabad lesz minden a majd kétszáz nemzetállam közül, vagy nyílt „apolaritás" lesz, amelyet másként káosznak is nevezhetünk.

Huntington modelljének azonban van egy lényeges hibája. Próféciaként – legalábbis ez idáig – nem valósult meg. Huntington azt állította, hogy „a különböző civilizációk csoportjai közötti konfliktusok gyakoribbak, hosszabbak és erőszakosabbak lesznek, mint az ugyanazon civilizáción belüli csoportok közöttiek." Ez nem így történt eddig. A hidegháború vége óta nem nőtt a civilizációk közötti háborúk száma, és a különböző civilizációk tagjai közötti háborúk sem tűnnek hosszabbnak a többi konfliktusnál.[678] Az utóbbi két évtized legtöbb háborúja polgárháború volt, de csak kevés felelt meg közülük Huntington modelljének. Az „új világrendetlenség" háborúit leginkább a Huntington civilizációin belül élő népcsoportok vívták egymással. Hogy pontosabban fogalmazzunk: a 2005-ben még folyó vagy addigra véget ért harminc főbb fegyveres konfliktus közül – tizenkét évvel Huntington eredeti esszéjének megjelenése után – mindössze kilencről lehet azt állítani, hogy bármilyen értelemben is civilizációk között folyt, mivel az egyik oldal túlnyomórészt muszlimokból állt, a másik pedig nem. Tizenkilenc, lényegében etnikai konfliktus volt, melyek közül a legszörnyűbbek máig sújtják Közép-Afrikát, ezeket követik szorosan a közel-keleti háborúk, melyekben a muszlim áldozatokat más muszlimok gyilkolták le.[679] Ezen túlmenően a számos vallási dimenzióval bíró konfliktus egyben etnikai konfliktus is. A vallási hovatartozás gyakran a közelmúltban tevékenykedő misszionáriusok helyi sikeréhez köthető inkább, semmint a keresztény vagy muszlim civilizációhoz való hosszú kötődéshez. A jövő tehát sokkal inkább számos helyi háborút hoz majd – legtöbbjük afrikai, dél-ázsiai és közel-keleti etnikai viszály lesz –, és nem a civilizációk világméretű összeütközését. Ezek a centrifugális tendenciák azonban végül akár a Huntington által megnevezett civilizációk szétszakadásához is vezethetnek. Röviden tehát, a „civilizációk összecsapása" nem jelent mást, mint a „civilizációk *csapását*".

A rendkívül sikeres *Civilizáció* elnevezésű számítógépes játékban, amelyet Sid Meier készített 1991-ben, és ma már öt változata létezik, a játékosok tizenhat egymással vetélkedő civilizáció közül választhatnak, az amerikaitól a zuluig. A kihívás nem más, mint „felépíteni egy olyan civilizációt, amely kiállja az idő próbáját, miközben 2–6 másik civilizációval áll versenyben. A játékot háromféleképpen lehet megnyerni: a játékos a legmagasabb pontszámmal eléri a modern kor végét, vagy az Alfa Centauri csillagrendszer elérésével megnyeri az űrversenyt, vagy elpusztítja az összes többi civilizációt. Valóban így működne a történelem? Amint láthattuk, a nyugati civilizáció a nyugat-európai királyságok és köztársaságok formájában valóban elpusztította vagy alávetette az 1500 utáni civilizációk jelentős részét. Mindezt azonban igen kevés tényleges konfliktussal sikerült elérnie, legalábbis ha a nyugati hatalmak egymással folytatott háborúinak méretarányait vesszük alapul.[680] Kína gazdasági stagnálása és geopolitikai marginalizálódása nem az ópiumháborúk következménye volt, hanem egy elhúzódó belső bénultságé, ami pedig a távol-keleti földművelési rendszerből és birodalmi uralkodási rendszerből következett. Az Oszmán Birodalom visszahúzódása az európai kontinensről és nagyhatalmi helyzetéből „Európa beteg emberé"-vé hanyatlása csak a felszínen tekinthető a katonai vereségek következményének. A vereségek valódi oka ugyanis az, hogy a török birodalom készakarva nem vett részt a tudományos forradalomban. Az észak- és dél-amerikai birodalmak között sem volt nagyszabású összecsapás. Az első az intézményeivel egyszerűen fölülmúlta a másodikat, és gyorsan szert tett azokra az eszközökre, amelyek lehetővé tették számára a déliek ügyeibe történő szabad beavatkozást. Ehhez hasonlóan az európai birodalmak Afrikában vívott háborúi triviálisak voltak azokhoz a háborúkhoz képest, amelyeket egymással vívtak otthon, Európában. Afrika alávetése legalább annyira a missziós iskolák, sürgönyirodák és laboratóriumok eredményének tekinthető, mint amennyire a Maxim-puskákénak. Szükségtelen volt az ipari forradalmat és a fogyasztói társadalmat is rákényszeríteni a nem nyugati társadalmakra, ugyanis ha megvolt a magukhoz való eszük, maguktól is vállalták mindkettőt, mint a japánok. Ami pedig a munkaetikát illeti, nem karddal, hanem

szóval terjesztették Keleten – mindenekelőtt a XX. század közepétől a közegészségügy és az oktatás lényeges javítása révén.

Ebben a fényben kell látnunk Kína jelenlegi felemelkedését. A kínaiak gyakran emlegetett „csöndes felemelkedés"-teóriájával szemben sokan már felismerik a Huntington-féle civilizációs összecsapás első jeleit. 2010 vége felé azzal, hogy a Szövetségi Jegybank folytatta a mennyiségi könnyítést, csaknem fellobbant a valutaháború lángja az USA és Kína között. „Ha a kínaiak nem tesznek valamit a valutájuk manipulálása ellen – jelentette ki Obama elnök New Yorkban az év szeptemberében –, más módon fogjuk megvédeni az USA érdekeit."[681] A kínai miniszterelnök, Ven Csia-pao sietve reagált erre: „Ne akarják ránk kényszeríteni a rénminbi [népi pénz] árfolyamát... Sok exportvállalatunknak be kellene zárnia, az elvándorolt munkásainknak haza kellene térniük a falvaikba. Ha Kínában társadalmi és gazdasági zavargások lennének, az az egész világ számára csapást jelentene."[682] Ez a fajta üzenetváltás azonban nem igazolja Huntingtont jobban, mint az alkalmankénti kínai–amerikai haditengerészeti incidensek, vagy a Tajvan és Észak-Korea miatti diplomáciai civódások. Ezek valójában a hagyományos kínai árnyjáték, a *jing hszi* egyik fajtáját képviselik. Az igazi valutaháború Kimerika – Kína és Amerika egyesült gazdaságai – és a világ többi része között folyt. Ha az USA nyomta a pénzt, miközben Kína továbbra is a dollárhoz igazította saját valutáját, mindkét fél jól járt. A vesztesek az olyan országok voltak, mint Indonézia és Brazília, amelyeknek a valódi kereskedelmi súlyozású árfolyamát 2008 januárja és 2010 novembere között 18 és 17 százalékkal felértékelték.

Kétségtelen, hogy Kimerika túljutott hatalma csúcsán; a Tékozló és a Fukar gazdasági házassága már minden téren a zátonyra futás jeleit mutatja.[683] 2010 közepére Kína teljesítménye már mintegy 20 százalékkal a válság előtti szint fölött volt, az USA-é pedig még mindig 2 százalékkal alatta maradt: mindez azt mutatja, hogy a szimbiózis nyilvánvalóan előnyösebb a hitelező, mint az adós számára. Eközben az amerikai politikacsinálók továbbra is mantraként ismételgetik: „Nekik éppen annyira szükségük van ránk, mint nekünk rájuk"; és még hozzáteszik Lawrence Summers híres kifejezését is: „kölcsönösen bebiztosított pénzügyi pusztulás". Csak azzal nincsenek tisztában, hogy Kína vezetőinek kész tervük van Kimerika felszámolására, a dollár-

tartalék felhalmozásától és a támogatott exporttól való függőségük csökkentésére. Nem is annyira a nyugati imperializmus modelljén alapuló világuralomra törekszenek, mint inkább a Kínai Középbirodalmat akarják újjáéleszteni – Ázsia és a csendes-óceáni térség domináns hűbérállamát.[684] Ha össze kellene foglalni Kína új, nagyszabású tervét, a legjobb, ha Mao szokása szerint felsoroljuk a „négy több"-et:

1. több fogyasztás
2. több import
3. több külföldi befektetés
4. több innováció.

A gazdasági stratégiai változtatás mindegyik esetben szép kis geopolitikai hozadékot ígér.

A több fogyasztással Kína csökkenteni tudja, és csökkenteni is fogja kereskedelmi többletét, és közben belopja magát főbb kereskedelmi partnerei szívébe, különösen a többi feljövőben lévő piacába. Kína éppen most előzte meg az Egyesült Államokat mint a világ legnagyobb autópiaca (évi 14 millió kontra 11 millió), és az elkövetkező években ez az igény a várakozások szerint meg fog tízszereződni. 2035-re a Nemzetközi Energiahivatal szerint Kína fogja felhasználni a globális energia egyötödét, ami 2008-hoz képest 75 százalékos növekedést jelent.[685] A World Coal Institute adatai alapján Kína 2009-ben a világ szénfelhasználásának mintegy 46 százalékáért felelt, és hasonló arányban fogyaszt a világ alumínium-, réz-, nikkel- és cinkkészletéből is. Ezek az adatok számottevő bevételt jelentenek ezen árucikkek exportőreinek. Kína már most Ausztrália legnagyobb exportpiaca, 2009-ben az ausztrál export 22 százaléka áramlott Kínába. A brazil export 12 százalékát, a dél-afrikai export 10 százalékát is Kína mondhatja a magáénak. Ezenkívül a nagy értékű japán és német árucikkek jelentős felvásárlói közé tartozik. Kína valaha főként az olcsó termékek exportőrének számított. Most, hogy a globális növekedés egyötödéért felelős, mások termékeinek legdinamikusabb új piacává is vált. És ezzel új barátokra is szert tesz.

Mindezek ellenére a kínaiak jogosan idegesek az árucikkek világpiaci árának szeszélyessége miatt – hogyan is érezhetnének másként a 2004–2010-es időszak áringadozásai után? Nem értelmetlen tehát,

hogy külföldön fektetnek be, hogy az áruk előállításához szükséges érdekeltségeik – az angolai olajmezőktől kezdve a zambiai rézbányákig – meglegyenek. A kínai befektetők egyetlen hónap alatt (2010. január) 2,4 milliárd dollár értékben fektették be a pénzüket hetvenöt ország és régió 420 tengerentúli vállalkozásában. A befektetések túlnyomó többsége Ázsiában (45 százalék) és Afrikában (42 százalék) történt. A legnagyobb szektorok a bányászat, a petrokémiai és a kommunikációs infrastruktúra.[686] A kínai működési modell most már Afrika-szerte is megtelepedett. A jellemző üzletek az útépítési és más infrastrukturális befektetések cseréje hosszú távú bánya- vagy mezőgazdasági földbérlésre, mindez persze az emberi jogok megsértését vagy a politikai korrupciót feszegető kérdések felvetése nélkül.[687] Amikor Kínát felelősségre vonták a Szudánnal létesített gazdasági kapcsolatai miatt, miközben a dárfúri népirtás a tetőfokára hágott, a kínai külügyminiszter-helyettes egyszerűen azt felelte: „Az üzlet az üzlet."[688] 2008 júliusában Kína különmegbízottja, Liu Kuj-csin megerősítette Kína Afrikára vonatkozó politikáját: „Mi nem támasztunk politikai feltételeket. El kell ismernünk, hogy a politikai és gazdasági környezet [Afrikában] nem ideális. Nem kell azonban arra várni, hogy minden kielégítő legyen, az emberi jogok pedig tökéletessé váljanak."[689]

A tengerentúli természeti forrásokba való egyre nagyobb befektetések nemcsak a diverzifikációs stratégia szempontjából előnyösek, mivel csökkentik Kína kiszolgáltatottságát a dollár leértékelésével szemben, hanem azt is lehetővé teszik Kína számára, hogy megnövelje pénzügyi hatalmát, többek között a mintegy 200 milliárdos kintlévőséggel rendelkező, hatalmas és befolyásos állami befektetési vagyonalapon, a Kínai Befektetési Vállalaton (China Investment Corporation, CIC) keresztül. Ráadásul a külföldi befektetések igazolják Kínának a tengeri terjeszkedéssel kapcsolatos ambiciózus terveit. A Keleti-tengeri Flotta ellentengernagya, Csang Hua-csen szavaival élve: „Az ország gazdasági érdekeinek kiterjedésével a haditengerészet szeretné jobban megvédeni az ország szállítási útvonalait és legfőbb tengeri útjaink biztonságát."[690] A Dél-kínai-tengert egyre inkább „alapvető nemzeti érdek"-nek tekintik, és mélyvízi kikötőt építenek Pakisztánban – Gvadar korábbi ománi enklávéjában – csakúgy, mint Burmában és Srí Lankán. Ez a tengerészeti modell alapvetően különbözik Cseng

Ho admirálisétól (lásd 1. fejezet). Egyenesen a Victorian Royal Navy szövegkönyvéből származik.

Végül – és annak a nézetnek az ellentételezésére, mely szerint Kína a Kaliforniában tervezett termékek gyártósora marad, míg a világ világ – Kína egyre innovatívabb, és szeretne a világ első gyártói közé tartozni (többek között) a szélturbinák és a fotovoltaikus panelek terén. 2007-ben Kína megelőzte Németországot az új szabadalmi kérvények számát illetően. Hamarosan a bejegyzett szabadalmak vonatkozásában is így lesz, mivel 2004-ben megelőzte Nagy-Britanniát, 2005-ben Oroszországot, 2006-ban pedig Franciaországot. 1995 óta a kínai feltalálók bejegyzett új szabadalmainak a száma huszonkilencszer több lett.[691] Ez már a Kelet felemelkedésének szélesebb értelemben vett történetéhez tartozik. Kína az elmúlt évtizedben a korábbinál hatszor többet költött innovációra, megduplázta a tudósai számát, és csak az USA előzi meg az éves tudományos publikációk és a supercomputing terén. A kínai publikációk nemzetközi idézettsége továbbra sem jellemző, de jó okkal feltételezhetjük, hogy ez hamarosan változni fog.[692] Talán a legegyértelműbb bizonyíték a nyugatról keletre való eltolódásra az oktatás területén található. Egy 2005-ös tanulmányban, amely a 25 és 34 év közötti fiatalok tudományos ismereteit vizsgálta, a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) riasztó eltérést talált a legjobb országok, Dél-Korea és Japán, valamint a hátul kullogók, Nagy-Britannia és Olaszország között.[693] Ugyanez a szakadék jelenik meg a tizennégy éves korosztály matematikai képességeit vizsgáló felmérésben is, amelyben a szingapúri diákok sokkal jobb eredményeket érnek el, mint a skóciaiak. Az előbbiek 19 százalékkal a nemzetközi átlag fölött teljesítenek, az utóbbiak 3 százalékkal alatta.[694]

Mi alakulhat rosszul a felemelkedőben lévő kínai sárkány számára? Legalább négy különféle hipotézist állítottak fel azok, akik szerint meg fog botlani az óriás. Az első szerint egykor Japán számára is hasonlóan feltartóztathatatlan fejlődést jósoltak. Japántól is azt várták, hogy megelőzi az Egyesült Államokat, és a világ első gazdasági szuperhatalmává növi ki magát. E szerint az érvelés szerint Kína is arra a sorsra jut majd, mint 1989 után Japán. Pontosan azért, mert a gazdasági és a politikai rendszer nem alapul tényleges versenyen, egy ingatlanpiaci vagy tőzsdei felfutás később kudarcra ítélt zombibankokkal,

stagnálással és deflációval terhelheti meg az országot – mint ahogyan ez Japánnal is történik csaknem két évtizede már. Ez ellen az érv ellen azt szokták felhozni, hogy egy Eurázsia keleti partjainál fekvő szigetcsoport soha nem vehette fel komolyan a versenyt egy olyan kontinentális hatalommal, mint az Egyesült Államok. Hihetőnek tűnt, amikor egy évszázaddal korábban megjósolták Japán felzárkózását nyugati megfelelőjéhez, az Egyesült Királysághoz – ahogy ez meg is történt –, de az nem, hogy lekörözi az Egyesült Államokat. Ráadásul Japán 1945-ös veresége azt is jelentette, hogy gazdasági felemelkedése során mindvégig az Egyesült Államoktól függött biztonsága tekintetében, ezért alá kellett vetnie magát a többé-kevésbé kötelező valutaértékeléseknek, például az 1985-ös Plaza-megállapodásnak.

A második lehetőség szerint Kínában társadalmi megmozdulások kezdődnek, ahogy az már olyan sokszor megtörtént a múltban. Végül is Kína továbbra is szegény ország, nyolcvanhatodik a világon az egy főre jutó jövedelem tekintetében. 1500 milliós lakosságából majdnem

Nagy-Kína (Népi Köztársaság, Hongkong, Szingapúr és Tajvan) GDP-je az USA GDP-jének százalékában, 1950–2009

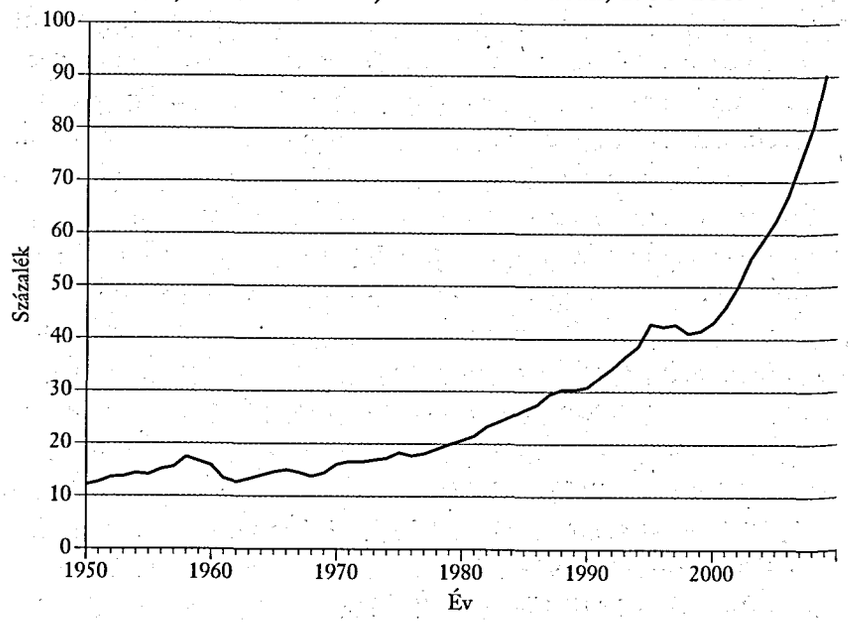

Átlagos pontszám a 8. osztályos tanulók matematikai tudásfelmérésében, 2007 (Nemzetközi középérték = 500)

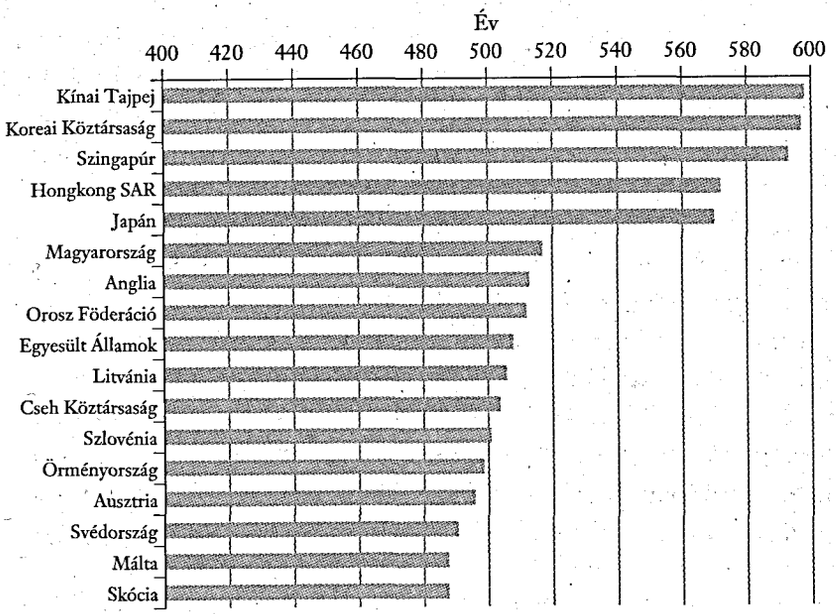

minden tizedik állampolgár 1 dollár 50 centnek megfelelő jüanból vagy annál kevesebből él naponta. A gazdasági reformok bevezetése óta meredeken nő az egyenlőtlenség, így a jövedelemeloszlás ma már alapvetően az amerikainak felel meg (de legalább nem a brazíliainak). Becsült adatok szerint a kínai háztartások 0,4 százaléka rendelkezik az ország vagyonának 70 százalékával. Ha ezekhez a gazdasági aránytalanságokhoz hozzáadjuk a víz, a levegő és a föld szennyezésének krónikus problémáját, nem csodálkozhatnánk azon, ha a kínai hátország szegényebb vidékei fellázadnának. Pedig csak a lázas képzelet építhet forradalmi légvárakat ilyen gyenge talapzatra. Lehet, hogy a gazdasági növekedés miatt Kína egyenlőtlenebb társadalommá vált, a kapitalista-kommunista rezsim azonban különösen erős legitimitással bír a nép szemében.[695] A felmérési adatok szerint a kínai emberek elkötelezettebbek a szabadpiac iránt, mint az amerikaiak. Kínában a valódi társadalmi fenyegetés demográfiai jellegű. Az 1979-ben bevezetett egy gyermekes családmodell következményeként Kína 2030-ra gyorsab-

ban öregedő társadalommal rendelkezik majd, mint hasonlóan nagy kiterjedésű szomszédja, India. A 65 éves és annál idősebb lakosság aránya 16 százalék lesz az 1980-ban mért 5 százalékhoz képest. A nemek arányának egyensúlyvesztése az olyan tartományokban, mint Anhuj, Hajnan, Kuangtung és Csianghszi, teljességgel példátlan a modern társadalmakban, mivel a férfiak aránya 30-38 százalékkal magasabb a nőkénél.[696] A következő kínai forradalmat, ha lesz ilyen, elégedetlen agglegények vezetik majd. A történelem folyamán azonban már kiderült, hogy a nők nélküli férfiak éppen olyan valószínűen követik a radikális nacionalista, mint a forradalmi elveket.

Egy harmadik lehetséges forgatókönyv szerint a felemelkedőben lévő középosztály, mint a nyugati történelemben oly sokszor, a jelenleginél több beleszólást akar majd a politika alakulásába. Kína egykor vidéki társadalom volt. Ma az emberek 45 százaléka városlakó, 2030-ra ez az arány akár 70 százalékra is emelkedhet. És nem elég, hogy a középosztály rendkívül gyorsan növekszik a kínai városokban, a mobiltelefon és az internet következtében olyan horizontális spontán kapcsolatrendszert tudnak kialakítani, mint korábban soha. Ezt a fajta kihívást nem is annyira a 2010-ben Nobel-békedíjjal kitüntetett, börtönben raboskodó Liu Hsziao-po képviseli, aki a másként gondolkodó aktivisták előző generációjához tartozik, hanem a tagbaszakadt, szakállas művész, Aj Vej-vej, aki népszerűségét kihasználva felemelte a szavát a 2008-as szecsuáni földrengés áldozataiért. Ennek a feltevésnek az ellenérveként egy fiatal pekingi televíziós producernő véleményét hoznám fel, akivel a jelen könyvhöz való anyaggyűjtés közben találkoztam. „Az én generációm szerencsésnek érzi magát – mondta egy éjszakába nyúló beszélgetés alkalmával. – Nagyszüleinknek a »nagy ugrás« jutott, szüleinknek pedig a »kulturális forradalom«. Ezzel szemben mi tanulhatunk, utazhatunk, pénzt kereshetünk. Úgyhogy szerintem mi egyáltalán nem foglalkozunk az ilyen tér-dolgokkal." Eleinte nem értettem, mire gondol. Aztán rájöttem, hogy a *Tiananmen* térre – a demokráciáért indított, 1989-ben katonai erővel eltiport tüntetésre.

A negyedik és egyben utolsó csapda az lehet, ha Kína annyira szembekerül szomszédjaival, hogy azok egyre inkább az addigra realistábban gondolkodó Egyesült Államok vezette, egyensúlyt jelentő koalíció felé sodródnak. Ázsia többi részén nyilvánvalóan nem nézik

jó szemmel Kína napjainkra jellemző térnyerését. A Csinghaj–Tibet-fennsík vízforrásainak elvezetésére irányuló kínai tervek súlyos fejfájást okoznak Banglades, India és Kazahsztán számára. Hanoiban fogytán van a türelem amiatt, hogy a kínaiak saját embereiket alkalmazzák a vietnami bauxitbányákban. A Japánnal való kapcsolatok pedig annyira megromlottak Szenkaku/Tiaojü aprócska szigete miatt, hogy Kína embargót hirdetett a ritkaföldfém exportjára, hogy visszavágjon egy eltévedt kínai halász letartóztatása miatt.[697] Ezek a súrlódások azonban a legkevésbé sem nyújtanak elegendő alapot ahhoz, hogy az amerikai külpolitika száznyolcvan fokos fordulatot vegyen, és a Richard Nixon és Henry Kissinger által 1972-ben megújított diplomáciai kapcsolatokban változás álljon be. A Fehér Ház negyvennegyedik lakója pedig igen messze van az amerikai külpolitika realista hagyományától, annak ellenére, hogy a 2010 vége felé tett indiai és indonéziai látogatásai mintha más benyomást keltettek volna.

A „távozó" és az „érkező" hatalom dilemmája mindig gyötrelmes. Németország felemelkedésének elutasításáért Nagy-Britanniának nagy árat kellett fizetnie. Sokkal könnyebb volt csöndesen belesimulnia az Egyesült Államok alárendelt társának szerepébe. Fel kell-e vállalnia Amerikának Kína megfékezését? Vagy Kína megbékítését? A véleményfelmérések azt mutatják, hogy az emberek sem biztosabbak abban, hogyan reagáljanak Kínára, mint az elnök. A Pew Research Center legújabb felmérése szerint a megkérdezettek 49 százaléka azt mondta, hogy Kína „nem fogja megelőzni az USA-t mint a világ legfőbb szuperhatalma", 46 százalékuk azonban ellentétes véleményt képviselt.[698] Éppen elég nehéz volt igazodni a Szovjetunió bukását követő új világrendhez, és ez számos elemzőnek alaposan fel is adta a leckét. A hidegháború azonban alig több mint négy évtizedig tartott, és a Szovjetunió még csak a közelébe sem jutott annak, hogy megelőzze az USA gazdaságát. Amit most megélünk, az nem más, mint a Nyugat ötszáz éves uralmának a vége. Most a Kelet az igazi kihívó, mind gazdasági, mind geopolitikai értelemben. Túl korai volna, ha Kína kijelentené: „Most már mi parancsolunk!" Az azonban bizonyos, hogy többé már nem ők az alárendeltek. Ennek ellenére a Huntington-féle civilizációs összecsapás távoli kilátásnak tűnik. Inkább egy olyan változás tanúi lehetünk, amelyből az elmúlt ötszáz év során mindig a Nyugat került

Európa, Amerika, Kína és India becsült részesedése a globális GDP-ből, 1500–2008

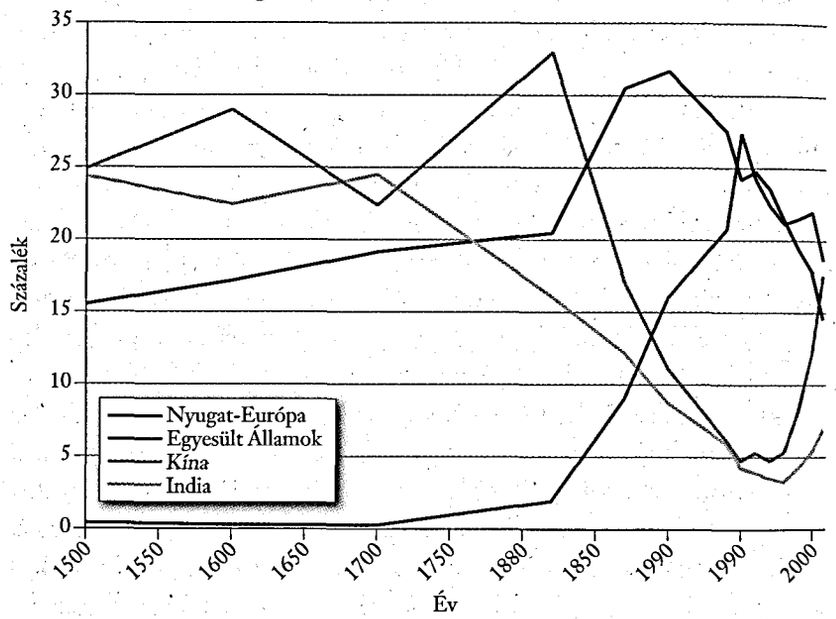

ki győztesen. Az egyik civilizáció meggyengül, a másik megerősödik. A lényegi kérdés nem az, vajon összetűzésbe kerülnek-e majd egymással, inkább az, vajon a gyengébb nem fog-e végleg összeroppanni.

A Hindukush hegyekből vagy a mezopotámiai síkokról való kihátrálás már régóta a hanyatlás és bukás előhírnökének számít. Magáért beszél, hogy a Szovjetunió 1989 csodás évében kivonult Afganisztánból, majd 1991-ben megszűnt létezni. Ami akkor történt, a távoli V. század eseményeihez hasonlóan, emlékeztetőül szolgál arra, hogy a civilizációk nem feltétlenül egy mindig visszatérő, megjósolható életciklus szerint felbukkannak, felemelkednek, uralkodnak, hanyatlanak, majd elbuknak. A történészek azok, akik utólag a bomlás folyamatát lassúnak ábrázolják, számos igen meghatározó okkal. Véleményem szerint a civilizációk sokkal inkább úgy működnek, mint minden összetett adaptív rendszer: meghatározhatatlan ideig látszólagos egyensúlyi helyzetben vannak, majd hirtelen összeomlanak. Visszatérve *A birodalom útja* című képsorozat festője, Thomas Cole terminológiájához,

az átmenet a betetőzéstől a pusztulásig, majd az elhagyatottságig egyáltalán nem ciklikus. Hirtelen következik be. Az összetett rendszerek bukásának vizuálisan érzékletesebb ábrázolása az a régi poszter, amely egykor igen népszerű volt a kollégiumi szobák ezreiben, és amely egy kisiklott gőzmozdonyt ábrázolt, amint egy viktoriánus állomásépület falán áttörve az utcán köt ki. Egy meghibásodott fék vagy egy elszunnyadt mozdonyvezető is elég a káosz bekövetkeztéhez.

Lehet-e tenni valamit annak érdekében, hogy a nyugati civilizáció elkerülje a teljes zűrzavart? Először is nem szabad túlságosan fatalistának lennünk. Igaz, hogy azok a dolgok, amelyek egykor elkülönítették a Nyugatot a többiektől, már nem csak a mi kezünkben vannak. A kínaiak is kapitalisták. Az irániak is értenek a tudományhoz. Oroszországban is demokrácia van. Az afrikaiak is hozzájutnak (lassan) a modern orvostudományhoz. A törököknél pedig ott van a fogyasztói társadalom. Ez azonban azt jelenti, hogy a nyugati operációs módok nemhogy hanyatlanának, inkább szinte mindenütt virágzanak, és csak néhány elszigetelt helyen tapasztalni némi ellenállást. A többiek közül egyre többen alszanak, zuhanyoznak, öltözködnek, dolgoznak, játszanak, esznek, isznak és utaznak úgy, mint a nyugatiak.[699] Sőt, mint azt láthattuk, a nyugati civilizáció nem egyetlen dolgot jelent, sokkal inkább egy egész csomagot. Egyszerre szól a politikai pluralizmusról (sok állam és sok hatalom) és a kapitalizmusról, a gondolati szabadságról és a tudományos módszertanról, a törvény hatalmáról, a tulajdonosi jogokról és a demokráciáról. A Nyugat még ma is sokkal inkább rendelkezik ezekkel az intézményi előnyökkel, mint a többiek. A kínaiaknál hiányzik a politikai verseny. Az irániaknál nincs lelkiismereti szabadság. Oroszországban ugyan szavazhatnak, de a törvény hatalma felszínes. Ezen országok egyikében sincs sajtószabadság. Ezek a különbségek magyarázatul szolgálhatnak arra, hogy például miért maradnak le ezek az országok a nyugatiaktól azokban a kvalitatív mérőkben, amelyek a „nemzeti innovációs fejlődés"-t és a „nemzeti innovációs kapacitás"-t mérik.[700]

Természetesen a nyugati civilizáció sem hibátlan. Bőven kivette a részét a történelmi bűnökből, az imperializmus brutalitásától kezdve a fogyasztói társadalom banalitásáig. Erős materializmusa mindenféle kétes következménnyel járt, többek között azokkal a sérelmekkel, ame-

lyeknek Freud szerint át kell adnunk magunkat. Ezenfelül a nyugati civilizáció természetesen elveszítette azt a takarékos aszketizmusát, amelyet Weber olyan csodálatra méltónak talált a protestáns etikában.

Pedig még mindig ez a nyugati csomag nyújtja az emberiség számára a legjobb gazdasági, társadalmi és politikai intézményrendszert, amely a leginkább szabadjára engedi az emberi kreativitást, hogy megoldhatóak legyenek a XXI. század előttünk álló problémái. Az elmúlt fél évezredben nem létezett olyan civilizáció, amelyben inkább megtalálták és kiművelték volna az emberi közösség félreeső szegleteiben született géniuszokat. A nagy kérdés az, vajon még mindig képesek vagyunk-e felismerni ennek a csomagnak az értékét. Egy civilizáció végül is nem csak a központban álló pompás épületek miatt válik valódivá a lakosai számára, és nem is az azokban székelő intézmények olajozott működése miatt. A civilizáció lényegében az iskolákban tanított szövegekben él, amelyeket megtanulunk, és a nehéz időkben újra és újra felidézünk. A kínai civilizáció egykor Konfucius tanításaira épült. Az iszlám civilizáció – az alázat kultusza – máig a *Korán*ra épül. De mik lehetnek a nyugati civilizáció alapvető szövegei, amelyek ébren tartják a hitünket a szabad emberi lények szinte korlátlan hatalmában?* És vajon sikerül-e ezeket megfelelőképpen átadnunk az ifjúságnak, amikor az oktatási szakértőink ódzkodnak a formális tudástól és a magolástól? Az igazi veszélyt talán nem is Kína, az iszlám vagy a szén-dioxid-kibocsátás jelenti, hanem az, hogy elveszítettük a hitünket az őseinktől örökölt civilizációban.

A mi civilizációnk nem csak az amatőr színházi előadások ellentéte (ahogy P. G. Wodehouse viccelődött – lásd a bevezető idézetet). Churchill megtalálta a lényeget, amikor azt mondta: „a [nyugati] civilizáció központi elve az uralkodó réteg alávetése az emberek bevett szokásainak és az alkotmányban kifejezett akaratának.

* Én a magam részéről a következő szerzőket és műveiket ajánlanám: a Jakab királyféle Biblia, Isaac Newton: *Principia*, John Locke: *Két értekezés a kormányzásról*, Adam Smith: *Az erkölcsi érzelmek elmélete* és *A nemzetek gazdagsága*, Edmund Burke: *Töprengések a francia forradalomról* és Charles Darwin: *A fajok eredete*. Ezekhez jönnének még William Shakespeare színművei, valamint Abraham Lincoln és Winston Churchill válogatott beszédei. Ha egyetlen kötetet kellene választanom saját Koránomul, én a Shakespeare összest választanám.

Miért ne kapcsolódhatnának a nemzetek egy nagyobb rendszerré, és alakíthatnák ki a törvény uralmát mindenki javára? Mindenképpen ez az a legfőbb remény, amelynek mindannyiunkat lelkesítenie kellene...

Hiábavaló azonban azt képzelni, hogy... bármi értelme volna csupán a megfelelő elvek kinyilvánításának, hacsak nem támasztják alá a polgári erény és a férfias bátorság képességei – és persze az erő és tudomány azon eszközei, amelyek végső soron a jog és az ész utolsó mentsvárai.

A civilizáció nem fog fennmaradni, a szabadság nem fog tovább élni, a békét nem tudjuk megtartani, ha az emberiség igen nagy többsége nem egyesül, hogy megvédje ezeket, és nem mutatja meg, hogy rendelkezik egy olyan, a rend védelmét szolgáló hatalommal, amely előtt a barbár és atavisztikus erők bámulattal megtorpannak."[701]

1938-ban azok a barbár és atavisztikus erők külföldről fenyegettek, legfőképpen Németországból. Mégis, amint azt láthattuk, azok az erők is éppen annyira a nyugati civilizáció termékeinek tekinthetők, mint a szabadság értékei és a Churchill által oly nagyra tartott törvényes kormányzat. Ma, éppen úgy, mint akkor, a nyugati civilizációt nem a többi civilizáció fenyegeti a leginkább, hanem saját kishitűségünk – és az ezt tápláló történelmi tudatlanság.

Megjegyzések

BEVEZETÉS: RASSELAS KÉRDÉSE

1 Clark: *Civilisation.*
2 Braudel: *History of Civilizations.*
3 Lásd még Bagby: *Culture and History*; Mumford: *City in History.*
4 A viselkedéssel kapcsolatban lásd Elias: *Civilizing Process.*
5 Lásd Coulborn: *Origins of Civilized Societies*; továbbá Fernández-Armesto: *Civilizations.*
6 Quigley: *Evolution of Civilizations.*
7 Bozeman: *Politics and Culture.*
8 Melko: *Nature of Civilizations.*
9 Eisenstadt: *Comparative Civilizations.*
10 McNeill: *Rise of the West.*
11 Braudel: *History of Civilizations*, 34–35. o.
12 Lásd Fernández-Armesto: *Millenium;* Goody: *Capitalism and Modernity* és *Eurasian Miracle;* Wong: *China Transformed.*
13 McNeill: *Rise of the West.* Lásd még Darwin: *After Tamerlane.*
14 Maddison: *World Economy* adatai alapján. A globális termelés (hazai össztermék) történeti adatait még nagyobb óvatossággal kell kezelni, mint a lakosságra vonatkozó adatokat, mert Maddison hősies küzdelmet folytatott, hogy feltételezéseit alátámassza, és mert a nemzeti össztermékét a vásárlóerő paritása alapján számította, hogy tekintettel legyen a kereskedelmen kívüli árucikkek alacsonyabb árára az aránylag szegény országok esetében.
15 Részletekért lásd Fogel: *Escape from Hunger*; 1.2 és 1.4 táblázat.
16 Számadatokért lásd Chandler: *Urban Growth.*
17 Jelenlegi dollárban számítva, a Világbank World Development Indicators internetes adatbázisa alapján.
18 Egy tanulságos eszmefuttatásért lásd Scruton: *The West and the Rest.*
19 Lásd például Laue: *World Revolution of Westernization.*
20 Acemoglu és mások: *Reversal of Fortune;* Putterman és Weil: *Post-1500 Population Flows.*
21 Pomeranz: *Great Divergence.*
22 Elvin: *Pattern of the Chinese Past.*
23 Clark: *Farewell to Alms.*
24 Johnson: *Rasselas*, 56–57. o.

25 Murray: *Human Accomplishment.*
26 Landes: *Wealth and Poverty.*
27 Hibbs és Olsson: *Geography;* Bockstette és mások: *States and Markets.*
28 Diamond: *Háborúk, járványok, technikák.*
29 Diamond: *How to Get Rich.*
30 Lásd például Roberts: *Triumph of the West.*
31 Lásd North: *Understanding the Process of Economic Change;* North és mások: *Violence and Social Order.*
32 Clark: *Farewell to Alms*, 337–342. o.
33 Rajan és Zingales: *Persistence of Underdevelopment;* Chaudhary és mások: *Big BRICs, Weak Foundations.*
34 Huntington: *A civilizációk összecsapása.*
35 Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása.*
36 Huntington: *A civilizációk összecsapása.*
37 Lásd például Kagan: *Paradise and Power*, és újabban Schuker: *Sea Change.*
38 Lásd legújabban Osborne: *Civilization.*
39 Morris: *Why the West Rules.*
40 Brownworth: *Lost to the West.*
41 Cahill: *How the Irish Saved the Civilization.* Könyvem megírásának idején még elválik, visszakapom-e a bókot.
42 Dawson: *Európa születése;* Woods: *Hogyan építette fel a katolikus egyház a nyugati civilizációt?*
43 Matthews: *Strange Death;* Guyver: *England.*
44 Amanda Kelly: *What did Hitler Do in the War, Miss?*, In: *Times Educational Supplement*, 2001. január 19.
45 MacGregor: *History of the World.*

1. VERSENY

46 Smith: *A nemzetek gazdagsága.*
47 Montesquieu: *A törvények szelleméről.*
48 Lásd általában Bishop: *China's Imperial Way.*
49 Tsai: *Perpetual Happiness*, 123. o.
50 Brook: *Confusions of Pleasure.*
51 Pinker: *Better Angels.*
52 Castor: *Blood and Roses.*
53 Fogel: *Escape from Hunger*, 1.2 és 1.4 táblázat.
54 Clark: *Farewell to Alms.*
55 Dardess: *Ming Landscape*, 323–324. o.
56 Needham (szerk.): *Tudomány és civilizáció Kínában*, V. kötet, 52., 313. o.
57 Uo., VI. kötet, 558, 571, 581. o. Vö. Hobson: *Eastern Origins*, 201. o.
58 Mokyr: *Lever of Riches*, 209–211. o.
59 Needham (szerk.): *Tudomány és civilizáció Kínában*, IV. kötet, 184. o.
60 Uo., VI. kötet, 61,157, 354, 421. o. Vö.: Hobson: *Eastern Origins*, 207–212. o.

61 Levathes: *When China Ruled the Seas.*
62 Ray: *Analysis*, 82. o.
63 Uo., 82–84. o.
64 Duyvendak: *True Dates.*
65 Cotterell: *Imperial Capitals*, 222. o. Lásd még Fernández-Armesto: *Millenium*, 4. fejezet; *Pathfinders*, 4. fejezet.
66 Landes: *Wealth and Poverty*, 95. o.
67 Keay: *China: A History*, 385. o.
68 Nicholas D. Kristof: *1492: The Prequel;* In: *New York Times*, 1999. jún. 6.
69 Finlay: *Portuguese and Chinese Maritime Imperialism*, 240–241. o.
70 Flynn–Giraldez: *Born with a „Silver Spoon"*, 204. o.
71 Chirot: *Rise of the West*, 181–183. o.
72 Cipolla: *Guns and Sails*, 77–82. o.
73 Hoffman: *Why Was It That Europeans Conquered the World?* A Ming adózási rendszer hiányosságairól lásd Huang: *1587*, 64. o.
74 Jones: *European Miracle*, 67. o.
75 Uo., 120. o.
76 Birch: *Historical Charters*, 3–4. o.
77 Uo., 19–20. o.
78 Uo., 61–62. o.
79 Részletek Inwood: *History of London.*
80 Burrage–Corry: *At Sixes and Sevens.*
81 Landes: *Revolution in Time*, 34–42. o.
82 Barmé: *Forbidden City.*
83 Cotterell: *Imperial Capitals*, 222. o.
84 Cotterel: *China: A History*, 178. o.
85 Catto: *Written English.*
86 Flynn–Giraldez: *Arbitrage, China, and World Trade.*
87 Ebrey: *Cambridge Illustrated History of China*, különösen a 215. o.
88 Egy jó összefoglalóhoz lásd Goody: *Capitalism and Modernity*, 103–117. o.
89 Guan–Li: *GDP and Economic Structure.*
90 Lásd Mintz: *Sweetness and Power*, 191. o., Higman: *Sugar Revolution.*
91 Clark: *Farewell to Alms*, 57. o.
92 Pelzer–Pelzer: *Coffee Houses of Augustan London.*
93 Egy eltérő véleményért, amely mellőzi a Brit-Indiából importált ópium által okozott társadalmi károkat, lásd Newman: *Opium Smoking in Late Imperial China.*
94 Barrow: *Life of Macartney*, I. kötet, 348–349. o.

2. TUDOMÁNY

95 Lásd általában Bakar: *Tawhid and Science;* Morgan: *Lost History;* Lyons: *House of Wisdom.*
96 Freely: *Aladdin's Lamp*, 163. o.
97 Lyons: *House of Wisdom*, 5. o.

98 Ihsanoglu: *Science, Technology and Learning*, 16–17. o.
99 Mansel: *Constantinople*, 62. o.
100 Hamdani: *Ottoman Response.*
101 Forster–Daniel (szerk.): *Life and Letters*, 221. o.
102 Hess: *Ottoman Seaborne Empire.*
103 Inalcik–Quataert: *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, xviii. o.
104 Stoye: *Siege of Vienna*, 32. o.
105 Uo., 119. o. Vö.: Panaite: *Ottoman Law.*
106 Goodwin: *Lords of the Horizons*, 229. o.
107 Lewis: *What Went Wrong?*, 18–19. o.
108 Özmucur–Pamuk: *Real Wages;* Quataert: *Ottoman Manufacturing.* Mint ahogy Indiában is, a hagyományos textilipar a XIX. század elején nagy kárt szenvedett az európai verseny következtében, az oszmán gazdaság azonban az 1850-es időszakot követően jobban teljesített.
109 Rafeq: *Making a Living;* Pamuk: *Institutional Change.*
110 Grant: *Rethinking the Ottoman „Decline".*
111 Steinberg: *Five Hundred Years*, 22–25. o.
112 Eisenstein: *Printing Revolution*, 168. o.
113 Luther: *A keresztyén ember szabadságáról* (1520).
114 Crofts: *Printing, Reform and Catholic Reformation*, 376. o.
115 Holborn: *Printing and the Growth of a Protestant Movement*, 134–135. o.
116 Dittmar: *Ideas, Technology, and Economic Change.*
117 Walsham: *Unclasping the Book*, 156. o.
118 Hall: *Intellectual Tendencies*, 390–340. o.
119 Bohnstedt: *Infidel Scourge of God*, 24. o.
120 Clark: *Publication of the Koran*, 9. o.
121 Thomas: *Religion and the Decline of Magic*; Levack: *Witch-Hunt.*
122 Kuhn: *Structure of Scientific Revolutions.*
123 Henry: *Scientific Revolution*, 74. o.
124 Shank: *Newton Wars*, 239. o.
125 Murray: *Human Accomplishment*, különösen a 257–258. o. és a 297–298. o. Lásd még Basalla: *Spread of Western Science.*
126 Smith: *Science and Technology.* Vö.: Clark: *Aristotle and Averroes.*
127 Deen: *Science under Islam*, 122–124. o.; Huff: *Rise of Early Modern Science*, 92. o.
128 Huff: *Rise of Early Modern Science*, 75. o.
129 Deen: *Science under Islam*, 4–5. o.; Faroqhi: *Subjects of the Sultan.*
130 Mansel: *Constantinople*, 45. o.
131 Lewis: *What Went Wrong?*, 43. o.
132 Barkey: *Empire of Difference*, 232–233. o.; Ihsanoglu: *Science, Technology and Learning*, 20. o. Lásd még Mansel: *Constantinople*, 46. o; Vlahakis és mások: *Imperialism and Science*, 79. o.
133 Ihsanoglu: *Science, Technology and Learning*, 4. o.
134 Barkey: *Empire of Difference*, 233. o.
135 Sprat: *History of the Royal Society*, 63–64. o.
136 Fernández-Armesto: *Pathfinders*, 281. o.

137 Gribbin: *Fellowship*, 253–254. o.
138 Hall: *Philosophers at War.*
139 Stewart: *Rise of Public Science*, 258. o.
140 Allen: *Steam Engine*; Allen: *1715 and Other Newcomen Engines.*
141 Goldstone: *Revolution and Rebellion*, 367. o. Vö.: Gerber: *Monetary System*; Pamuk: *Prices.*
142 Goffman: *Ottoman Empire and Early Modern Europe*, 119. o.
143 Shaw: *History of the Ottoman Empire*, 207. o.
144 Lewis: *Middle East*, 126. o. Lásd még Goldstone: *Revolution and Rebellion*, 378–379. o.
145 Lewis: *Modern Turkey*, 23. o.
146 Coles: *Ottoman Impact*, 163. o.
147 Mansel: *Constantinople*, 86–96. o; Goodwin: *Lords of the Horizons*, 168. o.
148 Clark: *Iron Kingdom*, 240. o.
149 T. R. Ybarra: *Potsdam of Frederick the Great – After William II*, In: *New York Times*, 1922. szeptember 10.
150 Clark: *Iron Kingdom*, 189. o.
151 Chakrabongse: *Education of the Enlightened Despots*, 52–53. o.
152 Fraser: *Frederick the Great*, 29–30. o.
153 Clark: *Iron Kingdom*, 215. o.
154 Nagy Frigyes: *Antimachiavelli*, 26. fejezet.
155 Clark: *Iron Kingdom*, 231. o.
156 Uo., 241–242. o.
157 Haffner: *Rise and Fall of Prussia*, 37. és 43–44. o.
158 Gerber: *Jews and Monetary-Lending.* Lásd még Quataert: *Manufacturing and Technology Transfer.*
159 Clark: *Iron Kingdom*, 187. o.
160 Blanning: *Culture of Power*, 108–109. o.
161 Darnton: *Literary Underground*, 25. o.
162 Terral: *Man Who Flattened the Earth*, 181–185. o.
163 Aldington (szerk.): *Letters of Voltaire and Frederick the Great*, 179. o.
164 Nagy Frigyes: *Antimachiavelli.*
165 Terrall: *Man Who Flattened the Earth*, 235. o.
166 Shank: *Newton Wars*, 475. o.; Fraser: *Frederick the Great*, 259. o.
167 Kant: *Mi a felvilágosodás?*
168 Clark: *Iron Kingdom*, 215. o.
169 Uo., 195. o.
170 Palmer: *Frederick the Great*, 102. o.
171 Bailey: *Field Artillery*, 165–167. o.
172 Duffy: *Frederick the Great*, 264. o.
173 Kinard: *Weapons and Warfare*, 157–158. o.
174 Steele: *Muskets and Pendulums*, 363–365. o.
175 Uo., 368–369. o.
176 Augustinus: *Early Modern Ottoman and European Gunpowder Technology.*
177 Coles: *Ottoman Impact*, 186. o.

178 Montesquieu: *Perzsa levelek*, XIX. levél, fordította: Rónay György.
179 Mansel: *Constantinople*, 185–186. o.
180 Shaw: *History of the Ottoman Empire*, 236–238. o.
181 Lewis: *What Went Wrong?*, 27. o.
182 Aksan: *Ottoman Statesman.*
183 Ihsanoglu: *Science, Technology and Learning*, 56. o. Lásd még: Levy: *Military Reform.*
184 Reid: *Crisis of the Ottoman Empire*, 59–64. o.
185 Mansel: *Constantinople*, 237–239. o.
186 Araci: *Donizetti*, 51. o.
187 Ihsanoglu: *Science, Technology and Learning*, 170–172. o.
188 Clarke: *Ottoman Industrial Revolution*, 67–68. o.
189 Findley: *Ottoman Occidentalist.*
190 Weiker: *Ottoman Bureaucracy*, különösen a 454–455. o.
191 Pamuk: *Bimetallism*, 16. o.; Davison: *Essays*, 64–67. o. Vö.: Farley: *Turkey*, 121–122. o.
192 Pamuk: *Ottoman Empire*, 55–59. o.
193 Kinross: *Atatürk*, 386. o.
194 Mango: *Atatürk*, 396. o.
195 Kinross: *Atatürk*, 442–443. o.
196 Mango: *Atatürk*, 412. o.
197 World Intellectual Property Organization: *World Intellectual Property Indicators 2010* (Genf, 2010): http://www.wipo.int/ipstats/en/statistics/patents/
198 Senor–Singer: *Start-Up Nation.*
199 Ferguson: *High Financier*, 317–318. o.

3. TULAJDON

200 Fernández-Armesto: *Americas*, 66. o.
201 Klasszikus megállapításokért lásd Pomeranz: *Great Divergence*; Williams: *Capitalism and Slavery.* Eltérő megállapításokért lásd: Acemoglu és mások: *Rise of Europe.*
202 Barrera-Osorio: *Experiencing Nature.*
203 Churchill: *Civilization*, 45–46. o.
204 Hemming: *Conquest of the Incas*, 28. o.
205 Markham (szerk.): *Reports*, 113–127. o.
206 Wood: *Conquistadors*, 134. o.
207 Hemming: *Conquest of the Incas*, 121. o.
208 Bingham: *Lost City.*
209 Burkholder: *Colonial Latin America*, 46. o.
210 Uo., 126. o.
211 Findlay–O'Rourke: *Power and Plenty*, 4.4 ábra.
212 Lanning: *Academic Culture.*
213 Barrera-Osorio: *Experiencing Nature.*

214 Fernández-Armesto: *Americas*, 95. o.
215 Dél-Karolinai Történelmi Levéltár, Charleston.
216 Tomlins: *Indentured Servitude.*
217 Engerman–Sokoloff: *Once Upon a Time in the Americas.*
218 Lásd általában Egnal: *New World Economies.*
219 Elliott: *Empires of the Atlantic World*, 411. o.
220 Adamson: *England without Cromwell.*
221 Clark: *British America.*
222 Acemoglu és mások: *Reversal of Fortune.*
223 Clark: *Farewell to Alms.*
224 Emmer: *Colonialism and Migration*, 35. o.
225 North és mások: *Violence and Social Orders*, 3. fejezet.
226 Fernández-Armesto: *Americas*, 159. o.
227 Klasszikus megállapításokért lásd North és Weingast: *Constitutions and Commitment.* A pénzügyi erővel és a tengerentúli terjeszkedéssel kapcsolatban lásd még O'Brien: *Inseparable Connections.*
228 Hobbes: *Leviatán*, I. rész, 13. fejezet.
229 Uo., 18. fejezet.
230 Uo., II. rész, 17. és 19. fejezet.
231 Locke: *Két értekezés*, II. könyv, 3. fejezet.
232 Uo.: 11. fejezet.
233 Uo., 6. fejezet.
234 Uo., 9. fejezet.
235 Uo., 13. fejezet.
236 Teljes szöveg: http://avalon.law.yale.edu/17th_century/nco5.asp.
237 Engerman–Sokoloff: *Once Upon a Time in the Americas.*
238 Arneil: *John Locke and America*, 98. o.
239 Locke: *Két értekezés*, II. könyv, 5. fejezet.
240 Elliott: *Empires of the Atlantic World*, 135. o.
241 Uo., 40. o. Lásd még Sato: *Legal Aspects of Landownership.*
242 Engerman–Sokoloff: *Once Upon a Time in the Americas.*
243 Uo.
244 Lásd Clark: *Language of Liberty.*
245 Clark: *British America.*
246 George Washington William Crawfordhoz, 1767. szept. 20.; Washington–Crawford: *Washington-Crawford Letters*, 3–4. o.
247 Lásd Jasanoff: *Liberty's Exiles.*
248 Lynch: *Bolívar*, 63. o.
249 http://faculty.chass.ncsu.edu/slatta/hi216/documents/bolivar/sbwarr1813.htm
250 Ortega: *Earthquakes.*
251 Lynch: *Bolívar and the Caudillos*, 6–7. o.
252 King: *Royalist View.*
253 Lynch: *Bolívar and the Caudillos*, 16–17. o.
254 Woodward: *Spanish Army.*
255 Ulrick: *Morillo's Attempt*, 553. o.

256 Hamnett: *Counter Revolution.*
257 Lynch: *Bolívar*, 99. o.
258 Általában lásd Langley: *Americas in the Age of Revolution*, főleg a 243–284. o.
259 http://web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/~proflame/mirror/etext/bol5.html
260 Williamson: *Penguin History*, 218. o.
261 http://web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/~proflame/mirror/etext/bol5.html
262 Bolívar Sir Henry Cullenhez, 1815. szept. 6., Bolívar (szerk.): *Selected Writings*, I. kötet, 114. o.
263 http://web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/~proflame/mirror/etext/bol2.html
264 http://web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/~proflame/mirror/etext/bol5.html
265 Lynch: *Bolívar*, 218. o.
266 Engerman–Sokoloff: *Once Upon a Time in the Americas.*
267 Brown: *Adventuring*, 2.2 ábra.
268 Lynch: *Bolívar and the Caudillos*, 16–18. o.
269 Adatokért Engerman–Sokoloff: *Once Upon a Time in the Americas.*
270 Lynch: *Bolívar and the Caudillos*, 34. o.
271 Lynch: *Bolívar*, 276. o.
272 Cordeiro: *Constitutions.*
273 Engerman–Sokoloff: *Once Upon a Time in the Americas.*
274 Fage: *Slavery and the Slave Trade*, 395. o.
275 Curtin: *Plantation Complex*, 4–26. o.
276 Thornton–Heywood: *Central Africans.*
277 Curtin: *Plantation Complex*, 26. o.; Klein–Luna: *Slavery in Brazil*, 28. o. Lásd még Prado: *Colonial Background*; Poppino: *Brazil.*
278 Schwartz: *Colonial Past*, 185. o.
279 Schwartz: *Slaves, Peasants and Rebels*, 46. o.
280 Graham: *Patronage and Politics*, 26. o.
281 Elkins: *Slavery*, 76. o.
282 Davis: *Slavery*, 72. o.
283 Thomas: *Slave Trade*, 633. o.
284 Davis: *Slavery*, 78. o.
285 Schwartz: *Slaves, Peasants and Rebels*, 42. o.
286 Elkins: *Slavery*, 40. o.
287 Uo., 50. o.
288 Elliot: *Empires of the Atlantic World*, 283. o.
289 Davis: *Slavery*, 125. o.
290 Walvin: *Black Ivory*, 16–17. o.
291 Lásd Rostworowski: *Doña Francisca Pizzaro.*
292 Wang és mások: *Geographic Patterns.*
293 Carvajal-Carmona és mások: *Strong Amerind/White Sex Bias*; Bedoya és mások: *Admixture Dynamics.*

294 Ferguson: *A világ háborúja*, 20–22. o.
295 Creel: *Peculiar People.*
296 Eltis: Volume and Structure, 1. ábra.
297 Schaefer: *Genealogical Encyclopaedia;* Thornton–Heywood: *Central Africans.*
298 Langley: *Americas in the Age of Revolution*, 240. o.
299 Sam Roberts: *Projections Put Whites in Minority in U.S. by 2050*, In: *New York Times*, 2009. dec. 18.
300 Haber: *Development Strategy.*

4. ORVOSTUDOMÁNY

301 A klasszikus szövegezésért lásd Jules Ferry 1885. július 28-i beszédét, idézi: Brunschwig: *French Colonialism*, 76–77. o.
302 Gandhi: *Hind Szvarádzs*, VI. fejezet.
303 Twain: *Following the Equator*, 321. o.
304 Lenin: *Imperializmus*, X. fejezet.
305 Collier: *Bottom Billion.*
306 Moyo: *Dead Aid.* Lásd még Easterly: *White Man's Burden.*
307 Gandhi: *Collected Works*, LIV. kötet, 233–234.o. http://www.gandhiserve.org/cwmg/VOL054.PDF.
308 Riley: *Health Transitions*, különösen a 2. ábra, 1. táblázat.
309 Uo., 750. és 752. o.
310 Shaw: *Preface on Doctors*, lxvii–lxviii. o.
311 Burke:*Reflections*, 151. o.
312 Ferguson: *A pénz felemelkedése.*
313 http://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp.
314 Burke: *Reflections*, 190–191. o.
315 Rousseau: *Társadalmi szerződés.*
316 Burke: *Reflections*, 291. o.
317 Schama: *Citizens.* Ez maradt a legolvashatóbb angol összegzés.
318 Tocqueville: *Az amerikai demokrácia.*
319 Uo.
320 Carter és mások (szerk.): *Historical Statistics of the United States*, 1-5. táblázat.
321 http://users.erols.com/mwhite28/wars18c.htm.
322 Az összes idézet forrása: Clausewitz: *On War*, I. könyv, 1., 2. és 7. fejezet; III. könyv, 17. fejezet; VII. könyv, 4., 5., 6. és 22. fejezet; VIII. könyv 1–9. fejezet.
323 Acemoglu és mások: *Consequences of Radical Reform.*
324 McLynn: *Napoleon*, 664. o.
325 Lieven: *Russia against Napoleon.*
326 Ferguson: *A pénz felemelkedése.*
327 Taylor: *1848 Revolutions.*
328 Blanton és mások: *Colonial Style.*
329 Crowder: *Senegal*, 6–7. és 14–15. o.; Cruise O'Brien: *White Society*, 39. o.
330 Klein: *Islam and Imperialism*, 118. o.

331 R. L. Buell: *The Native Problem in Africa* (1928), idézi Crowder: *Senegal*, 23. o.
332 Cruise O'Brien: *White Society*, 33. o.
333 Gifford–Louis: *France and Britain*, 672. o.
334 Cohen: *Rulers of Empire*, 1. fejezet.
335 Brunschwig: *French Exploration and Conquest.*
336 Conklin: *Mission*, 13. o.
337 Fonge: *Modernization without Development*, 66. o.
338 Uo.
339 Berenson: *Heroes of Empire*, 197–198. o.
340 Joireman: *Inherited Legal Systems.*
341 Cohen: *Rulers of Empire*, 79–80. o.
342 Asiwaju: *West African Transformations*, 60. o.
343 Taithe: *Killer Trail.*
344 Echenberg: *Colonial Conscripts*, 18. o.
345 Cohen: *Rulers of Empire*, 38. o.
346 Lunn: *Memoirs of the Maelstrom*, 62. o.
347 Marr: *Vietnamese Anticolonialism;* A teljes angol szövegért lásd: www.fsmitha.com/h2/y14viet.html.
348 Gardiner: *French Impact on Education*, 341. o.
349 Sabatier: *„Elite" Education in French West Africa.*
350 Általában lásd Acemoglu és mások: *Disease and Development.*
351 Iliffe: *Africans*, 70. o.
352 Cohen: *Rulers of Empire*, 23. o.
353 MacLeod–Lewis (szerk.): *Disease, Medicine and Empire*, 7. o.
354 *Punch*, 1903. szeptember 16.
355 Macleod–Lewis (szerk.): *Disease, Medicine and Empire.*
356 Echenberg: *Medical Science;* Marcovich: *French Colonial Medicine.*
357 Lásd például Beck: *Medicine and Society.*
358 Conklin: *Mission*, 56–57. o.
359 Uo., 51–53. o.
360 Uo., 48–50. o.
361 Robiquet (szerk.): *Discours et opinions*, 199–201. és 210–211.o.
362 Cohen: *Rulers of Empire*, 74. o.
363 Uo., 77. o.
364 Van Beusekom: *Negotiating Development*, 6. o.
365 Schneider: *Smallpox in Africa.*
366 Ngalamulume: *Keeping the City Totally Clean*, 199. o.
367 Wright: *Conflict on the Nile.* Lásd még Daly: *Omdurman and Fashoda;* Chipman: *French Power*, 53. o.
368 Gide: *Travels in the Congo*, 35. o.
369 Crowder: *Senegal*, 4–6. o.
370 Yansané: *Impact of France*, 350. o.; Gifford-Louis: *France and Britain*, 697. o.
371 Betts: *Establishment of the Medina;* Cruise O'Brien: *White Society*, 54. o. Vö. Smith: *Vietnam*, 88–89. o.
372 Cohen: *Rulers of Empire*, 49. o.; Vö. Betts: *Assimilation and Association*, 64. és 152. o.

373 Echenberg: *Black Death.*
374 Rohrbach: *Deutsche Kolonialwirtschaft*, I. kötet, 330–333.o. Vö. Steer: *Judgement*, 61. o.
375 Madley: *Patterns*, 169. o.
376 Deutsch: *Emancipation without Abolition.*
377 Steer: *Judgement*, 55–57. o.
378 Seiner: *Bergtouren*, 267–278.o.
379 Olusoga–Erichsen: *Kaiser's Holocaust*, 118. o.
380 Gewald: *Herero Heroes*, 146–148. o.
381 Rust: *Krieg und Frieden*, 6–15. o.; Anon: *Rheinische Mission*, 10–16. o.; Leutwein: *Elf Jahre Gouverneur*, 466–467. o; Kuhlmann: *Auf Adlers Flügeln*, 42–43. o.
382 Olusoga–Erichsen: *Kaiser's Holocaust*, 139. o.
383 A teljes szöveg itt: Gewald: *Great General*, 68. o.
384 Zimmerer: *First Genocide*, 37. o.
385 Gewald: *Herero Heroes*, 173. o.; kortárs német beszámolóért lásd Bayer: *Mit dem Hauptquartier*, 161–167. o.
386 Drechsler: *Südwestafrika unter deutscher Kolonialherrschaft*, 251–279. o. Vö. Olusoga–Erichsen: *Kaiser's Holocaust*, 235. o.
387 Uo., 224. o.
388 Fischer: *Rehobother Bastards*, 302–303. o.
389 Eiermann: *The Good, the Bad, and the Ugly.*
390 Rohrbach: *Aus Südwest-Afrikas schweren Tagen*, 177–178. o.
391 A mostanra már gazdag irodalomból egy jó összefoglalóért lásd Madley: *From Africa to Auschwitz.*
392 A lényeget jól kiemeli Mazower: *Dark Continent.*
393 Strachan: *First World War in Africa.*
394 Strachan: *To Arms*, 95. o.
395 Conklin: *Mission*, 146–159.o.
396 Lunn: *Memoirs of the Maelstrom*, 78. o.
397 Uo., 69. o.
398 Uo., 71. o.
399 Uo., 139. o.
400 Eichacker: *Blacks Attack!*
401 Smith és mások: *France and the Great War*, 128. o.
402 Lunn: *Memoirs of the Maelstrom*, 140. o.
403 Winter: *Great War*, 75. o.; Beckett–Simpson (szerk.): *Nation is Arms*, 11. o.
404 Kipling: *France at War*, 341–342. o.
405 Általában lásd McCullum: *Military Medicine.*
406 Olusoga–Erichsen: *Kaiser's Holocaust*, 284–285. o.
407 Evans: *Anthropology at War.*
408 Madley: *From Africa to Auschwitz*, 453–455. o. Általában lásd Weindling: *Health, Race and German Politics.*
409 Mazower: *Hitler's Empire*, 147. és 584. o.
410 Levine: *Film and Colonial Memory.*
411 Riley: *Health Transitions*, 4. táblázat.

412 Iliffe: *Africans*, 251–253. o.
413 Singer–Langdon: *Cultured Force*, 20. o.
414 Tai: *Politics and Compromise.*
415 Saxe: *Changing Economic Structure.*
416 Centre d'Informations Documentaires: *Work of France*, 17. o.
417 Hochschild: *Leopold's Ghost.*
418 Mazower: *Hitler's Empire*, 205. o.
419 Uo., 152. és 286. o.
420 Uo., 137. o.
421 Uo., 149. o.
422 Uo., 256. o.
423 Uo., 248. o.
424 Fieldhouse: *Black Africa.*

5. FOGYASZTÁS

425 Okuefuna: *Wonderful World of Albert Kahn.*
426 Galeano: *Open Veins*, 47. o.
427 Crafts: *British Economic Growth*, 6.1 táblázat.
428 Clark: *Farewell to Alms*, 9.2 ábra.
429 Gildea: *Barricades and Borders*, 6., 145. és 181. o.
430 Mokyr: *Industrial Revolution*, 109. o.
431 Esteban: *Factory Costs*, 1. ábra.
432 Allen: *British Industrial Revolution*, 156. o.
433 Morris: *Why the West Rules*, 497. o.
434 Jones: *Living the Enlightenment.*
435 Morris: *Why the West Rules*, 491. o.
436 Lásd főként McKendrick és mások: *Birth of a Consumer Society.*
437 Berg: *Pursuit of Luxury.*
438 Vries: *Purchasing Power.*
439 Berg: *Imitation to Invention.*
440 Findlay–O'Rourke: *Power and Plenty*, 6.2 és 6.4 táblázat.
441 La Porta és mások: *Law and Finance; Investor Protection* és *Economic Consequences.*
442 O'Brien és mások: *Political Components.* Lásd még Leunig: *British Industrial Success*, 93. o.
443 Guinnane és mások: *Putting the Corporation in its Place;* Lamoreaux: *Scylla or Charybdis?*
444 Allen: *British Industrial Revolution.*
445 Parthasarathi: *Rethinking Wages.*
446 Pollard: *Peaceful Conquest.*
447 Lásd Fowler Mohanty: *Labor and Laborers of the Loom*, különösen a 76.o. A gyapottermesztés ágazatairól lásd még Dattel: *Cotton and Race.*
448 Clark: *Farewell to Alms*, 267. o.
449 Farnie: *Role of Merchants*, 20–22. o.

450 Darwin: *A fajok eredete*, 3.4. és 14. fejezet.
451 Ferguson: *Evolutionary Approach.*
452 Carlyle: *Past and Present*, I. könyv, 1–4 fejezet, IV. könyv, 4. és 8. fejezet.
453 Kaelble: *Industrialization and Social Inequality.*
454 Evans: *Death in Hamburg.*
455 Grayling: *Light of Liberty*, 189–193. o.
456 Wilde: *De Profundis*, 21., 23. és 33.o.
457 Berger–Spoerer: *Economic Crises.*
458 Lásd például Fowler: *Lancashire Cotton Operatives.*
459 Allen: *Great Divergence in European Wages.* Hálás vagyok Robert Allennek, amiért megosztotta velem a bérekre vonatkozó adatait.
460 Allen és mások: *Wages, Prices and Living Standards.*
461 Mazzini: *To the Italians.*
462 Bismarck: *Reminiscences*, I. kötet, 13. fejezet.
463 Schorske: *Fin-de-Siècle Vienna.*
464 H. C. Martin: *Singer Memories.* http://www.singermemories.com/index.html.
465 Maddison: *World Economy*, B-10 és B-21 táblázat.
466 Kennedy: *Rise and Fall*, 190. o.
467 Bairoch: *International Industrialization Levels.*
468 Broadberry: *Total Factor Productivity.*
469 Fordham: *„Revisionism" Reconsidered.*
470 Clark–Feenstra: *Technology in the Great Divergence*, 8. táblázat.
471 Dyos–Aldcroft: *British Transport*, 4. táblázat.
472 Maurer–Yu: *Big Ditch*, 145. o.
473 Clark–Feenstra: *Technology in the Great Divergence.*
474 Clark: *Farewell to Alms*, 15.3 táblázat.
475 McKeown: *Global Migration*, 156. o.
476 Carter és mások (szerk.): *Historical Statistics of the United States*, Ad 354–443. táblázat.
477 Mitchell: *Abstract of British Historical Statistics*, 333–334. o.
478 Hálás vagyok Simon Cundey-nek a Henry Poole-tól, amiért betekinthettem a cég régi könyveibe és más hasznos dokumentumokba.
479 Beasley: *Japan Encounters the Barbarian.*
480 Lásd Hirano: *State and Cultural Transformation*, 124. o.
481 Keene: *Emperor of Japan*, 12. o. Lásd a császárról Ucsida Kjuicsi által készített fényképet: http://ocw.mit.edu/ans7870/21f/21f.027j/throwing_off_asia_01/emperor_02.html.
482 Malony: *Modernity, Gender and Empire.*
483 Lásd *Illustration of the Ceremony Promulgating the Constitution*, ismeretlen művész (1890).
484 Penn State University, *Making Japanese*, on-line forrás: http://www.east-asian-history.net/textbooks/MJ/ch3.htm.
485 Keene: *Emperor of Japan*, 295. o.
486 Gong: *Standard of „Civilization".*
487 Keene: *Emperor of Japan*, 194. o.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

488 Japán Pamutfonók Társasága: *Cotton Statistics of Japan: 1903-1924*, 1. táblázat.
489 Wall: *Japan's Century*, 17. o.
490 Kamisaka: *Cotton Mills and Workers.*
491 Moser: *Cotton Textile Industry*, 30. o.
492 Uo.
493 Farnie: *Role of Cotton Textiles.*
494 Clark–Feenstra: *Technology in the Great Divergence.* Az amerikai termelékenységgel kapcsolatban lásd Copeland: *Technical Development.*
495 Lásd például Moser: *Cotton Textile Industry*, 102. o. Lásd még Wolcott–Clark: *Why Nations Fail.*
496 Upadhyay: *Existence, Identity and Mobilization.*
497 Szép példa Mizono Tosikata fametszete a Bostoni Szépművészeti Múzeumban.
498 Meech–Pekarik: *World of the Meiji Print*, 145. o.
499 Lenin: *Állam és forradalom* (1918).
500 Cole és mások: *Deflation and the International Great Depression.*
501 Friedman–Schwartz: *Monetary History of the United States.*
502 Keynes: *Rövid értekezés a pénzügyi reformról* (1924).
503 Tooze: *Wages of Destruction.*
504 További részletkért lásd Ferguson: *A világ háborúja.*
505 Harrison: *Economics of Wold War II.*
506 Westad: *Global Cold War.*
507 Ferguson: *A világ háborúja.*
508 Adatokért lásd Singer–Small: *Correlates of War.*
509 Piketty–Saez: *Income Inequality*, különösen a 20. ábra.
510 Hyman: *Debtor Nation.*
511 Hálás vagyok kollégámnak, Diego Cominnak ezekért az adatokért.
512 Sullivan: *Jeans*, 9. és 77. o.
513 Uo., 214–215. o.
514 Coca-Cola as Sold Throughout the World. In: *Red Barrel 8,3* (1929. március).
515 Lásd Allen: *Secret Formula*, 325. o.
516 Beszélgetés a szerzővel, 2009. Lásd még Wolle: *Traum von der Revolte*, különösen az 56–61. o.
517 Debray: *The Third World*, http://www.digitalnpq.org/archive/1986_spring/kalashnikov.html.
518 Suri: *Power and Protest.*
519 Kurlansky: *1968.*
520 Marshall: *Demanding the Impossible*, 551–553. o.
521 Az 1968-as graffitivel kapcsolatban lásd http://www.bopsecrets.org/CF/graffiti.htm.
522 Greer: *Female Eunuch*, 322. o.
523 Sullivan: *Jeans*, 131. o.
524 Beszélgetés a szerzővel, 2009.
525 Beszélgetés a szerzővel, 2009.
526 Ramet: *Rock Music in Czechoslovakia*, 59. és 63. o.
527 Poiger: *Jazz, Rock and Rebels*, 62–64. o.

528 Safanov: *Revolution.*
529 Siefert: *From Cold War to Wary Peace.*
530 Beszélgetés a szerzővel, 2009.
531 Bergson: *How Big was the Soviet GDP?* Általában lásd Cox (szerk.): *Rethinking the Soviet Collapse.*
532 Fukuyama: *End of History.*
533 Gaddis: *Cold War.*
534 Charlotte Sector: *Belarusians Wear Jeans in Silent Protest,* ABC News, 2006. január 13.
535 Beszélgetés a szerzővel, 2009.
536 Ferdows: *Women and the Islamic Revolution;* Nashat: *Women in the Islamic Republic.*
537 Ebadi: *Iran Awakening,* 41–42. o.

6. MUNKA

538 Gibbon: *Decline and Fall,* 31. fejezet, III–IV. rész.
539 Scaff: *Remnants of Romanticism.*
540 Weber: *Max Weber,* 292. o.
541 Weber: *Protestant Ethic,* 112. és 154. o.
542 Uo., 119. o.
543 Uo., 24. o. Újabb elemzésért lásd Koch–Smith: *Suicide of the West,* 184–185. o.
544 Weber: *Protestant Ethic,* 180. o.
545 Uo., 70–71. o.
546 Uo., 166. o.; Lásd még: Chiswick: *Economic Progress.*
547 Tawney: *Religion and the Rise of Capitalism.*
548 Cantoni: *Economic Effects.*
549 Delacroix–Nielsen: *Beloved Myth;* Lásd még Iannaccone: *Introduction.*
550 Young: *Religion and Economic Growth.*
551 Grier: *Effect of Religion on Economic Development.*
552 Becker–Wössmann: *Was Weber Wrong?*
553 Trevor–Roper: *Religion, the Reformation and Social Change.*
554 Woodberry: *Shadow of Empire.*
555 Guiso és mások: *People's Opium?*
556 Barro–McCleary: *Religion and Economic Growth.*
557 Világbanki és a világ fejlődésére vonatkozó internetes adatok.
558 Ferguson: *Economics, Religion and the Decline of Europe.*
559 A Conference Board Total Economy Database adatbázisa alapján, 2010. szeptember, http://www.conference-board.org/data/economydatabase/. Lásd még OECD.Stat és más OECD-kiadványokat.
560 World Values Survey Association: *World Values Survey.*
561 Chesterton: *Short History,* 104. o.
562 Bruce: *God is Dead,* 67. o.
563 http://www.cofe.anglican.org/news/pr2009.html.

564 Lásd Brown: *Death of Christian Britain,* különösen a 191. o. Lásd még az esszéket Mcleod–Ustorf (szerk.): *Decline of Christendom.*
565 Bruce: *God is Dead,* 65. o.
566 Davie: *Religion in Britain,* 119. és 121. o.
567 Davie: *Europe: The Exceptional Case,* 6–7. o.
568 A híres beszélgetést készítette: Maureen Cleave: *How Does a Beatle Live? John Lennon Lives Like This.* In: *Evening Standard,* 1966. március 4.
569 Lásd Barro–McCleary: *Religion and Political Economy.*
570 Tolsztoj: *Kingdom of God,* 301. o.
571 Freud: *Future of an Illusion,* 25. o.
572 Uo., 30. o.
573 Uo., 34. o.
574 Uo., 84. o.
575 Freud: *Civilization,* 55., 59. és 69. o.
576 Szasz: *Anti-Freud: Karl Kraus's Criticism of Psychoanalysis and Psychiatry.*
577 A látogatottság az 1970-s évek 25–55 százalékos szintjéről mostanra 18–22 százalékra esett vissza, a vallást azonban temérdek más módon is fogyasztják (televíziós és internetes evangelisták), amelyekről negyven évvel ezelőtt még csak nem is álmodtak. Putnam–Campbell: *American Grace,* 74. és 105. o.
578 Sheenan: *Liberation and Redemption,* 301. o.
579 Putnam–Campbell: *American Grace,* 326. o.
580 Barro–McCleary: *Which Countries Have State Religions?*
581 Iannaconne: *Introduction;* Davie: *Europe: The Exceptional Case,* 43–45. o. Népszerű beszámolóért lásd Micklethwait–Wooldridge: *God is Back,* különösen a 175. o.
582 Smith: *A nemzetek gazdagsága,* V. könyv, I. fejezet.
583 Micklethwait–Wooldridge: *God is Back,* 175. o.
584 Zakaria: *Future of Freedom,* 199–201. o.
585 Putnam–Campbell: *American Grace,* 137. o.
586 Weber: *Protestant Ethic,* 115. és 117. o.
587 A válsággal kapcsolatos történelmi magyarázatért lásd Ferguson: *A pénz felemelkedése.*
588 Különböző becslésekért lásd Aikman: *Beijing Factor,* 7–8. o.
589 Bays: *Chinese Protestant Christianity,* 182. o.
590 Aikman: *Beijing Factor,* 141–142. o.
591 Uo., 285. o.
592 Uo., 20–34. o.
593 Morrison: *Memoirs,* 77–78. és 288–289. o.
594 Uo., 335–337. o.
595 Cohen: *China and Christianity.*
596 Taylor: *Hudson Taylor,* 144–145. o.
597 Stott: *Twenty-six Years,* 26–54. o.
598 Austin: *China's Millions,* 4–10., 86–90. és 167-169. o.
599 Ng: *Timothy Richard,* 78. o.
600 Austin: *China's Millions,* 192. o. Lásd még Steer: *J. Hudson Taylor.*
601 Általában lásd Kuang-sheng: *Antiforeignism.*

602 Thompson: *Reluctant Exodus*, különösen a 45–50. o.
603 Aikman: *Beijing Factor*, 53–54. o.
604 Dikötter: *Mao's Great Famine.*
605 Zuo: *Political Religion*, 101. o.
606 Aikman: *Beijing Factor*, 159., 162. és 215. o.
607 Lásd Chen–Huang: *Emergence*, 189. és 196. o; Bays: *Chinese Protestant Christianity*, 194–196. o.
608 Beszélgetés a szerzővel, 2010. Lásd még Fenggang: *Lost in the Market*, 425. o.
609 Jianbo–Fenggang: *The Cross Faces the Loudspeakers.*
610 Jiwei: *Dialectic of the Chinese Revolution*, 150–152. o.
611 Simon Elegant: *The War for China's Soul.* In: *Time*, 2006. augusztus 20. Lásd még Bays: *Chinese Protestant Christianity.*
612 Aikman: *Beijing Factor*, 73–89. o.
613 Fenggang: *Cultural Dynamics*, 49. o. Lásd még Shiela Melvin: *Modern Gloss on China's Golden Age.* In: *New York Times*, 2007. szeptember 3.; Timothy Garton Ash: *Confucius Can Speak to Us Still – And Not Just about China.* In: *Guardian*, 2009. április 9.
614 Christian Solidarity Worldwide: *China: Persecution of Protestant Christians in the Approach to the Beijing 2008 Olympic Games* (2008. június), Bureau of Democracy, Huma Rights and Labor: International Religious Freedom Report, 2007 (2007).
615 Hunter–Chan: *Protestantism in Contemporary China*, 23. o. Lásd még Yihua: *Patriotic Protestants.*
616 Simon Elegant: *The War for China's Soul.* In: *Time*, 2006. augusztus 20. Lásd még Potter: *Belief in Control.*
617 Evan Osnos: *Jesus in China: Christianity's Rapid Rise.* In: *Chicago Tribune*, 2008. június 22.
618 Hunter–Chan: *Protestantism in Contemporary China*, 6. o.
619 Peng: *Unreconciled Differences*, 162–163. o.; Zhao: *Recent Progress of Christian Studies.*
620 Aikman: *Beijing Factor*, 5. o.
621 Zhuo: *Significance of Christianity*, 258. o.
622 Aikman: *Beijing Factor*, 245–247. o.
623 Evan Osnos: *Jesus in China: Christianity's Rapid Rise.* In: *Chicago Tribune*, 2008. június 22.
624 Bao: *Intellectual Influence of Christianity*, 274. o.
625 Aikman: *Beijing Factor*, 17. o.
626 Chesterton: *Miracle of Moon Crescent*, 116. o.
627 Craig Whitlock: *2 British Suspects Came from Africa.* In: *Washington Post*, 2005. július 27.
628 Barber: *Jihad vs. McWorld.*
629 Cox–Marks: *The West, Islam and Islamism.*
630 Pew Forum: *Muslim Networks*, 6. o.
631 Tony Barber: *Tensions Unveiled.* In: *Financial Times*, 2010. november 16., 9. o.
632 Az adatokat a UK Labour Force Survey és a United Nations Population Prospects

projektjei alapján számították ki. Lásd még: *Muslim Population „Rising 10 Times Faster than the Rest of the Society"*. In: *The Times*, 2009. január 30.
633 Caldwell: *Reflections.*
634 Pew Forum: *Muslim Networks*, 20–56. o.
635 Simcox és mások: *Islamist Terrorism.*
636 Lásd Goldsworthy: *How Rome Fell;* Heather: *Fall of the Roman Empire.*
637 Ward–Perkins: *Fall of Rome.*
638 Chesterton: *Patriotic Idea*, 618. o; Shaw: *Back to Methuselah*, XV–XVI. o.

VÉGKÖVETKEZTETÉS: A VETÉLYTÁRSAK

639 Hexter: *Seyseel, Machiavelli, and Polybius.*
640 Goldstone: *Cultural Orthodoxy*, 129–130. o.; Goldstone: *Revolution and Rebellion*, 354. o.
641 Bolingbroke: *Patriot King*, 273. o.
642 Sorokin: *Social and Cultural Dynamics.*
643 Quigley: *Tragedy and Hope*, 3-4. o. Lásd még Quigley: *Evolution of Civilizations.*
644 Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása.*
645 Diamond: *Összeomlás.*
646 Egy érdekes elemzésért lásd Joseph A. Tainter áttekintését a *Current Anthropology* 46. számában (2005. december).
647 Bevezetésért lásd Mitchell: *Complexity.*
648 Uo., 5. o. Lásd még Holland: *Emergence.*
649 Buchanan: *Ubiquity.*
650 Waldrop: *Complexity.*
651 Taleb: *Fourth Quadrant.*
652 Krakauer és mások (szerk.): *History, Big History and Metahistory.* Vö. Holland: *Hidden order.*
653 Richardson: *Statistics of Deadly Quarrels.* Modern áttekintésért lásd Hayes: *Statistics of Deadly Quarrels* és Pinker: *Better Angels.*
654 Kotkin: *Armageddon Averted.*
655 Guan–Li: *GDP and Economic Structure.*
656 Maddison: *World Economy.*
657 http://gcr.weforum.org/gcr2010/.
658 http://www.conference-board.org/data/economydatabase/.
659 Hálás vagyok a Goldman Sachsnál Jim O'Neillnek, amiért a rendelkezésemre bocsátotta a vonatkozó adatokat.
660 Martin Wolf: *Will China's Rise Be Peaceful?*, In: *Financial Times*, 2010. november 16.
661 Population Devision of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, World Population Prospects: The 2008 Revision, http://esa.un.org/unpp, 2010. november 27.
662 Huntington: *A civilizációk összecsapása*, 3.1, 3.2, 3.3, 4.3, 4.5 és 4.6 táblázat.
663 Cecchetti és mások: *Future of Public Debt.*
664 Minden részletért lásd Ferguson: *Cash Nexus.*

665 Congressional Budget Office: *Supplemental Data for the Congressional Budget Office's Long-Term Budget Outlook* (2010. június).
666 Marès: *Sovereign Subjects, Exhibit 2.*
667 Sargent: *Ends of Four Big Inflations.*
668 Eichengreen: *Exorbitant Privilege.*
669 http://english.peopledaily.com.cn/90001/90776/90883/7179010.html.
670 http://www.reuters.com/article/idUSTOE6A301Q20101104.
671 http://www.businessweek.com/news/2010-11-09/china-researcher-says-u-s-s-qe2-is-financial-protectionism.html
672 http://www.ustreas.gov/tic/mfh.txt.
673 A szerző számításai a CBO adatai alapján.
674 Congeressional Budget Office: *The Budget and Economic Outlook: An Update* (2010. augusztus), 1.7 táblázat.
675 Huntington: *A civilizációk összecsapása.*
676 Huntington: *A civilizációk összecsapása*, 22. o.
677 Sen: *Identity and Violence;* Berman: *Terror and Liberalism.* Lásd még Edward Said: *The Clash of Ignorance*, in: *Nation*, 2001. október 22.
678 Tusicisny: *Civilisational Conflicts.*
679 Marshall–Gurr: *Peace and Conflict*, függelék, 11.1 táblázat.
680 Lásd például Luard: *War in International Society.*
681 David E. Sanger: *With Warning, Obama Presses China on Currency*, In: *New York Times*, 2010. szeptember 23.
682 Alan Beattie–Joshua Chaffin–Kevin Brown: *Wen Warns against Renminbi Pressure*, In: *Financial Times*, 2010. október 6.
683 Ferguson–Schularick: *End of Chimerica.*
684 Jacques: *When China Rules the World.*
685 International Energy Agency: *World Energy Outlook 2010* (London, 2010).
686 http://en.china.cn/content/d732706,cd7c6d,1912_6577.html.
687 Collier: *Plundered Planet.*
688 Raine: *China's African Challenges*, 97. o.
689 Uo., 164. o.
690 Economy: *Game Changer*, 149. o.
691 World Intellectual Property Organization: *World Intellectual Property Indicators 2010* (Genf, 2010): http://www.wipo.int/ipstats/en/statistics/patents.
692 Mu Rongping: *China.* In: *UNESCO Science Report* 2010, 379–398. o.
693 Organization for Economic Co-operation and Development: *Economic Survey of the UK* (2005. október).
694 Institution of Education Sciences: *Trends in International Mathematics and Science Study* (2007).
695 Pew Global Attitudes Project: *The Chinese Celebrate their Roaring Economy, as They Struggle with its Costs*, 2008. július 22. http://pewglobal.org/2008/07/22.
696 Nicholas Eberstadt: *China's Family Planning Policy Goes Awry, American Enterprise Institute for Public Policy Research*, 2010. november 23; http://www.aei.org/article101389.
697 Economy: *Game Changer.*

698 Pew Research Center for People and the Press: *Public Sees a Future Full of Promise and Peril*, 2010. június 22, http://people-press.org/report/?pageid=1740.
699 Zakaria: *Post American World.*
700 Rongping: *China*, 395. o.
701 Churchill: *Civilization*, 45–46. o.

Forrás- és irodalomjegyzék

BEVEZETÉS: RASSELAS KÉRDÉSE

Acemoglu, Johnson and Robinson, 'Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution', *Quarterly Journal of Economics*, 117 (2002), 1231–94

Bagby, Philip, *Culture and History: Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations* (Berkeley/Los Angeles, 1959)

Bayly, C. A., *The Birth of the Modern World, 1780–1914* (Blackwell, 2004)

Bockstette, Valerie – Areendam Chanda – Louis Putterman, 'States and Markets: The Advantage of an Early Start', *Journal of Economic Growth* (2002), 347–69

Bozeman, Adda B., *Politics and Culture in International History: From the Ancient Near East to the Opening of the Modern Age* (New York, 1994 [1960])

Braudel, Fernand, *A History of Civilizations*, transl. Richard Mayne (New York, 1993)

Brownworth, Lars, *Lost to the West: The Forgotten Byzantine Empire that Rescued Western Civilization* (New York, 2009)

Cahill, Thomas, *How the Irish Saved Civilization* (New York, 1995)

Chandler, T., *Four Thousand Years of Urban Growth: A Historical Census* (Lewiston/Queenstown, 1987)

Chaudhary, Latika – Aldo Musacchio – Steven Nafziger – Se Yan, 'Big BRICs, Weak Foundations: The Beginning of Public Elementary Education in Brazil, Russia, India, and China, 1880–1930', draft working paper (2010)

Clark, Gregory, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007)

Clark, Kenneth, *Civilisation: A Personal View* (London, 2005 [1969])

Coulborn, Rushton, *The Origin of Civilized Societies* (Princeton, 1959)

Darwin, John, *After Tamerlane: The Rise and Fall of Global Empires* (London, 2007)

Dawson, Christopher, *The Making of Europe: An Introduction to the History of European Unity* (London, 1932)

Diamond, Jared, *Guns, Germs and Steel: A Short History of Everybody for the Last 13,000 Years* (London, 1998)

–, 'How to Get Rich: A Talk', *Edge*, 56, 1999. június 7.

Eisenstadt, S. N., *Comparative Civilizations and Multiple Modernities* (Leiden, 2003)

Elias, Norbert, *The Civilizing Process*, 2 vols. (Oxford, 1969, 1982 [1939]).

Elvin, Mark, *The Pattern of the Chinese Past* (London, 1973)

Fernández-Armesto, Felipe, *Civilizations: Culture, Ambition and the Transformation of Nature* (New York/London/Toronto/Sydney/Szingapúr, 2001)

–, *Millennium: A History of our Last Thousand Years* (London, 1997)

Findlay, Ronald – Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium* (Princeton, 2007)

Fogel, Robert W., *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100: Europe, America, and the Third World* (Cambridge, 2003)

Goody, Jack, *Capitalism and Modernity* (Cambridge/Malden, MA, 2004)

–, *The Eurasian Miracle* (Cambridge/Malden, MA, 2009)

Guyver, Robert, 'England and the Battle for the Centre Ground: The History Working Group and the First History War (1988–1991) as an Archetype for Subsequent Wars', in Tony Taylor – Robert Guyver (eds.), *History Wars in the Classroom: Global Perspectives* (megjelenés előtt)

Hibbs, Douglas A. Jr. – Ola Olsson, 'Geography, Biogeography, and Why Some Countries are Rich and Others are Poor', *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States*, 101, 10 (2004), 3715–20

Huntington, Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York/London/Toronto/Sydney, 1996)

Johnson, Samuel, *The History of Rasselas, Prince of Abissinia* (Boston, 1811 [1759])

Jones, Eric, *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge, 2003)

Kagan, Robert, *Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order* (New York, 2003)

Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York, 1989)

Landes, David S., *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some So Poor* (New York, 1998)

Laue, Theodore H. von, 'The World Revolution of Westernization', *History Teacher*, 20, 2 (1987), 263–79

MacGregor Neil, *A History of the World in 100 Objects* (London, 2010)

McNeill, William H., *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since AD 1000* (Chicago, 1982)

–, *The Rise of the West: A History of the Human Community* (Chicago, 1991 [1963])

Maddison, Angus, *The World Economy: A Millennial Perspective* (Párizs, 2001)

Melko, Matthew, *The Nature of Civilizations* (Boston, 1969)

Matthews, Derek, 'The Strange Death of History Teaching (Fully Explained in Seven Easy-to-Follow Lessons', kiadatlan pamflet (2009. január)

Morris, Ian, *Why the West Rules –For Now: The Patterns of History, and What They Reveal About the Future* (New York, 2010)

Mumford, Lewis, *The City in History* (New York, 1961)

Murray, Charles A., *Human Accomplishment: The Pursuit of Excellence in the Arts and Sciences, 800 B.C. to 1950* (New York, 2003)

North, Douglass C., *Understanding the Process of Economic Change* (Princeton, 2005)

–, John Joseph Wallis – Barry R. Weingast, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History* (Cambridge, 2009)

Osborne, Roger, *Civilization: A New History of the Western World* (New York, 2008)
Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, 2000)
Putterman, L. – David N. Weil, 'Post-1500 Population Flows and the Long Run Determinants of Economic Growth and Inequality', working paper (2008. szeptember)
Quigley, Carroll, *The Evolution of Civilizations* (New York, 1961)
Rajan, Raghuram G. – Luigi Zingales, 'The Persistence of Underdevelopment: institutions, Human Capital, or Constituencies?', NBER working paper no. 12093 (2006. február)
Roberts, John, *The Triumph of the West* (London, 1985)
Schuker, Stephen A., 'A Sea Change in the Atlantic Economy? How the West Pulled Ahead of the Rest and Why It May Cease to Do So', in William Anthony Hay és Harvey Sicherman (eds.), *Is There Still a West? The Future of the Atlantic Alliance* (Columbia, MO, 2007), 89–124
Scruton, Roger; *The West and the Rest: Globalization and the Terrorist Threat* (London/New York, 2002)
Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System* (New York, 1974, 1980 és 1989)
Wong, R. Bin, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience* (Ithaca/London, 2000)
Woods, Thomas E. Jr., *How the Catholic Church Built Western Civilization* (Washington, DC, 2001)

1. VERSENY

Barmé, G. R., *The Forbidden City* (London, 2008)
Barrow, Sir John, *Some Account of the Public Life, and a Selection from the Unpublished Writings, of the Earl of Macartney*, 2 vols. (London, 1807)
Birch, W., *The Historical Charters and Constitutional Documents of the City of London* (Charleston, SC, 2009)
Bishop, K., *China's Imperial Way* (Hongkong, 1997)
Brook, Timothy, *The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China* (Berkeley, 1999)
Burrage, M. C. – Corry, D., 'At Sixes and Sevens: Occupational Status in the City of London from the Fourteenth to the Seventeenth Century', *American Sociological Review*, 46, I (1981), 375–93
Castor, Helen, *Blood and Roses: The Paston Family and the War of the Roses* (London, 2004)
Catto, Jeremy, 'Written English: The Making of the Language, 1370–1400', *Past & Present*, 179 (2003), 24–59
Chirot, Daniel, 'The Rise of the West', *American Sociological Review*, 50, 2 (1985), 181–95
Clark, Gregory, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007)

Cipolla, Carlo M., *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400–1700* (London, 1965)
Cotterell, A., *The Imperial Capitals of China: An Inside View of the Celestial Empire* (London, 2008)
Dardess, J. W., 'A Ming Landscape: Settlement, Land Use, Labor and Estheticism in T'ai-Ho County Kiangsi', *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 49, 2 (1989), 295–364
Dreyer, E. L, *Zheng-He: China and the Oceans in the Early Ming Dynasty*, 1405–33 (London, 2006)
Duyvendak, J. J. L., 'The True Dates of the Chinese Maritime Expeditions in the Early Fifteenth Century', *T'oung Pao*, 34, 5, Second Series (1939), 378–9
Ebrey, Patricia Buckley, *The Cambridge Illustrated History of China* (Cambridge, 1996)
Fernández-Armesto, Felipe, *Millennium: A* History *of our Last Thousand Years* (London, 1997)
–, *Pathfinders: A Global History of Exploration* (Oxford, 2007)
Finlay, Robert, 'Portuguese and Chinese Maritime Imperialism: Camoes's Lusiads and Luo Maodeng's Voyage of the San Bao Eunuch', *Comparative Studies in Society and History*, 34, 2 (1992), 232–41
Flynn, Dennis O. – Arturo Giraldez, 'Arbitrage, China, and World Trade in the Early Modern Period', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38, 4 (1995), 429–48
–, 'Born with a "Silver Spoon": The Origin of World Trade in 1571', *Journal of World History*, 6, 2 (1995), 201–21
Fogel, Robert W., *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100: Europe, America, and the Third World* (Cambridge, 2003)
Goody, Jack, *Capitalism and Modernity* (Cambridge/Malden, MA, 2004)
Guan Hanhui – Li Daokui, 'The GDP and Economic Structure of the Ming Dynasty' (megjelenés előtt)
Higman, B. W., 'The Sugar Revolution', Economic History Review, 53, 2 (2000), 213–36
Hobson, John, *The Eastern Origins of Western Civilisation* (Cambridge, 2004)
Hoffman, Philip T., 'Prices, the Military Revolution, and Western Europe's Comparative Advantage in Violence', *Economic History Review* (megjelenés előtt)
Huang, Ray, *1587: A Year of No Significance: The Ming Dynasty in Decline* (New Haven, 1977)
Inwood, S., *A History of London* (London, 1998)
Jones, Eric, *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge, 2003)
Keay, John, *China: A History* (London, 2009)
Landes, David S., *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World*, 2nd edn (NewYork, 2000)
–, *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some So Poor* (New York, 1998)
Levathes, *Louise, When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Throne, 1405–1433* (Oxford, 1994)
Menzies, Gavin, *1421: The Year China Discovered the World* (London, 2002)

Mintz, Sidney W., *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History* (London, 1985)
Mokyr, Joel, *Lever of Riches* (Oxford, 1990)
Montesquieu, Charles de Secondat, baron de, *The Spirit of the Laws*, transl. Thomas Nugent és J. V. Prichard (London, 1914 [1748])
Needham, Joseph (ed.), *Science and Civilization in China*, 7 vols. (Cambridge, 1954–)
Newman, R, 'Opium Smoking in Late Imperial China: A Reconsideration', *Modern Asian Studies*, 29 (1995), 765–94
Pelzer, John and Linda, 'The Coffee Houses of Augustan London', *History Today*, 32, (1982) 40–44
Pinker Steven, *The Better Angels of our Nature: The Decline of Violence and its Psychological Roots* (megjelenés előtt)
Ray, Haraprasad, 'An Analysis of the Chinese Maritime Voyages into the Indian Ocean during Early Ming Dynasty and their Raison d'Etre', *China Report*, 23, I (1987), 65–87
Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (London, 1904, [1776])
Tsai, Shih-shan Henry, *Perpetual Happiness: The Ming Emperor Yongle* (Seattle/London, 2002)
Wong, R. Bin, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience* (Ithaca/London, 2000)

2. TUDOMÁNY

Agoston, G., 'Early Modern Ottoman and European Gunpowder Technology', in E. Ihsanoglu – K. Chatzis – E. Nicolaidis, *Multicultural Science in the Ottoman Empire* (Turnhout, 2003), 13–27
Aksan, V. H., *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmî Efendi, 1700–1783* (New York, 1995)
Aldington, Richard (ed.), *Letters of Voltaire and Frederick the Great* (New York, 1927)
Allen, J. S., *The 1715 and Other Newcomen Engines at Whitehaven, Cumberland* (London, 1972)
–, *The Steam Engine of Thomas Newcomen* (New York, 1977)
Araci, Emre, 'Giuseppe Donizetti at the Ottoman Court: .A Levantine Life', *Musical Times*, 143, 1880 (2002. ősz), 49–56
Bailey, Jonathan, *Field Artillery and Firepower* (Oxford, 1989)
Bakar, O., *Tawhid and Science: Essays on the History and Philosophy of Islamic Science* (Kuala Lumpur, 1991)
Barkey, K., *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge, 2008)
Basalla, George, 'The Spread of Western Science', *Science*, 156, 3775 (1967. május 5.), 611–22
Blanning, T. C. W, *The Culture of Power and the Power of Culture* (Oxford, 2002)

Bohnstedt, John W., 'The Infidel Scourge of God: The Turkish Menace as Seen by German Pamphleteers of the Reformation Era', *Transactions* of *the American Philosophical Society*, New Series 58, *9* (1968), 1–58
Chakrabongse, C. [Prince of Siam], *The Education of the Enlightened Despots* (London, 1948)
Cizacka, M., 'Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550–1650', *Journal of Economic History*, 40, 3 (1960), 533–50
Clark, Carol Lea, 'Aristotle and Averroes: The Influences of Aristotle's Arabic Commentator upon Western European and Arabic Rhetoric', *Review of Communication*, 7,4 (2007. október), 369–87
Clark, Christopher, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia 1600–1947* (London, 2006)
Clark, Harry, 'The Publication of the Koran in Latin: A' Reformation Dilemma', *The Sixteenth Century Journal, 15*, 1 (1984. tavasz), 3–12
Clarke, E. C., 'The Ottoman Industrial Revolution', *International Journal of Middle East Studies*, 5, 1 (1974), 65–76
Coles, Paul, *The Ottoman Impact on Europe* (London, 1968)
Crofts, Richard A., 'Printing, Reform and Catholic Reformation in Germany (1521–1545)', *Sixteenth Century Journal*, 16, 3 (1985. ősz), 369–81
Darnton, Robert, *The Literary Underground of the Old Regime* (Cambridge, MA/London, 1982)
Davison, Roderic H., *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923: The Impact of the West* (Austin, TX, 2001)
Deen, S. M., *Science under Islam: Rise, Decline and Revival* (Keele, 2007)
Dittmar, Jeremiah, 'Ideas, Technology, and Economic Change: The Impact of the Printing Press', American University working paper (2009. szeptember)
Duffy, C., *Frederick the Great: A Military Life* (London, 1988)
Eisenstein, Elizabeth L., *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, 2nd edn (Cambridge, 2005)
Farley, James L., *Turkey* (London, 1866)
Faroqhi, Suraiya, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (London, 2005)
Ferguson, Niall, *High Financier: The Lives and Time of Siegmund Warburg* (London, 2010)
Fernández-Armesto, Felipe, *Pathfinders: A Global History of Exploration* (Oxford, 2007)
Findley, C. V., 'An Ottoman Occidentalist in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889', *American Historical Review*, 103, 1 (1998), 15–49
Forster, C. T. – F. H. B. Daniel (eds.), *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq* (London, 1881)
Fraser, David, *Frederick the Great* (London, 2000)
Frederick the Great, *Anti-Machiavel*, ed. Werner Bahner és Helga Bergmann, *Les Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. XIX (Oxford, 1996)
Freely, J., *Aladdin's Lamp: How Greek Science Came to Europe through the Islamic World* (New York, 2009)

–, *The Emergence of Modern Science, East and West* (Isztambul, 2004)
Gerber, H., 'Jews and Money-Lending in the Ottoman Empire', *Jewish Quarterly Review*, 72, 2 (1981), 100–118
–, 'The Monetary System of the Ottoman *Empire*', *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 25, 3 (1982), 308–24
Goffman, D., *The Ottoman Empire and Early Modern Europe* (Cambridge, 2002)
Goldstone, Jack A., *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1991)
Goodwin, Jason, *Lords of the Horizons: A History of the Ottoman Empire*.(London, 1999)
Grant, J.,'Rethinking the Ottoman "Decline": Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries', *Journal of World History*, 10, 1 (1999), 179–201
Gribbin, J., *The Fellowship: The Story of a Revolution* (London, 2005)
Haffner, Sebastian, *The Rise and Fall of Prussia* (London, 1998)
Hall, A. R., 'Intellectual Tendencies: Science', in *The New Cambridge Modern History*, vol. II: *The Reformation*, 1520–59 (Cambridge, 1962), 422–52
–, *Philosophers at War* (Cambridge 1980)
Hamdani, A., 'The Ottoman Response to the Discovery of America and the New Route to India', *Journal of the American Oriental Society*, 101, 3 (1981) 323–30
Henry, John, *The Scientific Revolution and the Origins' of Modern Science* (Basingstoke, 1997)
Hess, A. C., 'The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453–1525', *American Historical Review*, 75, 7 (1970), 1892–1919
Holborn, Louise W., 'Printing and the Growth of a Protestant Movement in Germany from 1517 to 1524, *Church History*, 11, 2 (1942. június), 122–37
Huff, Toby E., *The Rise of Early Modern Science* (Cambridge, 1995)
İhsanoğlu, E., *Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire* (Aldershot, 2004)
İnalcik, H. – D. Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. II, 1600–1914 (Cambridge, 1994)
Kant, Immanuel, 'Answer to the Question: "What is Enlightenment?"' (Königsberg, 1784): philosophy.eserver.org/kant/what-is-enlightenment.txt
Kinard, J., *Weapons and Warfare: Artillery* (Santa Barbara, 2007)
Kinross, Patrick, *Atatürk: The Rebirth of a Nation* (London, 2001)
Kuhn, Thomas, *The Structure of Scientific Revolutions*, 2nd edn (Chicago, 1970)
Levack, Brian, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, 2nd edn (London, 1995)
Levy, A., 'Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century', *Journal of Middle Eastern Studies*, 18, 3 (1982. július), 227–49
Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (New York/Oxford, 2001)
–, *The Middle East: Two Thousand Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day* (London, 2001)
–, *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East* (London, 2002)

Lyons, Jonathan, *The House of Wisdom: How the Arabs Transformed Western Civilization* (London, 2010)
McCarthy, J., *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923* (London, 1997)
Mango, Andrew, *Atatürk* (London, 1999)
Mansel, Philip, *Constantinople: City of the World's Desire*, 1453–1924 (London, 2006)
Montesquieu, *Persian Letters*, transl. Margaret Mauldon (Oxford, 2008 [1721])
Morgan, Michael Hamilton, *Lost History: The Enduring Legacy of Muslim Scientists, Thinkers and Artists* (New York, 2008)
Murray, Charles A., *Human Accomplishment: The Pursuit of Excellence in the Arts and Sciences, 800 B.C. to 1950* (New York, 2003)
Özmucur, S. – S. Pamuk, 'Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914', *Journal of Economic History*, 62, 2 (2002), 292–321
Palmer, R. R., 'Frederick the Great, Guibert, Bülow: From Dynastic to National War', in Peter Paret (ed,), *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age* (Oxford, 1986), 91–123
Pamuk, S., 'From Bimetallism to the "Limping Gold Standard": The Ottoman Monetary System in the Nineteenth Century', in Philip L. Cottrell (ed.), *East Meets West: Banking, Commerce and Investment in the Ottoman Empire* (Aldershot, 2008), 11–24
–, 'Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500–1800', *Journal of Interdisciplinary History*, 35, 2 (2004), 225–47
–, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913: Trade, Investment and Production* (Cambridge, 1987)
–, 'Prices in the Ottoman Empire, 1469–1914', *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), 451–68
Panaite, V., *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers* (Boulder, CO/New York, 2000)
Quataert, D., *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800–1914* (Isztambul, 1992)
–, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge, 1993)
Rafeq, Abdul-Karim, 'Making a Living or Making a Fortune', in Nelly Hanna (ed.), *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean* (London és New York, 2002), 101–23
Reid, James J., *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse, 1839–1878* (Stuttgart, 2000)
Senor, Dan – Saul Singer, *Start-Up Nation: The Story of Israel's Economic Miracle* (New York, 2009)
Shank, J. B., *The Newton Wars and the Beginning of the French Enlightenment* (Chicago/London, 2008)
Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge, 1976)
Smith, W. G. C.,'Science and Technology in Early Modern Islam, c. 1450–c. 1850', London School of Economics working paper (n.d.)
Sprat, T., *The History of the Royal Society of London, for the Improving of Natural Knowledge*, 2nd edn (London, 1702)

Steele, B. D., 'Muskets and Pendulums: Benjamin Robins, Leonhard Euler; and the Ballistics Revolution', *Technology and Culture Journal*, 35, 2 (1994) 348–82
Steinberg, S. H., *Five Hundred Years of Printing* (London, 1959)
Stewart, L. *The Rise of Public Science: Rhetoric, Technology and Natural Philosophy in Newtonian Britain, 1660–1750* (Cambridge, 1992)
Stoye, John, *The Siege of Vienna* (Edinburgh, 2006)
Sturdy, D. J., *Fractured Europe 1600–1 721* (Oxford, 2002)
Terrall, M., *The Man Who Flattened the Earth: Maupertuis and the Sciences in the Enlightenment* (Chicago, 2002)
Thomas, Keith, *Religion and the Decline of Magic* (London, 1971)
Vlahakis, George N. et al., *Imperialism and Science: Social impact and Interaction* (Santa Barbara, 2006)
Walsham, Alexandra, 'Unclasping the Book? Post-Reformation English Catholicism and the Vernacular Bible,' *Journal of British Studies*, 42, 2 (2003), 141–66
Weiker, Walter F., 'The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform', *Administrative Science Quarterly*, 13, 3 (1968), 451–70

3. TULAJDON

Acemoglu, Daron – Simon Johnson – James A. Robinson, 'Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution', *Quarterly Journal of Economics*, 117, 4 (2002), 1231–94
–, 'The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change and Economic Growth', *American Economic Review*, 95, 3 (2005), pp. 546–79
Adamson, J. A. A., 'England without Cromwell: What if Charles I Had Avoided the Civil War?', in Niall Ferguson (ed.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (London, 1993), 91–125
Arneil, Barbara, *John Locke and America: The Defence* of *English Colonialism* (Oxford, 1996)
Barrera-Osorio, A., *Experiencing Nature: The Spanish American Empire and the Early Scientific Revolution* (Austin, TX, 2006)
Bedoya, Gabriel et al., 'Admixture Dynamics in Hispanics: A Shift in the Nuclear Genetic Ancestry of a South American Population Isolate', PNAS, 103, 19 (2006. május 9.), 7234–9
Bingham, H., *Lost City of the Incas* (London, 2003)
Bolívar, Simon, *Selected Writings of Bolívar*, ed. Harold A. Bierck Jr, transl. Lewis Bertrand, compiled by Vicente Lecuna, 2 vols. (New York, 1951)
Brown, Matthew, *Adventuring through Spanish Colonies: Simon Bolivar, Foreign Mercenaries and the Birth of New Nations* (Liverpool, 2006)
Burkholder, M. A., *Colonial Latin America*, 2nd edn (Oxford, 1994)
Carvajal-Carmona, Luis G. et al., 'Strong Amerind/White Sex Bias and a Possible Sephardic Contribution among the Founders of a Population in Northwest Colombia', *American Journal of Human Genetics*, 67 (2000), 1287–95
Churchill, Winston S., 'Civilization', in Randolph S. Churchill (ed.), *Blood, Sweat and Tears*, (Whitefish, MT, 2007 [1940]), 45–9

Clark, Gregory, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2.007)
Clark, J. C. D., 'British America: What If There Had Been No American Revolution?' in Niall Ferguson (ed.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (London, 1993), 125–75
–, *The Language of Liberty, 1660–1832: Political Discourse and Social Dynamics in the Anglo-American World* (Cambridge, 1993)
Cordeiro, Jose Luis, 'Constitutions around the World: A View from Latin America', Institute of Developing Economies Discussion Paper, 164 (2008)
Creel, Margaret Washington, *A Peculiar People: Slave Religion and Community-Culture among the Gullahs* (New York, 1988)
Curtin, Philip, *The Rise and Fall of the Plantation Complex: Essays in Atlantic History.* (Cambridge; 1998)
Davis, David Brion, 'Slavery', in C. Van Woodward (ed.), *The Comparative Approach to American History: Slavery* (New Jersey, 1969), pp. 121–35
Egnal, M., *New World Economies: The Growth of the Thirteen Colonies and Early Canada* (New York/Oxford, 1998)
Elkins, Stanley, *Slavery: A Problem in American Institutional and Intellectual Life* (Chicago, 1968)
Elliott, J. H., *Empires of the Atlantic World* (New Haven, 2006)
Eltis, David, 'The Volume and Structure of the Transatlantic Slave Trade: A Reassessment', *William and Mary Quarterly*, 58, 1 (2001. január), 17–46
Emmer, P. C. (ed.), *Colonialism and Migration: Indentured Labour before and after Slavery* (Dordrecht, 1986)
Engerman, Stanley L. – Kenneth L. Sokoloff, 'Once upon a Time in the Americas: Land and Immigration Policies in the New World', working paper (2008)
Fage, J. D., 'Slavery and the Slave Trade in the Context of West African History', *Journal of African History*, 10, 3 (1969), 393–404
Ferguson, Niall, *The War of the World: History's Age of Hatred* (London, 2006)
Fernández-Armesto, Felipe, *The Americas: A History of Two Continents* (London, 2003)
Findlay, Ronald – Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium* (Princeton, 2007)
Gabai, Rafael Varón, *Francisco Pizarro and his Brothers: The Illusion of Power in Sixteenth-Century Peru* (Norman, 1997)
Graham, R., *Patronage and Politics in Nineteenth-Century Brazil* (Stanford, 1990)
Haber, Stephen, 'Development Strategy or Endogenous Process? The Industrialization of Latin America', Stanford University working paper (2005)
Hamnett, Brian R., 'The Counter Revolution of Morillo and the Insurgent Clerics of New Granada, 1815–1820', *Americas*, 32, 4 (1976. április), 597–617
Hemming, J., *The Conquest of the Incas* (London, 1993)
Hobbes, Thomas: *Leviathan or the Matter, Forme, and Power of a Common Wealth, Ecclesiasticall and Civil* (London, 1651)
Jasanoff, Maya, *Liberty's Exiles: American Loyalists in the Revolutionary World* (megjelenés előtt)

King, James F., 'A Royalist View of Colored Castes in the Venezuelan War of Independence', *Hispanic American Historical Review*, 33, 4 (1953), 526–37
Klein, Herbert F. – Francisco Vidal Luna, *Slavery in Brazil* (Cambridge, 2010)
Langley, Lester D., *The Americas in the Age of Revolution, 1750–1850* (New Haven/London, 1998)
Lanning, John Tate, *Academic Culture in the Spanish Colonies* (Port Washington, NY/London, 1969)
Locke, John, *Two Treatises of Government: In the former, The false Principles and Foundation of Sir Robert Filmer, And his Followers, are Detected and Overthrown. The latter is an Essay concerning The True Original, Extent, and End of Civil Government* (London, 1690)
Lynch, J., 'Bolívar and the Caudillos', *Hispanic American Historical Review*, 63, 1 (1983), 3–35
–, *Simón Bolívar: A Life* (London, 2006)
Markham, Clements R. (ed.), *Reports on the Discovery of Peru* (London, 1872)
North, Douglass C. – John Joseph Wallis – Barry R. Weingast, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History* (Cambridge, 2009)
North, Douglass C. – Barry R. Weingast, 'Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth-Century England', *Journal of Economic History*, 44, 4 (1989), 803–32
O'Brien, Patrick K.,'Inseparable Connections: Trade, Economy, Fiscal State, and the Expansion of Empire, 1688–1815', in P. J. Marshall (ed.), The Oxford History of the British Empire, vol. II: The Eighteenth Century (Oxford/New York, 1998), 53–77
Ortega, F. A., 'Earthquakes during the Colonial Period', *ReVista: Harvard Review of Latin America* (2007): http://www.drclas.harvard.edu/revista/articles/view/907
Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, 2000)
Poppino, Rollie E., *Brazil: The Land and the People* (Oxford, 1968)
Prado, C., *The Colonial Background of Modern Brazil* (Berkeley/Los Angeles/London, 1969)
Reid, James J., *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse*, 1839–1878 (Stuttgart, 2000)
Rostworowski, María, *Doña Francisca Pizarro* (Lima, 1989)
Sato, A., *Legal Aspects of Landownership in Colonial Spanish America* (Tokyo, 1976)
Schaefer, Christina, *Genealogical Encyclopaedia of the Colonial Americas* (Baltimore, 1998)
Schwartz, Stuart B., 'The Colonial Past: Conceptualizing *Post-Dependentista* Brazil', in Jeremy Adelman (ed.), *Colonial Legacies: The Problem of Persistence in Latin American History* (New York/London, 1999), 175–92
–, *Slaves, Peasants, and Rebels: Reconsidering Brazilian Slavery* (Champaign, IL, 1995)
Thomas, Hugh, *The History of the Atlantic Slave Trade 1440–1870* (London, 1997)
Thornton John – Linda Heywood, *Central Africans, Atlantic Creoles, and the Foundation of the Americas*, 1585 (Cambridge, 2007)

Tomlins, C., 'Indentured Servitude in Perspective: European Migration into North America and the Composition of the Early American Labour Force, 1600–1775', in Cathy Matson (ed.), *The Economy of Early America: Historical Perspectives and New Directions* (Philadelphia, 2007), 146–82
Ullrick, Laura F., 'Morillo's Attempt to Pacify Venezuela', *Hispanic American Historical Review*, 3,4 (1920), 535–65
Walvin, J., *Black Ivory: Slavery in the British Empire* (Oxford/Malden, MA, 2001)
Wang S., N. Ray, W. Rojas, M. V. Parra, G. Bedoya et al., 'Geographic Patterns of Genome Admixture in Latin American Mestizos', *PLoS Genet*, 4,3 (2008), 1–9
Washington, George – William Crawford, *The Washington–Crawford Letters. Being the Correspondence between George Washington and William Crawford, from 1767 to 1781, Concerning Western Lands. With an Appendix, Containing Later Letters of Washington on the Same Subject; and Letters from Valentine Crawford to Washington, written in* 1774 *and 1775, Chronologically Arranged and Carefully Annotated* (Cincinnati, 1877)
Williams, Eric, *Capitalism and Slavery* (London, 1964)
Williamson, E., *The Penguin History of Latin America* (London, 1992)
Wood, Michael, *Conquistadors* (London, 2001)
Woodward, Margaret L., 'The Spanish Army and the Loss of America, 1810–1824', *Hispanic American Historical Review*, 48, 4 (1968) 586–607

4. ORVOSTUDOMÁNY

Acemoglu, Daron – Davide Cantoni – Simon Johnson – James A. Robinson, 'The Consequences of Radical Reform: The French Revolution', National Bureau of Economic Research working paper 14831 (2009. április)
Acemoglu, Daron – Simon Johnson – James Robinson, 'Disease and Development in Historical Perspective', *Journal of the European Economic Association*, 1, 2–3 (2003), 397–405
Anon., *Die Rheinische Mission und Der Herero-Aufstand: Erelebnisse und Beobachtungen rheinischer Missionare* (Barmen, 1904)
Asiwaju, A. I.,*West African Transformations: Comparative Impact of French and British Colonialism* (Niger, 1991)
Bayer, Hauptmann M., *Mit dem Hauptquartier in Südwestafrika* (Berlin, 1909)
Beck, Ann, 'Medicine and Society in Tanganyika, 1890–1930: A Historical Inquiry', *Transactions of the American-Philosophical Society, 67,3* (1977), 1–59
Beckett, I. – K. Simpson (eds.), *A Nation in Arms: A Social Study of the British Army in the First World War* (Manchester, 1985)
Berenson, E., *Heroes of Empire: Five Charismatic Men and the Conquest of Africa* (Berkeley/Los Angeles/London, 2011)
Betts, Raymond F., *Assimilation and Association in French Colonial Theory, 1890–1914* (New York/London, 1961)
–, 'The Establishment of the Medina in Dakar', *Africa: Journal of the International African Institute*, 41, 2 (1971. április), 143–52.

Blanton, Robert – T. David Mason – Brian Athow, 'Colonial Style and Post-Colonial Ethnic Conflict in Africa', *Journal of Peace Research*, 38, 4 (2001), 473–91
Brunschwig, H., *French Colonialism 1871–1914: Myths and Realities* (London, 1966)
–, 'French Exploration and Conquest in Tropical Africa from 1865 to 1898', in L. H. Gann and P. Duignan (eds.) *Colonialism in Africa, 1870–1960*, vol. I (Cambridge, 1969), 132–64
Buell, R. L., *The Native Problem in Africa* (London, 1965)
Burke, Edmund, *Reflections on the Revolutions in France: A Critical Edition*, ed. J. C. D. Clark (Cambridge, 2001)
Carter; Susan B. – Scott Sigmund Gartner – Michael R. Haines – Alan L. Olmstead – Richard Sutch – Gavin Wright (eds.), *Historical Statistics of the United States: Millennial Edition Online.* (Cambridge, 2006)
Centre d'Informations Documentaires, *The Work of France in the Cameroons* (Párizs, 1939)
Clausewitz, Carl von, *On War*, ed. Michael Howard és Peter Paret (Princeton, 1976)
Cohen, William, *Rulers of Empire: The French Colonial Service in Africa* (Stanford, 1971)
Collier, Paul, *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done about It* (Oxford, 2007)
Conklin, Alice L., *A Mission to Civilise: The Republican Idea of Empire in France and West Africa, 1895–1930* (Stanford, 1998)
Crowder, Michael, *Senegal: A Study Of French Assimilation Policy* (Oxford, 1962)
Cruise O'Brien, Rita, *White Society in Black Africa: The French of Senegal* (London, 1972)
Daly, M. W., 'Omdurman and Fashoda, 1898: Edited and Annotated Letters of F. R. Wingate', *Bulletin of the British Society for Middle Eastern Studies*, 10, 1 (1983), 21–37
Deutsch, Jan-Georg, *Emancipation without Abolition in German East Africa c. 1884–1914* (Oxford, 2006)
Drechsler, Horst, *Südwestafrika unter deutscher Kolonialherrschaft: Der Kampf der Herero und Nama gegen den deutschen Imperialismus (1884–1915)* (Berlin, 1966)
Easterly, William, *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good* (London, 2007)
Echenberg, Myron, *Black Death, White Medicine: Bubonic Plague and thePolitics of Public Health in Senegal, 1914–1945* Portsmouth, NH/Oxford, 2002)
–, *Colonial Conscripts: The Tirailleurs Senegalais in French West Africa, 1857–1960* (London, 1990)
–, 'Medical Science in Colonial Senegal: The Pasteur Institute of Dakar and the Quest for a Yellow Fever Vaccine, 1925–1925', McGill University paper (n. d.)
Eichacker, Captain Rheinhold, 'The Blacks Attack!', *New York Times Current History, 9* (1917. április–június), 110-12
Eiermann, Martin, 'The Good, the Bad, and the Ugly: Colonial Violence, Domestic Discourses, and the Production of Truths in Imperial Germany, 1904 to 1908', (Harvard University senior thesis, 2010)
–, Evans, Andrew D., 'Anthropology at War: Racial Studies of Prisoners of War during World War I', in H. Penny – M. Bunzl (eds.), *Worldly Provincialism: German Anthropology in the Age of Empire* (Ann Arbor, MI, 2003), 198–230

Ferguson, Niall, *The Ascent of Money: A Financial History of the World* (London, 2008)
Fieldhouse, D. K., *Black Africa 1945–80: Economic Decolonization and Arrested Development* (London, 1986)
Fischer, Eugen, *Die Rehobother Bastards und das Bastardierungsproblem beim Menschen: Anthropologische und ethnographische Studien am Rehebother Bastardvolk in Deutsch-Südwest-Afrika* (Jena, 1913)
Fonge, Fuabeh P., *Modernization without Development in Africa: Patterns of Change and Continuity in Post-Industrial Cameroonian Public Service* (Trenton, NJ/Asmara, Eritrea, 1997)
Gandhi, Mahatma, *The Collected Works of Mahatma Gandhi* (electronic book) (New Delhi, 1999)
–, *Hind Swaraj*, ed. Jitendra T. Desai (Ahmedabad, 1938)
Gardiner, David E., 'The French Impact on Education in Africa, 1817–1960', in G. Wesley Johnson (ed.), *Double Impact: France and Africa in the Age of Imperialism* (Westport, CT/London, 1985), 333–44
Gewald, Jan-Bart,'The Great General of the Kaiser', in *Botswana Notes and Records*, 26 (1994), 67–76
–, *Herero Heroes: A Socio-Political History of the Herero of Namibia, 1890–1923* (Oxford/Cape Town/Athens, 1999)
Gide, André, *Travels in the Congo* (Berkeley/Los Angeles, 1929)
Gifford, P. – Louis Wm Roger, *France and Britain in Africa: Imperial Rivalry and Colonial Rule* (New Haven/London, 1971)
Hochschild, A., *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa* (New York, 1999)
Iliffe, J., *Africans: The History of a Continent* (Cambridge, 2007 [1995])
Joireman, Sandra F., 'Inherited Legal Systems and Effective Rule of Law: Africa and the Colonial Legacy', *Journal of Modern African Studies, 39, 4* (2001), 57196
Kipling, Rudyard, 'France at War: On the Frontier of Civilization', in *The Collected Works of Rudyard Kipling*, vol. II (Charleston, SC, 2008)
Klein, Martin A., *Islam and Imperialism in Senegal: Sine-Saloum, 1847–1914* (Stanford, 1968)
Kuhlmann, A., *Auf Adlers Flügeln* (Barmen, 1911)
Labrousse, Ernest, '1789–1830–1848: How Revolutions are Born', in Francois Crouzet – William Henry Chaloner – Fritz Stern (eds.), *Essays in European Economic History, 1789–1914* (London, 1969), 1–14
Lenin, Vladimir Ilyich, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism* (Moszkva, 1963 [1917])
Leutwein, Theodor, *Elf Jahre Gouverneur in Deutsch-Südwestafrika* (Berlin, 1906)
Levine, Alison Murray, 'Film and Colonial Memory: La Croisière noire, 1924–2004', in Alec G. Hargreaves (ed.) *Memory, Empire and Post-colonialism: Legacies of French Colonialism* (Lanham, MD/Oxford, 2005), 81–97
Lieven, Dominic, Russia against Napoleon: The True Story of the Campaigns of War and Peace (New York, 2010)
Lunn, Joe, *Memoirs of the Maelstrom: A Senegalese Oral History of the First World War* (London, 1999)

McCullum, Jack E., *Military Medicine: From Ancient Times to the 21st Century* (Santa Barbara, 2008)
MacLeod, Roy – M. Lewis (eds.), *Disease, Medicine and Empire: Perspectives on Western Medicine and the Experience of European Expansion* (London /New York, 1988)
McLynn, Frank, *Napoleon: A Biography* (London, 2002)
Madley, Benjamin, 'From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adopted and Developed by the Nazis in Eastern Europe', *European History Quarterly, 35*, 3 (2005), 429–64
–, 'Patterns of Frontier Genocide 1803–1910: The Aboriginal Tasmanians, the Yuki of California, and the Herero of *Namibia*', *Journal of Genocide Research, 6*, 2 (2004), 167–92
Marcovich, A., *French Colonial Medicine and Colonial Rule: Perspectives on Western Medicine and the Experience of European Expansion* (London/New York, 1988)
Marr, D. G., *Vietnamese Anticolonialism, 1885–1925* (Berkeley/Los Angeles, 1971)
Mazower, Mark, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (London, 2008)
–, *Hitlers Empire: Nazi Rule in Occupied Europe* (London, 2008)
Moyo, Dambisa, *Dead Aid: Why Aid is Not Working and How There is Another Way for Africa* (London, 2010)
Ngalamulume, K., 'Keeping the City Totally Clean: Yellow Fever and the Politics of Prevention in Colonial Saint-Louis-de-Sénégal', *Journal of African History, 45* (2004), 183–202
Olusoga, David – Casper W. Erichsen, *The Kaiser's Holocaust: German Forgotten Genocide and the Colonial Roots of Nazis* (London, 2010)
Riley, James C., 'The Timing and Pace of Health Transitions around the World', *Population and Development Review, 31, 4* (2005. december), 741–64
Robiquet, Paul (ed.), *Discours et opinions de Jules Ferry* (Párizs, 1897)
Rohrbach, Paul, *Aus Südwest-Afrikas schweren Tagen: Blätter von Arbeit und Abschied* (Berlin, 1909)
–, *Deutsche Kolonialwirtschaft*, vol. I: *Südwest-Afrika* (Berlin, 1907)
Rousseau, Jean-Jacques, *The Social Contract* (London, 1968)
Rust, Conrad, *Krieg und Frieden im Hereroland: Aufzeichnungen aus dem Kriegsjahre 1904* (Berlin, 1905)
Sabatier, Peggy R., "Elite" Education in French West Africa: The Era of Limits, 1903–1945', *International Journal of African Historical Studies*, 11, 2 (1978), 247–66
Saxe, Jo W, 'The Changing Economic Structure of French West Africa', *Annals of the American Academy of Political and Social Science, 298* (1955), 52–61
Schama, Simon, *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (London, 1990)
Schneider, W. H., 'Smallpox in Africa during Colonial Rule', *Medical History Journal, 53*, 2 (2009. április), 193–227
Seiner, Franz, *Bergtouren und Steppenfahrten im Hereroland* (Berlin, 1904) Shaw, George Bernard, 'Preface on Doctors', in *The Doctor's Dilemma, Getting Married, and the Shewing-Up of Blanco Posnet* (Rockville, MD, 2003 [1911])
Singer; B. – Langdon, J., *Cultured Force: Makers and Defenders of the French Colonial Empire* (Madison, WI, 2004)
Smith, Leonard V. – Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker, *France and the Great War, 1914–1918* (Cambridge, 2003)

Smith, R.., *Vietnam and the West* (London, 1968)
Steer, G. L., *Judgment on German Africa* (London, 1939)
Strachan, Hew, *The First World War*, vol. I: *To Arms* (Oxford, 2001)
–, *The First World War in Africa* (Oxford, 2004)
Tai, Hue-Tam Ho, 'The Politics of Compromise: The Constitutionalist Party and the Electoral Reforms of 1922 in French Cochinchina', *Modern Asian Studies Journal*, 18, 3 (1984), 371–91
Taithe, B., *The Killer Trail: A Colonial Scandal in the Heart of Africa* (Oxford, 2009)
Taylor, Miles, 'The 1848 Revolutions and the British Empire', *Past & Present*, 166 (Feb. 2000), 146–80
Tocqueville, Alexis de, *Democracy in America*, ed. Bruce Frohnan (London, 2002)
Twain, Mark, *Following the Equator: A Journey around the World*, vol. II (New York, 1897)
Van Beusekom, Monica M., *Negotiating Development: African Farmers and Colonial Experts at the Office du Niger, 1920–1960* (London, 2002)
Weindling, Paul, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism, 1870–1945* (Cambridge, 1989)
Winter, J. M., *The Great War and the British People* (London, 1985)
Wolpert, Stanley, *Gandhi's Passion: The Life and Legacy of Mahatma Gandhi* (Oxford, 2002)
Wright, P., *Conflict on the Nile: The Fashoda Incident of 1898* (London, 1972)
Yansané, A. Y., 'The Impact of France on Education in West Africa', in G. Wesley Johnson (ed.), *Double Impact: France and Africa in the Age of Imperialism* (Westport, CT/London, 1985), 345–62
Zimmerer, 'The First Genocide of the Twentieth Century: The German War of Destruction in South-West Africa (1904–1908) and the Global History of Genocide', in Doris L. Bergen (ed.), *Lessons and Legacies: From Generation to Generation* (Evanston, IL, 2008), 34–51

5. FOGYASZTÁS

Allen, Frederick, *Secret Formula: How Brilliant Marketing and Relentless Salesmanship Made Coca-Cola the Best-Known Product in the World* (New York, 1995)
Allen, Robert C., *The British Industrial Revolution in Global Perspective* (Cambridge, 2009)
–, 'The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War', *Explorations in Economic History*, 38 (2001), 411–47
Allen, Robert C. – Jean-Pascal Bassino – Debin Ma – Christine Moll-Murata – Jan Luiten van Zanden, 'Wages, Prices, and Living Standards in China, Japan, and Europe, 1738–1925', working paper (2005)
Bairoch, Paul, 'International Industrialization Levels from 1750 to 1980', *Journal of Economic History*, II (1982), 269–333
Beasley, W. G., *Japan Encounters the Barbarian: Japanese Travellers in America and Europe* (New Haven, 1995)

Berg, Maxine, 'From Imitation to Invention: Creating Commodities in Eighteenth-Century Britain', *Economic History Review*, New Series, 55, 1 (2002), 1–30
–, 'In Pursuit of Luxury: Global History and British Consumer Goods in the Eighteenth Century', *Past & Present*, 182 (2004), 85–142
Berger, Helge and Mark Spoerer, 'Economic Crises and the European Revolutions of 1848', *Journal of Economic History*, 61, 2 (2001), 293–326
Bergson, Abram, 'How Big was the Soviet GDP?', *Comparative Economic Studies* (1997) 1–14
Bismarck, Count Otto von, *Reflections and Reminiscences* (London, 1899)
Broadberry, Stephen N., 'How did the United States and Germany Overtake Britain? A Sectoral Analysis of Comparative Productivity Levels, 1870–1990', *Journal of Economic History*, 58, 2 (1998), 375–407
Buruma, Ian, *Inventing Japan: From Empire to Economic Miracle, 1853–1964* (London, 2003)
Carlyle, Thomas, *Past and Present* (London, 1843)
Clark, Gregory, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007)
Clark, Gregory – Robert C. Feenstra, 'Technology in the Great Divergence', in Michael D. Bordo, Alan M. Taylor és Jeffrey G. Williamson (eds.), *Globalization in Historical Perspective* (Chicago/London, 2003), 277–322
Cole, Harold L. – Lee O. Ohanian – Ron Leung, 'Deflation and the International Great Depression: A Productivity Puzzle', Federal Reserve Bank of Minneapolis Research Department staff report, 356 (2005. február)
Copeland, Melvin T., 'Technical Development in Cotton Manufacturing since 1860', *Quarterly Journal of Economics*, 24, 1 (1909), 109–59
Cox, Mick (ed.), *Rethinking the Soviet Collapse: Sovietology, the Death of Communism and the New Russia* (London, 1999)
Crafts, N. F. R., 'British Economic Growth, 1700–1831: A Review of the Evidence, *Economic History Review*, 36, 2 (1983), 177–99
Darwin, Charles, *On the Origin of Species* (Oxford, 2008 [1859])
Dattel, Gene, *Cotton and Race in the Making of America: The Human Costs of Economic Power* (New York, 2009)
Debray, Jules Régis, 'The Third World: From Kalashnikovs to God and Computers', Interview with Nathan Gardels, *New Perspectives Quarterly*, 3, 1 (1986), 25–8
Dyos, H. J. – D. H. Aldcroft, *British Transport: An Economic Survey from the 17th Century to the 20th* (Leicester, 1969)
Ebadi, S., *Iran Awakening* (London, 2006)
Esteban, Javier Cuenca, 'Factory Costs, Market Prices, and Indian Calicos: Cotton Textile Prices Revisited, 1779–1831', *Economic History Review*, 52, 4 (1999) 749–55
Evans, Richard J., *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years, 1830–1910* (Oxford, 1987)
Farnie, Douglas A., 'The Role of Cotton Textiles in the Economic Development of India, 1600–1990', in Douglas A. Farnie és David J. Jeremy (eds.), *The Fiber that Changed the World: The Cotton Industry in International Perspective, 1600–1990s* (Oxford, 2004), 395–430

–, 'The Role of Merchants as Prime Movers in the Expansion of the Cotton Industry, 1760–1990', in Douglas A. Farnie és David J. Jeremy (eds.), *The Fiber that Changed the World: The Cotton Industry in International Perspective, 1600–1990s* (Oxford, 2004), 15–55
Ferdows, A. K., 'Women and the Islamic Revolution', *International Journal of Middle East Studies*, 15, 2 (1983), 283–98
Ferguson, Niall, 'An Evolutionary Approach to Financial History', *Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology*, 74 (2009), 449–54
–, *The War of the World: History's Age of Hatred* (London, 2006)
Findlay, Ronald és Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium* (Princeton, 2007)
Fordham, Benjamin O.,' "Revisionism" Reconsidered: Exports and American Intervention in the First World War', unpublished paper, Department of Political Science, Binghamton University (SUNY) (2004)
Fowler, Alan, *Lancashire Cotton Operatives and Work, 1900–1950: A Social History of Lancashire Cotton Operatives in the Twentieth Century* (Farnham, 2003)
Fowler Mohanty, G., *Labor and Laborers of the Loom: Mechanization and Handloom Weavers, 1780–1840* (New York/London, 2006)
Friedman, Milton – Anna J. Schwartz, *A Monetary History of the United States, 1867–1960* (Princeton, 1963)
Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man* (New York, 1992)
Gaddis, John, *The Cold War: A New History* (London, 2006)
Galeano, Eduardo, *Open Veins of Latin America: Five Centuries of the Pillage of a Continent* (London, 2009)
Gildea, Robert, *Barricades and Borders: Europe, 1815–1914* (Oxford, 1996)
Gong, Gerrit W., *The Standard of 'Civilization' in International Society* (Oxford, 1984)
Grayling, A. C., *Toward the Light of Liberty: The Struggles for Freedom and Rights that Made the Modern Western World* (New York, 2007)
Greer, Germaine, *The Female Eunuch* (New York, 1980 [1970])
Guinnane, Timothy – Ron Harris – Naomi R. Lamoreaux – Jean-Laurent Rosenthal, 'Putting the Corporation in its Place', NBER working paper 13109 (2007. május)
Harrison, Mark (ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison* (Cambridge, 1998)
Hirano Ken'ichiro (ed.), *The State and Cultural Transformation: Perspectives from East Asia* (Tokyo, 1993)
Howarth, S., *Henry Poole, Founders of Savile Row* (Honiton, 2003)
Hunt, Tristan, *The Frock-Coated Communist: The Revolutionary Life of Friedrich Engels* (London, 2009)
Hyman, Louis, 'Debtor Nation: How Consumer Credit Built Postwar America', *Enterprise and Society*, 9, 4 (2008), 614–18
Jones, Peter M., 'Living the Enlightenment and the French Revolution: James Watt, Matthew Boulton, and their Sons', *Historical Journal*, 42, 1 (1999) 157–82
Kaelble, Hartmut, *Industrialization and Social Inequality in 19th-Century Europe*, transl. Bruce Little (Leamington Spa/Heidelberg, 1986)
Kamisaka, S., *Cotton Mills and Workers in Modern Japan* (Osaka, 1919)

Keene, Donald, *Emperor of Japan: Meiji and his World, 1852–1912* (New York, 2005)
Kurlansky, Mark, *1968: The Year that Rocked the World* (New York, 2005)
Lamoreaux, Naomi, 'Scylla or Charybdis? Some Historical Reflections on the Two Basic Problems of Corporate Governance', unpublished paper (2009)
La Porta, Rafael – Florencio Lopez-de-Silanes – Andrei Shleifer, 'The Economic Consequences of Legal Origins', *Journal of Economic Literature*, 46, 2 (2008), 285–332
La Porta, Rafael – Florencio Lopez-de-Silanes – Andrei Shleifer – Robert Vishny, 'Investor Protection and Corporate 'Governance', *Journal of Financial Economics*, 58, 1 (2000), 1–25
–, 'Law and Finance', *Journal of Political Economy*, 106, 6 (1998), 1133–55
Leggewie, Claus, '1968: A Defining Year in World Politics: A Return from Cultural Nostalgia to Political Analysis', Goethe Institute Online: http://www.goethe.de/ges/pok/dos/dos/wdp/en3045262.htm
Leunig, T., 'A British Industrial Success: Productivity in the Lancashire and New England Cotton Spinning Industries a Century Ago', *Economic History Review* 56, 1 (2003), 90–117
McKendrick, Neil – John Brewer – J. H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England* (London, 1982)
McKeown, Adam, 'Global Migration, 1846–1940', *Journal of World History*, 15 (2004), 185–9
Maddison, Angus, *The World Economy: A Millennial Perspective* (Párizs, 2001)
Malony, B., 'Modernity, Gender and the Empire: Gender, Citizenship and Dress in Modernizing Japan', *International Institute for Asian Studies Newsletter*, 46 (2008): www.iias.nl/nl/46/IIAS_NL46_0809.pdf
Marshall, Peter, *Demanding the Impossible: A History of Anarchism* (Oakland, 2010)
Maurer, Noel – Carlos Yu, *The Big Ditch: How America Took, Built, Ran and Ultimately Gave Away the Panama Canal* (Princeton, 2011)
Mazzini, Giuseppe, 'To the Italians', in *The Duties of Man and Other Essays*, transl. Thomas Jones (Charleston, 2010)
Meech-Pekarik, J., *The World of the Meiji Print: Impressions of a New Civilization* (New York, 1986)
Mitchell, B. R., *Abstract of British Historical Statistics* (Cambridge, 1962)
Mokyr, Joel, *The Economics of the Industrial Revolution* (London, 1985)
Morris, Ian, *Why the West Rules – For Now: The Patterns of History, and What They Reveal about the Future* (New York, 2010)
Moser, Charles K., *The Cotton Textile Industry of Far Eastern Countries* (Boston, MA, 1930)
Nashat, G., 'Women in the Islamic Republic of Iran', *Iranian Studies Journal*, 13, 1–4 (1980), 165–94
O'Brien, P. K. – T. Griffiths – P. Hunt, 'Political Components of the Industrial Revolution: Parliament and the English Cotton Textile Industry, 1660–1774', *Economic History Review*, 44, 3 (1991), 395–423
Okuefuna, David, *The Wonderful World of Albert Kahn: Colour Photographs from a Lost Age* (London, 2008)

Parthasarathi, Prasannan, 'Rethinking Wages and Competitiveness in the Eighteenth Century: Britain and South India', *Past & Present*, 158 (1998), 79–109
Piketty, Thomas – Emmanuel Saez, 'Income Inequality in the United States, 1913–1998', NBER working paper no. 8467 (2001)
Poiger, Uta G., *Jazz, Rock and Rebels: Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany* (Berkeley/Los Angeles, 2000)
Pollard, Sidney, *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe, 1780–1914* (Oxford, 1981)
Ramet, Sabrina Petra, 'Rock Music in Czechoslovakia', in Sabrina Petra Ramet (ed.), *Rocking the State: Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia* (Boulder/San Francisco/Oxford, 1994) 55–72
Safanov, Mikhail, 'You Say You Want a Revolution', *History Today* (Aug. 2003): http://www.historytoday.com
Schorske, Carl E., *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture* (New York, 1979)
Siefert, Marsha, 'From Cold War to Wary Peace: American Culture in the USSR and Russia', in Alexander Stephan (ed.), *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy and Anti-Americanism after 1945* (Oxford, 2006), 185–217
Singer, J. David – Melvin Small, Correlates of War Database, University of Michigan, www.umich.edu/~cowproj
Sullivan, James, *Jeans: A Cultural History of an American Icon* (New York, 2006)
Suri, Jeremi, *Power and Protest: Global Revolution and the Rise of Détente* (Cambridge, MA, 2003)
Tooze, Adam J., *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy* (London, 2006)
Upadhyay, S. K, *Existence, Identity and Mobilization: The Cotton Millworkers of Bombay, 1890–1919* (New Delhi, 2004)
Vries, Jan De, 'Between Purchasing Power and the World of Goods: Understanding the Household Economy in Early Modem Europe', in J. Brewer és R. Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods* (London, 1993), 85–132
Wall, Rachel F., *Japan's Century: An Interpretation of Japan's History Since the Eighteen-Fifties* (London, 1964)
Westad, Odd Arne, *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of our Times* (New York, 2005)
Wheen, Francis, *Karl Marx* (London, 2002)
Wilde, Oscar, *De Profundis and Other Writings*, ed. Hesketh Pearson (London, 1986 [1905])
Wolcott, S. – Clark, G., 'Why Nations Fail: Managerial Decisions and Performance in Indian Cotton Textiles, 1890–1938', *Journal of Economic History*, 59, 2 (1999), 397–423
Wolle, Stefan, *Der Traum von der Revolte: Die DDR 1968* (Berlin, 2008)

6. MUNKA

Aikman, D., *The Beijing Factor: How Christianity is Transforming China and Changing the Global Balance of Power* (Oxford/Grand Rapids, MI, 2003)

Austin, Alvyn, *China's Millions: The China Inland Mission and Late Qing Society, 1832–1905* (Grand Rapids, MI/Cambridge, 2007)

Bao, Limin, 'The Intellectual Influence of Christianity in a Modern China Society', in H. Yang and Daniel H. N. Yeung (eds.), *Sino-Christian Studies in China* (Newcastle, 2006), 265–79

Barber, Benjamin R.,'*Jihad vs. McWorld: Terrorism's Challenge to Democracy* (London, 2003)

Barro, Robert J. – Rachel M. McCleary, 'Religion and Economic Growth across Countries', *American Sociological Review* (2003), 760–81

–, 'Religion and Political Economy in an International Panel', Harvard University working paper (Nov. 2003)

–, 'Which Countries Have State Religions?', Harvard University working paper (Feb. 2005)

Bays, D., 'Chinese Protestant Christianity Today', in D. L. Overmyer (ed.), *Religion in China Today* (Cambridge, 2003), 182–99

Becker; Sascha O. – Ludger Wössmann,'Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economic History', *Quarterly Journal of Economics*, 124, 2. (2009), 531–96

Brown, Callum G., *The Death of Christian Britain: Understanding Secularization, 1800–2000* (London, 2001)

Bruce, S., *God is Dead: Secularization in the West* (Malden, MA/Oxford, 2002)

Caldwell, Christopher; *Reflections on the Revolution in Europe: Immigration, Islam and the West* (New York, 2009)

Cantoni, David, 'The Economic Effects of the Protestant Reformation: Testing the Weber Hypothesis in the German Lands', Harvard University working paper (2009. szeptember)

Chen Cunfu – Huang Tianhai, 'The Emergence of a New Type of Christians in China Today', *Review of Religious Research*, 46, 2. (2004), 183–200

Chesterton, G K., *A Short History of England* (Charleston, SC, 2009 [1917])

–, 'The Miracle of Moon Crescent', in *The Collected Works of G. K. Chesterton*, vol. XIII (San Francisco, 2005), 94–117

–, 'The Patriotic Idea: England – A Nation', in James V. Schall (ed.), *The Collected Works of G. K. Chesterton*, vol. XX (San Francisco, 2001), 595–623

Chiswick, Barry, 'The Economic Progress of American Jewry: From 18th Century Merchants to 21st Century Professionals', University of Illinois working paper (2009. november)

Cohen, Paul A., *China and Christianity: The Missionary Movement and the Growth of Chinese Antiforeignism, 1860–1870* (Cambridge, MA, 1963)

Cox, Caroline – John Marks, *The West, Islam and Islamism: Is Ideological Islam Compatible with Liberal Democracy?*, 2nd edn (London, 2006)

Davie, G., *Europe: The Exceptional Case: Parameters of Faith in the Modern World* (London, 2002)

–, *Religion in Britain since 1945* (Malden, MA/Oxford, 1994)

Delacroix, Jacques – François Nielsen, 'The Beloved Myth: Protestantism and the Rise of Industrial Capitalism in Nineteenth-Century Europe', *Social Forces*, 80, 2 (2001), 509–53

Dickson, Tony – Hugh V. McLachlan, 'In Search of "The Spirit of Capitalism" Weber's Misinterpretation of Franklin', *Sociology*, 23, 1 (1989), 81–9

Dikötter, Frank, *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe* (London, 2010)

Fenggang Yang, 'Cultural Dynamics in China: Today and in 2020', *Asia Policy*, 4 (2007), 41–52

–, 'Lost in the Market, Saved at McDonald's: Conversion to Christianity in Urban China', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44, 4 (2005), 423–41

Ferguson, Niall, *The Ascent of Money: A Financial History of the World* (London, 2008)

–, 'Economics, Religion and the Decline of Europe', *Economic Affairs* (2004), 37–40

Freud, Sigmund, *Civilization and its Discontents*, transl. James Strachey (New York, 1961 [1929–30])

–, *The Future of an Illusion*, transl. W. D. Robson-Scott (New York, 1928)

Gibbon, Edward, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. David Womersley (London, 1996)

Giddens, Anthony, *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim, and Max Weber* (Cambridge, 1971)

Goldsworthy, Adrian, *How Rome Fell: Death of a Superpower* (New Haven, 2009)

Green, Robert W., *Protestantism and Capitalism: The Weber Thesis and its Critics* (Boston, 1959)

Grier, Robin, 'The Effect of Religion on Economic Development: A Cross National Study of 63 Former Colonies', *Kyklos*, 50, 1 (1997) 47–62

Guiso, Luigi – Paola Sapienza – Luigi Zingales, 'People's Opium? Religion and Economic Attitudes', *Journal of Monetary Economics*, 50 (2003), 225–82

Heather, Peter, *The Fall of the Roman Empire: A New History* (London, 2006)

Hunter, Alan – Kim-Kwong Chan, *Protestantism in Contemporary, China* (Cambridge, 1993)

Iannaccone, Laurence R., 'Introduction to the Economics of Religion', *Journal of Economic Literature*, 36, 3 (1998), 1465–96

Jianbo Huang – Fenggang Yang, 'The Cross Faces the Loudspeakers: A Village Church Perseveres under State Power', in Fenggang Yang és Joseph B. Tamney (ed.), *State, Market and Religions in Chinese Societies* (Leiden/Boston, 2005), 41–62

Jiwei Ci, *Dialectic of the Chinese Revolution* (Stanford, 1994)

Kitch, M. J., *Capitalism and the Reformation* (London, 1967)

Koch, R. – C. Smith, *Suicide of the West* (London/New York, 2006)

Kuang-sheng Liao, *Antiforeignism and Modernization in China, 1860–1980: Linkage between Domestic Politics and Foreign Policy* (Hongkong, 1984)

Lehmann, Hartmut – Guenther Roth, *Weber's Protestant Ethic* (Cambridge 1993)

McLeod, Hugh – Werner Ustorf (eds.), *The Decline of Christendom in Western Europe, 1750–2000* (Cambridge, 2003)
Marshall, Gordon, *In Search of the Spirit of Capitalism* (New York, 1982)
Micklethwait, John – Adrian Wooldridge, *God is Back* (London, 2009)
Morrison, Eliza A., Mrs Robert, *Memoirs of the Life and Labours of Robert Morrison*, vol. I (London, 1839)
Ng, Peter Tze Ming, 'Timothy Richard: Christian Attitudes towards Other Religions and Cultures', *Studies in World Christianity*, 14, 1 (2008), 73–92.
Peng Liu, 'Unreconciled Differences: The Staying Power of Religion', in Jason Kindopp és Carol Lee Hamrin (eds.), *God and Caesar in China: Policy Implications of Church–State Tensions* (Washington, DC, 2004), 149–64
Pew Forum. on Religion and Public Life, *Muslim Networks and Movements in Western Europe* (Washington, DC, 2010)
Potter, P. B., 'Belief in Control: Regulation of Religion in China', in D. L. Overmyer (ed.), *Religion in China Today* (Cambridge, 2003), 11–32
Putnam, Robert D. – David E. Campbell, *American Grace: How Religion Divides and Unites Us* (New York/London, 2010)
Roth, Guenther – Wolfgang Schluchter, *Max Weber's Vision of History* (Berkeley, 1979)
Scaff, Lawrence A., 'Remnants of Romanticism: Max Weber in Oklahoma and Indian Territory', *Journal of Classical Sociology*, 5, 53 (2005), 53–72
Shaw, George Bernard, *Back to Methuselah: A Metabiological Pentateuch* (Charleston, 2009 [1921])
Sheehan, Rebecca, 'Liberation and Redemption 1970s Rock Music', in Niall Ferguson, Charles S. Maier, Erez Manela és Daniel Sargent (eds.), *The Shock of the Global: The 1970s in Perspective* (Cambridge, MA/London), 294–305
Simcox, Robin – Hannah Stuart – Houriya Ahmed, *Islamist Terrorism: The British Connections* (London, 2010)
Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (London, 1904, [1776])
Sprenkel, Otto B. van der, 'Max Weber on China', *History and Theory*, 3, 3 (1964), 348–70
Steer, R., *J. Hudson Taylor: A Man in Christ*, 5th edn (London, 2009)
Stott, Grace, *Twenty-six Years of Missionary Work in China* (London, 1904)
Szasz, Thomas Stephen, *Anti-Freud: Karl Kraus's Criticism of Psychoanalysis and Psychiatry* (Syracuse, 1990)
Tawney, R. H., *Religion and the Rise of Capitalism: A Historical Study* (New York, 1926)
Taylor, James Hudson, *Hudson Taylor: The Autobiography of a Man Who Brought the Gospel to China* (Minneapolis, 1987)
Thompson, Phyllis, *China: The Reluctant Exodus* (Sevenoaks, 1979)
Tolstoy, Leo Nikolayevich, *The Kingdom of God is within You* (Charleston, SC, 2008 [1894])
Trevor-Roper, Hugh, 'Religion, the Reformation and Social Change', in Hugh Trevor-Roper, *Religion, the Reformation and Social Change* (London, 1967), 1–46
Viner, Jacob, *Religious Thought and Economic Society* (Durham, 1978)

Ward-Perkins, Bryan, *The Fall of Rome and the End of Civilization* (Oxford, 2005)
Weber, Marianne, *Max Weber: Biography* (New Brunswick, 1988)
Weber, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, transl. P. Baehr és G. C. Wells (London 2002 [1905])
Woodberry, Robert D., 'The Shadow of Empire: Christian Missions, Colonial Policy, and Democracy in Postcolonial Societies', unpublished PhD thesis, University of North Carolina (2004)
World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org), *World Values Survey 1981–2008 Official Aggregate v.20090901* (2009), Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid
Yihua Xi, 'Patriotic Protestants: The Making of an Official Church', in Jason Kindopp és Carol Lee Hamrin (eds.), *God and Caesar in China: Policy Implications of Church–State Tensions* (Washington, DC, 2004), 107–21
Young, Cristobal, 'Religion and Economic Growth in Western Europe: 1500–2000', working paper (Princeton, 2009)
Zakaria, Fareed, *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad* (New York, 2003)
Zhao Dunhua, 'Recent Progress of Christian Studies Made by Chinese Academics in the Last Twenty Years', in H. Yang és Daniel H. N. Yeung (eds.), *Sino-Christian Studies in China* (Newcastle, 2006), 246–51
Zhuo Xinping, 'The Significance of Christianity for the Modernization of Chinese Society', in H. Yang és Daniel H. N. Yeung (eds.), *Sino-Christian Studies in China* (Newcastle, 2006), 252–64
Zuo Jiping, 'Political Religion: The Case of the Cultural Revolution in China', *Sociological Analysis*, 52, 1 (1991), 99–110

VÉGKÖVETKEZTETÉS: A VETÉLYTÁRSAK

Berman, Paul, *Terror and Liberalism* (New York, 2004)
Bolingbroke, Viscount Henry St John, 'The Idea of a Patriot King', in *The Works of Lord Bolingbroke, with a Life*, vol. II (Philadelphia, 1841), 372–429
Buchanan, Mark, *Ubiquity: The Science of History... Or Why the World is Simpler Than We Think* (London, 2005)
Cecchetti, Stephen G. – M. S. Mohanty – Fabrizio Zampolli, 'The Future of Public Debt: Prospects and Implications', BIS working papers no. 300 (2010. március)
Churchill, Winston S., 'Civilization', in Randolph S. Churchill (ed.), *Blood, Sweat and Tears*, (Whitefish, MT, 2007 [1940]), 45–9
Collier, Paul, *The Plundered Planet: Why We Must – and How We Can – Manage Nature for Global Prosperity* (Oxford, 2010)
Diamond, Jared, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed* (New York, 2005)
Economy, Elizabeth, 'The Game Changer: Coping with China's Foreign Policy Revolution', *Foreign Affairs* (Nov./Dec. 2010), 142–52
Eichengreen, Barry, *Exorbitant Privilege: The Decline of the Dollar and the Future of the International Monetary System* (Oxford, 2011)

Ferguson, Niall, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World* (London, 2001)
Ferguson, Niall – Moritz Schularick, 'The End of Chimerica', *International Finance* (megjelenés előtt)
Goldstone, Jack A., 'Cultural Orthodoxy, Risk and Innovation: The Divergence of East and West in the Early Modern World', *Sociological Theory*, 5, 2. (1987), 119–35
–, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1991)
Guan Hanhui – Li Daokui, 'The GDP and Economic Structure of the Ming Dynasty' (megjelenés előtt)
Hayes, Brian, 'Statistics of Deadly Quarrels', *American Scientist* (Jan.–Feb. 2002)
Hexter J. H., 'Seyssel, Machiavelli, and Polybius VI: The Mystery of the Missing Translation', *Studies in the Renaissance*, 3 (1956), 75–96
Holland, John H., *Emergence: From Chaos to Order* (New York, 1998)
–, *Hidden Order: How Adaptation Builds Complexity* (New York, 1995)
Huntington, Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York/London/Toronto/Sydney, 1996)
–,'The Clash of Civilizations', *Foreign Affairs* (1993. nyár), 12–49
Jacques, Martin, *When China Rules the World: The Rise of the Middle Kingdom and the End of the Western World* (London, 2009)
Kauffman, Stuart, *At Home in the Universe: The Search for the Laws of Self Organization and Complexity* (New York, 1995)
Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from* 1500 to 2000 (New York, 1989)
Kotkin, Stephen, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000* (Oxford, 2001)
Krakauer; David – John Gaddis – Kenneth Pomeranz (eds.), *History, Big History and Metahistory* (megjelenés előtt)
Luard, Evan, *War in International Society: A Study in International Sociology* (New Haven/London, 1987)
Maddison, Angus, *The World Economy: A Millennial Perspective* (Párizs, 2001)
Marès, Arnaud, 'Sovereign Subjects: Ask Not *Whether* Governments Will Default, But *How*', Morgan Stanley Research (2010. augusztus)
Marshall, Monty G. – Ted Robert Gurr, *Peace and Conflict 2005: Global Survey of Armed Conflicts, Self-Determination Movements, and Democracy* (College Park, MD, 2005)
Mitchell, Melanie, *Complexity: A Guided Tour* (New York, 2009)
Pinker, Steven, *The Better Angels of our Nature: The Decline of Violence and its Psychological Roots* (megjelenés előtt)
Quigley, Carroll, *Tragedy and Hope: A History of the World in our Time* (New York/London, 1966)
Raine, Sarah, *China's African Challenges* (Abingdon, 2009)
Richardson, Lewis F., *Statistics of Deadly Quarrels* (Pacific Grove, CA, 1960)
Sargent, Thomas J., 'The Ends of Four Big Inflations', in Thomas J. Sargent, *Rational Expectations and Inflation* (New York, 1993), 43–116
Sen, Amartya, *Identity and Violence: The Illusion of Destiny* (New York, 2006)

Sorokin, Pitrim, *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships* (Boston, 1970 [1957])
Taleb, Nassim Nicholas, 'The Fourth Quadrant: A Map of the Limits of Statistics', *Edge* (15 Sept. 2008)
Tusicisny, Andrej, 'Civilizational Conflicts: More Frequent, Longer, and Bloodier?', *Journal of Peace Research*, 41, 4, (2004), 485–98
Waldrop, M. Mitchell, *Complexity: The Emerging Science at the Edge of Chaos* (New York, 1992)
Zakaria, Fareed, *The Post-American World* (New York, 2008)

Név- és tárgymutató

Abbászida-kalifátus 87, 88
Abu Ali al-Hasszán Ibn al-Haytham 87
Abu Hámid al-Gazáli: *A filozófusok következetlensége* 105
Académie Royale des Sciences, Párizs 107, 128
acélipar 366
adózás 261, 262
Afganisztán 16, 17, 51, 59, 87, 384
Afrika 68–70, 74, 100, 136, 168, 173, 184, 214, 218–220, 224, 229, 231, 237–240, 293, 324, 338, 363, 365, 368, 375
  egészségügyi problémák 192, 214–218, 221, 222
  és az első világháború 229–236
  és Kína 64, 65, 190, 377, 378
  gyarmati időszak 37, 42, 43, 47, 215, 217, 223
  külföldi segítség 189, 190
  mint fekete kontinens 190, 193
  várható élettartam 192
Agricola, Georgius 102
al-Din al-Farisi, Kamal 87
al-Kaida 16, 349
al-Waleed bin Abdel Malek 87
algebra 87
Algéria 240, 272
Amaru, Túpac 141, 247
Amaru, Túpac, II. 157
amerikai alkotmány 202
  Simón Bolívar az ~ról 166
amerikai polgárháború (1861–1866) 181
amerikai szabadságharc (1775–1781) 161, 167, 193
  Alexis de Tocqueville az ~ról 198, 199, 202
  Alkotmány 159
  Edmund Burke az ~ról 193
  és Franciaország 198, 199, 202
  Függetlenségi Nyilatkozat (1776) 172
andoki felkelés (1780–1783) 157
  lásd még Brit Birodalom
Anglia 36, 37, 56, 57, 61, 62, 75, 82, 112, 123, 146, 148, 152, 163, 250, 253, 265, 275, 277, 315, 325
  és Franciaország 59, 72–74, 194
  és Írország 146, 253, 334
  földrajzi felfedezések 137, 145
  ipari forradalom 42, 82, 146, 248, 251, 254
  London *lásd ott*
  rabszolgaság 173, 176
  lásd még Brit Birodalom; Nagy-Britannia
angol polgárháború 145, 157
Angola 180, 294
Ankarai Egyetem, Törökország 132
ar-Rasíd, Hárún 87
Arafat, Jasszer 302
arany (Dél-Amerikából) 139, 142, 144, 155, 174
Argentína 165, 167
Arisztotelész: *De anima* 99
Arkhimédész 99
Arkwright, Richard 108, 250, 254
Armstrong, Louis 52
Arthur, W. Brian 360
asztronómia 87, 101
Atahualpa (inka vezér) 140, 142
Atatürk, Kemal (Kemal Musztafa) 130–132, 281, 309

atomkutatás 289
austerlitzi csata (1805) 201, 202
Ausztria 37, 47, 90, 92, 113, 122, 126, 129, 200, 263, 266, 267, 315, 381
  lásd még Habsburg Birodalom
Azték Birodalom 36

Bach, Johann Sebastian 52
Bacon, Roger 97
  az iszlám tudományról, technikáról 88
Bakunyin, Mikhail 208
ballisztikai forradalom 124
ballisztikai inga 123
ballisztikus rakéták 290
bankrendszer 282
Bécs ostroma (1683) 42, 88, 90–92, 108, 135
Beethoven, Ludwig van 52, 204
Behring, Emil von 223
belga gyarmatok 188
Belga-Kongó 223, 240
Belgium 37, 255, 265
Bentham, Jeremy 249
bérek 201, 254, 257, 262, 277, 280, 300
Bergson, Henri 246
berlini fal 307
Bernanke, Ben 369
Bernoulli, Daniel 103
Berry, Chuck 52
Best, Werner 243
betegségek *lásd* egészségügy
betűrend *lásd* nyelvi kérdések
Biblia 40, 99, 140, 319, 335–337, 386
  Jelenések könyve 352, 353
Bingham, Hiram 142
birodalmak *lásd* egyes birodalmak; imperializmus
Bismarck, Otto Eduard Leopold von 265, 266
Bizánci Birodalom 88
Black, Joseph 103
Blake, William 256
Boehn, Hans von tábornok 233
bokszerlázadás, Kína (1900) 340
Bolingbroke vikomt, Henry St. John 356
Bolívar, Simón 47, 136, 161, 163–165, 168, 169, 171, 182
  a politikai rendszerekről 166
  az amerikai alkotmányról 166
  brit támogatottság 161, 165
  cartagenai kiáltvány (1812) 166
  háború mindhalálig (rendelet, 1813) 162
  mint diktátor 162, 167
Bolívia 165
Bonaparte, Jérőme 205
Bonaparte, Napóleon *lásd* Napóleon Bonaparte
Bonneval gróf, Claude Alexandre de 126
Boss, Hugo 286
Boswell, James 33, 251
boszorkányperek 155
boszorkányüldözés 100
Boulton, Matthew 251, 252
Boves, José Tomás 162
boyacái csata (1819) 164
Boyce, Sir Rupert William 215
Boyle, Robert 103
  ~ törvénye 103, 123
Bozeman, Adda 35
Böttcher, Viktor 238
Brabenec, Vratislav 304
Brahe, Tycho 102, 106
Brahms, Johannes 24
Braudel, Fernand 26, 27
  a civilizációról 26, 36
Braunschweigi Erzsébet Krisztina (Nagy Frigyes felesége) 112
Brazília 51, 169, 177, 178, 180, 182, 183, 269, 294, 376
  rabszolgaság 173–175
brazzaville-i konferencia (1944) 244
Brit Birodalom 17, 184, 186, 209, 250
  Afrikában 209
  Amerikában *lásd* Észak-Amerika
  hanyatlása 157, 362
  Jamaicában 209
  kiterjesztése 357
  lásd még Anglia; Nagy-Britannia; Skócia

brit hadsereg 288
Brit Kelet-indiai Társaság 73, 82, 122, 207, 251, 336
Bruckner, Anton 24
Brueghel, Pieter, id.: *A halál diadala* (festmény) 60
Brunelleschi, Filippo 97
Burke, Edmund 193, 201, 386
  a francia forradalomról 194–197
  az amerikai szabadságharcról 193
Burnett, Leo 296
Burns, Robert 24, 25
Busbecq, Ogier Ghiselin de 41, 89
Bush, George W. 16, 17
Butterfield, Herbert 22
Byron, Lord George 112, 164

cajamarcai csata (1532) 140, 142
Callot, Jacques: *A háború gyötrelmei* (metszetek) 45
Cápac, Manco 141
carabobói csata (1821) 164, 166
Carlyle, Thomas 258
  a pénzviszonyról 257
Cartwright, Edmund 250
Castellani, Aldo 216
Cavour grófja, Camillo Benso 265
Caxton, William 97
céhek 96, 197, 205
  lásd még kereskedelmi társaságok; szakmai testületek
Celsus: *De re medica* 99
Chancellor, Richard 71
Chanoine, Julien 212
Charmes, Gabriel 211
Chávez, Hugo 171
Chesterton, G. K. 346, 351
  a vallásról 347
  Anglia rövid története 325
Churchill, Winston 184, 295, 362, 363, 371, 387
  a civilizációról 138
Citroën 239
civilizáció
  a kifejezés első alkalmazása 34
  a nagy divergencia elmélete 364, 365
  definíció 33
  életciklus-elmélet 354, 356, 384
  és a kereszténység 34, 325
  Fernand Braudel a ~ról 26, 36
  Kenneth Clark a ~ról 33, 34
  Mahatma Gandhi a ~ról 185, 188, 244
  mint összetett rendszer 34, 359, 362, 363, 385
  Samuel Huntington a ~ról 49, 374
  Sigmund Freud a ~ról 327–329
  Winston Churchill a ~ról 138, 184, 386
  lásd még imperializmus
civil társadalom 199
Clark, Gregory: *Farewell to Alms* 250
Clark, Kenneth
Civilizáció 33, 34
Clausewitz, Carl von: *A háborúról* 202–205
Clemenceau, Georges 232, 235
Cobbett, William 253
Coca-Cola 297, 313
Cohn-Bendit, Daniel 300
Cole, Thomas: *A birodalom útja* (festmény) 354, 355, 357, 358, 385
Collingwood, R. G. 21, 22, 26
Comunero-lázadás (1781) 157
Conder, Josiah 274
Condorcet márki, Nicolas de Caritat de 118
  Gondolatok a néger rabszolgaságról 117
Conrad, Joseph: *A sötétség mélyén* 212, 229
Cortés, Hernán 139
Crompton, Samuel 250
Cromwell, Oliver 52
cukor, ~gyártás 42, 81, 174, 175, 188, 206
Csang Kaj-sek 340
Csao Hsziao 345
csecsemőhalandóság *lásd* várható élettartam
cseh forradalom (1967–1968) 302, 303
Cseng Ho tengernagy (kínai felfedező) 63–65, 68, 69, 73, 84, 85

Csiang Cö-min 346
Csiao Jü és Liu Csi: *Huolungcsing* 63
csillagászat 37, 43
Csou En-laj 341
Csou Hszinping 345
Csou Sihsziu 61

da Gama, Vasco 9, 12, 68–70, 72–74
Daily Mail 22
Dánia 192, 321
Danton, Georges Jacques 201
Darby, Abraham 250
Das Beste (német magazin) 307
David, Jacques-Louis 204
Davis, Jacob 295
de Albuquerque, Alfonso, Portugál India kormányzója 69
de Aliaga, Jerónimo 141, 142, 144, 154, 155
de Camões, Luís 70
de Córdoba, Pedro 155
de Freycinet, Charles 217
de Montfort, Simon 75
de Tocqueville, Alexis
  a francia forradalomról 198, 199, 202
  Az amerikai demokrácia 198, 199
de Torres, Sebastian 154, 155
de Tott báró, François 126
Debieuvre alezredes (francia hadsereg) 234
Debord, Guy 301
Debray, Régis 299
Dél-Amerika 39, 42, 48, 139, 145, 156, 159, 161, 173, 180, 181, 184
  arany 137, 139, 142, 144–146, 155, 174
  bennszülött indiánok 169
  egészségügyi kérdések 140
  ezüst 142, 144–146, 155
  faji kérdések 163, 168
  forradalmak 161
  Inka Birodalom 36
  maja civilizáció 139, 358
  politikai rendszer 165, 167, 182
  rabszolgaság 163, 168, 173, 174–176, 179–182
  tulajdonjog 47, 168, 182
  lásd még Egyesült Államok; Észak Amerika; Kanada
Dél-Korea 293, 294, 367, 379
Delacroix, Eugene: *A Szabadság vezeti a népet* (festmény) 34, 208
Delafosse, Maurice 213
Delavignette, Robert 219
demográfia *lásd* népességi adatok
Deppe, Ludwig 230
Descartes, René 101, 103, 119, 185
Diagne, Blaise 213, 231, 232, 235
Diamond, Jared
  a Nyugat hanyatlásáról 358
  Háborúk, járványok, technikák 44
  Összeomlás – Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez 358
Dias, Bartolomeu 68
Dickens, Charles 253
Diderot, Denis 118
Diebitsch, Karl 286
divat 246, 247, 267, 291, 302, 305
  lásd még fogyasztás; ruházat
dohány 82, 112, 144
Dominikai Köztársaság 142, 172, 294
Donizetti, Giuseppe 127
Donne, Anne 23
Donne, John 23
Dosztojevszkij, Fjodor: *Bűn és bűnhődés* 281
Dubček, Alexander 303
Duckworth, Sir John 124
Dutschke, Rudi 300

Ecuador 139, 172
Edison, Thomas 316
Eduárd, walesi herceg (VIII. Eduárd) 272, 278
egészségügy 40, 266
  antibiotikumok 192
  eugenika *lásd ott*
  európai betegségek terjedése 140
  fejlődése 192
  halálozás 60, 192, 214, 215
  higiénia 36, 212

egészségügy *(folytatás)*
kórházak 87, 182, 185, 215, 232
közegészségügy 42, 47, 192, 218, 224, 376
kuruzslók 218, 312
nyugati orvoslás 191, 217, 218
orvosi iskolák 89, 221
pestis (fekete halál) *lásd ott*
trópusi betegségek 47, 216, 366
halálozási arány 215
kutatás 192, 215, 221, 222, 224
vajákosok 312
védőoltások 47, 192, 216, 220, 236
Egyesült Államok (USA) 25, 37, 39, 49, 137, 161, 166, 172, 178, 184, 199, 200, 202, 204, 206, 262, 268, 271, 286, 290–295, 298, 299, 318, 321, 326, 334, 340, 349, 358, 361, 363 373, 377, 382, 383
a második világháborúban 287, 288
az első világháborúban 231, 241
bevándorlók 139, 144, 169
diáklázongások 300
és Japán 288, 313, 379, 380
és Oroszország 290, 298, 305, 366, 383
faji kérdések 169, 172, 179, 183
gazdasági növekedés, teljesítmény 51, 161, 184, 252, 255, 270
Gullah-part 180
gyarmati terjeszkedés 188
hidegháború 48, 49, 290, 292, 293, 295, 297, 299, 304, 307, 374, 383
kereskedelem 269
kereszténység 331–333, 352
Max Weber az ~ban 316, 317
mint világhatalom 313, 353
népességi adatok 270
polgárjogi mozgalom 300
rabszolgaság 174, 176
St. Louis-i Világkiállítás (1904) 316
szegregáció 181, 182
tulajdonjog 167, 171
lásd még Észak-Amerika
Egyesült Királyság *lásd* Nagy-Britannia
Egyesült Tartományok 74, 145
lásd még Németalföld
egyetemi oktatás 19, 20, 40, 51, 87, 105, 143, 223, 296, 299, 300, 313, 346
éhínség 80, 191, 253, 338, 341, 361, 364
Ehrhardt, Hermann 237
Ehrlich, Paul 223
Eichacker kapitány, Reinhold 234
Eijkman, Christiaan 216
Einstein, Albert 40, 289
Eisenstadt, Shmuel 35
életmód 37, 49, 277, 311
lásd még fogyasztás
életszínvonal 37, 248, 262, 263, 286
lásd még bérek
Ellington, Duke 283
Elliott, J. H. 144
első világháború (1914–1918) 21, 50, 52, 63, 130, 132, 186, 192, 212, 230–232, 237, 262, 270, 280, 287, 361
az afrikai gyarmati hadtest 229–238
embervesztesége 338
franciák az ~ban 231, 232
Gallipoli 13, 230
németek az ~ban 230
Rudyard Kipling az ~ról 236
emberi jogok 246, 310, 345, 378
Encümen-i Daniş (Tudományos Gyűlés), Oszmán Birodalom 128
Engels, Friedrich 257, 258, 261–263, 281
Epp, Franz Xavier Ritter von 237
Erasmus, Desiderius 24
Erdely, Eugene (Erdély Jenő) 239
erőszak 58, 133, 138, 162, 225, 239, 288, 301, 328
~os cselekmények aránya 58, 59, 146
Észak-Amerika 36, 48, 49, 137, 143, 144, 146, 154, 159, 164, 166, 168, 174, 177, 178, 182, 366, 368
Barbados-proklamáció 152
bennszülött indiánok 169
Karolina alapszabályai 151, 153, 155
Louisiana megvásárlása 206
protestantizmus 155
szerződéses szolgák mint bevándorlók 173
tulajdonjog 47, 168

lásd még Dél-Amerika; Egyesült Államok; Kanada
Észak-Korea 297, 376
étel *lásd* étrend
étrend 37, 40, 81, 82, 216
Eufrátesz 50
eugenika 222, 224, 225, 244
Namíbiában 224
Németországban 222, 238
népirtás 191, 229, 237, 242, 288, 329, 378
Euler, Leonard 123
Európa
államok közötti verseny 71–77
és az USA 49
földrajz 71, 72
iszlám követek 126, 127
lásd még az egyes országoknál
európai integráció 48
Everett, Edward 181
ezüst 70, 71, 73, 80, 142, 144–146, 155, 254, 262, 263, 313

Faidherbe, Louis 210, 211, 213
fajelmélet *lásd* eugenika
farmernadrág 245, 247, 295–299, 301, 302, 304, 305, 307
Fashoda-incidens, Szudán (1898) 220
fegyverek 37, 53, 89, 99, 122–128, 135, 140, 185, 202, 205, 230, 235, 237, 289, 298, 345
felfedezések 40, 64, 68, 69, 71, 74, 102, 246, 272
felvilágosodás 15, 96, 115–117, 119, 120, 125, 132, 273
Feng Ju-lan: *A kínai filozófia története* 61
Fereosz, Rigasz 264
Fermat, Pierre de 103
Ferrier, Thomas 164, 165
Ferry, Jules (francia miniszterelnök) 218
festészet 25, 97, 274
Filmer, Sir Robert: *Pátriárka* 149
filmipar 295, 296
Fischer, Eugen 228, 237, 238
Emberi örökléstan és faji egészségtan 238
fogyasztás 40, 45, 245, 246–311
fogyasztói hitel 292, 335
forradalom 59, 104, 145, 148, 153, 200, 202, 207–209, 251, 260, 264, 293, 301, 370
ballisztikai 124
diákmozgalmak 299–301
ipari 16, 46, 55, 62, 82, 97, 102, 108, 137, 146, 186, 248–251, 254–256, 259, 269, 276, 277, 308, 321, 343, 366, 368
kulturális 132, 341, 342, 382
mezőgazdasági 62
orosz (1917–1918) 231
proletár~ 280
szexuális 301
tudományos 15, 88, 96, 101, 104, 115, 116, 119, 125, 128, 132, 138, 186, 236, 248, 365, 375
földrajzi felfedezések 68, 69, 71, 74
kínai 64, 68
kronométer 108
misszionáriusok 82, 186, 319, 320, 337, 338, 340–342, 374
portugál 70, 71
spanyol 219, 272
lásd még az egyes forradalmaknál
földtulajdon *lásd* tulajdonjogok
Francia Birodalom 210, 213, 221, 244
École Coloniale 212, 213, 219
Észak-Amerikában (Louisiana eladása) 206
férfiak szavazati joga 210
gyarmati hadsereg 232
rabszolgaság eltörlése 206
lásd még francia forradalom; Franciaország
francia forradalom 102, 161, 194, 200, 202, 203, 219, 232, 254, 289
Alexis de Tocqueville a ~ról 199
Edmund Burke a ~ról 194
Emberi és polgári jogok nyilatkozata 195, 208, 214, 220
és Rousseau 196
kivégzések 197, 198, 201

francia forradalom *(folytatás)*
mint vallási konfliktus 199
politikai rendszere 201
terror 198
lásd még Franciaország
francia hadsereg 121, 202
Francia Nyugat-Afrika 209, 215, 218, 219, 221, 222, 232, 240
Francia-Kongó 212, 221, 231
Franciaország 36, 37, 48, 59, 116, 122, 124, 149, 192, 204, 209, 211, 218, 221, 239, 261, 276, 280, 370, 379
az első világháborúban 231, 232
diáklázadások 300–303
és Anglia 58, 71, 72, 75, 77
és Nagy-Britannia 184, 207, 220, 231, 293, 313
és Olaszország 205, 293, 315
felvilágosodás 116, 117
hugenották 74, 114
írástudók aránya 115
Marseillaise 201
Napóleon Bonaparte alatt 206
Párizs 37, 97, 107, 115, 125, 129, 161, 201, 208, 209, 221, 259, 267, 291, 299
lásd még Francia Birodalom; francia forradalom
Frauenfeld, Alfred 242
Freud, Sigmund 327, 386
a civilizációról 329
a vallásról 327–329
Frisch, Otto 289
Fülöp-szigetek 71, 188
fűszerek 68–71

Galileo Galilei 101–103, 123
Galton, Francis: *Kantsaywhere* 224
Gandhi, Mahatma 192, 218, 244, 269, 277
a nyugati civilizációról 185, 188
a nyugati orvostudományról 191, 269
Garibaldi, Giuseppe 282
gazdasági növekedés, termelékenység 171, 249, 285, 286, 319, 356, 381
gazdasági rendszerek *lásd* pénzügyi rendszerek
gazdasági válság 19, 314, 360, 364
Gergely pápa, VII. 96
Gibbon, Edward: *A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története* 116, 117
Gide, André 221
Gilbert, William 102
Ginsberg, Allen 302
globalizáció 272
golf 63
Goltz, Colmar Freiherr von de (Goltz pasa) 130
Gorbacsov, Mikhail 306, 363
Göring, Heinrich Ernst (Hermann Göring apja) 224
Göring, Hermann 224, 242
görög nacionalizmus 264
Görögország 48, 49, 89, 261, 265, 334, 369, 370, 372
gőzgép 47, 108, 185, 250, 251, 254, 255, 270, 277
Graham, Billy 331
Greer, Germaine 301
Gribeauval tábornok, Vaquette de 124
Grijns, Gerrit 216
Grimm, Hans: *Volk ohne Raum* 238
Grosseteste, Robert 97
Guettard, Jean-Étienne 103
Guizot, François 28
Gutenberg, Johann 97
gyarmatosítás *lásd* imperializmus
Gyilasz, Milovan 293

háború
ballisztika 124, 290
Clausewitz a ~ról 203, 204
emberveszteség, véráldozat 188, 202, 289, 338
fegyveres erők 274, 290
gyarmati hadsereg 210, 230, 232–234
haditechnika 72, 77, 96, 287
haditengerészet 73, 84, 128, 174, 207, 274, 376, 378
imperializmus mint hódítás 41, 153, 186, 377

katonai egyenruha 111, 127–129, 242, 245, 267, 272–275, 286, 288, 291, 298
Lewis Fry Richardson a ~ról 361
nukleáris fegyver 135, 291
ostrom 42, 59, 86–96, 108, 119, 133, 135, 197, 230, 266
puskapor 63, 212, 267, 362
stratégia 125, 135, 205, 211
vallásháborúk 41, 74
lásd még az egyes csatáknál
Habsburg Birodalom 41, 89
az Oszmán Birodalom támadása (1683) 42, 88
Bécs ostroma (1683) 42, 88, 90–92, 108, 135
lásd még Ausztria
haditechnika 72, 77, 96, 287
ballisztika 124
Haiti 59, 142, 163, 172, 206
halálozási arány *lásd* várható élettartam
hamakari csata (1904) 226
Hammond, Mac 332
Hardy, Georges 213
Hargreaves, James 250, 269
harmincéves háború (1618–1648) 72, 230
Harrison, John 108
Harvey, William 103
Hausmann báró, Georges 267
Havel, Václav 304
Hawaii 188
Hayek, Friedrich von 305, 360
Út a szolgaságba 291
Heck, Walter 286
Helvétius, Claude Adrien 116
Hempel, Carl 21
Hendel, Ann Katrin 305
Henrik, I. 75
Henrik, III. 75
Henrik, IV. 36, 76
Henrik, V. 57, 58, 75, 76
Henrik, VI. 58
Henrik, VII. 144
Henrik, VIII. 51, 75, 98, 110, 144
Henry Poole & Co. (Savile Row-i szabászat) 272, 273
hétéves háború (1756–1763) 157
hidegháború 48, 49, 290, 292, 293, 295, 297, 304, 307, 374, 383
Himmler, Heinrich 239, 241, 243
Hirohito, Japán koronahercege 10, 272, 273, 278
Hispaniola (sziget) 142
Hitler, Adolf 51, 238, 239, 243, 244, 285, 287–289, 328, 341
Hossbach-protokoll 287
lásd még Náci Birodalom; Németország
Ho Si Minh 214
Hobbes, Thomas 58, 111, 150, 151
a szabadságról 150
Leviatán 149
Hoffmann, Erich 223
Hogg, James 27, 28
Holbach báró, Paul-Henri Thiry d' 118
Holland Kelet-indiai Társaság 73
Hongkong 84, 293, 294, 322, 367
Hooke, Robert: *Micrographia* 100, 104, 107
How, Millicent (dél-karolinai angol bevándorló) 143, 144, 147, 143
Hruscsov, Nyikita 297, 298, 304–306
Hu Csin-tao 346
hugenotta 114
Hume, David 116
Hung Hsziu-csüan 337, 338
Huntington, Samuel 49, 368, 373, 374, 376, 383
Husz János 98
Huszein, Szaddám 16
Hutton, James 103

Ibrahim, Muktar Said 347, 348
imperializmus 41, 42, 186, 209–211, 213, 239, 271, 287, 298, 301, 316, 366, 377, 385
Lenin az ~ról 189
Mark Twain az ~ról 189
mint szitokszó 188
lásd még az egyes birodalmaknál
India 37, 51, 54, 69, 70, 186, 188, 207, 247, 277, 320, 363, 366, 382, 383

indiai orvosi szolgálat 216
Indiai-óceán 64, 68, 73, 89, 188, 271
Indokína 188, 213, 240, 247, 300
Indonézia 294, 376
Inka Birodalom 139
spanyol hódítás 139
Inoue Karou 246, 279
ipari forradalom 16, 46, 55, 62, 97, 108, 137, 186, 250, 256, 259, 269, 276, 277, 343
a fogyasztás megnövekedése 248
Angliában 82, 146, 248, 251, 254
Kínában 308, 368
meghatározása 248
terjedése 248
Irán 133–135, 294, 310
írástudatlanság 319
írástudatlansági arány 131, 319
irodalom 34, 79, 99, 257, 260, 336
lásd még nyomtatás
Írország 146, 253, 321, 334, 369, 372
iszlám 49, 86
a kalligráfia jelentősége 105
bevándorlás 314, 348
civilizáció 35, 386
és a Nyugat 88, 311, 348
Korán 96, 99, 105, 308, 386
népességi adatok 348
női ruházat 314
nyomtatás 105
oktatás 105
Törökországban 131, 310
vallás 42, 88, 91, 93
lásd még Oszmán Birodalom; vallási kérdések
iszlám tudomány, technika 320
az ~hoz való hozzáállás 105, 106
csillagászat 87, 105, 106
modernizációja 130
optika 87, 105
Roger Bacon az ~ról 88
Ivakura Tomomi 273
Izrael 49, 133–135, 300, 363
Jeruzsálem 133
lásd még zsidók
Jamaica 58, 163
mint brit gyarmat 192, 209
János Pál pápa, II. 307
Janssen, Zacharias 102
Japán 18, 54, 81, 246, 270, 277, 293, 313, 323, 324, 363, 367, 372, 379, 379
divat, ruházat 49, 130, 267, 272, 273, 275, 276
életszínvonal 279
és az USA a második világháborúban 287, 288
és Kína 82, 279, 313, 368, 379, 383
és Oroszország 279
modernizálása 274
nők 274
nyugati hatás 274, 275, 277, 366
textilipar 249, 276
japán haderő 275, 288
Jáva 216
Jefferson, Thomas 178
Jeruzsálem 88, 132–134
Jirous, Ivan 304
jogrendszer 125, 132, 134, 205, 312
Johnson, Samuel 34, 43
Johnson, Willie 52
jövedelmi szintek *lásd* bérek; életszínvonal
Jüan Cseming 345

Kahn, Albert 246, 247
Kamen, Dean 190
Kanada 168, 178, 186, 313, 334
lásd még Észak-Amerika
Kant, Immanuel 114, 315
A gyakorlati ész kritikája 114
kapitalizmus 39, 46, 161, 189, 247, 256, 262, 287, 300, 301, 311, 316, 318, 319, 327, 332, 334, 353, 385
a nagy gazdasági válság idején 282
fejlődése 283
Kínában 312, 335, 385
Kara Musztafa Köprülü 88, 91, 109
Karaca, Nihal Bengisu 30, 310
karibi térség 137, 174
rabszolgaság 175

Károly, I., Anglia királya 145, 148, 197
katolicizmus 326
a spanyol amerikai gyarmatokon 155
Kaufman, Henry 16
Kelet-Ázsia 61, 77, 271, 294
Kelet-indiai Társaság *lásd* Brit Kelet-indiai Társaság; Holland Kelet-indiai Társaság
Kemal, Musztafa *lásd* Atatürk, Kemal
Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása* 357
kereskedelem 18, 53, 55, 56, 74, 81–84, 147, 153, 195, 207, 210, 211, 218, 250, 253, 284, 337, 355, 372
fejlődése 72, 81, 137
jelentősége 96
Kínával 64, 80
komparatív előny doktrínája 54, 253
rabszolgákkal 172–174, 207
szabad~ 261, 266
szabadpiac 39, 342, 381
tengerentúli 71, 157, 174
verseny 69, 71, 98
kereskedelmi monopólium 73
kereskedelmi társaságok 153
kereszténység 46, 93, 97, 142, 156, 186, 196, 314, 333, 335–337, 341–347
az USA-ban 330, 331
Biblia 40, 99, 140, 319, 335–337, 386
egyház és állam kapcsolata 115, 116
és a civilizáció 34, 325
hanyatlása Nyugaton 312, 324, 325
katolicizmus 155, 326
Max Weber a ~ről 317, 318
misszionáriusok 186, 319, 320, 323, 337–342, 374
ortodox 48, 49, 109, 373
protestantizmus *lásd ott*
reformáció 15, 41, 74, 97–100, 102, 104, 315–317, 319, 333, 346
vallásháborúk 41, 74
Keynes, John Maynard 39, 40, 283, 284, 291
Khan, Dr. A. Q. 135
Khomeini ajatollah 310
Kimerika 17, 376
Kína 17, 18, 27, 41, 42, 44, 47, 49, 54, 61, 62, 65, 71, 73, 79, 82–84, 116, 308, 321, 338, 351, 358, 376, 377, 380, 386
Adam Smith ~ról 54, 116
bokszerlázadás 340
életszínvonal 19, 39, 85, 254, 262, 263, 308, 342, 364
és a földrajzi felfedezések 63–65
és Afrika 190, 378
és Anglia 57, 62, 84, 364
és India 277, 382
és Japán 313, 379, 383
és Portugália 69, 70
földrajz 72
François Quesnay ~ról 82, 116
hanyatlása 54, 65, 77, 85, 96, 375
iparosítás 18, 53, 84, 352, 367, 368
Jangce folyó 55, 56, 72, 84, 337
kapitalizmus 335, 343, 380, 385
kereskedelem 53, 54, 64, 70, 80, 83, 84, 377
kereszténység *lásd* protestantizmus
konfuciánus filozófia 55, 65, 79, 337, 344, 355, 386
kulturális forradalom (1966–1976) 341, 342, 364, 382
Leibniz ~ról 82
Macartney gróf 55, 83
Marco Polo 56, 62
Matteo Ricci 77, 336
Max Weber ~ról 61
mint világhatalom 85, 314, 368, 383
Montesquieu ~ról 116
nagy fal 41, 77, 78
nagy ugrás (1958–1962) 341, 382
Nagy-csatorna 36, 55, 56, 84
Nanking 55–57, 63, 65, 78, 84, 335, 337, 338, 344
népességi adatok 54, 70, 80, 382
nyelvészeti kérdések 336
oktatás 79, 379
Peking 36, 37, 54–56, 78, 80, 255, 262, 299, 306, 336, 338, 344, 365
politikai rendszer 78, 320

Kína *(folytatás)*
protestantizmus 324, 335–346
radikális szekták 343
Tajping-felkelés 263, 337, 338, 343
Vencsou 84, 341, 342
Voltaire ~ról 82
Kínai Birodalom 54, 74, 190
kínai forradalom (1949) 382
Kínai Társadalomtudományi Akadémia 312, 345
kínai tudomány, technológia 43, 63, 83
King, Jonathan 330
Kipling, Rudyard 236
Királyi Obszervatórium, Greenwich 107
Kirsch, Wilhelm 129
Kissinger, Henry 49, 383
Kitchener, Sir Horatio 220
klímaváltozás *lásd* környezetvédelmi problémák
Koch, Erich 242
Koch, Robert 216, 223
kolera 192, 193, 216, 221, 259, 266
Kolumbia 58, 137, 146, 157
Angostura 164
Kolumbusz Kristóf 144, 272
kommunikáció 217, 378
kommunizmus 39, 229, 257, 287, 290, 293, 305
lásd még Oroszország, Szovjetunió
komparatív előny 54, 252, 253
konfuciánus filozófia 55
Kopernikusz, Nikolausz 102
Korán 99, 105, 308, 386
koreai háború (1950–1953) 290
környezetvédelmi problémák 51, 345, 352, 358
közegészségügy 42, 47, 192, 218, 224, 376
Francia Nyugat-Afrikában 218
lásd még egészségügy
Kraus, Karl 330
Kuhlman, August 227
kuruzslók 218, 312

Labouret, Henri 213
Lafayette márki, Gilbert de 194
Laigret, Jean 216
Lajos francia király, XIV. 90
Lajos francia király, XV. 233
Lajos francia király, XVI. 194, 197, 200
Lajos francia király, XVIII. 207
Lampedusa, Giuseppe Tomasi di: *A párduc* 266
Landes, David 44
Langton, Christopher 359
Laplace, Pierre-Simon 204
Larkin, Philip 326
Latin-Amerika *lásd* Dél-Amerika
Laud érsek, William 148
Lavoisier, Antoine 103
Le Gazetier Cuirassé 117
Le Ménestrel (francia újság) 127
Leeuwenhoek, Antoni van 103
Leibniz, Gottfried Wilhelm 101, 103, 108, 117, 119
Kínáról 82
Lengyelország 113, 241, 264
Lenin, Vlagyimir Iljics 189, 280, 281, 363
Lettow-Vorbeck tábornok, Paul Emil von 237
leutheni csata (1757) 122, 202
Leutwein, Theodor 224
Levi's farmernadrág 295–298, 302, 313
Lewis, C. S.: *Csűrcsavar levelei* 326
Liechtensteini József Vencel osztrák herceg 124
Lincoln, Abraham 25, 386
Lindell, John 30, 332
Linnaeus, Carolus 103
lipcsei csata (1813) 205
Lipót, I., német-római császár 90–92
Lipót, II., német-római császár 200
Lippershey, Hans 102
Locke, John 116, 154, 155, 199
a szabadságról 136, 149, 150
a tulajdonjogról 150
Értekezés a kormányzatról 149, 150
Karolina alapalkotmánya 151, 153, 179
Második értekezés a kormányzatról 93, 149, 150

London 34, 48, 57, 71, 76, 78, 97, 129, 159, 161, 208, 221, 224, 241, 255, 256, 262, 271, 273, 311, 314, 325, 347, 350, 365
a City autonóm szakmai testülete 75, 76, 78
népességi adatok 39, 57, 58
szakmai testületek, céhek 76, 78
Temze 55–57
Lucretius: *De rerum natura* 99
Lunar Society, Birmingham 251
Luther Márton 99, 319
95 tétel 98
publikációi 97, 98
lásd még reformáció

Macartney gróf, George 55, 83
Machiavelli, Niccolò 355
A fejedelem 113
Nagy Frigyes ~ről *(Antimachiavelli)* 113, 118
Magyarország 88, 90, 93, 280, 306, 321, 381
Maharero, Samuel 226
maja civilizáció 139, 358
Malajzia 293
malária 70, 192, 215, 216, 220, 221
Malche, Albert 132
Mali 211, 214, 217
Malthus, Thomas 253
Mangin, Charles tábornok 233, 234
Manhattan-terv 288
Mann, Thomas 50
Marchand őrnagy, Jean-Baptiste 220, 233
marketing 40
Marlowe, Christopher: *Doktor Faustus* 100
Marschalk, Nicolaus 99
Marx, Karl 39, 198, 248, 257–263, 268, 269, 356
A tőke 258
Bevezetés a hegeli jogfilozófia kritikájához 263
Kommunista kiáltvány 261, 281
marxizmus 258
második világháború (1939–1945) 22, 39, 244, 287, 297, 326
véráldozat 287, 290, 361
Maupertuis, Pierre-Louis Moreau de 104, 118, 119
Mazzini, Giuseppe 264, 280
Mbaye, Ndematy (francia afrikai katona) 232
Mboup, Demba (francia afrikai katona) 232, 233, 235
Mehmed, III., török szultán 110
Mehmed, IV., török szultán 88, 110
Mehmed, Kadizade 106, 109
Mehmet, Jirmisekiz Celebi 125
Melko, Matthew 35
Mendel, Gregor 228
Mendelssohn, Moses 115
Mengele, Joseph 238
Mexikó 49, 139, 144–146, 175, 177, 183, 358
tulajdonjogok 167
mexikói forradalom (1822–1824) 167
mezőgazdaság 37, 62, 116, 260, 261, 364
angol 62, 249, 252
ázsiai 61
Midhat, Ahmed (Midhat pasa) 129
Milne, William 336, 337
Milner, Alfred 357
Mirabeau gróf, Honoré de 194
Mirabeau márki, Victor de 34, 118
Miranda, Francisco 162
misszionáriusok 82, 186, 319, 320, 323, 337, 340–342, 374
Kínában 338
nők mint ~ 340
mongolok 72, 77
Monk, Thelonious 28
Montaigne, Michel de 24
Montecorvino, Giovanni da 336
Montecuccoli, Raimondo 124
Montesquieu báró, Charles de Secondat 86, 116, 118, 355
Kínáról 54
Perzsa levelek 124

Moody, Dwight Lyman 340
Morande, Charles Théveneau de 117
More, Thomas 98
Morrison, Robert 336, 337
Moszkvai Társaság 71
Moutet, Marius 220
Mozart, Wolfgang Amadeus 24, 52, 115
Mugabe, Robert 189
Mughal Birodalom 41
Muhammad ibn Músza al-Hvárizmi 87
munkaerőpiac 17, 147, 152, 155, 177, 229, 253, 255, 258, 280, 286, 287, 321
munkanélküliség *lásd ott*
munkaórák 250, 277, 278, 321, 322, 335, 342
szakszervezetek 260, 293, 300, 306
vándormunkások 249, 271
munkaetika 315, 318, 321, 327, 337, 342, 366, 367, 375
munkanélküliség 284, 286, 321
lásd még munkaerőpiac
munkaórák 250, 278, 322, 335
Murat, Joachim 205
Murray, Charles 30, 102
Mussolini, Benito 281, 282
muszlimok 36, 74, 88, 114, 125, 308, 309, 348, 350, 374
lásd még iszlám
Musztafa, III., török szultán 126
Müteferrika, Ibrahim 43, 125

Náci Birodalom 24, 243, 244
lásd még Német Birodalom; Németország
nacionalizmus 129, 188, 237, 267, 268, 277, 281, 307
Görögországban 264
Németországban 264, 285
Olaszországban 263, 264
Oroszországban 48, 285
Nagy Frigyes, porosz király 108–114, 120–123, 126, 130, 202
Antimachiavelli 113, 118
mint a tudomány mecénása 116, 118
mint entellektüel 112, 114, 115, 119
politikai testamentuma 111, 119
nagy gazdasági világválság 246, 276, 284, 292, 314, 369
Nagy-Britannia 33, 145, 157, 168, 186, 200, 208, 214, 241, 251, 252, 270, 279, 293, 295, 311, 340, 347, 349, 364, 370, 379, 383
a kereszténység hanyatlása 324–326
életszínvonal 249
és Franciaország 184, 207, 220
ipari forradalom 207, 248, 252, 254
London *lásd ott*
pénzügyi rendszer 271
politikai rendszer 261
Simón Bolívar támogatása 161, 165
lásd még Anglia; Brit Birodalom; Skócia
Napier, John 102
Napóleon Bonaparte 122, 161, 201, 202, 204, 206, 207, 214, 233
Clausewitz ~ról 203
és Oroszország 205, 233
politikai céljai 204, 205
tengeri ütközetek 206
Napóleon francia császár, III. 209, 267
Needham, Joseph 61, 62
Neilson, James 250
Nelson, Horatio 52, 206
Német Birodalom 222
lásd még Náci Birodalom; Németország
német hadsereg 233
német nacionalizmus 264
Németalföld 34, 41, 48, 249
lásd még Egyesült Tartományok
Németország 37, 72, 90, 188, 223, 228, 229, 237, 240, 241, 244, 255, 264–266, 276, 280, 285, 287, 288, 334, 363, 379, 383, 387
berlini fal 307
életszínvonal 266
és Oroszország 231
eugenika 222, 238
gazdasági növekedés, teljesítmény 266, 269, 313, 316
mint a nyomtatás központja 62, 97

náci rezsim 284
reformáció 74, 98
lásd még Hitler, Adolf; Náci Birodalom; Német Birodalom
népességi adatok, népsűrűség 18, 20, 70, 80–82, 121, 140, 152, 155, 168, 183, 186, 188, 240, 241, 250, 255, 289, 292, 326, 348, 354, 368
elnéptelenedés 45
várható élettartam 46, 59, 191, 192, 214, 218, 239
népirtás 191, 229, 237, 242, 288, 329, 378
lásd még eugenika
Newcastle Daily Chronicle 275
Newcomen, Thomas 108, 250, 251
Newton, Isaac 40, 101, 103, 104, 107, 108, 118, 119, 123
Principia Mathematica 93, 123, 386
Nílus 50, 186, 220
nílusi csata (1798) 206
Nivelle tábornok, Robert 233, 235
Nixon elnök, Richard 296–298, 383
Nobel-díjak 223, 289, 313
női divat, ruházat 132, 247, 268, 269, 310
iszlám 308, 310
női munkások 276
nők 48, 60, 100, 110, 115, 153, 177, 179, 210, 226–228, 231, 247, 261, 273, 285, 301, 313, 327, 343, 382
Japánban 272, 274
mint misszionáriusok 340
oktatása 134
nukleáris fegyverek 135, 363
nyelvi kérdések
Kínában 336
Törökországban 129, 131
nyomtatás 34, 97–100, 104
az iszlám hozzáállása a ~hoz 105
hatása, terjedése 97–100, 319

Obama, Barack 183, 376
oktatás 19, 47, 79, 116, 134, 149, 222, 261, 274, 319, 321
Kínában 376, 379
Ókubo Tosimicsi 275
olasz gyarmatok 188
Olaszország 48, 265, 266, 276, 287, 293, 315, 321, 323
egyesítése 264–266
itáliai városállamok 36
Mussolini alatt 282
Nápoly 60, 97, 205, 208
Róma, római bevonulás (1922) 282
Velence 36, 55, 69, 72, 74, 97, 208, 263
lásd még Római Birodalom
Ómura Maszudzsiró 275
ópium 82, 84, 214, 338
Oporinus, Johannes 99
órák, óraszerkezetek 62, 77, 84, 129
tengerészeti kronométer 108
Orániai Vilmos angol király 145
orosz forradalom (1917–1918) 231
orosz hadsereg 202, 233
orosz–japán háború (1904) 279
Oroszország, Szovjetunió 37, 47, 48, 71, 113, 241, 243, 269, 280, 281, 284, 286, 287, 294, 303–307, 313, 323, 328, 363, 379, 383, 384
és az USA 290, 298, 305, 366, 383
és Franciaország 122
és Japán 279
és Németország 231
gazdasági növekedés 285
Gorbacsov alatt 306, 363
hidegháború 48, 49, 290, 292, 293, 295, 297, 299, 304, 307, 374, 383
jogrendszere 379, 385
kiterjedése 48
mint a nyugati civilizáció része 37, 48, 49
nacionalizmus 48, 285
Napóleon és ~ 205, 233
orvostudomány *lásd* egészségügy
ostrom 42, 86, 92, 108, 119, 135, 197, 230
Oszmán Birodalom 89, 96, 114, 131, 132, 310, 362, 370
a Habsburg Birodalom elleni támadás (1683) 42
és a Nyugat 125
gazdasági válság 109

Oszmán Birodalom *(folytatás)*
hanyatlása 47, 108, 129, 375
hárem 110, 111
kiterjedése 41, 88
lásd még Törökország
oszmán hadsereg 42, 88, 125, 130
janicsárok 90, 109, 127
modernizáció 125, 130, 131
Oszmán török szultán, III. 106, 110
osztrák gyarmatok 188
Owen, Robert 259
O'Donnell, J. P. 307

összetett rendszerek, komplexitás 359, 360, 362, 363, 385

Pacioli, Luca: *Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita* 99
Pakisztán 135, 350, 363, 378
Palach, Jan 303
Palesztin Felszabadítási Szervezet (PFSZ) 301, 302
Pamuk, Orhan: *Hó* 309
pamutipar és ~kereskedelem *lásd* textilipar
Panama-csatorna 271
Paracelsus 102
pártfogás 118, 195
Pascal, Blaise 24, 103
Pasteur Intézet 216, 221
Pasteur, Louis 216, 223
Paston család (Norfolk) 59
Peel, Sir Robert 261
Pemberton, John 297
pénzügyi rendszerek 18, 194
adózás 261, 262
bankok 18, 171, 189, 281, 284, 334, 373
fogyasztói hitel 292, 335
monopóliumok 27, 73, 282
piacgazdaság 117, 186, 201
lásd még nagy gazdasági világválság
Pernot, Maurice 131
Perry parancsnok, Matthew C. 273
Peru 139–146, 165, 168, 217, 247
lásd még Inka Birodalom
pestis (fekete halál) 36, 57, 59, 60, 90, 193, 216, 222
piac, piacgazdaság 39, 44, 51, 73, 80, 84, 97, 115, 117, 159, 186, 201, 207, 253, 256, 262, 269, 273, 294, 304, 307, 312, 366, 377
lásd még fogyasztás; pénzügyi rendszerek
Piar, Manuel Carlos 163, 168
Picasso, Pablo 25
Pizarro, Francisco 139–142, 154
Pizarro, Hernando (Francisco Pizarro fivére) 140
polgárjogi mozgalom (USA) 300
politikai rendszerek 117, 119, 171, 274, 290, 306, 345, 353, 379
politikaelmélet 93, 148
Polo, Marco 56, 62
Polübiosz: *Történelem* 355
Poma, Waman 141
Pomeranz, Kenneth 364
Ponty, William, Francia Nyugat-Afrika főkormányzója 219
pornográfia 330, 331
porosz hadsereg 112, 202, 265
Porosz Tudományos Akadémia és Szépirodalmi Társaság 118
Poroszország 111, 113, 121, 122, 126, 130, 134, 188, 259, 265, 266, 315
Berlin 114, 118–120, 126
felvilágosodás 115–120
Nagy Frigyes alatt 108, 109, 111–116, 118, 120–123
politikai rendszer 47
Potsdam 111, 120, 121
Sanssouci palota 111
Szilézia megszállása 113
török követek 126
vallási tolerancia 114
Portugál Birodalom 177
Portugália 36, 37, 48, 71, 89, 253, 315, 320, 321, 334, 369, 372
és India 68–70
és Kína 69, 70, 73
földrajzi felfedezések 42, 68, 69, 74

Pottier, Eugéne: *Internacionálé* 259
Priestley, Joseph 251
Pritchard, Jack 180
protestáns munkaetika *lásd* munkaetika
protestantizmus 147, 315, 319, 321, 330, 331, 333, 347
evangélikusok az USA-ban 333
hittérítők Kínában 338
Kínában 324, 335–346
Max Weber a ~ról 318
radikális szekták 343
lásd még kereszténység
Puerto Rico 188
Punch 215

quebeci törvény (1774) 158
Quesnay, Francois 82, 116
Quigley, Carroll 35, 356, 357
Rhodes–Milner-csoport 357
Tragédia és remény 357

rabszolgalázadás 175
rabszolgaság, rabszolga-kereskedelem 27, 48, 91, 113, 117, 172–174, 181, 207, 209, 258, 260
a rabszolga mint vagyontárgy 176
a spanyol dél-amerikai gyarmatokon 219
Afrikában 169
az USA-ban 174, 176
eltörlése 172, 181, 206, 209, 225
Reagan, Ronald 307
Reche, Otto 238
Redhouse, James 128
reformáció 15, 41, 74, 97–100, 102, 104, 315–317, 319, 333, 346
lásd még Luther Márton
reklám *lásd* marketing
Resmi Efendi, Ahmed 126
Rhodes, Cecil 357
Ricardo, David 252, 253, 258
Ricci, Matteo 77
Richárd, I., Anglia királya 75
Richárd, II., Anglia királya 36, 58, 76
Richard, Timothy 340
Richardson, Lewis Fry 361
Rivera, Diego: *Az arzenál* (festmény) 208
Roberts, Richard 250
Robespierre, Maximilien 185, 201, 281
Robins, Benjamin 122–124
a huzagolt puskacsőről 123
A tüzérség új elvei 123
rock and roll 304, 312, 331, 332
Rohrbach, Paul von 229
Német gyarmati gazdaságpolitika 224
Római Birodalom 50, 351, 362
Gibbon a ~ról 350
római katolicizmus *lásd* katolicizmus
Románia 49, 265, 307
Roosevelt elnök, Franklin Delano 25, 284, 289, 363
Rosa, Salvator: *Emberi törékenység* (festmény) 60
Rosenberg, Alfred 243
Ross, Ronald 216
Rothschild, Nathan 207
Roume, Ernest (Francia Nyugat-Afrika kormányzója) 217
Rousseau, Jean-Jacques 197, 199, 201
Társadalmi szerződés 117, 196
Royal Society 106, 107, 118, 123
Copley-érem 123
ruházat 126, 132, 227, 246–248, 251, 252, 268, 270, 272, 276, 278, 282, 286, 308–311, 366
lásd még divat; fogyasztás
Ruiz-Linares, Andrés 177

Saint-Exupéry, Antoine de: *A kis herceg* 130
Savoyai Jenő herceg 93
Schacht, Hjalmar 285
Schaudinn, Fritz 223
Schiller, Friedrich 115, 118
Schubert, Franz 24
Schubert, Helmut 244
Schularick, Moritz 17
Schumpeter, Joseph 256
Scott, George 338, 342
Scott, Sarah 347

Shakespeare, William 58, 99, 386
Shark Island-i koncentrációs tábor (Német Délnyugat-Afrika) 223, 227
Sharp, Granville 177
Shaw, George Bernard 192, 351
Shays, Daniel 159
Sherrington, Charles 359
Sibutus, George 99
Siegert, Johann Gottlieb Benjamin 164
Sierra Leone 215
Singer varrógép 268, 269, 272
Sivasi Efendi 109
Skócia 16, 36, 63, 269, 315, 319, 333
  és Anglia 99, 148, 265
  ipari forradalom 249, 259
  lásd még Nagy-Britannia
Smith, Abraham (dél-karolinai angol bevándorló) 143, 144, 147, 152–154
Smith, Adam 39, 55, 64, 85, 116, 118, 360
  A nemzetek gazdagsága 117, 333, 356, 386
  a vallásról 333
  Az erkölcsi érzelmek elmélete 25, 117, 386
  Kínáról 53, 54, 82
Sobieski János, III., lengyel király 92
Spanyol Birodalom 163
  Amerikában *lásd* Dél-Amerika
  lásd még Spanyolország
spanyol polgárháború 285
Spanyolország 37, 41, 48, 87, 137, 145, 146, 161, 164, 192, 315, 321, 323, 351, 369
  és Franciaország 72, 161, 200
  földrajzi felfedezések 71
  lásd még Spanyol Birodalom
Spengler, Oswald: *A Nyugat alkonya* 356, 357
Spinoza, Benedictus (Baruch) 24, 101, 315
Spurgeon, Charles Haddon 340
St. Alban-katedrális 62
Stead, William T. 357
Stendhal (Henri Marie Beyle): *Vörös és fekete* 208
Stevens, John Lloyd 358
Stevenson, Robert Louis 27, 28
Strauss, Levi 268, 295
Svájc 74, 236, 255, 261
szabadság
  John Locke a ~ról 136, 150
  Thomas Hobbes a ~ról 150
Szafavida Birodalom 41
szakmai testületek 75, 76
  lásd még céhek; kereskedelmi társaságok
szakszervezetek 260, 293, 300
szavazati jog 48, 154, 162, 206, 208, 210
szén 42, 84, 240, 251, 254, 255, 277, 342, 377
Szent Ágoston: *Isten városáról* 96
szexuális forradalom 301
szifilisz 105, 117
Szingapúr 18, 64, 186, 293, 294, 322, 367
szocializmus 39, 120, 258, 259, 264, 281, 284, 285, 303, 356
Szorokin, Pityirim 356
Szovjetunió *lásd* Oroszország
Szuezi-csatorna 271
Szulejmán, Nagy 41, 88, 89, 93
Szun Jat-szen 340

Tajping-felkelés (Kína) 263, 337, 338, 343
Takiyüddin al-Rasid (Taqi al-Din) 105, 106
Taleb, Nassim 361
Tamani, Husszein Rifki 106
Tang Ji 344
Tanweer, Shehzad 349
Tawney, R. H. 319
Taylor, James Hudson 338, 340
technika *lásd* ipari forradalom
Teller Ede 289
Teng Hsziao-ping 84
Tengerész Henrik, Portugália királya 74
tengeri kronométer 108
Tennyson, Alfred Lord 25
Termékeny Félhold 50
természeti források 378

terrorizmus 16, 17, 134, 301, 309, 314, 348–350, 361
  lásd még erőszak
textilipar és ~kereskedelem 62, 248, 249, 251–255, 257, 258, 262, 270, 271, 276, 277, 286, 288, 294, 308, 342, 391
  Indiában 277, 278
  Japánban 276, 277, 366
  pamut 56, 248, 250, 252–256, 270, 271, 276, 282, 294, 366
Thatcher, Margaret 307
Thuillier, Louis 216
Tigris (folyó) 50
Todd, John L. 215
Tolsztoj, Lev 327
Toqué, Emile 212
Toussaint „Louverture" (Francia-Dominika) 206
Touška, Ivan 302
Townsend, Pete 331
Toynbee, Arnold: *Study of History* 356, 357
Törökország 41, 54, 112, 124, 125, 305
  Dolmabahçe-palota 128, 129
  Kemal Atatürk alatt 130–132, 309
  mint iszlám ország 133, 310
  mint világi állam 309
  nyelvi kérdések 131
  lásd még Oszmán Birodalom
történelem 20–22, 27, 28, 357
  tanítása 51, 58
trafalgari csata (1805) 206
Trevithick, Richard 251, 277
Trotha tábornok, Adrian Dietrich Lothar von 226, 227, 229
Troup, Bobby 331
tudományos módszertan 385
tulajdonjogok 47, 147, 152, 195, 196, 346
  John Locke a ~ról 136, 150, 153, 179
Tull, Jethro 62
Turgenyev, Ivan: *Apák és fiúk* 281
Turgot, Anne Robert Jacques 34
Twain, Mark 110, 189
Tyndale, Matthew 98
Uganda 192
Ulugh bég 106
urbanizáció *lásd* városok fejlődése, növekedése

vallásháborúk 41, 74
vallási kérdések
  Adam Smith a ~ről 333
  ateizmus 40, 346
  Freud a ~ről 327, 328
  iszlám *lásd ott*
  kereszténység *lásd ott*
vallási türelem 114
vámok 74, 159, 186, 252, 261, 282
Vang Csen: *Értekezés a mezőgazdaságról* 62
várható élettartam 46, 59, 191, 192
  Afrikában 192, 214, 218, 239
  lásd még népességi adatok, népsűrűség
városok fejlődése, növekedése 37, 39, 98, 255, 365
vasgyártás 250
vasút 212, 217, 218, 229, 233, 247, 255, 271, 276, 317
Veblen, Thorstein 256
Venezuela 146, 161, 164, 165, 167, 169, 172, 182, 183
verduni csata (1916) 231
Vermeer, Jan 25
verseny 27, 69, 84, 85, 96, 98, 107, 122, 291, 299, 304, 332, 333, 346, 360, 375
  a kereskedelemben 71
  államok között 47, 75, 77, 122, 220, 249, 367, 380
  definíció 46, 365
  lásd még verseny az egyes államokon belül
Vesalius, Andreas 102
Vespucci, Amerigo 136
Vico, Giambattista: *Scienza nuova* 355, 356
Vietnam 65, 214, 293, 294, 301, 363
  lásd még Indokína
vietnami háború (1965–1973) 300
Vilmos, II., császár 226

víztárolók 55
tiszta víz 189, 352
Voltaire (François Marie Arouet) 82, 86, 104, 108, 116–118
Diatribe du Docteur Akakia, médecin du Pape 119
von Berenhorst, Georg Heinrich 121
Vordman, Adolphe 216
Voulet, Paul 212

Wagner, Richard 208, 256
Waldseemüller, Martin: *Universalis cosmographia* 136, 137
Wales 75
lásd még Nagy-Britannia
Wallace, George 181, 182
Wappers, Egide: *Az 1830-as belga szabadságharc egy epizódja* 208
Warburg, Siegmund 134
Washington, George 157–159, 161, 181, 201
waterlooi csata (1815) 52, 164, 188, 206
Watt, James 108, 250, 251, 252, 254
Waugh, Evelyn 326
Weber, Max 44, 316, 327, 331–334, 367, 386
a Nyugat hanyatlásáról 317
a protestantizmusról 315, 318
a zsidókról 318
az USA-ban 316, 317
Kínáról 61, 320, 341
Weizmann Tudományos Intézet (Izrael) 134
Whittington, Richard (Dick) 56, 58, 76
Wilde, Oscar 260
Willoughby, Hugh 71
Wilson, Paul 304
Wilson amerikai elnök, Woodrow 280, 282
Wittfogel, Karl 78
Wolle, Stefan 298
Woodruff, Robert W. 297
Woolwichi Mérnöki és Hadászati Akadémia 124
World Values Survey 323, 324
wormsi ediktum (1521) 98
Wren, Christopher 107

Yersin, Alexandre 216
Young, Brigham 296

zene 15, 24, 52, 97, 119, 128, 201, 263, 283
katonai 91, 127
pop, rock 296, 298, 304
Zong (rabszolgahajó) 176
zsidók 114, 132, 147, 156, 243
Max Weber a ~ról 318
mint értelmiségiek 289
mint vállalkozók 318
Palesztinában 132
üldözése 74, 133
Németországban 132, 288
lásd még Izrael

62

4500.–

OT, 2

Ha 1411-ben körbeutazhattuk volna a Földet, leginkább a Kelet civilizációi nyűgöztek volna le bennünket. A Mingek Pekingjében éppen a Tiltott Város építése zajlott, a Közel-Keleten pedig a törökök egyre inkább körbezárták Konstantinápolyt.

Ezzel szemben Anglia egy elmaradott, pestistől és állandó háborúktól sújtott térség volt, szörnyű higiéniai viszonyokkal. A többi civódó nyugat-európai királyság – Aragónia, Kasztília, Franciaország, Portugália és Skócia – sem tett volna ránk kedvezőbb benyomást. Fel sem merült volna bennünk az a gondolat, hogy a következő fél évezred java részében a Nyugat uralja majd a világot. Pedig így történt.

Mi volt a nyugat-európai civilizációban az, ami lehetővé tette, hogy a fejlettebb keleti birodalmak fölé emelkedjen? Niall Ferguson szerint a válasz a hat „gyilkos alkalmazásban" keresendő: a verseny, a tudomány, a demokrácia, az orvostudomány, a fogyasztás és a munkaetika.

Manapság a kulcskérdés az, vajon elveszítette-e a Nyugat a monopóliumát ezeken a területeken. Amennyiben igen, elképzelhető, hogy a Nyugat fénykorának végére értünk, figyelmeztet Ferguson.

A *Civilizáció* című mű különleges világ körüli utazásra hívja olvasóit: a nankingi Nagy-csatornától az isztambuli Topkapi palotáig; az Andokban fekvő Machu Picchutól a namíbiai Shark Islandig, Prága büszke tornyaitól Vencsou számos titkos templomáig. Vitorlásokról, hittérítőkről, földtulajdonosi okiratokról, oltásokról, farmernadrágról és kínai bibliákról szól ez a történet. A *Civilizáció* a modern világtörténelem meghatározó narratívája.

A borítón Friedrich Wilhelm Delkeskamp (1794–1872) vízfestménye látható.

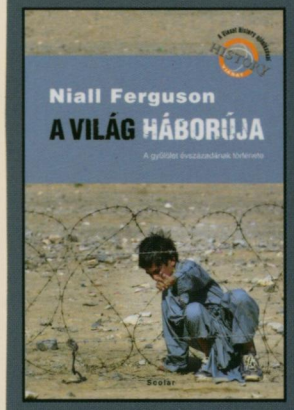

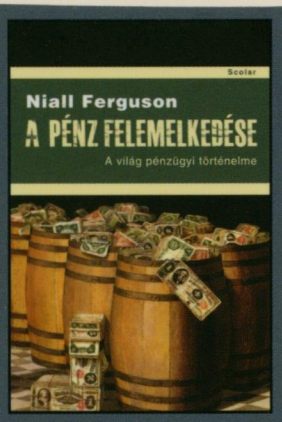

A VILÁG HÁBORÚJA

A GYŰLÖLET ÉVSZÁZADÁNAK TÖRTÉNETE

A gyűlölet évszázadának számtalan paradoxona mögé kapunk betekintést. Ferguson a rá jellemző éleslátással, elevenséggel és eredetiséggel kísérli meg felfejteni, mi romolhatott el a modern kor beköszöntével. A kutatás során elvezeti az olvasót a szibériai sztyeppétől a lengyelországi síkig, Szarajevó utcáitól az okinavai partokig, a guatemalai temetőktől a vérben ázó kambodzsai rizsföldekig. A szerző által kínált válaszok újszerűek, ugyanakkor meggyőzőek.

A PÉNZ FELEMELKEDÉSE

A VILÁG PÉNZÜGYI TÖRTÉNELME

Dohány, fitying, lé, lóvé, steksz, suska, zseton, zsozsó: bárhogyan nevezzük, a pénz így is, úgy is számít. A keresztények szerint minden rossznak gyökere a pénz iránti szerelem, a hadvezérek számára a háborúk mozgatórugója, a forradalmároknál a munka béklyója. Niall Ferguson a tőle megszokott lelkesedéssel és közérthetőséggel magyarázza el az olvasó számára, hogy a pénz milyen szerepet játszik országok és birodalmak felemelkedésében és bukásában. A kötetet a *The Times* az évtized legfontosabb könyvei közé választotta.

Scolar

Niall Ferguson

CIVILIZÁCIÓ

A Nyugat és a többiek